د افغانستان لنډ تاریخ

لیکوال

ارواښاد پوهاند عبدالحی حبیبی

ژباړن

الحاج عبدالودود کرزی

Download from:aghalibrary.cm

۱۳۷۸ لمریز

www.nanafghan.com

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم	:	د افغانستان لنډ تاریخ
لیکوال	:	پوهاند عبدالحی حبیبي
ژباړن	:	الحاج عبدالودود کرزی
سموونکی او کتوونکی	:	محمد داود وفا
کمپوز او طرح د	:	حفیظ الله
کمپوزینګ	:	ایشیاسافت، پېښور
د چاپ شمېر	:	۱۰۰۰ ټوکه
د چاپ نېټه	:	غبرګولی ۱۳۷۸ هـ ل
د چاپ ځای	:	سپنزر پرنټرز (پرائیویټ) لمیټډ کوئټه

د دې کتاب د چاپ ټول حقوق په ژباړونکي پورې اړه لري

اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبی

لړ لیك

۱. د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیك .... (د)
۲. د ژباړونکي لنډ ژوند لیك .... (ی)
۳. خپلې خبرې .... (ل)
۴. د لیکوال سریزه .... (ن)
۵. **لومړۍ برخه**
د افغانستان تر تاریخ دمخه دورې ته یوه کتنه ۱
۶. تر اسلام دمخه تاریخي افغانستان ۱۳
۷. د پردیو هخامنشیانو واکمني ۵۰
۸. د سکندر یرغلونه ۶۲
۹. په آریانا کښې، مور یا لنډمهالې واکمني او بودایي لویه اغیزه ۷۱
۱۰. یونان باختري خپلواك سلطنت ۸۳
۱۱. ساکان، پارتیان او پهلوایان ۹۱
۱۲. کوشانیان ۹۹
۱۳. د کوشانیانو پایځور او د هپتالیانو منځته راتګ ۱۱۴
۱۴. هپتالیان ۱۱۸
۱۵. افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې ۱۲۷
۱۶. د افغاني فرهنګ تاریخي بنسټونه ۱۳۴

۱۷- **دویمه برخه**

افغانستان ته د اسلام راتګ او د خلفاوو دوره ۱۴۱

۱۸- د حضرت عثمان ؓ خلافت ۱۴۳

۱۹- د علي ؓ خلافت ۱۴۶

۲۰- اموي دوره ۱۴۸

۲۱- د عباسیانو واکمني ۱۵۸

۲۲- په اموي او عباسي دوره کښې د افغانستان ټولنیز
او مدني احوال ۱۶۵

۲۳- **دریمه برخه**

خپلواکه اسلامي دوره ۱۸۱

۲۴- صفاریان ۱۸۶

۲۵- سامانیان ۱۹۶

۲۶- پښتانه واکمنان ۲۰۲

۲۷- فریغونیان ۲۰۴

۲۸- د ملتان لودیان ۲۰۸

۲۹- د تخارستان د باینجور کورنۍ ۲۱۲

۳۰- د غرستان شاران ۲۱۴

۳۱- د اندراب امیران ۲۱۶

۳۲- چغانیان امیران - آل محتاج ۲۱۷

۳۳- سیمجوریان ۲۲۰

۳۴- غزنویان ۲۲۳

۳۵- د سلجوقیانو او خوارزم شاهیانو واکمني ۲۴۰

۳۶- غوریان ۲۴۴

۳۷- خوارزمشاهیان ۲۶۶

۳۸- **څلورمه برخه**

د خوارزم شاه وروستنی ماتې او د چنګیز منځته راتګ ۲۷۳

۳۹- د چنګیزیانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني امیران ۲۸۵

۴۰- **پنځمه برخه**

د هرات تیموریان ۲۹۶

۴۱- د کونړ حکمرانان او یو سفزیان ۳۰۶

۴۲- د هند تیموریان ۳۱۰

۴۳- **شپږمه برخه**

روښانیان ۳۴۴

۴۴- توخیان ۳۶۵

۴۵- ابدالیان ۳۶۸

۴۶- هوتکیان ۳۷۸

۴۷- سدوزیان ۳۹۰

۴۸- احمد شاه بابا ۴۰۵

۴۹- تر احمد شاه وروسته ۴۲۸

۵۰- **اوومه برخه**

محمد زایان ۴۴۰

۵۱- ټولنیزه او فکري اوضاع ۴۷۵

۵۲- اخځلیکونه ۴۹۳

د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیک

ارواښاد پوهاند عبدالحی حبیبي د ۱۳۲۸هـ قمري کال د ربیع الثاني پر ۱۷ مه (۱۲۸۷هـ.ل) د پنجشنبې په ورځ د کندهار ښار د بامیزو په کوڅه کښې زیږېدلی او په ختبه کاکړ دی.

ده خپلې لومړنۍ زده کړې د کندهار په لومړنیو ښوونځیو کښې تر پینځم ټولګي پورې سرته رسولې دی. تر پینځم ټولګي وروسته په ۱۳۰۶هـ ل کال همهلته د لومړني ښوونځي ښوونکی وټاکل شو.

په ۱۳۰۷هـ ل د کندهار د "طلوع افغان" اخبار مرستیال وټاکل شو، چې بیا په ۱۳۱۰هـ ل کال د "طلوع افغان" اخبار بشپړه چلوونه ده ته وسپارل شوه، لس کاله پرله پسې یې د هغه اخبار د چلوونکي په توګه کار وکړ او هغه اخبار یې په ښه عالمانه توګه وچلاوه په تېره بیا یې د پښتو ژبې او ادب له پاره روښانه خدمتونه وکړل.

هلته یې د پښتو څو قلمي آثار، لکه د خوشال خان ختک کلیات او د عبدالقادر خان ختک دیوان تدوین، تصحیح، مقابله او له اوږدو سریزو سره چاپ کړل او هم یې د پښتو یو قاموس د "سپېڅلې پښتو" په نامه چې لس زره لغتونه لري له دري ژباړې سره ترتیب او خپور کړ. سربېره پر هغه یې د(تاریخچه پښتو) تر سرلیك لاندې د پښتو ادب مفصله تاریخچه او تذکره په دري ژبه و نیکله چې د طلوع افغان په اخبار کښې په پرله پسې ډول خپره شوه او د هغه اخبار له لارې یې د پښتو ژبې د ډېرو پخو لیکوالانو او شاعرانو همکاري جلب او هم یې نوي لیکوالان او شاعران وهڅول.

په ۱۳۱۹ هـ.ل کابل ته راوغوښتل شو او د پښتو ټولنې مشر وټاکل شو چې د مطبوعاتو د مستقل ریاست د مرستیال په توګه یې هم کارکاوه. د پښتو ټولنې تر مشرتابه وروسته په ۱۳۲۰ هـ.ل کال د پوهنې وزارت مشاور وټاکل شو. تر دې وروسته د ده په هاندو هڅه په ۱۳۲۳ کال په کابل پوهنتون کښې د ادبیـاتو پوهنځی پرانېســـــتل شو چې همدې یې

رییس وټاکل شو. په ۱۳۲۵ هـ ل کال د کندهار ولایت د پوهنې رییس او بیا په ۱۳۲۶ هـ ل کال په (چمن) کښې افغاني وکیل التجار مقررشو، په ۱۳۲۷ هـ ل کال چې د ملي شورا وکیلان ټاکل کېدل حبیبي صاحب په ملي شورا کښې د کندهار ښار د خلکو له خوا وکیل انتخاب شو، خو د وکالت دوره یې لا پوره نه وه چې په ۱۳۳۰ هـ.ل له خپلې کډې سره پاکستان ته لاړ. او په ۱۳۴۰ هـ ل کال (لس کاله وروسته) بیرته هېواد ته راستون شو. په ۱۳۴۴ هـ ل کال په کابل پوهنتون کښې د پوهاند په علمي رتبه د ادبیاتو پوهنځي استاد وټاکل شو.

په ۱۳۴۵هـ.ل (۱۹۶۶) کال د پوهنتون پراستادۍ سربېرد د تاریخ ټولنې رییس هم شو.

په ۱۳۵۱ هـ.ل (۱۹۷۲) کال د عظمی صدارت د فرهنګی چارو مشاور وټاکل شو.

په ۱۳۵۲ هـ.ل کال بیا د ادبیاتو پوهنځي استاد شو، په ۱۳۵۶هـ.ل کال د ادبیاتو په پوهنځي کښې د ماسترۍ د دورې استاد شو.

په ۱۳۵۷ هـ.ل کال د افغانستان د علومو اکاډمۍ علمي مشاور، او په ۱۳۵۹هـ.ل ۱۹۸۰ کال د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت علمي مشاور شو.

سربېره پر دې "استاد" تر هېواد دننه او بهر په (۳۶) نړیوالو علمي او ادبي سیمینارونو کښې برخه اخیستې ده.

لوی استاد علامه عبدالحی حبیبي څه کم شپېته کاله د افغانستان د فرهنګ د خدمت له پاره شپه اوورځ پر ځان یوه کړې وه او داسې اثار یې افغاني فرهنګ ته وړاندې کړل چې له ستاینې نه یې قلم عاجز دی، استاد حبیبي په پای کښې د ۱۳۶۳ل کال د ثور پر ۱۹ په کابل کې مړ او همهلته ښخ کړای شو. موږ نه غواړو چې داستاد د ژوندانه پر ټولو اړخونو، علمي هڅو او د هغه پر ګڼو علمي خدمتونو رڼاواچوو، ځکه په دې اړه یوې لیکنې نه لیکنو، کتاب نه کتابونو، سمینارنه سمینارونوته اړتیاده دلته، د "استاد" یوازې څوچاپ شوي آثار په لنډ ډول در پیژنو:

۱- د خوشال ختك ملغلرې (د خوشال ختك کلیات) سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱۶هـ ل.کال

۲- د عبدالقادرختك دیوان سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱۷هـ ل.کال

۳- پښتو او پښتونواله، کندهار ۱۳۱۷ هـ ل کال.

۴- پسرلنۍ سندره پښتو منظومه ۱۳۱۷هـ ل.

۵- د احمدشاه بابا دیوان، سمون، مقابله او مقدمه کابل ۱۳۱۹ هـ.ل کال.

٦- پټه خزانه،تصحيح، تعليق او دري ژباړه کابل ۱۳۲۳، تهران ۱۳۳۵، کابل ۱۳۵۴ه، کابل ۱۳۵٦ هـ ل کال

۷- د پښتو ادبياتو تاريخ (۲)ټوکه کابل ۱۳۲۵-۱۳۵۳ (لومړي ټوک)۱۳۳۸-۱۳۴۲ دوهم ټوك.

۸- پښتانه شعرا (۱) ټوك کابل ۱۳۲۰هـ ل

۹- ملتان کا لودي خاندان (په اردو ژبه) لاهور ۱۹۴۹ م کال

۱۰- د پښتو ادبياتو تاريخ، د ادبياتو پوهنځي د دريم ټولګي له پاره کابل ۱۳۴۷هـ ل کال

۱۱- د پښتو ادبياتو تاريخ د ادبياتو پوهنځي د څلورم ټولګي له پاره ۱۳۴۸هـ ل کال.

۱۲- د افغانستان ببليوګرافي- کابل- ۱۳۵۳هـ ل کال

۱۳- د البيروني کتابښود ، کابل ۱۳۵۲هـ ل.کال

۱۴- په اوسني پښتو شعر کښې د ژوند څپې ، کابل ۱۳٦۰هـ ل کال.

۱۵- د پير روښان د خير البيان مقدمه ، کابل ۱۳۵۳هـ ل. کال.

۱٦- د پښتو ادب په تاريخ کښې قصيده کابل ۱۳۵۷هـ ل.

۱۷- پښتو د تاريخ او لغت په رڼا کښې- کابل ۱۳۴۷هـ ل. کال

۱۸- د پښتو ژبې او ادب موقف د مرکزي آسيا د خلکو په تمدنونو کښې (انګليسي) ۱۳۵۴هـ ل کال.

۱۹- د شيخ الاسلام عبد الله انصاري سيرت او شخصيت ۱۳۵۵ هـ ل کال

۲۰- د خوشال سوات نامه سريزه او نښلونې، کابل ۱۳۵۸هـ ل کال

۲۱- دامير علي شير فکري اوسياسي شخصيت، کابل ۱۳٦۰هـ.ل کال.

۲۲- پښتو نثر ته کره کتنې کابل ۱۳٦۰هـ ل کال.

۲۳- آسماني نغمې او لاهوتي سرودونه- کابل ۱۳٦۰هـ ل. کال

۲۴- د سليمان ماکو تذکرة الاولياء سريزه، کابل- ۱۳٦۲هـ ل کال.

۲۵- وضع اصطلاحات پشتو، کندهار ۱۳۱۷هـ ل. کال.

۲٦- تاريخچه سبکهای شعر پښتو، کندهار ۱۳۱۹هـ ل کال.

۲۷-تاريخچه شعر پښتو- کندهار ۱۳۱۴هـ ل کال

۲۸- مشاهير ابداليان (تر احمد شاه بابا د مخه)- کابل ۱۳۱۹هـ ل کال.

۲۹- غزنه، کابل ۱۳۱۵هـ ل کال.

۳۰- تاريخ افغانستان در عصر تيموريان هند، کابل ۱۳۴۲هـ ل کال.

۳۱- جوانمردان و عياران- کابل ۱۳۲۱هـ ل کال.

۳۲- سردار مهر دل خان مشرقي شاعر کندهاري کابل ۱۳۱۲هـ.ل کال.

۳۳-طبقات ناصری(په دوو ټوکو کښې)سريزه، مقابله،سمونه او نښلونې،۱۳۴۳هـ ل

۳۴- مورخان گمنام افغانستان، کابل ۱۳۲۳هـ ل کال

۳۵- زرنج و احوال تاريخي آن، کابل ۱۳۱۳ هـ ل کال.

۳٦- تحقيقات راجع به ترجمان البلاغه، کابل ۱۳۳۰هـ ل کال.

۳۷- تحقيقات راجع به پټه خزانه ، کابل ۱۳۲۴ل کال.

۳۸- محقق کندهاری، کابل ۱۳۱۴هـ ل کال.

۳۹- تاريخ افغانستان بعد از اسلام ، کابل ۱۳۴۵ او ۱۳۵۷هـ ل کال

۴۰- خليلی نامه، دری ۱۳۳۴هـ ل کال

۴۱- پښتو و لويکان غزنه ،کابل ۱۳۴۲هـ ل کال

۴۲- طبقات الصوفيه امالي شيخ الاسلام خواجه عبد الله انصاري، سمون، مقابله، نښلونې او حاشيې، ۱۳۴۲ کابل.

۴۳- کتابهاي گمشده تاريخ غزنويان ، کراچی ۱۳۳۸هـ ل کال.

۴۴- نوای معارك- مقابله، سمون او نښلونې کراچی ۱۳۳۷هـ ل کال.

۴۵- روابط ادبی سند با افغانستان ، کراچی ۱۳۳۷هـ ل کال.

۴٦- شاعر هير مند هارون خان افغان ، کراچی ۱۳۳۸هـ ل کال.

۴۷- جغرافيايي تاريخی افغانستان، کابل، ۱۳٦۲هـ ل کال.

۴۸- مادر زبان دری- کابل ۱۳۴۳هـ ل کال.

۴۹- صد ميدان خواجه عبد الله انصاري ترتيب او سمون، کابل ۱۳۴۲هـ ل کال.

۵۰- زين الاخبار گرديزي، ترتيب مقابله، سمون او نښلونې، تهران ۱۳٦۳هـ.ل کال.

۵۱- رهنمای تاريخ افغانستان کابل ۱۳۴۸هـ ل کال.

۵۲- نگاهی به سلامان و ابسال جامی کابل ۱۳۴۳هـ.ل کال.

۵۳- رساله سه رشته طريقت خواجه گان از جامی، کابل ۱۳۴۳ل کال.

۵۴ - تاريخ المختصر الادبيات البشتو (په عربي ژبه)، کابل ۱۳۵۷هـ.ل کال.

۵۵- تاريخ مختصر افغانستان (۲) ټوکه - کابل ۱۳۴٦، ۱۳۴۹ل. کال.

۵٦- متون ادبی- کابل پوهنتون، ۱۳۴٦هـ ل کال.

۵۷- لغته البشتو ،قاهره ۱۹٦۵ م.

۵۸- تصوف- کابل پوهنتون، ۱۳۴٦هـ ل کال.

۵۹- تاج کابل شاه در کعبه، کابل ۱۳۴۸ل. کال.

٦۰- تاریخچه خط و نوشته های کهن در افغانستان، کابل ۱۳۵۰ هـ ل.

٦۱- هفت کتیبه قدیم، کابل- ۱۳۵۰هـ ل کال.

٦۲- فضایل بلخ، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۹هـ ل کال.

٦۳- سواد اعظم، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۸هـ ل کال ۰

٦۴- ظهیر الدین محمد بابر، کابل ۱۳۵۱ هـ ل کال.

٦۵_ اصل خلجیان افغان، تهران ۱۳۴۹ هـ ل کال

٦٦- شرح بیتین مثنوي ازمهر دل خان مشرقی ،ترتیب او سریزه- کابل ۱۳۵۲هـ ل کال.

٦۷- کتاب شناسي البیرونی (ترجمه و تکمله) کابل ۱۳۵۲، تهران ۱۳۵۲هـ ل کال.

٦۸- هنر عصر تیموریان، تهران، ۱۳۵۵ هـ ل کال ۰

٦۹- روضة الفریقین، سمون او نبنلوني، تهران ۱۳۵۹هـ ل کال.

۷۰_ فردوسي و شاهنامه، (ژباړه) ډیلی، ۱۹۴۲ ـ ع کال.

۷۱- انتخابی از حدیقه حکیم سنایي (انتقادي متن) کابل ۱۳۵٦هـ ل کال.

۷۲- تعلیقات بر تاریخ تلفظ پشتو، کابل ۱۳۵٦هـ ل کال ۰

۷۳- تاریخ بیداری سیاسي افغانستان، پېښور ۱۳۲۹هـ ل کال .

۷۴- تاریخ گویي به تعمیه در اشعار دری ، کابل ۱۳٦۰هـ ل کال.

۷۵_ منازل السایرین در دایره وجود، کابل ۱۳۵۵هـ ل کال ۰

۷٦- تحقیق بر تاریخ وفات سنایي، ۱۳۵٦هـ ل کال۰

۷۷- خودی و بی خودی در اندیشه اقبال، کابل ۱۳۵٦هـ ل کال.

۷۸- مدرسه شاه شهید و غرجستان و ...کابل ۱۳۵۵هـ ل کال.

۷۹- شاعر اندیشه مولانا جلال الدین بلخی، ۱۳۵۳هـ ل کال.

۸۰- نامهای برخی از ایزدان کوشانی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کابل.

۸۱- ادیان عصر کوشانی (انگلیسي)کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.

۸۲- زنده گی نامه ابن سینا، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.

۸۳- شناختنامه میافقیر الله جلال آبادی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.

۸۴- بابر در افغانستان (انگلیسي) مرانسه، ۱۹۸۰م.

۸۵- امیر کروړ و دودمان او، کابل ۱۳٦۰هـ ل کال.

۸٦- اشعارو دیوان تیمور شاه افغان، کابل ۱۲۱۳ هـ.ل کال.

۸۷- درد دل (دري مثنوي)، کابل ۱۳٦۱هـ ل کال.

۸۸- جنبش مشروطیت در افغانستان، کابل ۱۳٦۴هـ ل کال .

۸۹- ادبیات جهان، د طلوع افغان اداره.

۹۰-افغان در تاریخ.

۹۱- امیر کروړ او د هغه کورنۍ، کابل، ۱۳٦۱ هـ.ل.

۹۲- بلاد قدیم و تاریخي خراسان.

۹۳-په شلمه پېړۍ کښې د افغانستان هنر، کابل، ۱۳٦۰ هـ.ل کال.

۹۴- تاریخ تجزیه شهنشاهي افغان.

۹۵- تاریخ افغانستان از آغاز دورهٔ اسلامي، لاهور.

۹٦- تاریخ سیاسي افغانستان.

۹۷- د کوشانیانو دین، کابل، ۱۳۵۸ هـ.ل کال (انگلیسی).

۹۸- فضایل بلخ، ایران، ۱۳۴۹هـ.ل کال.

۹۹- کشف شاهنامه قبل از دورهٔ مغل، کابل، ۱۳٦۲ هـ.ل کال ۰

۱۰۰- کلید شاهنامه.

۱۰۱- نسب و زادگاه سید جماالدین افغاني، کابل ۱۳۵۵ هـ.ل کال.

۱۰۲- نوموړکي مؤرخین کابل ۱۳۵۹ هـ.ل کال.

۱۰۳- افغان و افغانستان، د ح.ر ژباړه، د ساپي د موقوفاتو اداره، ۱۳۷٦ل، پېښور.

د ژباړونکي لنډ ژوند لیک

الحاج عبدالودود کرزی د الحاج جرنیل امیر محمد خان کرزي زوی د کندهار ولایت د کرز سفلی کلي اوسېدونکی دی، لومړنۍ زده کړې یې د کندهار د حاجي جمال کرز په لومړني ښوونځي کښې تر سره کړي او د ثانوي زده کړو د تر سره کولو له پاره د کندهار ښار د احمد شاه بابا په لیسه کښې شامل شو. په ۱۳۴۱ کال کښې یې د بکلوریا د سند له تر لاسه کولو وروسته د ښوونکي سپیڅلې دنده پر غاړه واخیسته.

په ۱۳۴۲ کال کښې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د سردار پائنده خان ذاکر شریف د لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په حیث وټاکل شو. دغه دنده یې پوره څلور کاله تر سره کړه.

بیا د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د کندهار ښار د تیمور شاهي لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په توګه وټاکل شو، تر یوه کال خدمت کولو وروسته د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د کندهار ولایت د اساسي دارالمعلمین د اداري مرستیال په توګه وټاکل شو چې سر بېره د دارالمعلمین پر اداري مرستیالتوب یې د عالي دار المعلمین د اداري مرستیال دنده هم سرته رسوله. نوموړي ددغه ماموریت په وخت کښې عالي دارالمعلمین د څوارلسم ټولګي د اجتماعیاتو څانګې د فراغت سند هم تر لاسه کړ.

تر څلور کاله خدمت کولو وروسته یې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د غذایي مرستو د مدیر په توګه په کار پیل وکړ. چې تر دوو کالو خدمت کولو وروسته مرکز ته تبدیل شو. بیا له بې سوادۍ سره د مبارزې په ریاست کښې د زراعتي حوزې د مدیر په توګه وټاکل شو چې د لوګر، پروان،سمنګان او ځینو نورو ولایاتو د لویانو د کورس درنه وظیفه دده

پر غاړه وه. چې په دغه وظیفه کښې تر یونیم کال خدمت کولو وروسته په ۱۳۵۵ هـ ش کال کښې د ښوونې او روزنې وزارت له خوا د غور ولایت د ښوونې او روزنې د لوی مدیر په حیث مؤظف شو چې د ۱۳۵۷ هـ ش د ثور تر کودتا پورې په همدغه دنده پاتې شو، وروسته یې د زابل ولایت د ښوونې او روزنې په لوی مدیریت کښې د مامور په صفت په کار شروع وکړه چې دغه دنده یې د زابل او کندهار په ولایت کښې د ښوونې او روزنې په مدیریتونو کښې تر ۱۳۶۲هـ ش کال پورې تر سره کړه څو چې په ۱۳۶۲ هـ ش چې د ۱۹۸۳ کال سره برابر دی له خپلې کورنۍ سره د پاکستان د کراچۍ ښار ته را مهاجر شو او تر دوه نیم کالو تیرولو وروسته امریکې ته ولاړ.

الحاج عبدالودود کرزي د ښوونې او روزنې وزارت په مربوطاتو کښې ۲۲ کاله خپله سپیڅلې دنده په ښه توګه سرته رسولې او د خپل ماموریت په وخت کښې یې د کندهار ولایت د ښوونې او روزنې د مدیریت، د کندهار ولایت او ښوونې او روزنې د وزارت د مقام له خوا د تشکر او تحسین افتخارات تر لاسه کړي دي.

نوموړي په ۱۹۹۵ م کال کښې د حج مبارکه فریضه هم ادا کړیده. ښاغلی الحاج عبدالودود کرزي، د افغاني فرهنګ د لوړتیا او پیاوړتیا له پاره تل هڅې کړي دي او له ګران هېواده یې خپلې هیڅ ډول مرستې نه دي سپمولي افغانستان یې په زړهٔ کښې هم، دی او په خوله کښې هم چې دده دا اثر ددغه ادعا یوه غوره ثبوت دی. زه په داسې حال کښې چې نوموړي ته د دغه درانه اثر مبارکي وایم د نور ښکلي او دراته خدمت کولو هیله ورته لرم.

په پای کښې دده او له ټولو محترمو لیکوالو څخه چې دافغانستان د نجیب ولس سره یې خپلې قلمي همکارۍ نه دي سپمولي د زړهٔ له کومې مننه کوم اود لوی خدایﷻ له دربار څخه ورته زیات بریالیتوبونه غواړم.

په ښېښتني مینه
عبدالرحیم کرزی
د زراعت لیسانس
د الحاج عبدالودود کرزي زوی

ارواښاد استاد عبدالروف بېنوا په لمريز هجري ۱۳۵۶ کال کښې په پښتو ژبه اړولی او خپور کړی دی.

له يوې خوانه په هغه ژباړه کښې يو لوی څېرکی نه و ژباړل شوی او له بله پلوه يې چاپ شوې نسخې د ډېرو کمو خلکو لاس ته رسيدلې وې د همدې اړتيا له مخې ما ددغه کتاب د بيا پښتو کونې او خپرونې چاروته اوږه ورکړه او څو مياشتو په اوږدو کښې مې د کتاب ژباړه پای ته ورسوله. څرنگه چې هر چاپ شوی اثر يو څه کمې او غلطې لري، له همدې امله به گران لوستونکي په دې هکله ما وبخښي او د بيا چاپ له پاره به رانه خپلې گټورې لارښوونې او مشورې نه سپموي.

په پای کښې د کندهار ولايت د ښوونې او روزنې د پخوانې لوی مدير فاضل استاد الحاج عبدالعلي خان د هغه مرستو ډېر ممنون يم چې هغوی له ما سره د کتاب د ژباړې پر وخت گاللي دي، د لوی خدای له درباره ورته د اجر غوښتونکی يم.

تاسې درانه لوستونکي د کتاب لوستو ته رابولم.

په ټوله مينه

الحاج عبدالودود کرزی

د امريکې متحده ايالت

جنوبي کلفورنيا

د ۱۳۷۶ / ۱ / ۱۰ مه

خپلې خبرې

تاريخ د اولسونو د پېژندگلوۍ غوره سند دی، ملتونه په تاريخ پېژندل کېږي او تاريخ دی چې موږ ته د تير مهال تجربې او پېښې روښانوي او تردې ځايه يې رارسوي.

که تاريخ نه وای نو اوس به ډېر حقايق او واقعيتونه تر خاورو لاندې وو او موږ به نه يوازې دا چې د هغوی له تېرو تجربو او کارنامو خبر شوي نه وای، بلکې د اوس مهال د ژوندانه په پېښو کښې به مو دا ډول بدلونونه،نه وو رامنځته شوي.

افغانستان هم يو له هغو سيمو څخه دی چې تاريخي پېښې او تجربې يې د نړۍ په تاريخ کښې ځلنده باب گڼل کېږي په دغه سيمه کښې له "تر تاريخ وړاندې " دور څخه زيات شمير اثار او اسناد راپاتې دي، دغه سيمه د نړۍ په تاريخي دوره کښې له غوره ارزښتونو څخه برخمنه گڼل کېږي.

همدا وجه ده چې د دغه سيمې د يو لنډ خو مستند تاريخ ليکلو زياته اړتيا رامنځته شوې ده، د دغه سيمې د تاريخ د روښانولو او ليکلو دنده د هر افغان ستره تاريخي وظيفه گڼل کېږي چې د نه ليکلو پر مهال به يې د خپل افغاني او ملي فرهنگ او کلتور درناوی نه وي کړی.

د نړۍ د دغه ستري تاريخي او ارزښتناکې سيمې يو لنډ او مستند تاريخ ښاغلي او پوه استاد ارواښاد پوهاند عبدالحی حبيبي څه د پاسه ديرش کاله د مخه په افغانستان کښې ليکلی دی او هغه مهال د افغانستان تاريخ ټولنې په دوو ټوکو کښې خپور کړی دی؛ دا کتاب له هغه غوره ارزښتونو څخه برخمن کتاب گڼل کېږي چې څه ډول ددغه تاريخي سيمې د تاريخ ليکلو اړتيا ليدل کېږي.

دغه کتاب چې په دري ژبه خپور شوی په بشپړ ډول سره په تاريخي اسنادو او شواهدو بنا دی، هيڅ ډول بې سنده او افواهي خبرې په کښې نه شته او بايد چې د افغانستان تر ټولو غوره کتاب و گڼل شي. دغه کتاب د هغه ارزښت له امله چې لري يې د دويم ځل لپاره په پېښور کښې د افغانستان د مهاجرينو د سازمان له خوا هم خپور شوی دی.

څرنگه چې کتاب په تاريخي شواهدو او اسنادو بنا و له همدې امله زياته اړتيا ليدل کېده چې بايد دغه کتاب په نورو افغاني او نړيوالو ژبو هم واړول شي، چې د همدغه ضرورت له امله

د لوی خدای په نامه

سریزه

زمونږ ګران هېواد افغانستان هغه سیمه ده چې تر تاریخ د مخه له لرغونیو دورو څخه بیا تر اوسه د مدنیتونو چینه، د فرهنګونو د تېریدو لاره او د انساني فکر او تهذیب زانګو وه او د تاریخ په اوږدو کښې له دې فرهنګ زېږوونکي خاورې څخه ښه غښتلي دولتونه را پاڅیدلي دي او هم ددې خاورې خلکو په تاریخي کشمکشونو کښې تل خپله آزادي او ملي ښه ساتلې ده.

له څه مودې راهیسې زمونږ په چاپیریال کښې، چې زمونږ د لوی او ترقي غوښتونکي پاچا اعلیحضرت محمد ظاهر شاه په حکیمانه لارښوونو له نویو پرمختیاوو او رڼاګانو نه برخمن دی، کلکه اړه لیدله کیده چې د افغانستان د تاریخ لنډیز په یوه دوو ټوکو کښې له لرغوني زمانې څخه بیا تر اوسني عصره په داسې توګه ولیکل شي، چې هم بشپړ وي او هم لنډ او هم په تاریخي پېښنو سربېره لازم تاریخي تصویرونه، نقشې، جدولونه او رسمونه ولري چې زمونږ د ښوونځیو زده کوونکي او عام خلك په آسانۍ سره وکړای شي چې په هغه کښې د خپل هېواد تېرې تاریخي پېښې ولولي.

تېر کال چې زه د افغانستان د تاریخ ټولنې په ریاست وګمارل شوم د هغه وخت د اطلاعاتو او کلتور وزیر ښاغلي محمد عثمان صدقي زمونږ د چاپیریال دغه ښکاره ضرورت څرګند کړ او ما هم په بیړه په دغه کار لاس پورې کړ او د افغانستان لنډ تاریخ مې ولیکئ.

د دغه کتاب په لیکلو کښې مې په لویدیزو او ختیزو ژبو څو سوه ټوکه لیکل شوي کتابونه وکتل او د ټولو مطالبو حواله مې د کتاب په پای کښې ورکړه، خو د چاپ په وخت یو مشکل را پېښ شو چې ناچاره شوم هغه لمن لیکونه مې ایسته کړل او د څو بابونو په پای کښې مې د لازمو مراجعو نومونه ولیکل او هم د دغه ټوك په پای کښې به د ټولو مراجعو نومونه راوړل شي.

په دغه یادونه کښې زما مطلب دا دی چې ددې کتاب ټول مطالب مستند دي او موثق منابع لري، پر دې کتاب مې له خارجي او داخلي موثقو کتابونو څخه بو شمیر تصویرونه او رسمونه او توضیحي جدولونه هم زیات کړل. هیله من یم ګرانو هېوادوالو او هغو کسانو ته ګټور شي چې غواړي د افغانستان تاریخ په لنډ ډول ولولي.

لومړی ټوك تر اسلام وړاندې د لرغوني زمانې د چنګیز (۶۰۰ هـ) تر وتلو پورې او دویم ټوك د نورو اوو سوو کالو د خپلواکۍ د تر لاسه کولو پورې را اخلي(۱).

ددغه کتاب د مطالبو په برابرولو کښې زیار ایستل شوی دی چې پوره وي، خو لنډ او ګټور چې په راتلونکي وخت کښې د مفصل تاریخ لیکلو لار برابره شي او نمونه یې د "افغانستان بعد از اسلام" په لومړي ټوك کښې چې تېر کال خپور شوی دی لیدل کېږي په هغه کښې مې د افغانستان د اسلامي دورې د لومړي دوو سوو کالو مفصل تاریخ په زر صفحو کښې لیکلی دی. هیله من یم چې د ظاهرشاهي روښانه عصر د پوه پالنې په رڼا کښې ژر تر ژره دا هیلې تر سره شي.

پوهاند عبدالحی حبیبي

کابل جمال مېنه

د سنبلې لومړی ۱۳۴۶

۱- اوس دواړه ټوکه په یو ټوك کښې تاسو ته وړاندې کېږي.
(ژباړونکی)

لومړۍ برخه

د افغانستان تر تاریخ د مخه دورې ته یوه کتنه

د مورخانو په اصطلاح هغه دوره چې انسان د لیک په موندلو نه و بريالى شوى، تر تاريخ دمخه دوره PRE HISTORIC بلل کېږي او تر هغې وروسته چې ليكدود را پيدا شوى تاريخي عصر دى، خو شرط دا دى چې د لرغونيو قومونو پاتې ليكل شوي اثار لوستل شوي وي. څرنګه چې تر اوسه څينې ليکونه شته چې لوستل شوي نه دي نو له دې امله هغه په قبل التاريخ دورې پورې اړه لري او كه كوم وخت ولوستل شول نو تاريخي مرحلې ته به ننوځي.

د شرقي هېوادونو تاريخي دوره يې عموماً تر ميلاد دمخه د (۲۵۰۰) كال په شاوخوا كښې ګڼلي دي. دا څكه چې د مصر او بين النهرين لوستل شوي ليکنې هم دومره عمر لري، خو په سند او هړپه كښې د موهن جوديرو موندل شوي ليکنې لاتر اوسه نه دي لوستل شوي او په تاريخي مرحله كښې شاملې نه دي.

په افغانستان كښې د "تر تاريخ دمخه اثار و" پلټنې له ۱۹۳۶ م ك ن څخه د اروپايي علمي هيئتونو له خوا پيل شوي او په نتيجه كښې يې تر

تاريخ دمخه د ډبرو د دورې اثار تر لاسه شوي چې د ډبرې د كارونې په دريمې دورې يعنې توږل شوې ډبرې او د خاورينو لوښو او فلزو د استعمال په دورې پورې اړه لري چې هغې ته د كلكولي تيك دوره وايي.

له دې علمي پلټنو څخه دا نتيجه تر لاسه كېږي چې د افغانستان او د افغانستان د ګاونډيو هېوادو په خاوره كښې د (۶۰۰۰) كلونو په شاوخوا كښې انسانانو مدنيت درلود، څكه چې هم هغه مهال مرو ته نژدې د "انو" په سيمه كښې د مس كارونې آثار موندل شوي دي او تر تاريخي دورو دمخه آثار يې د افغانستان په ګاونډ كښې په دغو ځايو كښې موندلي دي.

۱ - د پنجاب په هړپه كښې:

يعنې د افغانستان د غرو په لمر ختيزو ډاګو كښې چې هلته د ودانۍ اوښار آثار ليدل كېږي.

۲ - موهن جوديرو:

د افغانستان ختيزې جنوبي خواته په سند كښې د ښار كوڅې او د بازار نخښې او حتى د اوبو پاخه لښتيان او په هره كوڅه كښې د فضله موادو له پاره د پخو خښتو كوچني خاكدانونه هم ليدل كېږي.

په دغه لرغوني ښار كښې د مورد رب النوع مجسمې، پاخه خاورين لوښي، د سرو او سپينو زرو ډول ډول ګېڼې او د هغو عصرونو د فلزاتو صنعتي نمونې او فلزي بتان تر لاسه شوي دي چې د هغه لرغوني ښار په اړوند موزيم كښې خوندي پراته دي. او په هغو ښكليو اثارو كښې له عاجو څخه د پيل كوچنۍ مجسمې او د غټو او غښتليو غويو انځورونه شته چې پر څينو انځورونو ليكنې هم ليدل كېږي. خو لا تر اوسه يې څوك په لوستلو بريالي شوي نه دي.

د سند د وادۍ تر تاریخ دمخه مدنیت چې د افغانستان په ختیزه خوا کښې د هړپه او موهن جودیرو تر منځ یوزر میله (د بابل د تمدن د ساحې څلور برابره او د مصر د تمدن د پراختیا دوه برابره) په یو شکل او ډول خپور شوی و، د ودانیو د جوړونې شکل او د خاورینو لوښیو او د کار د سامان او وسایلو په جوړښت کښې بیخي سره ورته دي او پوهانو ترې دا نتیجه اخیستې ده چې:

دا مدنیت د افغانستان د خاورې په ختیزه خوا کښې د سند وادۍ له سره بیا تر پایه خپور شوی، شمالي او جنوبي پایتختونه یې "هړپه" او "موهن جودیرو" دوه ښارونونه وو او تر بابل پورې یې د لویدیزو خاورو له تمدن سره اړیکې درلودې او حتی تر میلاد (۲۰۰۰) شاو خوا د مخه په بابل کښې د هندي تاجرانو یوه محله موجوده وه. له هغو آثارو څخه چې د بین النهرین په کیندلو کښې موندل شوي دي، څرګندېږي چې د سند وادۍ خلکو اعشاري، ارقام وزنونه او پیماني پېژندلې. د هغه ښار له آثارو څخه چې په هړپه کښې ښکاره شوي دي څرګندېږي چې معتبرو خلکو په دوو پوړیزو ودانیو کښې ژوند کاوه اود استوګنې زیاتو ځایونو د اوبو څاه ګانې، حمامونه او تر ځمکې لاندې ګودامونه درلودل، حال دا چې عامه طبقه کارګران او کسبګران په کوچنیو دوو کوټو لرونکیو کورونو کښې استوګنه کوله، هر کور د یوه کوچني غولي په واسطه له بله کوره بېلېده او د دغو تر تاریخ دمخه خلکو ښارونوته نژدې ځینې کلاوې وې چې غالباً د غلې ګودامونه وو.

هغه کنډوالې چې د هړپه د تمدن له وروستیو مرحلو څخه نماینده ګي کوي د هغه ځای د اوسېدونکیو بې وزلي او انحطاط راښیي چې زیاتر و کورونو د سمڅو بڼه پیدا کړې وه او د ښارو جوړښت چې پخوا یې

نظم او ترتیب درلود بیخي ګډوډ شوی دی. پوهانو له دې څخه دا ډول نتیجه ترلاسه کړې ده:

۱- د دې ودانیو پر خلکو د غربي اریایانو یرغلونه پیل شوي او د دوی مدنیت یې را تیټ کړی و.

که څه هم د هړپه د لیکنو الفبا لوستل شوې نه ده، خو دا ثابته ده چې دا لیکدود تر آریایي مهاجرت دمخه دورې پورې اړه لري.

هغه ارابې چې اسانو کشولې په هغو خلکو پورې یې اړه درلوده چې په هندو اروپایي ژبو یې خبرې کولې خو د موهن جودیرو او هړپه د خلکو ګاډۍ غښتلیو او قوي غویو کشولې چې پلن او اوږده ښکرونه یې لرل او د دغو ښکلیو او غټو غوایانو انځورونه پر موندل شویو مهرو، آثارو انځور شوي دي.

(لومړۍ او دویمه نومره عکس وګورئ)

۲ - دغه مدنیت ته ورته دا لړۍ د افغانستان په جنوب کښې د بلوچستان په نال او جاله وان لور لایي او همدا راز د سیستان په نادعلي او د ایران په ځینو جنوبي برخو کښې لیدل کېږي چې ځینې کړۍ یې تر بین النهرین پورې هم رسېدلې او پر هغو خلکو اړه لري چې د اریایانو تر هجرت دمخه، په هغو سیمو کښې میشت وو، څرنګه چې د دوی په لرغونیو آثارو کښې د مورد رب النوع په څېر مجسمې موندل کېږي، نو ځکه کېدای شي چې دین، عقاید او فرهنګ یې هم سره ورته وي.

هغه آثار چې د بلوچستان د کوټې د شمال لویدیځ په څو میلۍ کښې یې د ګل محمد په کلا کښې موندل شوي دي پر دې دلالت کوي چې د هغې سیمې پخواني اوسېدونکي لا تر هغه وخته د خاورینو لوښیو په جوړولو نه پوهېدل او د ډبرو له چړو او د هډوکیو له ستنو او تېرو څوکو

لرونکيو تيرو په څېر الاتو څخه يې کار اخيست او د ودانيو او کورونو جوړول هم دود نه و، خلک څاروي روزونکي کوچيان وو چې په را وروسته وختونو کښې يې خاورين لوښي او ودانۍ جوړې کړې دي، چې لرغون پوهان يې د "ږوب د ناوې لوښي" بولي او پر هغو، باندې ځينې توري او هندسي انځورونه او د هوسۍ او بوك لرونکي غوايي تصويرونه انځور شوي، په کورو کښې يې د وزو د ډېر هډوکي ليدل کېږي، چې د دوی پر ډېرو غوښو خوړلو دلالت کوي. د غلې د ميده کولو له پاره يې ډېرين اونګونه درلودل، په داسې حال کښې چې د هغه مهال په موندل شويو آثارو کښې د اوسپنې اوزارونه ليدل کېږي، پر ځينو خاورينو لوښيو (T.A.W.V) ته ورته شکلونه شته چې د هغو په څېر بل ځای نه دي ليدل شوي. ځکه نو لرغونپوهان د هغو پر پېژندنه پټه خوله دي، د دغه لرغوني مدنيت عمر د شپږو زرو کالو په شاوخوا کښې اټکل شوی دی.

همدارنګه د هړپه د سيمې دا تر تاريخ وړاندې مدنيت د هندوستان د کچهه تر جزيره نما پورې غځېدلی دی او پر ۱۹۵۴- ۱۹۴۰م د هغه ځای له زياتو غونډيو څخه داسې اثار تر لاسه شوي دي چې د هړپه د مدنيت آثارو ته بيخي ورته دي، د کشفياتو دا ساحه د راجکوټ ښار جنوبي خوا ته پرته ده.

خو د افغانستان په خاوره کښې تر اوسه "تر تاريخ وړاندې" څو مهم او غوره ځايونه شته:

۱- پر ۱۹۳۶م کال سراورل ستين او موسيوګير شمن او هاکن د سيستان د نادعلي او زرنج د سروتار او کنګ په کلا کښې کيندنې وکړې، چې په هغه کښې ډېرين لوښي او ډول ډول وسلې او غشي او رنګه ښايسته شوي کوډرې او د سپينو زرو غوړوالۍ او له هډوکيو څخه جوړ شوي شيان

کشف شوي چې پوهانو هغه په مرو کښې د "انو" او په لوېديځ کښې د کاشان او په جنوب ختيځ کښې د سند موندل شويو آثاروته ورته ګڼلي دي، له هغو څخه دا نتيجه اخلي چې د انساني مدنيت د دې دورې لويه صحنه د سند له وادۍ څخه نيولې بيا د نيل تر سيمې پورې د افغانستان په ګډون پراخوالی درلود.

موسيو ګير شمن د "سرخ داغ" غونډۍ چې د ډېرش متره لوړ ده (۱۲) متره ژوره وکيندله او تر ميلاد يوزر کاله د مخه د مدنيت آثار يې وموندل. دی وايي:

که يوويشت متره نوره هم وکيندل شي کېدای شي چې تر ميلاد څلور زره کاله دمخه خواوشا آثار وموندل شي. چې د سند د بين النهرين او مصر پخوانيو مدنيتونو ته نژدې دي، په دې خاوره کښې داسې پخوانۍ غونډۍ ډېرې دي.

۲ - تر تاريخ د مخه آثار چې تر دا مهاله په افغانستان کښې لټول شوي دي د کندهار لويديزې خوا ته د پنجوايي او ارغنداو په وادۍ کښې د بدوان د غره له سمڅو او د يمراسۍ له غونډۍ څخه هم، تر لاسه شوي دي چې د سند، پنجاب او د بلوڅو د خاورې تر تاريخ دمخه مدنيتونو پورې اړه لري او د مورد رب النوع مجسمې موندل شوي دي.

په ۱۳۴۴ ش کال د کندهار شمال لويديزې خوا ته ٦٦ کيلومتره نيرې د مونډيګك په غونډۍ کښې علمي پلټنې وشوې، چې دارغنداو په ودانۍ کښې تر تاريخ دمخه د پېنځو زرو کالو پخوا د مدنيت د آثارو نماينده ګي کوي پوهان وايي چې د کندهار لويديزې خوا ته د کشکنخود له وده چې اوس وچ شوی دی اوبه کېدلې او سر سبزې وې. دا غونډۍ چې درې زره کاله پخوا د وروستي خل له پاره د استوګنې ځای و، اوس د جوي پېښو

له امله یو مخروط شکل لري، د هغې لارې پر سر پرته وه چې د رخد (ارغنداو)، پښین او سند د وادۍ خواته د هرات، فراه او هلمند د شاخوا خلکو د تېرېدو لاره وه او همداراز دا لار د ترنک اوغزني او د هندوکوش جنوبي سیموته رسېدله، مطلب دا چې د هلمند ؤادي یې د ارغنداو او ترنک له وادیو سره نښلولې.

د مونډیګک غونډۍ تر میلاد وړاندې د څلورزرم کال له پای څخه د لومړي زرم ق،م کال تر پیله پورې د ودانۍ پینځلس مرحلې تېرې کړې دي په آخره او پورتنۍ مرحله کښې یې د غلې ګودامونه وو چې پخسه یې دیوالونه یې درلودل، د غلې د ګودامونو ځایونه د یوه اوږده غولي په ډول وو چې د هړپه د مونډل شویو آثارو ګودامونو ته بېخي ورته وو، خو د هړپه تر ګودامونو کوچني وو، په کښته پوړ کښې یې د څارویو د ساتنې له پاره خونې وې. څرنګه چې د ګودامونو ودانۍ د نومړي غونډۍ له دریو مختلفو طبقو څخه راوتلي دي، ځکه نو وایي چې دا ګودامونه د هغه مهال د انسانانو د استعمال له پاره په مختلفو زمانو کښې جوړشوي وو.

په لوړ پوړ کښې د ګودامونو د ساتندوی له پاره یوه کوچنۍ کوټه لیدل کېږي، چې په هغې کښې یو څه خاورین لوښي، ډبرین او د مفرغ برې (پیکانونه) او مچلوغزې او د هغوی د ختیو ګولۍ مونډل شوي دي او دا ورڅخه څرګندېږي چې د ګودامونو ساتونکیو دا وسایل د ګودامونو د ساتنې له پاره کارول چې د دغو دفاعي څیزونو عمر له اوس څخه تر دریو زرو کالو (شاوخوا) اټکل شوی دی.

د غلې د ګودامونو تر ودانیو پخوا له مکعبو ډبرو څخه چت لرونکې خونې جوړې شوې وې چې د ودانیو په شمالي برخه کښې د خښتو ودانۍ هم شته. د ودانیو مخ ته یو ارت غولی دی چې خواوشایې یو څه

کوچنۍ خونې شته او د لویې مانۍ نخښې هم ښکارې چې له اومو خښتو څخه په نیم مخرطي ډول ودانه شوې ده او د خښتو لویې ستنې لري چې په سپین رنګ انځور شوي او اوس هم د دې ستنو بهرنۍ منظره له برمه ډکه په نظر راځي. په دې ستره ودانۍ کښې یو د مفرغ چاقو او د هډوکي لاستی او د ښکلیو کودړو تیوتې او د ادیتا (ادې ـ مور) د خیر او برکت د رب النوع یوه ماته مجسمه چې د بلوچستان او سند مونډل شویو مجسمو ته بېخي ورته دي له ډول ډول وسلو سره تر لاسه شوي دي.

په نورو غونډیو کښې د هغو خلکو د استوګنې د ځایونو نخښې شته چې پورتنۍ غونډۍ یې عبادت ځای و، په دې ودانیو کښې د نغري نخښې د هغه له اسبابو سره او یو څو اونګو نه او د هغوی دستې لاس ته راغلي دي، چې په غالب ګومان د دوا پلورلو دوکان ګڼل کېدای شي. په نورو خونو کښې د پخو خښتو تنور او نیم کاره توبري (پیکانونه) لیدل کېږي. د زیاتو خونو بامونه شیوه ګي لري او په د باندنیو دیوالو کښې مستعمل توبري پیکانونه او مسي سرنېزې ایښودل شوي دي. په هغه هدیره کښې چې په دې ودانیو پورې اړه لري اووه کالبوتونه (اسکلیتونه) پیدا شوي دي. د مونډیګک د غونډۍ له کښته څخه لوړې خواته مختلفې طبقې داسې دي:

له ځمکې څخه پورته خوا ته تر نهم پوړ پورې د نیم کوچیتوب ژوندانه نخښې لیدل کېږي، چې د هغو له مخې ویل کېدای شي چې د هغه ځای لومړني اوسېدونکي تر څه وخته نیم کوچي مالداران وو او د کورونو ودانۍ یې هم پخسه یي وې، تر هغو وروسته تر دریو پوړیو پورې ودانۍ له اومو خښتو څخه بشپړې شوې وې، چې خاورین لوښي یې په کښته طبقو کښې ساده او ابتدایي دي تر هغې وروسته د لوښیو کودړې ښکلې کېږي. تر هغې چې د ختیو انځور شوي لوښي رامنځته کېږي، پر هغو کټوریو (جامونو)

چې پر پایو ولاړ دي د څارویو، مرغانو، ګلانو او د جګو ښکرو لرونکي پسونه، تنځري (زرینې زرکې) پیل مرغ او د (عشق پیچان) د پاڼو شکلونه لیدل کېږي. د ختو دا انځور شوي لوښي له اتم پوړ څخه وروسته زیات دي چې د "کوټې" خواوشا موندل شویو لوښو ته ورته دي مفرغي فلزات او مس له شپږم پوړ څخه پیل کېږي او هغه وخت چې د پینځم پوړ سکاره یې د کاربن "۱۴" له لارې و ازمویل نو د دې پوړ نېټه یې ۲۶۲۵ ق.م په شاوخوا کښې وټاکله. د موسیوکزال د تاریخ وړاندې دورو د متخصص په وینا دا غونډۍ تر پینځو زرو کالو ډېر عمر لري نو ځکه د سند تر موهن جودیرو پخوانۍ او لرغونې ده. (وګورئ ۴.۳ نومره عکسونه).

۳. د افغانستان په شمالي برخو کښې هم د تر تاریخ دمخه مدنیت آثار کشف شوي دي په دې مانا چې په شمال لویدیځ ګوټ کښې د مرو په انو کښې تر تاریخ وړاندې مدنیت نخښې تر لاسه شوي دي، همدا ډول د افغانستان په شمال ختیځ لور کښې د تاریخي آثارو بقایا شته چې د ۱۹۶۲م کال پر اکتوبر د ایټالوي لرغونپوهانو له خوا وموندل شول.

د هزار سم دښته د هندوکوش په شمالي لمنو کښې د "۳۳۰۰" فوټو په لوړوالي او د "۱۶" کیلو مترو په اوږدوالي د سمنګان شمال لویدیځ لور ته پرته ده چې په لرغوني زمانه کښې هم د هند، کابل، بغلان، کندوز، بدخشان او چین لاره له همدې وادۍ څخه تېرېدله او همدلته د غره په ډېرو کښې هغه طبیعي سمڅې شته چې پخواني انسانان پکښې اوسېدل او هلته د ډېرین اوږتك سامان او ډېرې توږل شوې ډبرې کشف شوې دي. چې ځینې ودانۍ یې هم په هماغې زمانې پورې اړه لري، چې انسان تر سمڅو او ګارو بهر استوګنه کوله او بې ډوله ابتدایي دیوالونه یې "۱/۲۰" مترو لوړ جوړ کړي دي چې د هغو په منځ کښې له "۲۰" څخه تر "۳۷" مترو پورې د

ودانۍ بلاکونه لیدل کېږي، دغو ټولو ودانیو ۳۳۵ هکتاره ځمکه نیولې ده، د هزار سم له سینده د اوبو د کانال د غاړې له (۱۲۵) متره دیوال سره د اوبو رسولو نخښې هم څرګندې دي.

د دغه ځای د ګارو په سمڅو کښې مثلث ډوله خونې لیدل کېږي چې لویې تاخچې لري او له ډبرو څخه دننه درې کنجه چوکۍ توږل شوې دي، د دیوالونو په جوړولو کښې یې د ډبرو له تختو څخه کار اخیستی دی چې د نغریو نخښې هم په کښې څرګندې دي.

د هزارسم په سمڅو کښې کیندل شوي شکلونه او رسمونه لیدل کېږي چې د ایټالوي لرغونپوه هیئت د راپور لیکونکي په وینا داسې شکلونه د لویدیزې اروپا په تر تاریخ وړاندې آثارو کښې هم لیدل شوي، خو د هزارسم د آثارو انځورونه څلور ډوله دي، لومړی انساني شکلونه، دویم رسم شوي لاسونه، دریم د څارویو شکلونه څلورم د راز راز شکلونو ګډون، چې ماناوې یې هم نه دي څرګندې. "وګورئ ۵ ـ ۶ مه نومره عکسونه".

د تر تاریخ وړاندې زمانو پوهان د هزارسم د سمڅو دا شکلونه هغو شکلونو ته ورته او نژدې ګڼي چې په هسپانیا، ایټالیا، سویس او ایرلنډ کښې یې موندلي دي او داسې نتیجه اخلي چې تر تاریخ وړاندې. دا ډول شکلونه رسمول دود وو، د بېلګې په ډول:

د هزارسم د سمڅو له شکلونو څخه د پوځکي یو شکل دی چې نیمه دایره یې تشکیل کړې او هغه دایره بیا یو عمودي خط پرې کړې ده او له هغې څخه د انسان بدن مراد دی، چې بازوګان او شمزۍ یې ښوولې شوې دي او هغو شکلونو ته ورته دي چې تر تاریخ وړاندې د هسپانیا، ایټالیا او ایرلنډ په آثارو کښې هم لیدل شوي دي. (وګورئ ۷ مه نومره عکس).

د هزارسم په آثارو کښې دا ډول مشابه شکلونه ډېر دي چې د اروپا

له - تر تاريخ وړاندې لرغونيو آثارو څخه په پاتې شکلونو کښې ښوول کېدای شي.

تر تاريخ وړاندې په کلکولي تيك او توړليو ډبرو د استعمال په دوره کښې د بدخشان لاجورد هم د يادولو وړ دي، څکه چې د کاشان د سيالك په غونډۍ، د سومر او بين النهرين په ځمکو د مصر د فرعون توتن خامن په هديره او هم په عيلام کښې د لاجورد د ډبرې راز راز نمونې موندل شوې دي او دا ځرګندوي چې د بدخشان د لاجوردو ډبرو شپږ زره کاله پخوا شهرت درلود او استعمال يې تر مصر پورې هم رسېدلی، د دغه هېواد خلکو له نورو ختيزو او لويديزو هېوادو سره لرغونې مدني اړيکې درلودل. (وګورئ اتمه نومره جدول).

تر اسلام دمخه تاريخي افغانستان

هغه مهال چې د تاريخي افغانستان په باب غږېږو موږ هغه ټولې سيمې په نظر کښې نيسو چې له افغانستان سره يې په تاريخي پېښو او د سياسي، مدني او فرهنګي حوادثو په جريان کښې ګډون درلود او د ګډو تاريخي عواملو تر اغيز لاندې يې اوضاع يو بل ته سره ورته وه.

په دې جغرافيايي سيمه کښې د ايران د فلات ختيزه برخه د سند له سينده بيا د خراسان تر پايه (د امغان) پورې ختيځ او لويديځ شامله ده او په شمال کښې هم د آمو شمالي برخې تر سمرقند او پاميره د غرو لمنې په کښې راځي او په جنوب کښې پر بحيره عرب تمامېږي دا سيمې عموماً ګډ تاريخ لري.

آريايان:

د "٢٥٠٠ ق.م" په شاوخوا کښې د آريايي سپين پوټکيو لوی ټولی په آريانا ويجه نومي هېواد او د امو په شمالي غاړو کښې د کوچيتوب او مالدارۍ ژوند تېراوه او چې شمېر يې ډېر شو نو د امو جنوبي سيمو او د باختر ورشو ته راوختل او د هندوکوش په شمالي او جنوبي لمنو کښې ميشت شول. دغو خلکو د نفوسو او قبيلو د زياتوالي له امله ختيزې خوا ته هجرت وکړ او د سند له سينده د هند شمالي ارتو سيمو ته تېر شول او په

هغه څمکه کښې يې يو مدنيت جوړ کړ چې د "ويدا" په پخوانيو څلورو کتابو کښې يې انعکاس ليدل کېږي له همدې امله يې "ويدي مدنيت" بولو چې د (۱۴۰۰ق.م) په شاوخوا کښې موجود و او په همدغو کتابو کښې د افغاني لويو قبيلو يوه برخه نومونه لکه پکت (پښتون) الينا (د لغمان او نورستان شمالي خلك)(۱) او نور راغلي دي او موږ له دغو کتابو څخه د لرغوني افغانستان د خلکو ژوند، ژبه، مدني او فرهنګي وضع معلومولای شو.

څلور ويده دادي:ريګ ويد، سام ويد، اتهرواويد، يجوروید، چې تر ټولو پخوانی وید "ريګ وید" دی او په هغه کښې د افغاني قبيلو، پاچاهانو، نوميالیو خلکو، غرونو او جغرافيايي ځايونو ډېر نومونه، راغلي دي.

ارينه ويجه:

ارينه ويجه چې په پښتو کښې تر اوسه" اویجه" د ټاټوبي او د استوګنې د سيمې په مانا کارول کېږي، د تاريخ پوهانو په وينا د پامير سيمې او يا د خوارزم شاوخوا او د خزر د "دريا چې" څنډو ته ويل کېده، چې له هغې جغرافيايي سيمې سره نښتې ده چې موږ اوس څېړنه په کښې کوو.

څرنګه چې د آرين خلکو (آرين د نجيب، کښتګر او کروندګي په مانا) د ژوندانه د دې دورې آثار لا تر اوسه نه دي تر لاسه شوي او تر تاريخ وړاندې زمانې برخه ده، څکه نو د دوی د ژبې، د ژوندانه د دود او د دين و هنر په اړه معلومات نه شته، ډاکټر ګوستاولوبون هغه آريايي لرغوني ژبه چې په ارينه ويجه کښې ويل کېدله د "آريك" په نامه ياده کړې ده.

۱. دا نوم د اليشنك او الينګار د درو په نومونو کښې ښکاره دی.

ويدي مدنيت:

د آرين خلکو تاريخي دوره له ويدي سرودوسره پيل کېږي او له همدې تاريخي سرچينې څخه موږ د آرين د خلکو افکار، عقايد د ژوندانه دود او له افغانستان خاورې څخه د دوی مهاجرت څرګندوو. د ژبپوهنې له پرتلې څخه دا ښکاري چې د افغانستان د ژبو او د ويدي او سنسکريت ژبو تر منځ ډېر ژبنی يووالی شته.

ويدي سرودونه په مختلفو زمانو کښې ترتيب شوي دي او په شفاهي توګه له يوې خولې بلې ته او له يوه نسله بل ته را نقل شوي دی او لکه چې اوسني ويد پېژندونکي پوهان وايي: د لوړو يادو شويو کتابو پر سرودو سر بېره يوه برخه نور لرغوني سرودونه ورك شوي دي چې د ويد په خپل تعبير "پخوانيو زيشيانو" يعنې پخوا نيو پوهانو به ويل او يادا چې ځينې لرغوني سرودونه چې نوې بڼه ورکړل شوې ده هم موجود وو چې غالباً يې د افغانستان په ورشو او د آرين خلکو په هغه ژبه پورې اړه درلوده چې دوی لا د هند شمال د اوو سيندونو شاوخوا ته مهاجرت نه و کړی.

څرنګه چې ويدي کتابونه، ويدي ژبه او مضامين اوستايي سرودو ته چې د سند په لوديزه ارته ورشو کښې پيدا شوي، بېخي ورته دي او بشپړ نژدېوالی ورسره لري، څکه نو ويل کېدای شي چې د ويدی د لرغونيو ورکو شويو سرودو زانګو همدا د افغانستان او باختر ورشو ده چې اوسنيو موجودو سرودونو يوه برخه به د هغو ورکو شويو سرودونو نوی دود وي.

د لرغوني افغانستان له خاورې سره د ويدی مدنيت ډېره ټينګه اړيکه له دې څخه ښکاري چې د ويدي او سنسکريت پخوانی ډېرې کلمې په پښتو او دري ژبو کښې ريښې لري او ښايي چې دا ژبنې ميراثونه له لرغونيو اريايي نيکونو څخه دغو اريايي ژبو ته پاتې شوي وي.

د ښلګي په ډول د "اريا" کلمه دوې علمي ماناوې لري:

د دې کلمې مانا ځينو په "اصيل" او "نجيب" کړې او ځينو بيا په "زارع" او کروندګر". څرنګه چې په پښتو کښې د "آره" کلمه د "اصل" په مانا راغلې ده او هم کله کله د "کرنې" او "بزګرۍ" مانا لري نو ځکه ويل کېداى شي چې د نسبتي نون په زياتېدو "آرين" (لکه پلن = پياده، تورن = شمشيرى او نور) د کروندګر په مانا وي او څرنګه چې کرنه د خلکو په منځ کښې يو شريف کار او کسب و، نو ښايي چې تر هغه وروسته د "نجيب" او "شريف" مفهوم مجازاً ورکړل شوى وي.

آرين خلك چې هند ته ولاړل هغې ورشوته يې "اريه ورته" يا "آريه ورشه" وويل او دا کلمه تر اوسه په پښتو کښې د "ورشو" په ډول د ټاټوبي او د استوګنې د ځمکې او مرتع په مانا شته.

په پښتو کښې تر اوسه "سند" ته سيند وايي او دا کلمه په ويدي ژبه کښې "سندهو" ده.

د ريګويد په سرودو کښې د افغاني سيمې د ډېرو سيندونو يادونه شوې ده لکه سندهو (سند) کوبها (کابل)، ګومانې (ګومل)، کرومو (کورم)، سويتى (سوات) ورکه (کونړ) رودونه او ګندهارد (کابل مجرا) او هره ويتي = سره سوتي (ارغنداو يا اراکوزى، چې اوس يې د پخواني نامه ريښه په دهراوت کښې ساتل شوې ده او بهالانه (د بولان دره).

په اتهرواويد کښې د بلخ نوم د "بلهيکه، په شکل ياد شوى دى، چې وروسته د مهابهارته په کتاب او د سنسکريټ په ادبياتو کښې "بهليکه" شو او ريښه يې له بهلي - بخدي څخه راوتلې ده.

همدارنګه په اتهرواويد کښې د ګنداريس (د ګندهارا اوسېدونکى) تر څنګه د منجوان غره ذکر شوى دى، چې همدا اوسنى منجان غر دى چې

د نورستان او بدخشان تر مينځ پروت دى.

په ويدي سرودو کښې د لسو اريايي قبيلو جګړه ياده شوې ده، چې د ويدا د کتاب تر ليکلو (۱۴۰۰ ق.م) دمخه دراوى (پنجاب پر غاړه شوې ده او په دې قبيلو کښې د افغانستان د خواوشا خلکو هم ډېر نومونه شته لکه الينا (د اليشنګک او الينګار خلك)، او بهالانه (د بولان د درې خلك)، او شيوا (د سند د غاړې خلك) او پورو (د ګندهارا د شاوخوا خلك) او پکتهه (پښتون).

له دې جملې څخه د "ريګ ويد" په دويم ټوك کښې د پکته د قبيلو او د هغوى د نومياليو کسانو او پاچاهانو څو واره يادونه شوې ده، چې يو له هغو ځنې پکتهه نامتو پاچا (تورونه) (توروهونى = شمشېر باز) نومېده او د ارغنداو د هراوت (هره ويتي) په وادۍ کښې د پنى، ډسه، پراوته او بريسه په يادښت راغلي دي، چې اوس په افغاني قبيلو کښې بريڅ او پنى د کندهار په جنوب او د سيوي په وادۍ کښې شته او همدارازپخوانيو نومو ته د ډاسو (سليمانخېل) او پروټ (الکوزى) د قبيلو بنسټ لا پاتې دى.

هغه اريايي نژاده خلك چې له اريانه ويجه څخه د هندوکوش شمالي او جنوبي سيموته راغلل، کوچيان وو او د چوپانۍ ژوند يې درلود. پر (۱۹۳۹م) سمرقند ته نژدې په "تل برزو" کښې پر خاورين لوښي يو تصوير موندلى شوى دى، چې هغه د ګيومرث (ګومرد - يا ګويت شاه) د يو پخواني اريايي پاچا تصوير بولي، چې نيم يې سړى او نيم يې نر غويى دى او ګويشت د اوېستا په يوه برخه کښې هم شپون پاچا بللى دى له هغه څخه څرګندېږي چې دغو خلکو د کوچيتوب په وخت کښې هم پاچاهان لرل، کولا (کهوله) او کورنۍ د دوى د ژوند اساس و، چې له هغوى څخه بيا ډلې پيدا کېدلې او د "پتي" په نامه يې مشر لاره، بيا چې څو کوله (کهوله) سره

يوځای کېدل "ګرامه" يا "ويسه" څنې جوړېده شاهي ټاټوبي ته يې "پور" وايه او دا درې سره کلمې تر اوسه د سړيو او ځايو په نومونو کښې شته لکه: باګرام، ميرويس، شېرپور.

لومړنيو آرياپانو مخکښې تر هغې چې هند ته هجرت وکړي کاست (ټولنيزه ډلبندي) يې نه پېژندله، خو هغه وخت چې په هند کښې د هغه هېواد له پخوانيو تور پوټکيو سره مخ شول، نو پر څلورو طبقو، برهمن (روحانی) کشتريه (جګړن) ويسيه (ښاريان او کسبه) او سودرا (نامملوس) وويشل شول چې دې اجتماعي طبقه بندۍ د دوی په وروستنيو تاريخي او ټولنيزو اوضاعو کښې څرګنده اغېزه درلوده.

په ويدي کتابونو او دارياپي نژاد په نورو آثارو کښې داسې ليدل کېږي چې:

پاچاهي د مهاجرت له لومړنيو وختو څخه د دوی تر منځ موجوده وه او د ډول ډول ارباب انواعو پرستش يې کاوه او د "سبها" او "سمتي" په نومونو يې جرګې او د (سامانه) په نامه يې مېلې لرلې، پېغلو له زلميانو او ښځو له نارينه و سره مينه کوله او د واده دودونه يې هم درلودل. د کورنيو افرادو د ډېربنت له پاره يې تل دعاوې کولې، د ښځو په ډلو کښې شاعرانې هم وې، چې څينې سرودونه يې د ريګ ويد په لومړي کتاب کښې ساتل شوي دي. دغو خلکو ورزشي لوبې، د اس سپرليو اتڼ، نڅا او موزيك هم درلود او پر کرنه او مالدارۍ بوخت وو او د وړيو او څارويو له پوټکيو يې کالي جوړول، د پسونو او وزو رمې او دغو يو ګلې يې درلودې او د کورنيو شتمني يې د څارويو رمې او په تېره بيا د پيورو غواو درلودل وو. کله به چې د افغانستان غرو ته د "سوما" د بوټي د رانيولو (اخيستلو) له پاره راتلل خپل غوايي به يې د خريدارۍ د واحد په توګه راوستل چې هغه ته به يې

پاسو (PASU) ويل چې د پيسې (پولی واحد) کلمه له هغه څخه راوتلې ده.

له صنايعو څخه يې د لرګيو تراشنه، فلز کاري، د ټوکرانو او پوزيو (بوريا) اوبدل، د خاورينو لوښيو جوړونه، فلزي تزئينات او د اربو جوړول زده وو.

خوراك او څښاك يې د غلو دانې، شيدې او نور لبنيات، د ښکار غوښې او د سوما او سوريا شيره وه.

د طبعي عناصرو عبادت يې کاوه لکه ارونا (د اسمان رب النوع) اندرا (د جګړې رب النوع) سوريا (لمر) اګنی (اور) سوما (غرني وابښه چې له هغو څخه يې مشروبات تيارول) ماروت (باد) او نور اود هر يو په نامه يې قربانۍ درلودلې، خپلو پوهانو ته يې "ريشي" ويل چې په پښتو کښې اوس ددې کلمې له ريښې څخه د رشه کلمه د خوی، خلق او پوهې په مانا لرو.

اوېستايي مدنيت:

د افغانستان د اريايي خلکو دويم مدنيت په بخدي (بلخ)، د هندوکوش په شمالي او جنوبي سيمو او د هلمند په وادۍ کښې و چې د (۱۲۰۰ ق.م) په شاوخوا کښې پيل شوی او له هغې دورې نه يو کتاب د اوېستا په نامه پاتې دی چې پېنځه بابه لري.

څرنګه چې په دې اړه زموږ د معلوماتو سرچينه د اوېستا د کتاب پاتې برخه ده نو ځکه دغه مدنيت او فرهنګ ته "اوېستايي مدنيت" وايو څرنګه چې دا فرهنګ په بخدي او افغانستان کښې زېږېدلی او را منځته شوی دی ځکه نو د دغه هېواد په تاريخ کښې ډېر زيات ارزښت لري. د اوېستا کتاب د افغانستان د لرغونيو خلکو مدني، فکري، او فرهنګي اوضاع په ښه ډول څرګندوي.

د اوېستا له کتابه څرګندېږي چې آریایي خلك د کوچیتوب، مالدارۍ او کډه پر شا ژونده مدنیت ته رسېدلي او په کلیو او ښارو کښې مېشت شوي دي او د اقتصادي او ټولنیز ژوند په مراحلو کښې یې یوه نوې دوره پیل کړې ده.

په دې دوره کښې لومړی ځل په بلخ کښې پاچاهي را منځته شوه او د "یمه" (جم) په نامه یو پاچا د بلخ ښار ودان کړ او هم په دغو خلکو کښې یو ټاکلی ایین د مزد سینه = مزد یسنا (د خدای ستاینه) په نامه منځته راغی چې مدني او روحي قوانین او هدایتونه یې لرل، موسس یې زره توشتره = زردشت و چې د کورنۍ په نامه "سپتمه" یا "سپیتمان" یادېده (چې دا نوم په پښتو کښې دوی کلمې "سپین" او "تمه" یا "تمان" د نژاد په مانا دی).

د زردشت د تبلیغ د رامنځته کېدو ځای بخدی (بلخ) او سیستان دی. (وګورئ نهمه نومره عکس).

د زردشت پلار پورو شاسپه (د زاړه آس خاوند) او مور یې "دوغدو" او د پلار له خوا نیکه یې پتیر ګتراسپه نومېده د څلورو ورونو نومونه یې داوو:

رتوشتر، رنګوشتر، نوتریکا، نی وتیش.

د ده لومړنۍ ښځه چې نوم یې څرګند نه دی (د ایست واستره) مور وه او درې لوڼې یې لرلې د زردشت دویمه ښځه د دوو زامنو "هوره، چیتره اوراتت نره" مور وه، دریمه ښځه یې چې په لمر ختیزه ورشو او د بخدي په سیمو کښې کړې وه د جاماسپ (د ګشتاسپ وزیر) د ورور (فره شه وشتره) لور وه او "هووی" نومېدله، د ده له زامنو څخه "ایسیت واتسره" د روحانیونو مشر و".

او "اوروتت نره" د بزګرانو لاربښود او "هوره چیتره" د جنګیالیو

افسر بلل کېده د ده د پیروانو درې ګونې ډلې، د زردشت د دغو دریو زامنو له خوا رامنځته شوې دي، درې لوڼې یې هم درلودې چې فریني، ثریتي، پیورو او چیستي نومېدلې.

د زردشت د ژوندانه زمانه په یقیني توګه معلومه نه ده، خو د زردشتي کتابونو د روایتو له مخې د (٦٦٠ق،م) په شاوخوا کښې زېږېدلی او پر شل کلنی یعنې پر (٦۴٠ق.م) کښې منزوي شوي، پر دیرش کلنی یعنې پر ٦٣٠ ق،م یې د لاربښوونې ادعا کړې ده، پر ۴۲ کلنۍ یعنې پر ٦١٨ق،م کښې "ګشتاسپ" پر ده وګروهېد او د ده په عقیده شو او پر (۵۸۳ ق،م) په اووه اویا کلنۍ د تورانی "ارجاسپ" د یرغل پر وخت د بلخ په دوهه (آتشکده) کښې د تورانی "براتر کرش" په لاس ووژل شو، خو څېړونکي پوهان دا کلونه سم نه بولي، او د ده زوکړه یې د ۵۸۸ق،م په شاوخوا کښې ګڼلې ده.

زردشت له هغو لرغونیو کسانو څخه دی چې په لرغوني افغانستان کښې یې پر نوي اقتصادي بنسټ د یو اساسی او ژور رفرم بنسټ ایښی دی او د " ژ، دو مزیل" په وینا:

"ده خپل اقتصادي سیستم په داسې وخت کښې منځته راوړی دی، چې د اریایانو یوه ډله دکوچیتوب له حاله راوتل او کلیوالي ژوند یې غوره کاوه."

په دې توګه چې د څارویو د څړ نامعلوم ځایونه یې د هر ټبر او قوم له پاره د څړ په ټاکلو ځایو الیش کړل او په همدغه دلیل یې غوبي او غوا ته چې د خوراك او کرهنې یوازنۍ وسیله وه په درنه سترګه کتل او حیواني سرې په کلیوالی تشکیلاتو او کرهنه کښې خاص اهمیت موندلی و.

زردشت د یوه خدای (اهوره مزده - یوبادار) په یووالي او بې ساري

عظمت قايل شو او له پخوانيو خدايانو څخه يې چې آريايانو ورته عقيده درلوده مخ وګرځاوه، دی وايي چې:

"تر يوه خدای وروسته د نړۍ له پيله څخه دوه روحه شته، چې يو پر ښه لار او بل پر بده لار ځي او ټول ژوند يوه باطني جګړه ده چې د شر د قوتو پر ضد ادامه لري او په دې دايمي جګړه کښې رڼا او تياره عقل او اهريمن يو له بل سره مقابل دي".

زردشت په خپل ايين کښې د څارويو قرباني او د سوما نشه راوستونکي شراب چې لرغونيو اريايانو درلودل، له منځه وړي دي.

دی وايي: "د (سوما) کثيف نشه کوونکي شراب څنګه له نېکۍ سره مرسته کولای شي. د بزګر سړي غويي تر دې چې قرباني شي، ښه او ګټوره دا ده، چې د خپل خاوند په لاس کښې وي"

د زردشت په ايين کښې د آخرت پر ورځ، د اعمالو پر محاسبې، د رښتيا پر برې، د درواغو پر ماته او د جنت، دوزخ، څنوات (صراط) د پله او د ملائکو پر وجود عقيده شته او آذر (اور) يې هم مقدس ګڼلی دی، چې د ټولو موجوداتو په کمون او د طبيعت په مواليدو کښې په وديعت ايښود شوی او د ژويو (جانورانو) د ژوندانه جوهر او د باطني غريزې تودښت نغري دي، نو ځکه د زردشت پيروانو د آذر د نمانځنې له پاره دوهې (آتشکدې) درلودې.

د زردشت په ايين کښې د نيکۍ قوتونه دا ميشه سپينه (هميشه سپين او مقدس) او ايزدان (دستايني وړ) په نامه شته، چې له هغې جملې څخه شپږ عامل قوتونه (موکلې ملکې دي، چې هر يو قوت د خپل صلاحيت په دايره کښې د نړۍ د چارو د اداري لپاره له بل قوت سره همکاري کوي، هر يو قوت د اهوره مزده (هرمزد) د يوه صفت مظهر او تلپاتې بلل شوی دی.

۱- وهومنه = بهمن (ښه انګيرنه - نېکه مننه) يا د ګلو او رمو او نورو ژويو (ژونديو موجوداتو) ساتندويه پرېښته.

۲- اشه و هيشه = اردي بهشت (ښه نظم) د اور پرېښته.

۳- خشتره ويريه = شهريور (تسلط د فلزاتو او ښکليو ډبرو ساتندويه پرېښته).

۴- سپينته ارميتي = سپيدار مذ (د روح سپېڅلتوب او تواضع)د ځمکې ساتندويه پرېښته.

۵- هيوروتات = خر داد (روغتيا) د غښتلتوب، کورو او اوبو، موکله پرېښته.

۶- اميريتات= امر داد (ابدي ژوند او بقا) د کرهڼو وابڼو او د څړ ځايو پرېښته.

د مزده يستا د پيدايښت په سر کښې د دی شپږو ملايکو پر سر يوه ملکه د سپينته مينيو (سپين عقل) په نامه ولاړه وه، چې تر هغې وروسته يې پر ځای "اهوره مزده" او کله هم "سره اوشه" (سروش = د خير هاتف) درېدله. د خير، نيکۍ او رڼا د قوتو په مقابل کښې د شر، بدۍ او تيارې قوتونه هم موجود وو، چې د ټولو مفاسدو او شرارتو مشر "انګره مينيو" (اهريمن) و، او په اوېستا کښې يې د شر او تيارې دا ټول قوتونه د "ديوه" په نامه ياد کړي او د خير د ملائکو په مقابل کښې يې د شر او بدۍ شپږ موکلان د کماريکان په نامه داسې تصور کړي دي.

۱- اکه منه: د هومنه په مقابل کښې د ناپاکۍ انګيرنې (يا مننې) په مانا د شرارت او نفاق او بدۍ ښکار ندوی.

۲- ايندره: د اردی بهشت په مقابل کښې د بدعت دوره او د خلکو ګمراه کوونکی روح.

۳- سیوروه: د شهریور په مقابل کښې د بې نظمۍ ښکارندوی او د ګړ بړ دیو.

۴- نا او نك هیي تیا: د سپیند ارمذ په مقابل کښې د تور او نافرمانۍ ښکارندوی.

۵- تیوروی: د خرداد په مقابل کښې د ورانۍ فساد، لوږې او تندې دیو.

٦- زیی ریش: دامر داد په مقابل کښې چې د تیو دوی شریك دي.

کله هم ایشمه د (خشم) دیو د سروش په مقابل کښې د هغو دیبانو اووم عدد بشپړوي، چې د ناشکرۍ او عصیان ښکارندوی دی.

زردشت خپل ایین پر دریو اخلاقي او حیاتي بنسټو بنا کړی دی او هغه دادي:

هو مته (ښه منل) هو خته (ښه ویل) هو ورشته (ښه کول) او په دې ډول د زردشت پیروانو ښه منل، ښه ویل او ښه کول د خپل عمل اساس ګرځاوه، او خپله انګیر نه، خپله ژبه او خپل عمل یې په یو شان له مناوي او مادي ککړتیا څخه خوندي ساتل، د بدني او روحي پاکوالي، د رښتیا، سموالي، مېړانې، سخاوت او ټولو ښو اخلاقو مراعات یې کاوه، درواغ او تور منع و او د مزدیسنا هر پیر و په دې مامور ګڼل کېده، چې اور و اوبه او ځمکه د ناپاکیو له ککړتیا څخه و ساتي، ځکه نو دوی ځمکه د مړو د جسدو له ککړتیا څخه ساتله او خپل مړي یې نه ښخول بلکې په ازاده هوا کښې یې په لوړو ځایو باندې اېښودل چې د هوا مرغان یې و خوري او له منځه ولاړ شي.

د زردشت ایین چې د پیدا کېدو او روزنې ځای یې د دنیا ډېر لرغونی پایتخت بخدي = بلخ و، د اوېستا د کتاب په وسیله تبلیغ شو، چې

تفسیر یې په پهلوي (زند) ژبه راغلی دی او هغه ژبه چې اوېستا پرې لیکل شوې، له ویدي ژبې سره ډېر نژدیوالی لري، د اوېستا کتاب د اسکندر تر یرغل دمخه (۸۱۵) فصله او (۲۱) نسکه یاکتابه لرل خو سکندر د غوایي (۱۲۰۰) پوستونه چې پر هغو اوېستا کتاب لیکلی و، وسېزل او تر سکندر وروسته چې یې بیا هغه کتاب راټول کړ (۳۴۸) فصله لاس ته ورغلل، چې پر همهغو (۲۱) نسکو وویشل شو او دویسټ نومې انګریزي عالم په حساب دې ټولو (۲۱) نسکو (۳,۴۵۷,۰۰۰) کلمې درلودلې، چې اوس له هغو څخه یوازې (۸۳,۰۰۰ کلمې) شته، له هغې شرح څخه چې انګریزي ختیځپوه براون کړې ده، داسې څرګندېږي چې د اوېستا باختري اصل له منځه تللی او هغه څه چې اوس پاته دي، یوازې څلورمه برخه یې ده په دې تفصیل:

۱ - یسنا (پرسته او جشن): چې دیني سرودونه دي او (۷۲) فصله لري.

۲ - ویسپرید (سروران): د دعا او اورادو مجموعه ده، چې له (۲۳) څخه تر (۲۷) پورې فصلونه لري.

۳ - وندیداد (د شیطانانو دفع کوونکی): د اوداسه، استغفار، توبې او نور دیني احکام لري او (۲۲) فرګرد (بابونه) دي.

۴ - یشت (نمونځ اوستاینه): د خدای او ملایکو ستاینه ده او (۲۱) بابه لري.

۵ - خورده اوېستا (کوچنۍ اوېستا): چې د (۳۵۰ م) په شاوخوا کښې آذربد مهر اسپند تالیف کړې ده او دعاوې، نمنځونه او مناجاتونه په کښې دي.

د اوېستایي مدنیت په دوره کښې چې له (۱۲۰۰ ق ،م) څخه پیل شوې ده، لومړی وار په بخدي کښې شاهي نظام منځته راغی او اوېستا وایي

چې: "يمه " دا هوره مزده په امر يوه "واره" ودانه کړه، چې اوږده او سور يې د يوه اسپريس (اس ځغلولو د ميدان) په اندازه و او په هغه کښې يې راز راز ځناوران لکه پسونه، غوايان، سپي، مرغان او نورو ساتل او هم يې د يو هاتره (ميل) په اوږدوالي د اوبو ځای وکينئ او په هغه واره کښې په مخصوص ترتيب بازارونه، کوڅې او کورونه جوړ کړل، خو په هغه ښار کښې يې ناروغانو ، درواغ جنو، بدخويو، پيسانو او ليونيانو ته ځاي ورنه کړ".

په دې ترتيب د بخدي په " واره " کښې د آريايي مدنيت لومړی ښار ودان او لومړی مرکز تاسيس شو. او همدا د "واره" اوېستايي کلمه ده ، چې په سنسکريت کښې "وهاره" شوی ده، او په دري کښې "بهار" ځني جوړ شوی دی، چې پر هغه ځای تر اسلامي لومړی پيړۍ پورې " د بلخ نوبهار " ودان و.

د اوېستايي مدنيت په زمانه کښې چې آريايي خلکو د هندوکوش په شمالي لمنو کښې کليوالي ژوند ته لاس ورته کړ، کلي او ښارونه يې ودان کړل او د کوچيتوب له دورې ځخه په کورو کښې د اوسېدو حال ته راواوښتل. دا هغه ګام و، چې د مدني مراحلو د لوړتيا او اقتصادي تحول په لار کښې واخيستل شو، همدامهال و، چې شاهي نظام هم منځته راغی او د بخدي پاچهانو چې د اوېستا په پشتو کښې د "پره ذاته" په نامه ياد شوي دي يعني پيشداديانو په خپل سلطنتي نظام کښې نظم، داد او نياو (عدل) منځته راوستل، د اوېستا په تعبير د بخدي دغو پاچهانو د رب النوعی مقام هم درلود او ځنګه چې په ويدي سرودو کښې هم د دغو پاچهانو يادونه شوې ده، ځکه نو د دې شاهي کورنيو زمانه تر تاريخ دمخه عصرته چې آرين خلکو د هندوکوش له شمالي سيمو هجرت نه وکړ - رسيدای شي.

خو په اوېستا کښې يو لوی پهلوان (د ګيومرث له اولاد ځخه) چې

هيوشينګه نوميد، په "پره ذاته = پيشداد" ملقب و، يعني لومړی قانون ګذار او دا د دري ادبياتو همغه هوشنګ دی، چې د البرز په غره کښې يې د ناهيد (اناهيتا) د رب النوع له پاره قرباني کولې او له ديبانو سره جنګېده، او پر اوو هېوادو يې پاچهي کوله.

د د ينکرد په دريم کتاب کښې داسې راغلي دي چې: "د کرهنې او د هکانيه = دهقانی دود او د مالکيت اصل همدغو پيشداد يانو منځته راوړي دي او بيا وروسته هوشنګ د يهوېتيه (دالبيروني په وينا د هوفذيه) يعني د حکومت او پاچهی او د خلکو د ساتنې اصل ايجاد کړی دی" له دغه روايت ځخه پوهېدای شو، چې د اوېستايي دورې مدنيت د ويدي د اوايلو او کوچيتوب سره توپير درلود - په دې مانا چې دا وخت د ښکلي بخدي خلکو په کرهنه او آبادی، د کليو او ښارو په ودانی لاس پورې کړی و، د کوچيتوب او بدويت د ژوند له اقتصادي مرحلې ځخه، د هکانيه او د مځکې مالکيت ته او حتی تر هغه يوې لوړې مرتبې "د هيوپتيه" (د حکومت او سلطنت ايجاد) ته رسېدلي و او هوشنګ پر يوې خورا ارتې ورشو او ځمکې حکم کاوه او د ديبانو او کوډګرو او بد ذاتو سره چې د مدنيت ورانوونکي او د کليوالو کروندګرو دښمنان وو جنګېده.

تر هوشنګ وروسته بل پيشدادي پاچا "تهمورث" دی چې په اوېستا کښې د "تخمه او روپه "په نامه ياد شوی او په ازينه ونت (وسله وال) ملقب و، دی يې د اوو هيوادو پاچا د "ويونګهان" زوي د "اينګهت" لمسی او د هوشنګ کړوسی ګڼلي دی، چې ديرش کاله يې د خپل وزير "شيدسپ" په کومک په نياو (عدل) او انصاف حکومت وکړ ده ته "ديوبند" هم وايي، دا ځکه چې ديبان او هريمن يې بند کړي وو او هم يې ځينې داسې مدني کارونه وکړل، چې په نوي اقتصادي مرحله کښې ورته اړتياوه، لکه د وړيو وريشل،

د کاليو سکښت او ګنډل، د څارويو اهلي کول او له اس، غاتري، اوښ
غوايي او خره څخه ګټه اخيستل، ليك او لوست منځته راوړل.

د کريستن سين په وينا: "تر تهمورث وروسته يې وررور جمشيد پاچاشو او لومړي ځل يې د نوروز جشن جوړکړ، ادوي د اوېستا په تعبير "د بنو ګلوخاوند" و، چې د القب په اوېستا کښې هوثوه (په پهلوی کښې هورمنګ) راغلی دي.

ده دري خويندې د "يمګ " او "ارېنوك" او "سنګهوك " په نومو درلودلې (په شهنامه کښې : ارنواز - او شهرناز).

د اوېستا يې مدنيت دوري او د آريايي نژادو شاهي کورنيو او نوميالیو کسانو او پهلوانانو په اړه تر اسلام دمخه او وروسته د پخوانيو کتابونو روايتو د زمانو په تېرېدو يوه داستاني بڼه پيدا کړې ده او په دغو کتابو کښې دا اساطير په مختلفو ډولو راوړل شوي دي، خو موږ دلته زيار باسو، چې ترځپله وسه د نوموړيو داستانو تاريخي اړخونه ولټوو.

په ويدا کښې د پيشدادي ستر پاچانوم (يمه) Yama په اوېستا کښې "ييمه "Yima پهلوی کښې "يم " Yam او په دری کښې "جم " ذی، چې صفت يې په اوېستا کښې خشيته Xshaeta په پهلوي کښې شيت Shet او په دری کښې "شيد" راغلی او "جمشيد " يې بولی، يعنی ځليدونکی جم. د جم پلار په اوېستا کښې ويوهونت Vivahvant دی، چې وروسته بيا ويونګهونت = ويونګهان په ويونجهان معرب شو، زوی يې يمه = جم دا هوره مزده له خوا د خلکو ساتندوی او پاچاو ټاکل شو چې د خلکو د ودانۍ او هوسايۍ له پاره زيار وباسي، ده ته يوه لکړه، يو غمی، يوه توره، يوکټوری (جام) او د يوې زرين تيش (غابښور) ورکړ شو، چې د ده د شاهۍ لومړی ټبنان وی او له تيش څخه د ځمکې په کرلو او کرهڼه کښې کاروا‌خلي، د خلکو او څارويو د نسل

په ډېر ولو کښې زيار وباسي، د بخدي "واره" ودانه کړي او هغه ځای چې په اوېستا کښې د لوړ و بيرغو لرونکی (ښکلی بخدي) بلل شوی د خپل ځان او نورو ښاري خلکو ټاټوبی وټاکي.

د بخدي پاچا " يمه" لومړی پاچا دی چې د مدنيت او ښاريتوب بنسټ يې ايښی او ټولنيز ژوند يې ترتيب کړی دی.

کرنه، څاروي روزنه، کار، د اوسپنې ويلول، د کاليو اوبدل، د وسلو او جواهر کارونه، د لښکري طبقې ټاکل، ختګري او د فلزاتو او درملو کارول يې دود کړل او په خپل لومړي شاهي پايتخت ښکلي بخدي کښې يې مدنيت جوړ او خپور کړ. د فرانسوي څېړونکي بنونسيت په وينا: دی هغه آريايي شخصيت دی چې د اسلام تر منلو دمخه د نورستان د خلکو په منځ کښې د "ايميرا" Imra په نامه تر ټولو ارباب انواعو لوړ او ستر رب النوع ګڼل کېده او د هغې سيمې په مرکزي معبد کښې چې هلته يې د قربانيو دودونه پر ځای کول د ده مجسمې درولې وې.

په ۹ يسنا کښې له دريمې ترپېنځمې فقرې پورې وايي! "د جم د پاچاهۍ پر مهال تودوالی، سوړوالی، زوړوالی، مړينه او رخه (رشك) په دنيا کښې نه وو" او د ۱۹ يشت په ۳۱ - ۳۸ فقرو کښې داسې راغلي دي چې: "د جم په پاچاهۍ کښې د نرۍ ژوندون په خوښۍ او خوشالۍ تېرېده د رنځ او ناورين نخښې نه وې" په اوېستا او د عرب او عجم په نورو تاريخي کتابو کښې، د جم او پيشدادي پاچاهانو کيسه د ډېر لرغونتابه له امله افسانوي بڼه غوره کړې ده او څرنګه چې يې د جم پاچاهي د هر راز هوسايۍ او ارامۍ، نياو "داد" او ښېګڼې سر چينه بللې ده ځکه يې نو هغه ځوك چې د خير، خوښۍ او ښېګڼې ددې سر چينې دورانولو وسيله شوی اژۍ دهاکه (اژدها - ښامار) بللی دی. او دا سړی" بيوراسپ" د "اروندا‌سپ" زوی (ګيو

مرث دګر شاه = غرشاه) له اولادې څخه و، چې مور یې او ذاك (ودك) د جم خور وه او بیو راسپ دلسوز رواسونو د خاوند په مانا دی او څنګه یې چې ګړندی اسان درلودل، نو ځکه یې ورته" تازی" ویلی دي، چې په همدې سبب ځینو مؤرخینو دی تازی او له عربي نژاده ګڼلی دی.

وایي چې دی د (بورې) پر ځمکه راپورته شوی دی او په دغه نامه تر اوسه یو ځای د افغانستان جنوب ختیځ ته په ږوب کښې شته.

څرنګه چې عربو دا نوم معرب کړی او ضحاك یې ورته ویلی دی، ځکه یې نو نوموړی عربي نژاد بللی دی او هم څرنګه چې سامي نژادو له آریایانو سره سیالي درلوده، ځکه نو هر عنصر چې د نوي تشکیل شوي مدنیت او د بخدي پاچاهۍ ته خطر پېښاوۀ هغه له پردي نژاده باله او لکه آرایي نژاده تورانیان، ضحاك بیوراسپ یې عربي نژاده ګڼلی دی.

د طبري او البیروني په څېر ځیني دقیق مؤرخان وایي: عربانو ضحاك عربي نژاده او عجمیانو عجمي انګیرلی دی.

څرنګه چې د افغاني تاریخي ښار و، ځایونو او سړیو په نومونو کښې (لکه د غوري شاهانو د کورنۍ. ستر نیکه ضحاك او په بامیان کښې د ضحاك ښار) دد غه نامه ریښه شته او مورخان هم د ده نسبت لړۍ اریایي نژاده ګیومرث ته رسوي اودی د جم خوریې بولي، نو دا خبره چې عربي نژاده و، له منلو څخه لیرې ښکاري.

په هر حال د اوېستا د اشارو له مخې بیور اسپ اژي دهاکه د ښکلي بخدي پر مدنیت یرغل وکړ او څرنګه چې ایزدي فر (د سلطنت پر تم یا ځلا) د بریالیتوب د مارغه په څېر له جم څخه جلا شوی و، اژي دهاکه پرده بری وموند او د ده هېواد یې ونیو او دی یې په اره دوې ټوټې کړ.

دې تازي (تازنده) ضحاك د رام میشت د ۱۹ فقرې له مخې د کوی

رینتا په نامه یوه ټینګه ماڼۍ او شاهي تخت او زر ینه چترۍ درلوده او د اسلامي دورې په دري ادبیاتو کښې ده ته "ضحاك ماران مار دوش اژدها) ویلی شوی دي.

د اوېستا له مخې تر جم وروسته ایزدي فر (د سلطنت ځلا) پر "تراتینه" (په پهلوي کښې فریتون فریدون) د پورتورا "پورګاو" پر زوی چې د جم له اولادې څخه و وخلیده چې پلار یې د اثویه (اثفیان ابتین) په نامه هم یاد شوی دی، د دې کورنۍ. خلك کروندګر وو چې د زیاترو له نومونو سره د ګاو کلمه (په اوېستا کښې ګتو) راغلې ده.

فریدون د اوبو د رب النوع اناهیتا له پاره سل اسان، زر غویي او لس زره پسونه قرباني کړل. څو چې پر شریراژي دهاکه بریالي شو او هغه یې وواژه او د جمشید دوې خویندې "اري نوك" او شنګهوك چې ضحاك بندیانې کړې وې لاس ته راوستلې.

د اژي دهاکه په مقابل کښې د خلکو د خوځښت داستان چې د فردوسي په شاهنامه کښې د هغو خدای نامو له روایتو څخه را اخیسته شوی چې تر اسلامي دورې د مخه وې، داسې دي چې: یوه پښ (آهنګر) چې کاوك "کاوه" نومیده، د خپلې اهنګرۍ خرمن د نېزې پر څوکه د بیرغ په څیر وتړله او خلك یې په ځان راټول کړل او د اژي دهاکه په مقابل کښې وپارېدل او د هغه د تېریو پر ضد پورته شول او دا هم هغه د کاویان بیرغ دی چې تر ډېر وخت وروسته پورې د اریایي خلکو د بري سمبول و.

فریدون په دې هڅه او خوز ښت کښې د پارېدلو خلکو مشر و او ده پر ضحاك باندې د خپل بری په یاد د نو روز د جشن په څېر "د مهرګان د جشن" بنسټ کښېښود دیبان یې پر سرو ټکول او جهان یې ونیو.

د آریایي اولسو په داستانو کښې یو بل ته ورته روایات شته چې

وايي:

فریدون د ایرینه ـ توئیرینه او سیئریم مینه هېوادونه پر خپلو درو زامنو ایرج (ایرج) او توچ (تور) او سرم (سلم) ووېشل، خو سلم او تور د ایرج سره رخه (رشك) درلوده او دی یې په ناخوانه ډول وواژه تر هغې چې د منوش چیتره (منوچهر) په نامه د ایرج زوی پیدا نشو او د ایرج کسات یې وکیښ.

د دې استان په څېر د درو زامنو کیسې نورې هم شته لکه د زردشت د درو زامنو او د تارژي تائوس سکایي د درو زامنو او د درو پښتني ورونو (غرغښت ـ بیټني ـ سړبن) کیسې چې د کلژ دوفرانس د استاد ژرژردومزیل په وینا پخوانۍ اریایي ټولنه له دريو ډلو:

روحانیونو، جګړنو او ثروت موندونکو څخه جوړېده او د پخواني هند اساسي کاستونه هم بر همنان ـ جګړن نجیبان او څاروي پالونکی کروندګر و، د زردشت له دريو زامنو څخه هم مشر زوی روحاني، دويم زوی جګړن "او دريم چوپان و او د اګرده کیسې پر پخواني اریایي قومونو کښې سره ورته دي.

په هر حال منوچهر د ایرج کسات واخیست، سرم او تور یې ووژل او د آریایي نژادو صحرا نشینو توراني پر غلګرو خلکو مخه یې ونیوله، د ده په وخت کښې لوی پهلوانان لکه قارن کاوه زوی او نریمان اوزال ورستم رامنځته شول چې د آرینه ځمکه یې د دښمنانو له شره ساتله.

تر ده وروسته د اوپستا په وینا نو تره (نوذر) د ده زوی پاچا شو چې توراني افراسیاب تر دريو جګړو وروسته هغه ونیو او ویې واژه خو له هغه څخه د نئوتریان = نوذریان په نامه لوی کهول پاتې شو، چې داستانونه یې په اوپستا کښې راغلي دي.

د نوذر تر وژنې وروسته "اوزوه" د توماسپه زوی (زو = زاب = د

توهماسپ زوی = تهماسپ) د فریدون له اولادې څخه تر پینځو کالو پورې حکومت وکړ چې هوښیار او عادل سړی و، د دې نامه ریښه په "زابل" او زوب کښې شته، د ده د پهلوانانو په مرسته له تورانیانو سره جنګونه وکړل څو په پای کښې یې د آمو سیند تر خپل منځ ویش (برید) وټاکئ.

د زاب تر مړینې وروسته د هغه زوی کرشاپه Kereshaspa (یعنې د ډنګراس څښتن) پر تخت کښیناست، چې لسم پیشدادي پاچا و، نهه کاله یې حکومت وکړ د ده تر مړینې وروسته افراسیاب د توراني شنګ په فرمان د هغه پر هېواد یرغل وکړ او د کرشاسپه د داستان له ختمه سره د پیشدادیانو داستاني تاریخ هم پای ته ورسېد، خو دلته باید دا وویل شي چې دا کرشاسپه د زاب زوی له اوپستایي نامتو پهلوان، کرشاسپه نریمان څخه جلا وي، څکه چې کرشاسپه نریمان د ثریته (ثریت = اثرط) زوی د سیستاني سام له کهول څخه و چې د فریدون د پاچاهۍ په پای او د منوچهر د کار په پیل کښې زړور او بوډا و هم اصلاً یې له پهلوانانو څخه دی، نه له پیشدادي شاهانو څخه.

د کاوي = کیان کهول:

"کوي" یا کاوي په ویدي ژبه او اوپستا کښې د (پوه، پاچا، امیر) په مانا دی، چې د اوپستا له مخې "کوي" د پهلوي (کي) د بلخ او د اوسني افغانستان شاوخوا د پخوانیو پاچاهانو له لقب سره یو ځای و، خو د دې هېواد لویدیزې خواته نه استعمالېده.

د کوي = کي کلمه د بلخ د هغو پاچهانو د نومو په سر کښې ګورو چې د پیشدادیانو تر کهال وروسته پاچهۍ ته رسېدلي دي او د دې ځمکې شاهي پرتم (شاهي فر) د کوئنم خورنو Kavaenem-xvreno په نامه په دوی اړه

لرلي ده.

په دري ژبه کښې يې "کی" په "کيان" جمع کړی دی او دا کهول يې په شاهنامه او نورو کتابونو کښې "کيان – کيانيان او کياني" ياد کړی دی. د اوېستا له مخې د دې کورنۍ لومړی پاچا کواته Kavata نومېده، او ده ته يې کوی، کواته (کی قباد) وايه، چې د سيستاني پهلوان رستم د پلار په غوښتنه د البرز په غره کښې (د بلخ سهيل ته) پر تخت کښيناست او دې د خلکو د هوسايۍ، ارامۍ او نيکمرغۍ سبب شو، عادل پاچا و، پينځلس کاله يې پاچاهي وکړه، فردوسي دی د فريدون له توکم څخه ګڼلی دی. تر کيقباد وروسته په اوېستا کښې د کی اپيوه - کی - ارشن - کی بيرشن - کی پشين نومونه هم راغلي دي، چې د ده اولاد دی، خو د هغه په باره کښې راغلي افسانې کمزورې دي او پخوانيو کتابو کې هم زيات شهرت نه لري.

تر کيقباد وروسته يې زوی "کوی اوسن Kavi - Usan " (کيکاوس) د بخدي پر تخت کښيناست، چې د اوسن مانا هيله يا خوښي ده. ده له غير وادريايي پرديو عناصرو سره چې د حماسي رواياتو له مخې د اوسني ايران په شمال کښې د مازندران په ځنګلو کښې اوسېدل جنګونه وکړل او پر هغوی يې برې تر لاسه کړې. په اوېستا کښې هغه خلکو ته (ديبان) ويل شوي دي.
اوېستا وايي چې غښتلی او زورور کوي اوسن (کيکاوس) د ارزيفيه Erezifya د غره پر سر (اناهيتا، د اوبو رب النوع) لپاره سل اسان او زر غوايي او لس زره پسونه ددې لپاره خيرات کړل چې د پاچاهانو ستر پاچا شي.

ځرنګه چې نوموړي غر د پوهانو د څېړنې له مخې د خراسان شمال ختيځ خواته په بلخ کښې و او کيکاوس پر هغه اووه هسکې ماڼۍ جوړې

کړې وې، څکه نو د ده داستان هم سر تر پايه (د افغانستان په تاريخ او خاورې پورې اړه لري).

دی له لويو پاچاهانو څخه شو چې (د هغه مهال د کشف شوې نړۍ) پر اوو هيوادو يې حکومت کاوه او د اوشنر oshnar په نامه يې يو پوه وزير درلودئ چې په اوېستا کښې يې د پورو جيره Pura-Jira په صفت ياد کړی دی يعنې ډېر پوه او هوښيار (په پښتو کښې: پوره = ځير = کامل دقيق).

په اوېستا کښې کيکاوس ته ځينې غلطۍ او خطاوې هم منسوبې دي، لکه د همدې پوه وزير وژل او د ځمکې د ساتندوی غوايي له منځه وړل او اسمان ته د ختلو هڅه. له همدې امله کياني پرتم (کياني فر) له ده څخه وګرځيدئ او توراني افراسياب وربانديې غالب شو او دده هيواد يې ويجاړ کړ، خو چې روت ستخمك Rot - Staxmak "رستم" سيستاني پهلوان لښکر جوړ کړ او افر اسياب يې وشاړه.

د بلخ له کياني پاچاهانو څخه يو بل "کوی سياورشن "Syavarshan" (سياه نر) و، چې تر کيکاوس وروسته پاچا شو او د بلخ واکمن پاچا و، چې د آمو تر ها خوا (توران) کښې له آريايي يرغلګرو قبيلو سره په يوه جګړه کښې وژل شوی دی او دی د کيکاوس زوی ګڼل شوی، چې په پهلوي او دري ادبياتو کښې د سياوخش = سياوش په نامه شهرت لري.

سياوش ايرينه ويجه ته نژدې، يوه لويه کلا د کنګ دژ (KANGHA د = اوېستا) په نامه ودانه کړه چې د جمکر د واره په څير دويم آريايي مرکز و او ده په توران کښې د توراني پاچا افراسياب لور چې فرنګيس نوميدله ماندينه کړه او له هغې څخه هئو سره وه "Hausravah = کيخسرو" وزيږيد. چې تر پلار وروسته يې د پاچاهۍ تخت ونيو او د پلار د خون اخيستو په غرض له تورانيانو سره د خپل ننګيالي سپه سالار هئومه Haoma په ملګرتيا يې

افراسیاب او د هغه ورور کیریسه وزده (چې په شاهنامه کښې: کرسیوز راغلی) په ځنځیرو کښې وپیچل او ویې وژل.

اوبستا وایي: کله چې کیاني پرتم (کیاني فر) په خسرو پورې اړه پیدا کړه نو دهغه په مرسته یې لوی کارونه وکړل، زور او قوت، مینه او ښکلا، برم او پرتم دده په برخه وو او د کیاني شاهنشاهۍ هیوادونه یې بیرته سره ونښلول، چې له همدې امله په اوستا کښې د خشتري هن کریمو Xshathrai - Hankeremo یعني د هېوادونو نښلونکی او یو ځای کوونکی، د شاهنشاهۍ د رامنځته کوونکي په صفت یاد شوی دی.

تر کیخسرو وروسته په بخدي کښې یوه ډله پاچاهان رامنځته شوي دي، چې د نومونو په پای کښې یې د "اسپه" کلمه راځي او دا بیخي باختري نسبت دی، ځکه چې د بلخ ورشو د آس پخوانی روزنځای و او ددې مځکې آریایي نژادو سپرو، په جنګونو، یرغلونو او د دښمنانو په مخنیوي کښې تل له دې اهلي ځاروي ځنې کار اخیست، ددې سیمې د خلکو تر منځ له پخوا زمانو بیا تر اوسه، د اسانو د ګلو روزنه او د سپرلۍ ورزش دود لري تر دې چې ځینو پوهو مؤرخانو لکه دینکر، په خپل پخواني تاریخ کښې، د بلخ د پاچاهانو یو کهول د "اسپه پاچاهانو" په نامه یاد کړی دی، خو په حقیقت کښې دا پاچاهان د هم هغو کیانیانو پایښوړ دی.

له همدې ډلې پاچاهانو نه هغه څوك چې تر کیخسرو وروسته د بلخ د پاچاهۍ پر تخت کښېناستلی، په اوستا کښې ائوروت اسپه Aurvat Aspa (= کی لهراسپ) یاد شوی دی چې د ګړندي اس په مانا دی او نسب یې کیقباد اومنو چهرته رسیږي، د فردوسي په وینا د مهر د میاشتې د مهر پر ورځ (د میزان په ۱٦ مه) یې د پاچاهۍ خول پر سر کښېښوو او په بلخ کښې یې د "آذر برزین" په نامه یوه دوهه (آتشکده) جوړه کړه، د ساساني وختو

په نورو روایتو کښې وایي چې: دده د خپل یو سپه سالار بوخت نرسیه (معرب یې: بخت النصر) په ملتیا پر اورشلیم یرغل وکړ او هغه یې وران کړ، او جهودان یې تیت کړل، د ژوند په پای کښې یې پاچاهي خپل زوی ویشتاسپه (Vishtaspa = ګشتاسپ، د توریدلي آس په مانا) ته پرېښووه او پخپله د بلخ په نوبهار ننوت، وېښتان یې پرېښوول، د خدای په ستاینه بوخت شو او د زردشت دین یې ومانه، چې په پای کښې د توراني ارجاسپ په یوه حمله کښې ووژل شو.

ویشتاسپه (ګشتاسپ) لوړ همته پاچا، د ګړندیو آسانو خاوند د زردشت موید او پیرو او مزدا پرست او کیاني فر لرونکی، رښتیا کوونکی او پاك تومنه سړی و، پر خپلو توراني دښمنانو یې بری وموند او هم یې وزیر جاماسپه داوستا له مخې شریف بډای، هیوادوال او پوه بریالی او د زردشت د لور مېړه و، چې د زردشتي آئین تر منلو وروسته یې د هغه په خپرولو زیار ایستلی و او دده زوی سپینتوداته Spento - Data اسفندیار چې تخمه Taxma "= تهم = زړور" یې صفت و او د ویشتاسپه ورور چې زئیري وئیري Vairi -Zairi "زریر" نومېده هم هغه کسان دي چې د زردشتي قانون په خپرولو کښې یې زیار ایستلی دی، د اوستا په هغه نسخه کښې چې په اتمه میلادي پېړۍ کښې په پهلوی ژبه کښل شوې او په سمر قند کښې ترلاسه شوې ده، داسې وایي چې:

زردشت د ګشتاسپ په امر د خپل کتاب دوولس زره نسخې د سروزرو په خپرکو ولیکلې او د "ورهران" په اتشکده کښې یې کښېښودلې، چې دا معبد، اسفندیار د بلخ بامیك په نوازك کښې ودان کړی و، همدارنګه په آذر فربغ (د موبدانو اتشکده) او آذر برزین مهر (د کرونده ګرو اتشکده) هم ګشتاسپه ته منسوبې دی، چې دا دوهمه اتشکده یې د ده په وخت کښې

له خوارزم څخه د کابلستان دروشن Roshn غره ته راوړه او د عربو تر فتوحاتو (۱۷۱ هـ) پورې لا هم پاتې وه.

د زریر زوی بستوئیری Bastawairi د بست ښار ودان کئ او هلته یې ډېر ژر خیراتونه وکړل او هم یې د سلطنت مخالفان چې هلته وو له منځه یوړل.

تر اسفندیار وروسته له دې کورنۍ څخه د ځینو نورو پاچاهانو نومونه اخستی شوي دي لکه "و هومن سپینداتان" (بهمن اسفندیاری) او لور یې "همای" او "د اراب" د هما زوی. دا پاچاهان له سیستان او هلمند په وادۍ کښې داستانونه لري، ځینو مؤرخانو دا پاچاهان له هخامنشي پاچاهانو سره ګډ کړي دي.

اوستایي پهلوانان:

د اوستایي فرهنګ په دوره کښې سر بېره پر دغو شاهي کورنیو چې مخکښې یادې شوې د ځینو لویو پهلوانانو کورنۍ هم په دې تاریخي زمانه کښې راغلي دي چې ددوی په نامه اریایي حماسي روایتونو کښې ځانګړي کتابونه وو، دا کورنۍ زیاتره په اوسني افغانستان او د خراسان په سیمې پورې اړه لري. خو د زمانو او نسلونو په تېرېدو د دوی تاریخي پېښو داستاني بڼه موندلې او په دې پهلوانانو پورې یې ځانګړي کارونه تړلي دي. چې ددې افسانوي روایتونو له منځه یوه برخه تاریخي واقعیتونه لکه د پاچاهانو د کورنیو تاریخي پېښې لاس ته راتلای شي.

ډېر نامتو او لوی پهلوانان د سیستان له خاورې څخه پورته شوي دي، چې د اوستا له روایتونو او د نورو پهلوي کتابونو له مخې د دوی نژاد

د بخدي هم هغه "یمه جم - جمشېد" پاچاته رسېده او ده د زابلستان د پاچا کورنګ لور ماندینه کړه چې له همدې نژاد نه سام نریمان پیدا شو، چې زوی یې د ویښتو د سپینوالي په سبب د "زال زر" په نامه یاد شو او د پلار له پلوه د سیستان پاچاهي ورکړای شوه، دی د کابل د مهراب شاه پر لور "رودابه" چې د ضحاك له نسله وه مین شو او هغه یې خپله ښځه کړه. چې له هغې څخه رستم وزېږید، چې د خپل وخت ترټولو پهلوانانو غښتلی، زورور و؛ کك، کوهزاد (غرزی- غلجي)، یې چې له زال څخه یې خراج اخیست وواژه، خو په پای کښې د بهمن په وختو کښې د خپل ورور شغاد په دوره او چل څاه ته ولوېد او د خپل آس رخش سره په هم هغه څاه کښې مړ شو.

زال سر بېره پر رستم او شغاد یو بل زوی د " زوارهٔ" په نامه هم درلود چې لوی پهلوان و، د هغه دوه زامن فرهاد او تخار(تخوار) مشهور دی. له رستم څخه فرامرز ته، سهراب، جهانګیر او ګشسپ بانو او زر بانو پیدا شول او له سهراب څخه چې د پلار له لاسه وژل شوی و د "برزو" په نامه یوزوی پاتې شو، تر برزو ورسته شهریار وزېږید، چې ددې پهلوانانو په نامه بېل بېل کتابونه شته، لکه فرامرز نامه، برزونامه، شهریارنامه، بانوګشسپ نامه، جهانګیرنامه او سام نامه. همدا راز د فردوسي په شاهنامه کښې هم د دوی داستانونه راغلي دي.

د رستم زال او تخوار داستان په افغانستان کښې تر اسلام وړاندې له پخوا زمانونه شهرت لارهٔ او تر اوسه یو څو ځایونه، د تخت رستم په نامه (په سمنګان کښې) د رستم غونډۍ د زال کلا، (تخارستان) د کك کهزاد کلا د رستم آخور (په فراه کښې) شته چې ځینې دانومونه له اسلامي فتوحاتو وروسته د عربو په تاریخونو کښې هم راغلي دي او حتی د نورو ملتونو په تاریخونو کښې لکه د موسی خورنی ارمنی په تاریخ کښې له (۵ - ۸ مې

پېړۍ پورې) هم درستم نوم راوړل شوی دی.

د دې دورې بله کورنۍ چې په زړورتیا او پهلوانۍ کښې یې شهرت درلود "کاوه" کورنۍ ده چې دمخه یې یادونه راغلې ده او د ضحاك د ظلمونو او ستمونو په مقابل کښې یې د خلکو یو ډلیز غورځنګ رامنځته کړی و، له هغه نه یو زوی د "قارن کاوګان" په نامه پاتې شو چې د فریدون او ایرج او منو چهر په وختونو کښې یې له افر اسیاب سره د کیقباد په جنګونو کښې ډېره مېړانه او زړورتیا ښودلې وه.

دا کورنۍ د اشکانیانو او ساسانیانو تر دورې پورې د کارن په نامه پاتې و او حتی تر دریمې هجرې پېړۍ پورې یې خپل برم او قوت ساتلی و.

د پهلوانانو بله کورنۍ د نو ذریانو کورنۍ ده چې نوذریان د منو چهر د زوی "نوتر" له اولادې څخه وو.دې کورنۍ ته په اوستا کښې نئو تئیر یانه Naotairyana ویل شوې ده او توسه (طوس) د نوتر زوی چې نوم یې خراسان د طوس د ښار په نامه کښې پاتې دی د کیانی وخت له لویو پهلوانانو څخه و چې د وایسه که Vasesaka پرزامنو یې بری وموند، د نوتر بل زوی "ویسه "چې په اوستا کښې دویسته یؤرو Vistauru (او په پهلوی کښې ویستخم = په دري کښې ګستهم) یاد شوی دی چې مزدیسنا د آئین ډېر دښمنان یې وژلي دي او زر اسپ هم د طوس د زوی له دې کور څخه ګڼل شوی دی.

همدا ډول د کاوس زو ی فریبرز (په پهلوی کښې برزی فره) او د لهراسپ زوی زریر او د زریر زوی بستور (په اوستا کښې بسته وئیره) او د ګشتاسپ زوی اسفندیار او د وزیر جاماسپ زوی ګرامي (په پهلوی کښې ګرامیك کرت) ددې پیر هغه شهزاد ګان او نجیب زاد ګان دی چې په داستانو کښې د پهلوانانو په خبر یاد شوي دي او د روایتي کیسو له اړخه

ددوی تاریخي وجود پېژندل کېدای شي، هریو د بخدي او خراسان په لرغونیو تاریخي داستانو کښې نوم او نښان لري.

افغانستان او اوېستایي سیمې:

د اوېستا په دریم کتاب وندیداد کښې د هغه مهال د معلومې ځمکې شپاړس سیمې یادې شوي دې ځینې یې په اوسني افغانستان یا پخواني خراسان کښې دي، همدارنګه د اویستا په ریښتو کښې د هغو غرونو او سیندونو نومونه راغلي چې ټول په دې هېواد کښې دي. د بېلګې په ډول:

۱- ایرینه ویجو (هغه سیمه چې په پامیر یا امو ته نژدې په خوارزم کښې ده).
۲ - سغده (د آمو په شمال کښې سغد)
۳ - مورو (د مرغاب مجرامرو)
۴ - بخدي (بلخ)
۵ - نیسایا (په شمالي خراسان کښې نسا)
۶ - هرای وه (هرات)
۷ - وایکرته (کابل)
۸ - اورود (روډ د پختیا ولایت او سلیمان غر)
۹ - هری ویتي (ارغنداو او ده هراوت)
۱۰ - ای تومنه (هلمند)
۱۱ - ره ګه (د بدخشان راغ = د پښتو: رغه)
۱۲ - هپته هندو (سند).

چې دا ټولې سیمې په افغانستان او یا د افغانستان په ګاونډ کښې پرتې دي. همدارنګه په اوستا کښې سیامګه (سیاه کوه = تور غر) یو پاړی سینه (د ګوربت تر الوتنې هسك غر ـ هندوکش) سپیته ګونه ګیری (سپین غر) او نور غرونه او سپندونه یاد شوي دي چې له دې هېواد سره د او ستا کتاب د ترتیبوونکیو آشنایي رابښیي.

ایزدان او ارباب انواع:

سره له دې چې زردشت یو نوی سم شوی قانون رامنځته کړ او لکه چې مخه وویل شول د شریرو قوتونو د مقابلې لپاره یې د خیر او ښیګڼې شپږ ملکې وټاکلې، خو بیا هم د هغو ارباب انواعو اغیزه چې د ویدي د وخت لرغونیو اریایانو لرله بیخي له منځه نه وه تللې، بوازې د ویدي د لوی رب النوع "وارونه" پر ځای "اهوره مزده" ودرېد چې مانایې پوه بادار (سرور) واو دا نوم زردشت "د یو خدای" لپاره وټاکه او هغه آریایي خدایان (دېوان) چې تر هغه وخته یې لا په هندوستان کښې د خدایی مقام درلود د زردشت په آئین و قانون کښې متروك او پریښوول شول. ځکه نو د "دیو" کلمه چې تر زردشت د مخه د خدای په مانا وه د "بلا، غول او ګمراه کوونکي" مانا پیدا کړه او له هغه وخته خدای پرست ته "مزدیسنا" او مشرك او د باطل دین پیرو ته "دیویسنا" وویل شو، خو سره له هغه هم د "دیو" کلمې په ټولو اریایي اولسونو کښې (له زردشتیانو پرته) خپله اصلي مانا ساتلې ده او د هندوانو په نزد تر اوسه هم "دیوه" د خدای په مانا دی.

"زیوس" د یوناني لوی پروردګار نوم و، چې لاتیني "ډیوس" او فرانسوي "ډیو" او د پښتو "ډیوه" (د څراغ او رڼا په مانا) له دې ریښې څخه

دي.

د ویدي دورې په آریایانو کښې "اګني" د اور رب النوع او خدایي ځری (قاصد) و، چې په اوېستا کښې "اوترو" او "اترش" او په پهلوي "اتور = اتر" او په دري کښې "اذر = آتش" اوپه پښتو کښې اور دی او په زردشتي ایین کښې یو عنصري ایزد او د هوره مزده زوی ګڼل کیږي. چې لمبه یې د خدایي رڼا ښکارندویه (نماینده) ګڼلې کیده او د پرستنې په ځایو کښې یې د محراب پر ځای ځلانده اورغالي (اتش دانونه) جوړ کړي وو.

اوېستایي بله رب النوع اوبه دي چې په ویدي دوره کښې هم "اپام نپات" (د اوبو زوی) یاد شوی دی او څرنګه چې د بخدي اریایي نژادو د خپل هېواد په زړه کښې له لوی سیند څخه ډېرې ګټې اخیستې وې نو ځکه د اوبو له پاره یې د "اناهیتا" په نامه رب النوع پېژندله او په خپله دغه سیند ته یې اردوی ـ سوره Ardvi - Sura ویل، چې د اوېستا ابان یشت د همدغه رب النوع ستاینه ده او څېړونکي دا رب النوع د مور ـ ادیتا په رب النوع پورې تړي، چې د هغې مجسمې مو تر تاریخ دمخه آثارو کښې ولیدلې، په راورستیو زمانو کښې د دغه نامه وروستی برخه اناهیته = ناهید په مجرد ډول پاتې شوی چې د اوېستا په آبان یشت کښې د یوې ښکلې نجلۍ په بڼه راغلې ده، چې طلایي خول او زرین کمیس لري او په باختر نومي کتاب کښې د راولنسن په وینا د باختر په ښار کښې د اناهیتا مشهور عبادت ځای و چې د اوېستا په پېنځم یشت کښې دابښکلې ښځینه رب النوع د نارینه د نطفې او د ښځو د رحمو د تصفیه کوونکې او د زیږېدنې د روزونکې او میندو ته د ښو شیدو د بخښونکې په صفت ستایل شوې ده. (وګورئ لسمه نومره عکس).

د اوېستا یو بل عنصري ایزد "واته" په غښتلي او ګړندي متخلص

و او دا کلمه په دري او پښتو کښې "باد" او په ویدي دوره کښې "وایو" Vayu وه چې د دښمن له سپاهیانو سره د جگړې په اړو دوړ کښې او یا پر تهذیب او دین باندې د پردیو خوني ستمگرانو او یرغلگرو د تیري په وخت کښې او یا د یوه سړي د نیولو پر مهال چې په دروغو او خیانت د دښمن په لاس نیول شوی، له دغه عنصري رب النوع څخه مرسته غوښتله کیده، دی غښتلی، جگړن، ټینگک پر ځای ولاړ، د ارت ټټر خاوند او د سم او رسا نظر څښتن و. دا رب النوع د کنشیکا تر عصره (د ۱۲۵ م پر شاه و خوا) ددغه کوشاني پاچا پر سیکو د ځغاستې په حال کښې د یوه ږیرور سړي په بڼه کیندل کیده، چې هغه یې په کوشاني دري ژبه "واد" بللی دی.

الماني څېړونکي "گیگر" یوه ډله اوېستایي ارباب انواع د ستور ود یزتو په نامه یاد کړي دي، چې له هغو څخه یو "میتره" Mithra د نور او رڼا ښکارندوی و چې د "وارونه" رب النوع د سترگې حیثیت یې درلود او په اتفاق یې د نړۍ نظام او د رښتینولۍ قانون ساته، د دومزیل په وینا: "این میثره مهر= میر (په پخوانۍ دري اوپښتو کښې) د تړون (عهد) خدای او دځمکې دارتو ورشو گانو څښتن او درښتینولۍ ساتندوی بلل شوی دی. چې پر شریرانو او تړون ماتوونکیو بېرحمه او پرستایونکیو مهربان دی. د څارویو او د کرنې دمحصول او د باران اوبرکت زیاتوالی له ده دی."

مهر چې رڼا راپیدا کوي، د اهریمنانو سخت رقیب، د آسمان ډیوه او د اهوره مزده سترگه ده، چې داوېستاله مخې: "اهوره مزده د هره برزتي (البرزیاپامیر) غره پرڅوکه هغه ته تاتوبی جوړ کړي، چې هره ورځ پرځلانده او روښانه بگۍ چې څلور سپین جنتي اسان یې کشوي له ختیزه راخیژي او دمهر رب النوع دا اوېستایي تصویر له سپینو اسانو او بگۍ سره کټ مټ د بامیان د پېنځه دیرش متري بت د طاق پرچت انځور شوی او تر اوسه شته،

د دغو لرغونیو آریایي عقیدو اغیزې په راوروسته زمانو کښې د لویدیزې اسیا تر پایه خپرې شوې او دلمر (مهر) ناهید او نورو پرستنه د اوېستایي ثقافت له مرکز د (بخدي) له سیمو څخه هر لورته خپره شوې ده.

پر مهر (هور) سر بیره سپوږمۍ (ماوگه) هم د شپې ډیوه او واښوته وده ورکوونکې گڼله کیده، چې هغې ته یې د څارویو د روزنې له امله گئوز چیتره Gao Chitra ویل.

په دغو عنصري یزتو او ستوریو کښې د تیشتریه (تېر=) ستوری د باران شیندونکی او داسماني چینو پرانستونکی، چې د چینو، ویالو او سیندو او به یې زیاتولې، وو.

په اوېستایي قانون کښې بې له شپږو، روحاني امشاسپندانو چې دمخه مو یاد کړل، د نورو مو کلو پرېښتو نومونه هم یاد شوي دي چې څو یې دا دي:

ارشتات= رشن (د عدل او نیاو پرېښته) ورتره غنه (بهرام = د بري پرېښته) سره اوشه (Sraosha) سروش = د اطاعت اوقانون پرېښته) اشهی وگهوي (د اخلاقي نظم اوپرهېزگارۍ ساتندویه)

ژبې، ادبیات او له افغاني ژبو سره د هغو اړیکي:

په تېرو دوروکښې مو د افغانستان د لرغوني مدنیت پردریو دورو، (تر تاریخ دمخه ،ویدي دوره، او اوېستایي دوره) باندې ډېره لنډه توضیح ولیکله او ومو ویل، چې دتاریخي دورې له سره یوازې، دوه لیکل شوي آثار:" ویدا، اوېستا" پاتې دي.

د مقایسوي ژبپوهنې له مخې د دې دواړو ژبو اثرونه په افغاني ژبو

ار. د افغانستان په ځایونو او نومونو کښې څرګند دي او زیاتره لرغوني کلمې اوس هم په هم هغه خپلو تاریخي ماناو کارېږي اوړوندي دي. په تېره بیا پښتو ژبې او د افغانستان د شمال ختیځ د غرو ځینو لهجو داسې تاریخي مواد زیاتره ساتلي دي، د بېلګې په ډول یوازې د څو کلمو شرح راوړو:

ارین: د "ار" له ریښې څخه چې د اصیل او نجیب یاکروندګر په ماناو په پښتو ادب کښې "اره" د اصل اوبنسټ یا کرنې په مانا راغلې چې په پای کښې د نسبتي (ن) په نښلولو "ارین" ترې جوړ شوی او د اصیل یا شریف کروندګر مانا یې پیدا کړې ده.

ایرینه ویجه: د هندوکوش د شمال سیمو ته تر هجرت دمخه د ارین لرغوني تاتوبی چې مانایې دشریفانو تاتوبی او ځمکه ویل کېده او دا ویجه کلمه د کندهار په پښتو کښې تر اوسه د ځمکې او تاتوبي په مانا کارېږي.

آریه ورشه: هند ته مهاجرو اریایانو خپلې پخوانۍ ځمکې ته اریه ورشه (ورته) ویلې او په کندهار کښې تر اوسه د څړ ارتې ځمکې ته "ورشو" وایي، چې د لرغونیو اریایانو د څاروي پالنې او کوچیتوب له ژوند سره بېخي زیات پیوستون لري.

واته: په اوېستا کښې د باد رب النوع و، چې شرحه یې مخکښې ولوستل شوه دا توري په یغنوبي لهجه "وات" او په پښتو او دري "باد = واد" دی حال دا چې د ایران په نائیني او سیوندې لهجه کښې خپل ویدي شکل ته نیژدې (وا= باد) او په سمناني کښې "ویه" او په زازا کښې: "وایه" دی.

ریشي: ویدي کلمه د ستایونکي، ژبور او ویاند په مانا ده، په پښتو کښې د "وراشه" خبره" او "رشه" اخلاق ریښه لري.

سیندهو: ویدي کلمه ده، چې په پښتو کښې تراوسه دسیند کلمه شته.

سومه هومه: مشهور وابنه چې په پښتو د "اومه" په بڼه شته.

چهند اواشلوك: دنظم په مانا چې د پښتو په پخواني ادب کښې کټ مټ په خپله ویدي مانا راغلی دی.

برهمن: په پښتو برمن (د برم = جلال ، څښتن).

کشتري: په پښتو (کښ + توری) د شمشیر باز په مانا چې د پیر روښان په خیر البیان کښې (تور+ کښ) راغلی دی.

ویسیه: په پښتو "ویسا" د اعتماد او باور په مانا راغلی دی.

شو دره: په پښتو "سوډر د بی تهذیب او وحشي ناپوه په مانا" دی. او داسې نورې ډېرې ویدي کلمې په پښتو ژبه کښې ژوندی دي او کارېږي، همدا ډول تاسې دا داوېستایي دورې په مباحثو کښې ولوستل چې دا ژبه له پښتو سره تېنګه او غښتلې اړیکه لري.

نو ځکه موږ پښتو ژبه د سنسکریت او اوېستاخور بولو، چې په غږو قواعدو او تورو کښې له دواړو ژبو سره ګډه ده، مګر لرغوني دري ژبه ښایي چې په خپله دافغانستان په خاوره کښې له اوستاځخه راپیدا شوي وي چې موږ به دا موضوع په راتلونکیو بحثونو کښې مفصله وڅېړو.

په ویدي سرودونو کښې چې د هغه عصر یوازینی لرغونی ادبي اثر دی د هغه عصر د پوهو ریشیانو او ژبورو خبرې او سرودونه رانقل شوي، چې په هغو کښې یوه ډله آریایي ژبورې شاعرانې ښځې هم شته. د بېلګې په ډول د ریګویدا دلومړي کتاب په ۱۱۷ سرود او د شپږم کتاب ۳۹-۴۰ سرود کښې د شهزادګۍ ګهوچه Ghocha سرودونه را نقل شوي دي او هم د لوپا

مودره، Lopamudra، ماماته Mamata، اپاله، انداني، ساسي او ويشو وره سرودونه په ريګويدا کښې ليدل کيږي چې دهغه وخت شاعراني وې او موږ دلته د هغه وخت د تخيل، بيان او خبرو د طرز د څرګندولو له پاره د ريګويد د لومړي کتاب ۱۱۷ سرود د ګريفت ترجمه راوړو (۱) چې شهزادګۍ ګهوچې ويلې ده:

يه د سهار ستوريو! ستاسي بګۍ چې تر خيال ګړندۍ ده او زړورتيز اسان يې کشوي د خلکو لورته رازغلي چې د پاکانو ټاټوبي ولټوي.

چيرې ځئ؟ ای زړه ورو پهلوانانو، دلته زموږ ټاټوبي ته راشئ، تاسې ای د عجيبو کارنامو څښتنانو وندنه مو راويوست چې د بري او برم څښتن لکه خالص زر چې ښخ وي، لکه هغه څوك چې د تباهۍ او فنا په غيږ کښې پروت وی، لکه هغه لمر چې په تورتم کښې پټ وي.

يه د سهار ستوريو! تاسې د خپلو زياتو قوتونو په مرسته هغه لرغونی ميړه شيه وانه مو د زلميتوب غيږې ته وسپارهٔ! تاسې يه ناستيانو! خپلې بګۍ وګمارئ چې دلمر لور له ټول هغه برم سره چې لرېيې پورته کړئ، تاسې يه هغو کسانو چې تل زلميان ياست، له خپل لرغونې دود سره سم مو "توركا" راياد کړ او په خپلو غنم رنګو اسانو چې په ګړنديو وزر والوزی (بهوجيو) مو د سيند د څپو له منځه راوويوست.

يه د عجبو کارنامو خاوندانو! ځمکه مو يوې کړه او وربشې مو وکرلې، انسان ته مو دغذا شيره ورکړه او دښمنان مو په خپله برغو (کرنا) له منځه يووړه اوليري مو وغورځول او اريه ته موزيا ته رڼا او ځلا ورکړه،

۱- دا سرود ګران پوه ښاغلي عبدالرحمن پژواك پر ۱۳۲۲ هـ ل کال په انګريزي ژباړلی او د اريانا مجلې په "٦ مه ګڼه" کښې خپور شوی دی.

چې د اسمان پرخنډو خپره شوه.

يه ستوريو! زه له تاسې نه مرسته غواړم، يه د سهار ستوريو، زما نيازونو ته د مهربانۍ په سترګو وګورئ، يه ناستيه يانو! ماته له اولاده سره زياته بډاينه او ثروت راکړئ.

ستاسې د زړورتيا سترې کارنامې چې په لرغونيو وختونو کښې مو تر سره کړې دي خلکو ته ښکاره دي هيله کوم، يه د سيك او قوت خاوندانو! زما دعاوې به هغه وخت تاسې ته وويلی شي چې زړور او قوی زامن مې خو او شاته ولاړوي.

زه سو ماته خطاب کوم، چې تر ټولو ماته نژدې دی، دهغه ځای زموږ په اروا کښې دی له هغه ځنې غواړم چې زما ټول ګناهونه وبخښي."

* * *

د اور درب النوع اګني په ستاينه کښې يو سرود چې مدو چندس دوشوه متره زوی د ګايتري په بحر کښې په (۹) بيتونو کښې ويلی دی، شته چې څو بيته يې دا دي:

زه اګني چې روحاني ښکارندوی دی ستايم، دی د نمانځنې په وخت کښې روڼ دی، اود نمانځنې په بدل کښې بډايي بخښي.

اګني د لرغونيو او اوسنيو پوهانو دستاينې وړ دی ځکه چې ده ديوان ځای ته راوستل.

يه اګني! يوازې هغه ستاينه چې په هغو کښې مانع پيښ نه شي او ته يې له هرې خوا خوندي وساتې، داسې ستاينه نو خدای مني.

يه اګني په اسانه رسيږه لکه پلار زوی ته او زموږ د ښېګڼې له پاره له موږ سره اوسه!

* * *

اوس د ویدي د دغه سرود ترڅنګ د اوېستا څو سروده چې د زردشت له خبرو څخه دي راوړو، په (۳۰) یسنا کښې وایي:

"سترو خبرو ته غوږ ونیسئ! په روڼه اندیښنه ورته وګورئ د "درواغ اوربښتیا" د دوو ائینو تر منځ توپیر وکړئ! تر هغه دمخه چې د اخرت ورځ راشي، هر څوک دې په خپله خپل دین غوره کړي، ودې شي چې په پای کښې به مراد ته ورسیږو، هغه دوی همزولي توکي چې په پېیل کښې دخیال په عالم کښې څرګندی شوې یوه یې په اندیښنه ویلو او کولو کښې د نیکۍ توکه وه او بله یې د بدۍ. اوپه دې دوو کښې باید یوه سړی نیکي غوره کړي نه بدي، هغه وخت چې همدا دوه توکه سره یوځای شي نو ژوند او مړینه ترې پیدا شوه همدا لامل دی چې په پای کښې د درواغجنو ډېر بدځای (دوزخ) او د ربښتینو ډېر ښه ځای جنت په برخه کیږي."

په ۵۳ یسنا کښې وایي:

"یه مېړه کونکیو نجونو! او یه زومانو! دادی د ربښیم او خبروم مو، نصیحت مې په زړه ومنئ!

د سپېڅلتوب او پاکۍ په ژوندانه پسې د غیرت ملاوتړئ او ورپسې زیار وباسئ تاسې هر یو باید په ښه کار کښې یو تر بل دمخه شئ او په همدې ډول خپل ژوند خوښ تېر کړئ.

د پردیو هخامنشیانو واکمني

هغه څه چې مو تر اوسه ولیکل زموږ د هېواد د تاریخ تولې هغه پېښې دي چې د وخت په تېرېدو له کیسو سره یو ځای شویدي، خو د دې سیمې د کلتور یوه برخه ده او په هغو زمانو پورې اړه لري چې تر څمکې لاندې لټونې لا د هغو په ترلاسه کولو نه دي بریالۍ شوې. خو په دیني کتابو کښې لکه ویدا، اوېستا او نورو خدای نامو او په ملي روایتونو کښې پرله پسې رانقل شویدي.

د آریایي نژادو ملتو تر منځ چې له باختره یې ختیځ او لویدیځ خواو ته هجرت کړی دی او د آریانا (لرغوني افغانستان) له خاورې بهر یې مدنیتونه او حکومتونه جوړ کړي. د دوی له یوې برخې سره د تاریخ او سیاست له مخې اړه لري، په دې مانا چې د دوې سیاسي او فرهنګي نفوذ دومره غوړیدلی و چې اثر یې دافغانستان تر خاورې پورې رارسیدلی و.

د ببلګې په ډول د ایلام آریایي نژاده خلك چې مدنیت یې تر تاریخ وړاندې په لویدیزې اسیا پورې اړه لري اوپه پای کښې له سامي نژاد سره ګډ شوي دي، زمونږ په لرغوني فرهنګ کښې مخامخ اغیزه نه لري. اوهم میتاني تېرونو چې د مدنیت آثار یې د کوچنۍ اسیا په بوغاز کوي د هیتي (پتریوم) په پای تخت کښې پیدا شوي او د (۱۴۰۰ ق.م) په لویدیزو اریایانو پورې اړه لري، دوی د افغانستان پر اوسېدونکیو اریایانو مستقیماً اغېزه نه

درلوده، خو په اوومه قبل الميلاد پيړۍ کښې د " ماد" قوم چې اريايي نژاده اواريايي ژبې ټبرو اوپه اسوري ډېر ليکونو کښې د دوی هېواد د "امادای" په نامه ياد شوی د اوسني ايران د سيمې په شمال کښې پيدا شو، چې د دوی شاهي مرکز هگمتان "د هيرودت: اگماتان = همدان" و، د هيرودوت په وينا له (۷۰۱ ق. م) کال څخه تر (۵۵۰ ق.م) پورې څلورو مادي پاچاهانو حکومت کړی دی:

۱. ديوکس Deiocas = دهياکو = دهکان د فرورتس زوی (۷۰۸-۶۵۵ق.م) د (۵۰) کالو په شاوخوا کښې.

۲. فره اورتس د ديوکس زوی (۶۵۵-۶۳۳ ق.م) ۲۲ کاله (د داريوش ډبرليك: فرورتيش).

۳. هووخ شتر (= کواکزار = سياکزار يوناني (۶۳۳=۵۸۵ ق. م) ۴۸ کاله.

۴. استياگس Asteyages (اژدهاك) د هووختشر زوی (۵۸۵- ۵۵۰ ق.م) چې تر ۳۵ کاله پاچاهۍ وروسته دده په وخت کښې د "ماد" دولت پای ته ورسېد او ځای يې هخامنشيانو ونيو.

د افغانستان په تاريخ کښې د مادي شاهانو دوره او د دوی مدنيت، څکه د اهميت وړ دی چې د هيرودت په وينا فرور تيش د مادويم پاچا، د ارين استوگنو ټولې ختيزې ځمکې د باختر او جيحون تر غاړو پورې نيولې وې، له همدې امله د دوې د تمدن آثارو، تشکيلاتو، معمارۍ، ژبې، حجارۍ، مجسمه جوړولو، مهر او رڼاپرستۍ، څرنگه چې يې د هخامنشي ددورې په تمدن باندې اغيزه کړې وه، د اريانا په دې ختيزه برخه کښې به يې هم اثر پرايښی وي. حتی دارمستتر د فرانس ستر پوهاند پښتو ژبه هم مادي ژبې ته نژدې گڼي او هيرودت وايي چې دماد خلکو سپي ته "سپاکو"

ويل چې دا کلمه په اوسنۍ پښتو "سپي" ده چې له تانيث تصغير سره ورته " سپيکو" ويل کېدای شي، همدارنگه يوه ډله څېړونکي پوهان وايي چې زردشت له ماد څخه باختر ته تللی و، څرنگه چې د مغ ډلې (روحاني ماديانو) د لمر پرستۍ مذهب په کوډو او جادوگرۍ لړلي و، زردشت وغوښتل چې اصلاحات راولي نو باختر ته لاړ او دلته يې برياليتوب په برخه شو.

بنايي وويل شي چې هخامنشي پاچايانو له ماد څخه ډېر څه زده کړل او د هخامنشی دورې زيات ترتيبات مادي دورې ته ورته او د هغې دورې بشپړيده و، چې دماد دولت له منځه ولاړ په سياست او ژوند کښې کوم بنسټيز بدلون رامنځته نه شو.

حتی په ځينو مواردو کښې په صراحت ويل کېدای شي چې د هخامنشي پارسيانو اقتباس د ماد له خلکو و. د مثال په توگه هيرودوت او سترابو ليکلي دي، چې پارسه خلکو د کاليو ډول د "ماد" له خلکو څخه زده کړی دی.

کراستي خولۍ، لستوڼي لرونکي چوخه، تيز ارغواني، تك تور، سره کالي او تنگ لستوڼي، ترزنگنو پورې د څرمنې کوټ (تنزيب)، د څرمنې لوړ پروتوگ، تنۍ لرونکی کوښې چې جگې خوکې يې درلودې، د کراستي گردۍ خولۍ، ترزنگانه پورې خت، ملاوستونی (کمربند) خنجر له تيکي سره، د لينديۍ پوښ، خول، ريره او راز راز وسلې هغه شيان دي چې د (ماد) له خلکو څخه اقتباس شوي دي.

په هر حال د "ماد" دولت د "هو و خشتر" په وخت کښې خپل اوج ته رسېدلی و او له عربي دولتوسره يې اړيکي درلودل د ليدي پاچا "اليات" لور د "ماد" ملکه وه او همدارنگه د اژدهاك خور د بابل ملکه گڼله کېده.

د "ماد" په عصر کښې د اريايي خلکو يوټبر چې "پارسوا" نوميد

له شمال څخه جنوب ته ولاړ او پر هغه ځمکه ميشت شو، چې وروسته د همدغه ټبر د نامه له امله "پارس" وبلل شو، له آسوري کتيبو څخه څرګنديږي چې له (۷۰۰ تر ۶۰۰ ق،م) پورې د پارسوا اميران د اسور تابع وو او د مادي پاچهانو له کهاله څخه فرورتيش (۶۵۵ - ۶۳۳ ق،م) پارس د ماد تابع کړ.

د پارسي شپږو قبيلو په منځ کښې چې په ښار کښې اوسېدل، يوه هم "پارساګاد" وه چې مشريې هخامنش (۷۰۰ - ۶۷۵ ق،م) نوميد او د ده له نسله د هخامنشيانو په نامه دغه پاچهان وزيږيدل:

(شجره په مخامخ پاڼه کښې وګورئ)

مورخان د دې تابلو پرجوړښت اختلاف لري ځينو يې يو څو نومونه نه دي راوړي، خو هغه څه چې د "ايران باستان "ترتيب کړي، تر نورو معقول ښکاري، چې دلته يې له ځينو زياتو تشريحاتو سره راوړل شوه.

هخامنشی پاچهانو له (۷۰۰ ق،م) څخه د ايالتي اميرانو په توګه د مادي پاچهانو تر اداري لاندې په ايلام کښې حکومت کاوه، او د "ماد" وروستنی پاچا ستياګس چې يو ناپوه سړی و، خپله لور "ماندانه Mandane" يې دويم هخامنشي کمبو جيه ته ورکړې وه، چې د هغې له نسه لوی کوروش (سيروس) وزيږيد او هغه د ستياګس پرضد پاڅېد او له منځه يې ورك کړ پر (۵۵۹ ق،م) کال يې د يوې لويې شاهنشاهی بنسټ کښېښوو چې د ايران د فلات ټولې ځمکې په کښې راتلې.

که څه هم کوروش د هخامنشي کورنۍ اووم پاچا ګڼل کېږي، خو د دغه، کهاله لومړنی لوی بريمن (فاتح) دی او وروسته تر هغه چې لويديځ خواته يې د مديترانی تر غاړو پورې هېوادونه ونيول، د پارس ختيځ خوا ته يې مخه وکړه، ورنه کانه (ګرګان)، پرثوه (پارت)، اريا(هريو- هرات) چې پايتخت يې ارته کنه (Artacana) و، زرنکه (=درنګه درنګيانه = اوسنی

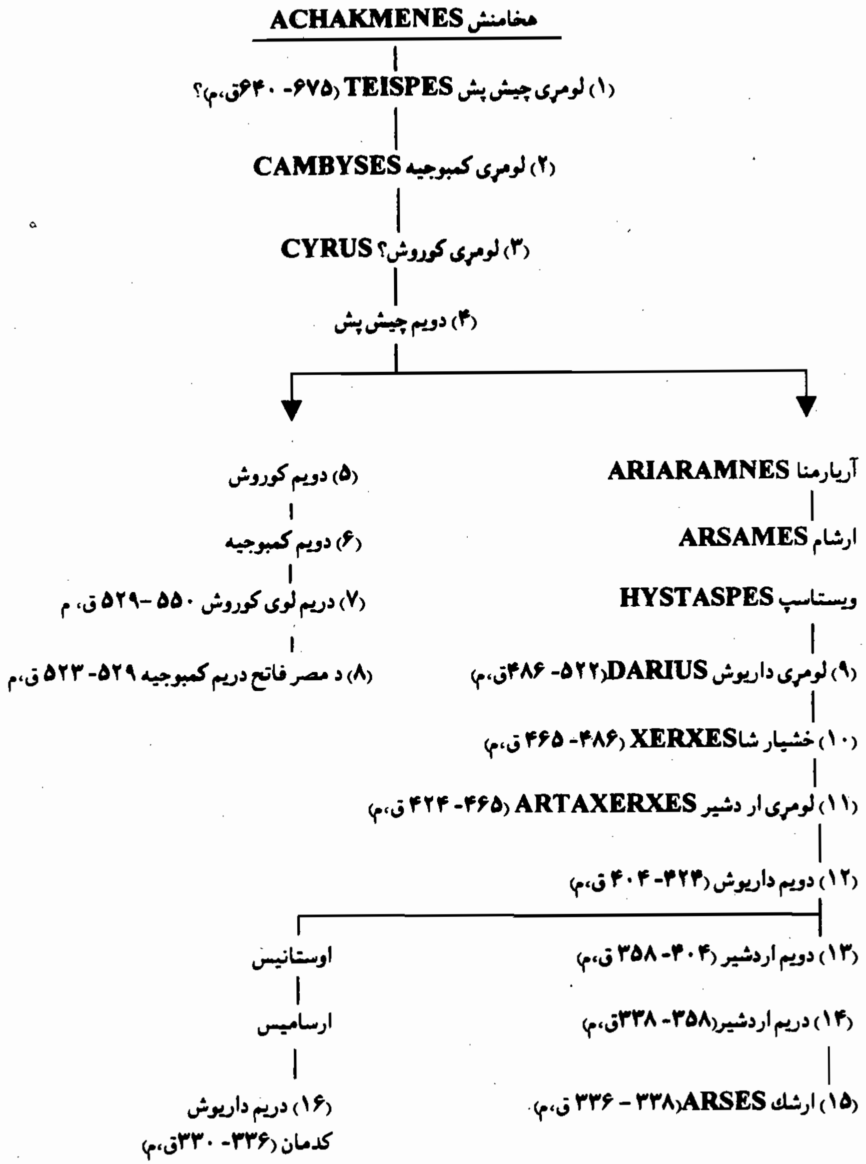

(د ۵۳ مخ مربوط)

سیستان) د اتیماندروس (= هیتومنت = هلمند) د سیند پرغاړه، هاور وتیش (- هرووتی = اراکوزی = ارغنداو)، د کوفن (کوبهه = کابل) د سیند ناوه، داوپیري سینه (= پارو پامیزاد = هندوکوش) غرونه، دوګز که (غزنه)، د ګندهاره ولایتونه (له ننګرهاره د سند ترغاړې پورې)، باخترش (بکتریه = بلخ) د سکاهومه ورګا (پامیر) تر غرو پورې او همدارنګه یې د آمو هاخوا ته سوګودو (سغد) تر (اور کسارتس) (سیر دریا)، د خیوه او هوارزمه (خوارزم) او مرګیانا (مرو) ډاګونه او دښتو نه له هخامنشي هېواد سره وتړل.

د ګندهارا په ناوه کښې د خیبر درې ختیزې خواته د سیروس له آثارو څخه د یوې آتشکدې پاتې برخه ده، چې د پېښور د ګزیتیر (د ۱۹۳۱ چاپ) له مخې د آتشکدې دا پاتې برخه په سوابۍ کښې د مردان د ضلع "شهباز ګړی" شمال ختیځ ته ۱۲ میله لیرې په "اسوته" کلي کښې د یوو لسو فټو په لوړوالی په یوه دایره کښې چې شپیته فټه پیړوالی (قطر) لري پرته ده، او بنسټ یې پرشنو ډبرینو پایو اېښوول شوی دی، چې د هرو دوو پایو ترمنځ یو تش ځای شته، پوهان وایي چې د اور پرستو دغه معبد دیرش دروازې درلودې او په یوه میاشت کښې هره ورځ له یوې دروازې څخه ورننوتل چې ټولې دیرش دروازې کېدې هره دروازه د دوو ډبرینو پایو ترمنځ وه.

سیروس (کوروش) پر (۵۲۹ ق،م) کال په یوه جګړه کښې وژل شوی او یا په طبیعي مرینه مړ دی او دریم کمبوجیه چې د ده پرځای کښیناست د ده فتوحات یې پسي تعقیب کړل، چې د مړینې پروخت یې هېواد له خورالویو او ارتو هېوادو څخه و تر هغه وروسته لومړی داریوش د دغه کهاله نهم پاچا پر (۵۲۲ ق،م) پر تخت کښیناست، چې په یوه کال کښې یې د کمبوجیه پرټول هېواد برې وموند او له یونان څخه ترهند پورې یې پردې لویه

ځمکه حکومت کاوه، او د مدنیت په خپرولو، لوړو مانیو ودانولو، د هېواد والۍ (مملکت دارۍ) د اصولو په وضع کولو، د لارو په جوړولو او د لښکر په سمبالولو کښې یې زیار ویوست او پر ۴۸۶ ق - م کال مړ شو. د هخامنشي سلطنت د مدنیت او فرهنګ اثار په افغانستان کښې هم خپاره شول. په پارس، شوش، مصراو د الوند په غره او نورو ځایو کښې د داریوش ځینې لیکنې او کتیبې پاتې دي، چې په میخي لیکدود په پخواني فرس، ایلامي، آسوري، مصري، بابلي او شوشي ژبو لیکل شویدي. "د پخوانی فرس میخي خط {۴۲} نخښې درلودې."

د دغو لرغونیو اثارو ډیرې مهمې لیکنې هغه دي چې د پارس په نقش رستم او بیستون کښې له داریوش څخه پاتې دي، په هغو کښې داریوش د هغو هېوادو نومونه لیکلي دي چې دده تر واکمنۍ لاندې وو، هغه څه چې زموږ د هېواد په تاریخ پورې اړه لري دادي:

۱- پرتوه Parthava (خراسان او ګرګان)

۲- باختریش Baxtrish (بلخ) چې شمال ته یې آمو او لویدیځ ته یې مرګویه (مرو) او ختیځ ته یې د سیتي له قومو څخه یو قوم د ماساژت په نامه و او پایتخت یې زری اسپه بنایي چې اوسنی بلخ و.

۳- سوغوده Sughuda (سغد) د اوسني سمرقند سیمې.

۴- کرمانیه Karmania (کرمان= د پارسه او ګدرزي او پرثوه تر منځ).

۵- ګدزری Gedrosie (د افغانستان جنوبي سیمي تر سمندره پورې).

۶- زرنګه Zaranka (زرنج = سیستان).

۷- هره یوه Haraiva هرات.

۸- او ارزامیه Uvarazmiy (خوارزم).

۹- ګداره Gadara (د کابل رود او پېښور).

۱۰- هیندوش Hindush (سند).

۱۱- ته ته ګوش Thattagush (د هرو دوت سته ګيد = شيتك د کوهاټ، بنو او خټکو سيمې).

۱۲- سکه هومه ورکه Saka-Homa-Varka (د هومه راکښته کوونکي ساکه يان- غالباً د پامير په شاوخوا کښې).

۱۳- سکه تيګر خئوده (د تيره خول خاوندان ساکه يان).

۱۴- سکه تيه تر دريا (د سيندها خوا ته ساکه يان).

۱۵- مکه (مکران).

۱۶- هراووتيش Harauvatish (اراکوزی = ارغنداب).

د داريوش ارت هېواد ټول "۳۱" ساتراپی (ولايتونه) لرل، چې په هغو کښې د ټول اوسني افغانستان پورتني ولايتونه او ځيرمه ځمکې شاملې دي او د ګندهارا ولايت ته په بابلي او ايلامي ليکنو (کتيبو) کښې (پاره او پره ازانه) يعنې تر غرو ها خوا ايالت ويلی شوی دی، خو د هغو وختو د وضعيت جزيات تر اوسه په تفصيل سره څرګند نه دی يوازی همدومره ويل کېدای شي، چې له ۵۵۰ق.م يعنې د داريوش له راتلو څخه بيا تر (۳۳۱ق.م) پورې چې هخامنشي شاهنشهي د سکندر په لاس له منځه تله، د افغانستان خاوره د هخامنشي لويې شاهنشهۍ برخه وه او حتی د سند د هاخوا پنجاب يوه برخه هم ورپورې نښتې وه، نو ځکه د هخامنشي او هندي مدنيت په يو ځای کېدو سره د هخامنشيانو له رسمي آرامی ليك څخه خروشتی ليکدود د ناوې د خلکو په ژبه کښې د فاتح او مفتوح کلتور له ګډون څخه منځته راغی او د هند د موريه کهاله پاچهانو (۳۲۳ - ۱۹۰ق.م) د هخامنشي صنعت او معماری د سبك پيروي کړې وه.

هيرودت (۴۲۵ ق.م شاوخوا مړ) د افغانستان په ختيزه ځمکه د اريونس د پاچاهی د دورې په اړه ښه اطلاعات راکړي دي، چې له هغې جملې څخه په ۴۴۴ کتاب کښې ليکي:

"د اريوش، درياب ته د سند رود د ګډيدود ځای کشفولو له پاره يو يوناني امير البحر چې سکيلاکس Skylox نومېد او د {کاريااندار} د ملك و، له څو باوري کسانو سره په بېړۍ کښې کيناوه، او د هغه کار له پاره يې واستاوه د اډله د کسپاتو رس له ځمکی (ښاره) او د پکتويك Paktuike له ځمکې وخوځېده او درياب ته ورسېده".

همدارنګه دغه لرغوني مؤلف په ۳ - ۱۰۲ کتاب کښې د کسپاتورس ښار د پکتويك په هېواد کښې بللی او وايي چې دا خلك د ژوند دود او دستور له پلوه باکتريانو ته ورته او ډېر جګړن دي.

ډېرو څېړنکيو پوهانو د هيرو دوت "کسپارتورس" او پکتويك له اوسني پېښور او پښتون سره تطبيق کړی دی، دا ځکه چې تر هيرودوت د مخه هم مشهور جغرافيا پېژندونکي هيکاتايوس Hecataus د (۵۰۰ ق.م) په شاوخوا کښې کسپاتورس په ګندهاره کښې بللی و، چې همدا پېښور او ګندهارا دی.

هيرودوت د اووم کتاب په ٦٦ - ٦٧ - ۸۵ - کښې د "خشيارشا" د جګړنو فهرست راوړي او په هغه کښې يې ګنداريوی Gandarioi او داديکاي Dadikai چې د باکتر وسلې يې درلودې، دپکتويس (د پوستين اغستونکيو لېندۍ، ويشتونکيو او خنجر لرونکيو) په نامه ياد کړي دي، او هم يې د ساګارتيوي Sagartioi د کوچي قبيلو يادونه کړې ده، چې ژبه يې پارسي او کالي يې نيم پارسي او نيم پکتوان Paktuan وو او اته زره سپاره يې لښکر ته ورکول مؤرخانو ګنداريوي د ګندهارا خلك او د اديکا تاجيك او پکتويس او پکتوان پښتون بللي دي، زه د هيرودوت ساګار تيوي همهغه د داريوش د بهستون ساګارتي بولم، چې (د غور له جنوبي) ساخر - ساغر- سره تطبيقيږي، او څينو بيا په سپك احتمال هغه شرخبون "= خربښبون = د مطلع السعدين خرشواني = د قندهار د پښتنو يوه قبيله" بللې ده.

د داریوش د بهستون له لیکنې (کتیبې) څخه د ده په عصر کښې د دغه هېواد د اوضاعو په اړه ډېر ښه معلومات لاس ته راځي، او له دې څخه چې د بهستون په کتیبه کښې د ولایتو شمیر ۲۳ او په نورو کتیبو کښې ۳۱ دی معلومېږي، چې کله کله به د هخامنشي ترلاس لاندې ځینو هېوادو بلوا کوله او له نورو تر لاس لاندې هېوادو سره به نه ګډېدل، لکه چې د ساګارتیوي د ولایت نوم یوازې د پارس د بهستون په کتیبه کښې راغلی او په نورو کتیبو کښې نه شته.

د بهستون د کتیبې په (۲ ستون - ۲ بند) کښې وايي:

"هغه وخت چې داریوش په بابل کښې و. پارت (خراسان)مرو، تته ګوش او سکائیه بلوا کړې وه، د پارت بلوا د داریوش پلار ویشتاسپ غلې کړه، دی له فروتیش سره په "ویش پاوزات" نومي ځای کښې وجنګید او هغه یې مات کړ. په ساګارتي کښې (که یې ځای د خراسان خواته وټاکل شي) هم د چیتره تخم .Chitrataxm په مشرۍ بلوا شوې وه، چې داریوش د تخمسپاده Texmaspada په مشرۍ یو لښکر ورواستاوه او چیتره تخم یې ونیو، چې داریوش ته یې راووست، د هغه غوږ او پزه یې پریکړه، سترګې یې ور وویستلې او غرغره یې کړ (۲ ستون ۱۴ بند) د خراسان په مرو کښې هم فراده Frada نومي سړي بلوا وکړه، چې داریوش د باختر والي "د ادرشیش" د هغه دفع ته وګماره، دادرشیش مرویان رعیت او ټول باختر غلی شو (۳ ستون ۳ بند).

هغه وخت چې په پارس کښې " وهی یزدات " یاغی شوی و نو ده یو لښکر د رخج هره خواتیش ته = د ارغنداو ناوې ته واستاوه او د رخج والي ویوانه Vivana یې وشاړه، خو دا والي په کندهار کښې د داریوش له لښکر سره یو ځای او د "وهی یز دات" د لښکر مقابلې ته ووت او په هغه جګړه کښې چې دانامکه د میاشتې پر۱۳ ورځ د کاپیش (کاپیشکانه) په کوټ

(کلا) کښې وشوه، د یاغیانو لښکر مات او ترهغه وروسته یې د (کندهار) د ګندوم Gandum په سیمه کښې د ویخن د میاشتې پر "۷مه" ورځ بیا همدغه یاغي شوي لښکر ته ماتې ورکړه، د یاغیانو مشر له لږ شمېر سپرو سره و تښتېد، دی د (کندهار) د ارشاده په کلا کښې د ویوانه په لاس کښېووت او ووژل شو او په دې ډول درخج ایالت د داریوش د هېواد برخه شوه.(۳ ستون ۱۳ بند).

دا پېښې د ۵۲۲ ق،م د سپتامبر له ۲۹مې څخه د ۵۲۰ ق،م د مارچ تر لسمې پورې منځته راغلې دي.

د هند د نیولو لپاره د داریوش د جنګي سفر بیان داسې لیکل شوی دی:

دی د سند له سینده پورې ووت؛ سند او پنجاب یې ونیول او یوناني سکیلاکس یې د عمان سیند ته واستاوه، چې هر کال به ډېر سره زر له هنده پارس ته رسېدل په دې توګه د هند او غربي هېوادو ترمنځ تجارتي روابط ټینګ شول، او له همدې شلم ایالت څخه هر کال ۳۶۰ تالانه سره زر (تخمیناً ۲۵ ملیونه افغانۍ) د باج په توګه هخامنشي دربارته رسېدل.

د پارس د تخت جمشید د داریوش په هدیره کښې د هخامنشي دولت د تابع شویو خلکو تصویرونه کښل شوي دي، چې د نورو دیرشو ملتو په جمله کښې دا نومونه هم شته: پارتی (خراساني) هراتي، باختري، سغدي، خوارزمي، زرنګی (سیستاني) رخجی (قندهاري) ته ته ګوشي (پښتیا د سند ترغاړې پورې) ګنداري، هندي، او ساګارتي. داخبره هم ځنې ښکاري چې د اوسني افغانستان خلکو د پنځمې ق،م پیړۍ په شاوخوا کښې د خپلو ځایو او ولایتو په نومو شهرت درلود. (وګورئ ۱۲ مه نومره عکس).

داریوش په خپل پایتخت شوش کښې یوه ماڼۍ جوړه کړې وه، چې کتیبه یې په درو ژبو "پارسي، ایلامي او بابلي" کشف شوې او په هغې کښې

هم د افغانستان د ولایاتو د خلکو یادونه شوې ده.

دی وايي: ددې ماڼۍ چندن لرګی له ګنداره طلايي له باختره، د لاجورد ډبرې يې له سغده، فیروزه يې له خوارزمه او پیلغاښ (عاج) يې له هند او رخجه او د څېړۍ (بلوط) لرګي يې له ګنداره څخه راوړل شوي دي، چې داټول ځایونه په افغانستان او د هغه په شاوخواکښې دي.

داريوش خپل ارت هېواد چې په هغه کښې له راز راز نژادو څخه ۴۸ ډوله خلك د راز راز ژبو، ادیانو او اخلاقو سره اوسېدل په ديرشو ستراپي (ولایتو) ويشلی و، چې هلته محلي حکمرانانو هم د خپلو عقايدو له آزادۍ سره ژوند کاوه او هر ولايت د خشترپاون (د ولايت د ساتندوی) په نامه يو اعلی حاکم درلوده، چې له هخامنشي درباره مقررېده او ولايت يې د يوه دبير او يو لښکري مشر په مرسته اداره کاوه.

سردبير به تل مستقيماً مرکز ته اطلاع ورکوله، د امنيت مسوول ارك پت و. څرې تونونه (چاپارخاني) لارې او ميلمستونونه (مهمانخاني) يې درلودل. په هر ولايت کښې خشترپاون ماليې ټولولې، پلي او سپاره لښکر يې درلودل، اوولس زره تنه دولتي غښتلي لښکر د "جاويدان" په نامه و. هيرودوت د هر ولايت د ماليې اندازه هم ليکلې ده، چې له هغې جملې څخه د افغاني او ګاونډيو ولايتو ماليه داسې وه:

۱ - د هخامنشي اووم ايالت: چې ستاګيدی، ګندهاره، داديك، اپريدي پکښې وو ۱۷۰ تالان (د لسوميليونو افغانيو په شاوخواکښې)

۲ - دوولسم ايالت باختر او نور اړوند ځایونه ۳۰۰ تالان (۱۸ مليونو افغانيو شاوخوا پورې).

۳ - څوار لسم ايالت چې ساګارتي زرنګي (سيستاني) پکښې اوسيدل د عمان د جزايرو د غاړو تر خلکو پورې ۶۰۰ تالان (د ديرشو مليونو افغانيو په شاوخوا کښې)

اوس د افغاني سيستان ويش ته نژدې يو لرغونی ښار کشف شوی دی، چې د هخامنشي دورې په مدنيت پورې اړه لري او له ده څخه هم څرګندېږي، چې سيستان په هخامنشي هېواد کښې داخل و. (وګورئ ۱۳ مه نومره عکس).

۴ - پارت - خوارزم - سغد - هرات ۳۰۰ تالان (د ۱۸ مليونو افغانيو په شاوخوا کښې)

۵ - هند او سند - ۴۶۸۰ تالان (د يوسل او شپېتو مليونو افغانيو په شاوخوا کښې) دا د ختيزو ولايتو د ماليو اندازه وه، خو د داريوش د وخت د دولت ټوله ماليه يې "۵۶۰، ۱۴" تالان - نوي مليونه طلايي فرنکه = ۴۵۰ مليونه افغانۍ) بللي ده.

د اولف کرو په وينا: د هخامنشي کهاله کوروش، لومړی داريوش، خشيارشا، او دويم داريوش په ګندهارا کښې مستقيماً حکم چلولی دی، چې د ختيزو ايالتو پايتخت کسپاتورس (پېښور) او پيوکيلاوتس (چارسده) و، او لکه سرد او يدهوګرث چې د سکندر په کتاب کښې وايي: "د ګوګمل په جګړه کښې چې د دريم داريوش او سکندر تر منځ پيښه شوه، د يوناني مؤرخ اريان له فهرست سره سم پښتانه او د هندوکوش د غرو خلك د داريوش په لښکرو کښې شامل وو "چې له دې څخه هم له دغه هېواد سره د هخامنشيانو اړيکې څرګندېږي.

د سکندر یرغلونه

د هغو لویو تاریخي جریانو په سلسله کښې چې تروېدي او اوېستایي فرهنګ او د هخامنشي مدنیت تر اغېزو وروسته یې د افغاني فرهنګ په جوړولو او زموږ په هنر او پخواني فکري جوړښت کښې ډېر زیات او ځرګند اثر کړی، یو هم د افغانستان پر خاوره د سکندر مقدوني لښکرکشۍ دي، چې د دغه هېواد د فرهنګ، ژوندانه، فکر او مدنیت لرغوني جریان ته یې ځرګنده اوښتنه او نوې بڼه ورکړې ده او د افغانستان په تاریخ کښې دا پېښه خاص اهمیت او ډېرې ژورې اغېزې لري، ځکه چې زموږ پر سیاست، د ژوندانه پرېڼه، فکر، ادب، هنر او زموږ د فرهنګ پر ټولو خواوو یې دومره ژور او تغییر ورکوونکی اغېز کړی، چې پخوانۍ لاره یې بیخي پرې ایښې ده.

سکندر د یونان په شمال کښې د مقدوني پاچا دویم فلیپ زوی و، چې پر ۳۵۶ ق،م کال د پلا په ښار کښې زیږېدلی دی، پلار یې فلیپ د دریم امین تاس زوی او مور یې المپیاس د مولوس د پاچا، "نی اوپ تولم" لور وه، د یوناني اساطیرو له مخې سکندر د پلار له خوا هرکولس او د مور له خوا "اشیل" د یونان افسانوي پهلوانانو ته رسېږي. همدا چې پلار یې پر (۳۳۶ق م) په یوه مېله (جشن) کښې د یوه یوناني له خوا ووژل شو، نو پر هم هغه کال پر شل کلن عمر د یونان پر شاهي تخت کښیناست.

دا مهال د هخامنشي کهاله تخت دریم داریوش "کدمان" ته رسېدلی و، چې د هېواد چارې د ده د یوه ګوتو هوني وزیر "باګواس" په لاس کښې وې په خپله کدمان لټ، بېکاره او ناراسته سړی و ځکه نو سکندرته - چې د جهان نیولو اراده یې درلورده - د هخامنشي د ارت هېواد نیول اسانه کار ښکارېده، او له ۸۰ زرېز لښکر او جنګي بېړیو سره د دار دانل تر آبنا راپورېووت او پر "اسیا" یې یرغل وکړ.

دریم داریوش هم ۸۰ زره عسکر لرل، چې یو څه یې یوناني اجیر سپاپان وو او د دوی قوماندان هم یوناني (میمنین) نومی و، خو د ګرانیك، ایسوس او ګوګمل په درېو جګړو کښې یې کلکه ماتې وخوړه، سکندر هخامنشي ښکلي پایتخت "تخت جمشید" ته اور واچاوه، داریوش پارت (خراسان) ته وتښتېد او د (۳۳۰ ق م) کال په جولای کښې د پنځوسو کالو په عمر دامغان ته نژدې د باختر دوالي "بسوس" او درخج او در نګیانا (کندهار او سیستان) د حکمران (برسینتس) له خوا ووژل شو.

سکندر د داریوش د نیولو له پاره پر خراسان یرغل وکړ همدا چې هغه یې وژلی وموند د هغه وژونکي یې غرغره کړل او د ختیزو سیمو نیولو ته یې مخه وکړه.

دا وخت بسوس باختر ته ورسید، هلته یې د پاچهۍ اعلان وکړ او د سکندر د مقابلې له پاره یې په هځو لاس پورې کړ بر سنتس هم ځان سیستان ته ورساوه او ساتی بارزانس له اریا (هراته) په دغه دفاعي تړون کښې ګډون وکړ، خو چې سکندر سوزیان (طوس) ته ورسېد، د هرات حکمران هغه ته ښه راغلاست وویل، بیانو د بسوس د ترټلو او نیولو له پاره باختر ته وخوځېد، چې د ده په غیاب کښې د هرات خلك د همهغه بارزنس په مشرۍ پاڅېدل او د یوناني لښکرو مشر اناکسیب یې په هرات کښې

وواژه، سکندر چې د هراتیانو له دغه ملي پاڅون نه خبر شو، ژرارتاوکوانا ښار ته ستون شو او د ساتي بارزانس او هغه د فدا کار لښکر مقاومت یې "چې په یوه ځنګله کښې یې مورچه نیولې وه "ځنګله ته د اور اچولو له امله مات کړ ده د یوناني لښکرو د ساتلو او استوګنې له پاره د اریا سکندریه ښار ودان کړ چې همدا اوسني هرات دی او د هغه حکمراني یې ارزاسس (ارشك) ته وسپارله.

هرات چې د سکندر لاس ته ورغی، نو د فراه له لارې یې پرزرنګ (سیستان) یرغل وکړ او د ۳۳۰ ق،م کال د اکتوبر پر میاشت یې په سیستان کښې د خپل لښکر ستر قوماندان فیلوتاس د پارمن یو زوی او هم د خپل ګارډ سردار دیمتریوس یې چې ځنې ویریده ووژل او له هغه ځایه ختیځ خواته، دایتي ماندر (هلمند) د غاړې د اورګیتي "ګرمسیر" د نیولو له پاره چې تیرې داس یې حکمران و، هغه هېواد یې له ګډ روزیه (بلوچستان) سره ونیو او د هغه ځای پایتخت یې چې اریاسپ نومېده ونیو.

سکندر د هلمند له ناوي څخه د اراکوزي (ارغنداو) ناوي ته ولاړ او د ۳۲۹ق،م پر دوبي یې اوسني کندهار ته نژدې د اراکوزي سکندریه ښارودان کړ او دغه عسکري کوټ یې د یوناني سپاپانو قرارګاه کړ او هم یې د هغه ځای له خلکو عسکر واخیستل او (ممنن) یې د هغه ولایت والي وټاکه.

دا وخت که څه هم سکندر دری لوی ولایتونه لکه آریا (هرات)، د رنګیانه (سیستان) او اراکوزی (کندهار) نیولي وو، خو د هراتیانو ملي مشر ساتي بارزانس د باختر له پاچا "بسوس" څخه دوه زره عسکر کومك واخیستل او په اریا (هرات) کښې یې د خپلواکۍ بیرغ پورته کړ؛ سکندر خپله یوه لویه پوځي قوه دار ته بازیوس، ایری ژیوس او کارانوس په مشرۍ

د هرات د ملیون د مقابلې له پاره واستوله او د پارت والي چې فراتافرون نومېد، له دغو مشرانو سره یو ځای شو او د هرات ملي قواوې یې له هرې خوا محاصره کړې، چې په یوه سخته جګړه کښې ساتي بارزانس د ایری ژیوس له لاسه ووژل شو او د هرات مقاومت هم پای ته ورسېد.

تر هغه وروسته سکندر د کابل او د پاروپامیزاد د غرو د نیولو خوا ته مخه کړه او د ۳۲۹ق.م د نوامبر پر میاشت د ژمي په سر کښې کابل ته راغی، بیا د کابل د شمال خوا "کاپیسا" ته وخوځېد او چاریکار ته نژدې یې په هوپیان کښې د قفقاز سکندریه ښار ودان کړ.

د ۳۲۹ق،م د پسرلي په پای کښې سکندر له خپل لښکر سره د قفقاز له سکندریې څخه وخوځېد او د اندراب له لارې د هندوکوش تر غرو (د یوناني قفقاز تر غرو) تېر شو او د باختر د حکمران بسوس پر لښکر یې چې اته زره باختری وسله وال وو یرغل وکړ، خو بسوس په لښکر کښې د مقاومت متره و نه لیده، د باختر سیمې یې ورانې او خوراکي شیان یې له منځه یوړل، د آمو له سینده د سغد خوا ته تېر شو او باختر د سکندر لاس ته ورغی چې ارته بازیوس یې د هغه حکمران وټاکه، ازچیلاس یې له ساتندویو عسکرو سره هلته پرېښوو او په خپله کیلیف ته نژدی د آمو تر سینده پورېووت، د قرشي یا اوسني شهر سبز په شاوخوا کښې بسوس لاس ته ورغی، ماراکنده (سمرقند) یې ونیو او هلته یې د تانائیس سکندریه ښار ودان کړ چې اوسنی خجند دی.

په سغد یانه کښې هم د سکندر پر لښکرو سختې حملې وشوې، نو ځکه سکندر مقدوني پر کولائوس له دریو زروسپایانو سره هلته پرېښوو، باختر ته راوګرځېد، او چې دلته را ورسېد د هرات والي ستازانور یې دربار ته راغی او د هرات پخواني والي ارزامس او د پارت والي برانس یې چې د

بسوس له خوا مقرر شوي وو، د اوسپنې په ځنځيرو کښې ترلي راوستل، بسوس يې په غونډه کښې محاکمه کړ او ويې واژه (٣٢٨ق.م).

دا مهال نولس زره هوسا او نوي عکسر له يونانه د سکندر له لښکر سره يو ځای شول او ده دمرګيان (مرغاب) په ناوه کښې يې د هغه ځای وطني حکمران اريميازيس په دار وځړاوه. د مرو په سيمو کښې يې د سرخس او مروچاق کلاوې ودانې کړې او بلخ ته راوګرځېد، د لارې پر سر يې په ميمنه، اندخوی، شبرغان، او سرپل کښې څلور پوځي کوټونه (حصارونه) جوړ کړل، بيا تر امو پورې ووت او په مراکنده (سمرقند) کښې له خپلو لښکرو سره يو ځای شو.

د سپيامنش د باختر يو جنګيالي او زړور مېړه چې په هغو سيمو کښې يې له سکندر سره جګړې کړې وې او د څه وخت له پاره له ميدانه وتلی و، بيا په باختر کښې ډګرته راووت او د يونان په عسکرې مرکز زرياسپه کښې يې د سکندر د لښکر مشر پيټون Petton ونيو، خو د سکندر له خوا کراتيروس له سپيتامنش سره ونښت او هغه يې له هغه ځايه ويوست، خو لږ وخت وروسته چې سکندر له سغديانه څخه را وګرځېد، همدغه سپيتامنش له دريو زرو سغدي او باختري سپرو سره د ده مخ ته ودرېد، سکندر د دغه توريالي له مېړانې څخه په عذاب شو او د باختر والي ارته بازيوس يې چې د سپيتامنش په ملګرۍ تورن و ګوښه کړ او د هغه پر ځای يې مقدوني امينتاس Amyntas وټاکه چې د عسکرې جنرال کوانس په ملاتړ باختر وساتي خو بيا هم د باختر سپيتامنش وربانديې يرغل وکړ، چې د خپلو ملګريو د خيانت له کبله ووژل شو (٣٢٧ق.م) په دې ترتيب د وطنپالو باختريانو مقاومت پای ته ورسېد او زيات ملي مشران د سکندر له لاسه نيست او نابود شول. يو له هغو مشرانو څخه هوخيارتس Oxyates نومېد، چې

له خپلې کورنۍ سره غره ته ختلی و خو مقدوني لښکرو وربانديې يرغل وکړ او دی يې د خپلې خورا پيمخې لور روښانې Roxana سره چې يونانيانو په خپل ګرډود رکسانه بللې ده، سکندر ته راووست او ده دا ښکلې باختري پېغله د ٣٢٧ ق.م په پسرلي کښې ماندينه کړه، خو د يوناني لښکرو مشران له باختري پېغلې سره د يونان پاچا په واده خوښ نه وو. يو له هغو ناخوښيو څخه ستر پوځي مشر "کليتوس" و، چې د ٣٢٧ ق،م پر پسرلي د مستۍ په يوه مجلس کښې چې په باختر کښې جوړ شوی و، د سکندر له لاسه ووژل شو.

همدا چې د باختر او سغديانه په سيمو کښې د سکندر دوې کلنې جګړې پای ته ورسېدې، نو هند ته د تګ فکر ورپيدا شو، ديرش زره باختري زلميان يې په خپل لښکر کښې راغونډ او د ٣٢٧ ق،م په پسرلي کښې له خپلو (١٢٠) زرو پليو او "١٥" زرو سپرو سره چې (٧٠) زره يې اسيايي خلك وو، د هندوکوش له لارې د هند خواته مخه وکړه او امينتاس يې له لسو زرو پليو او دريو زرو او پينځه سوو سپرو سره په باختر کښې پرېښوو.

سکندر د پارو پاميزاد د خاواك درې له لارې کاپيسا ته واوښت، نيکاتور يې د هغه ځای حکمران وټاکه او د کابل د ناوې حکمراني يې تيرياسپ Tyriaspes ته وسپارله، دی د درونټې له لارې د کونړ ناوې ته ورغی او له هغه ځايه اسمار، باجوړ او جندول ته لاړ، خو د لارې په هره برخه کښې خلکو جګړې ورسره وکړې.

په هغه جګړه کښې چې د کونړ له اسپيزو (غالباً اوسنيو يوسفزيو) سره يې وکړه څلويښت زره بنديان او دوه سوه او دېرش زره غوايي يې په چور او چپاو ونيول او هغو لښکرو چې د هفستيون او پر ديکاس په مشرۍ د

کابل سیند له لارې د ټکسیلا د پاچا "امپهي" په لارښوونه د پېښور او چارسدې او ویهند د سیمو د نیولو له پاره استول شوې وې، هغه سیمې یې ترسنده ونیولې .

سکندر د کونړ په سیمو کښې تر باجوړ پورې د پښتنو له خورا کلك مقاومت سره مخامخ شو، د هغو سیمو په جګړو کښې دوه ځله ټپي شو او ده هم تر بري وروسته ښارونه وران او بندیان یې تر تېغ تېر کړل. څو څرنګه چې دا سپیزي امیر د سواست (سوات) د ناوې په یوه ښار کښې مقاومت کاوه. نو تر سرکاڼیو، چمر کنډ او ناوګۍ تیر شو او د ګوري (پنجکوره) له لارې چکدرې او د سوات ناوې ته ورسید، څو ښاره یې ونیول او ډېرې قبیلې یې ایل کړې، د یوناني مورخ آریان په وینا (د ۱۷۵م شاوخوا) په وینا، دلته د اساکي نوس Assakenos په نامه خلك اوسېدل او مرکزي ښار یې مساګه Massaga نومید، چې اوس یې د کټګله د درې او وچ خوړ تر منځ کنډوالې لیدل کېږي، همدا چې دلته ۷۵ زریز نوی ملي لښکر د مدافعینو ملاتړ ته راورسېد، خورا سخته جګړه ونښته او سکندر دوی د مراګه په ښار کښې څلور ورځې کلابند او ټول یې له منځه یو ورل، تر هغه وروسته یې داور، او بازیرا (اوسنی بریکوټ) ښارونه هم ونیول د مهابڼ، (او رنوس) دغره لمنو ته وخوت چې د اټك د شمال په دېرش میلۍ کښې پرتې دي، اوسي کوستوس یې د هغې سیمې والي وټاکه او مقدوني نیکاتور د اندوس د لویدیزې ناوې حکمران شو.

د (۳۲٦ ق،م) پر فبروري، سکندر پر هغه پله تېر شو، چې کېدای شي د اټك په شاوخوا کښې یې پر سند تړلی و او د ټکسیلا تر ښاره چې د دغه هېواد لوی دارالعلم و او دراولپنډۍ د شمال لویدیځ په لس میلۍ کښې د مرګله د کوتل په لمنه کښې پروت و، پر مخ ولاړ، د ټکسیلا پاچا امپهی

Omphis یې چې له سکندر سره یې روغه وکړه بېرته په هغه ښار کښې د خپل ستراپ (والي) په توګه وټاکه، له هغه ځخه یې پېنځه زره جګړن واخیستل او د ۳۲٦ ق،م د مۍ تر میاشتې د جیلم غاړې ته ورسید، د همدغه کال پر جولای د هند د پاچا پوروس (فور) سره ونښت، څو هغه غاړه کېښوده، ده هم بېرته پر خپل ځای پرېښوو او په خپلهٔ دبیاس تر غاړې پر مخ ولاړ خو لښکرو یې بلوا وکړه، د هند په توده خاوره کښې یې له نور پر مختګ څخه غاړه وپېچله او سکندر یې بېرته را ګرځېدو ته اړ ویست، ده هم خپلې لښکرې پر دریو برخو ووېشلې: لومړی برخه یې د کراتیروس له لښکر ناروغانو سره د بولان، کندهار او سیستان له لارې واستوله. دویمه برخه چې ۱۲ زره سپاېان او دوه زره ماڼو ګان وو د نیارکس په مشرۍ له سلو کښتیو سره د درياب له لارې واستول شوه، او دریمه برخه چې په خپله سکندر ورسره و، د سند پر لویدیزه غاړه ملتان ته ورسېده خو دهغه ځای خلکو خورا سخته دفاع وکړه، ان تر دې چې په یوه جګړه کښې سکندر ټپي شو، له همدې امله یې ټول ووژل همدا راز د سند دناوې په پای کښې د اتیازرو په شاوخوا کښې خلك ووژل شول، د ۳۲۵ ق،م جولای میاشت وه چې سکندر له خپلو ملګریو سره د اوسنۍ کراچۍ شاوخوا (د اسلامي دورې دیبل) ته ورسېد، د یوې سمندریزې سکندریې بنسټ یې هلته کېښوو او له هغه ځایه د ګدروز یا (بلوچستان د افغانستان د جنوب) له لارې پارس ته ولاړ او چې بابل ته ورسېد ۳۲۳ ق،م د جون پر ۱۳ مه شپه پر ۳۲ کلنۍ د ملاریا په ناروغۍ مړ شو، د اریانه پر خاوره دده یرغلونه او د دغه ځای د خلکو د مقاومت وخت له ۳۳۰ تر ۳۲٦ ق،م پورې ټول څلور کاله و "وګورۍ ۱٤ مه نومره عکس".

د اریانا په ختیزه برخه کښې (د انډوس لویدیځ ته) تر نیکاتور

وروسته یو سړی د فیلیپس په نامه والي شو، همدا چې هغه پر ۳۲۴ ق،م کال د یوناني عسکرو له لاسه ووژل شو، تر هغه وروسته وایودموس د ټکسیلا د خلکو په ملاتړ د انډوس له لوېدیځ څخه د خپل ترون رسۍ وشلوله او چې سکندر مړ شو، د هند پاچا پوروس (فور) د انډوس برنۍ ناوه ونیوله خو پر ۳۱۷ق.م د ایو داموس له خوا ووژل شو او په خپله ایو د اموس هم هند پرېښوو او د ده له تګ سره په ختیز هند کښې یونان واکمني پای ته ورسېده.

په آریانا کښې، موریا لنډ مهالې واکمني او بودايي لویه اغېزه

د سکندر له مړینې سره سمه د ده پراخه امپراتوري هم ړنګه شوه، د ده لویو افسرانو د شام په طرابلس کښې یوه غونډه وکړه او په هغې کښې یې د سکندر هېواد په خپلو منځو کښې سره ووېشه. د اریانه جنوبي ولایتونه یعنې ارا کوزي (د ارغنداو ناوه) او ګدروزي (مکران) سیبیر تیاس Sibyrtias ته وسپارل شول، په اریا (د هریرود په ناوه) او په درنګیانه (د هلمند په ناوه) کښې قبرسی ستساندار Stasandar واکمن شو، بکتریانه (باختر) او سغدیانه (سغد) ستاسانور Stasanorته ورکړ شول او هو خیارتس Oxyartes د سکندر د ماندینې روښانې پلار د آریانه د مرکزي سیمې (پارو پامیزاد او د کابل ولایت) حکمران شو.

خو د آریانه ختیز ولایتونه چې بریدونه یې تر ټکسیلا پورې رسېدل د هندي شهزادګانو او یوناني جنرالانو تر منځ د کشمکش په حال کښې پاتې شول او همدا چې دغه هېواد ته د یوناني لښکرو راتګ او په باختر کښې د هغو د پاتیو کسانو پاچهۍ دوام وکړ، دلته یوناني فرهنګ، هنر، فکر او عقایدو اغېزه پرېښې وه، دا اغېزه چې د دغه هېواد د خلکو له فرهنګي بقایاو سره ګډه شوې وه، د ختیځ له خوا له یوې بلې ډېرې مهمې پېښې سره مخامخ شوه او هغه په هند کښې د موریا د لوی سلطنت جوړېدل و.

که څه هم د آریانا په ختیزو برخو کښې د موریا واکمنۍ له سیاسي پلوه ډېر دوام نه درلود او دلته د یونانو باختري خپلواك سلطنت منځته راغی، خو په دې لنډه موده کښې د موریا پاچهانو او د بودا د دین مبلغانو د ادیانت د آریانه په ختیځ کښې خپور کړ، چې دلته بیا په یوه فرهنګي آیذ و ګلاس او د ثقافت او عقیدې د یو ځای کېدو په ځای کښې، درې مهم عنصره سره ګډ شول او د دغه هېواد د فرهنګ په تاریخ کښې یې یو مهم باب چې د "ګریکو بودیك" په نامه یادېږي پرانیست. دا دیانت او هنر په افغانستان کښې زرکاله نور د اسلام تر راتګ پورې پاتې شو، چې مهم عناصر یې دا وو:

۱ - باختري یا د دغه هېواد خپل کورني فرهنګي، هنري او عقیدوي عناصر.

۲ - یوناني صنعت، عقیده او فکر چې د ۳۳۰ ق، م په شاوخوا کښې له سکندر سره پیل شوی وو.

۳ - بودایي هنر، فرهنګ او دین له خپلو هندي آثارو سره چې د موریا له واکمنۍ سره یو ځای راغلل.

په هند کښې د موریا د سلطنت مؤسس چندراګو پتا (یوناني: سندروکتس) دی، چې د ننډا که شاهي کهاله یوې شهزادګۍ ته چې میوره (طاوس) نومیدله منسوب و، او دی د کشتر یانوله طبقې او د راجپوت (شهزادګانو) له ټبر څخه و، چې پر ۳۲۴ ق،م پاچا او تر ۲۴ کاله پاچهۍ وروسته پر ۳۰۰ ق، م مړ شو او زوی یې بیندو ساره Bindusara چې د "دور دهرا" ملکې له نسه و، د ده پر ځای کښیناست د موریانو پایتخت د هند د پتالي پترا (پټنه) ښار و.

چندراګو پتا د "ننډا" سپه سالارو، ده د ټکسیلا د بهرمنانو یو

مشر چانه کیه Chanakya (په سیاست، ټولنیزو علومو او اقتصاد کښې د ارتهه شاستره کتاب لیکوال) چې وروسته د ده وزیر شو، له ځانه سره یې ملګرې کړ او دمګده پاچا او پاچهي یې له منځه یو وړه او د ګنګا او سند تر منځ یې د یوه لوی سلطنت بنسټ کېښوو چې اداري او مدني منظم تشکیلات یې لرل ځکه نو دی یوازې یو، بریالی سپاهي نه، بلکې یو هوښیار او ځیرك سیاست مدار هم بلل کېږي.

چندراګوپتا د خپل هېواد لویدیز بریدونه د سند تر غاړو وغځول. د سکندر ځای ناستو یونانیانو غوښتل چې سکندر نیولې ځمکې بېرته لاس ته راولي، نو هغه وخت چې سیلیو کوس ملقب په نیکاتور (بریالی)، د بابل واکمن شو، پارس او پارت یې ونیول او پر (۳۱۱ق،م) یې آریا بکتریا هم فتح کړه او پر ۳۰۵ ق،م د کابل له لارې ختیځ خواته ولاړ او د سند تر رود پورېبووت نو د هغه سیند پر ختیزو غاړو د چندراګو پتا له لښکرو سره مخامخ شو، خو چې نیکاتور خپل بډه (حریف) ډېر غښتلی ولید نو روغه یې ورسره وکړه، خپله لور یې ورکړه او د ۵۰۰ پیلانو په بدل کښې یې ګندهاره، اراکوزیه‌ګدروزیه - اوپارو پامیزاد، چندراګو پتا ته پرېښوول، او په باختر کښې یې هم د یودوتس حکمران وټاکه.

د چندراګوپتا او سیلیوکوس تر روغې وروسته د هند او باختر اړیکې پراخ شول او د هند تجارتي مالونه تر پخوا ډېر د کابل او بلخ له لارې د خزر بحیرې بندرو ته یووړل شول. سیلیو کوس خپل یو پوه جنرال میګاستینیس Megastenes د موریا دربارته د سفیر په توګه واستاوه او هغه یو کتاب د هند د حالاتو او د موریا د پاچهۍ په اړه لیکلی و، چې اوس نه شته، خو ستر ابو او د یونان نورو مورخانو په خپلو کتابو کښې د هغه کتاب ځینې مطالب راوړي او ساتلي دي. د دغه سفیر په وینا چندرا ګوپتا شپږ سوه

زره پلي، دېرش زره سپاره او نهه زره پیلان لرل. د ده په شاهي کمپ کښې ځلور سوه زره تنه وو، په دې توګه د اریانه د خاورې نیمې برخې د هندوکوش تر جنوبي لمنو پورې په ده پورې اړه درلوده او دا لومړی ځل دی چې د هندي اریایانو فرهنګي او سیاسي اغېزه له ختیځ څخه د اندوس لویدیزې خاورې ته د هندوکوش تر غره پورې رسېدلې ده.

چند راګوپتا چې پر ۳۰۰ ق،م کال مړ شو، د ده زوی بیندوساره، د امیتره ګهاته Amitraghata (دښمن وژونکي) په لقب د پلار پر تخت کښیناست، ده له یوناني امیرانو سره دوستانه سیاست غوره کړ او د ګندهاره، پارو پامیزاد او اراکوزي له لارو یې د سیلیو کیدانو له هېواد سره تجارتي اړیکې ټینګ کړل او کله چې سیلیو کوس نیکاتور پر (۲۸۰ق،م) د ۷۸ کلنۍ پر عمر مړ شو، دده زوی انتیا کوس سوتر Antiachos-Soter د ده پر ځای کښېناست نو ده د ۳۰۱ ق،م پر شاوخوا (دی ماکوس) پټنې ته د بیند وساره دربار ته د سفیر په توګه واستاوه.

د موریا پاچهۍ او یونانیانو تر منځ فرهنګي اړیکې له همدغه وخته پراخ شوي وو او دا هڅه د هند او یونان د ګډ مدنیت د تاسیس پیل وګرځېده، سر بېره پردې له هند سره د سمندر له لارې هم تګ، راتګ کېده لکه چې پتروکلیس Patrokles د سیلیو کوس افسر او د هغه زوی د هند سمندر له لارې سفر وکړ او ښه جغرافیایي معلومات یې راغونډ کړل چې وروسته پلیني او استرابو ګټه ترې اخیستې وه.

د موریا پاچهانو له یوناني سیلیو کیدیانو سره دومره خپلوي درلوده چې د هند د پخواني سیاسي تاریخ مولف لیکي: "بیند وساره انتیا کوس ته ولیکل چې ماته یو حکیم، خواږه شراب او وچ اینځر رانیسه او راویې لېږه، انتیاکوس په ځواب کښې ورته ولیکل: زه به اینځر او شراب درولېږم، خو د

یونان په قانون کښې د پوهانو پلورل ممنوع دي.(!)"

د اموریایي پاچا د یونان علومو او ادب ته ډېر سرابښ و او د ده پر وخت هندیانو د یوناني هومر اشعار په خپله ژبه ژباړلي او ویل به یې.

وراهه میهرا Varahamihara په خپل کتاب بریهت سمهیته Samhita - Brihat کښې د یوناني آسمان پېژندنې معلوماتو ته په درنه سترګه ګوري او څنګه چې دا اوضاع د ګریکو- بودیك مدنیت پر پیل رڼا اچوي، موږ یې دلته په لنډه توګه راوړو، چې د افغانستان ګریکو - بودیك مدنیت ښه وپېژندل شي.

د هند دا یوناني دوسته پاچا "بیند وساره" پر ۲۷۳ ق،م تر ۲۷ کاله پاچهۍ وروسته مړ شو او زوی یې چې اشوکا نومېد، د خپل وزیر رادها کوپتاپه مرسته پر خپلو ورونو بریالی شو او د موریا پاچاهۍ پر تخت کښېناست، دی بې شکه د هند ستر پاچا و، چې پر ټوله سرتره وچه او د افغانستان د خاورې پر یوه برخه یې د ارغنداو تر غاړو پورې سلطنت کړی دی.

اشوکا په پیل کښې یو جګړن او وینې بهوونکی سړی و: د بنګال خلیج پر غاړه د کالنګه په جګړه کښې یې یو لك تنه ووژل او ۱۵۰ زره یې بندیان ونیول، خو هغو زړه لړزوونکیو فجایعو چې ده په دې خونړۍ جګړه کښې د سر په سترګو ولیدې چې تر سلو زرو پورې انسانان له لوږې مړه شول، د ده پر روحیه او شخصیت باندې یې سخته اغېزه وکړه او دی یې د بودا دین د روغې او سلامتۍ د فلسفې پر خوا واړاوه. پر ۲۶۰ ق،م کال یې د بودا دین رسماً ومانه او د هغه تبلیغ او خپرولو ته یې ملا وتړله، تر هغه تاریخ وروسته د ده د پاچهۍ دوره دروغې، امن، د دیني ودانیو، د خیریه چارو د پراخوالي، د بودایي بودتونو(معابدو)، لارو او مسافر خانو ودانولو

او د مذهبي دساتیرو د خپرولو دوره وه او دی چې دخپل ارت هېواد هر ځای ته ورسېد، هلته یې پر ډبرو په مختلفو ژبو د بشر پالنې او حتی د ځناورانو او ژویو دنه آزار ولو نصیحتونه وکیندل، چې تر اوسني وخته هم پاتې دي. دا ډبرین فرمانونه د هغې دورې پر اوضاعو ښه ډېره رڼا اچوي.

په ګندهارا او د افغانستان په ختیزه برخه کښې چې جنوباً تر کندهاره رسېږي، د بودایي ستوپو زیات آثار شته، چې دهاغو تاریخي ودانیو یوه برخه تر اوسه پیژندلې شوې ده او د ټولو شمېرل مشکل دي.

وایي چې اشوکا د خپل هېواد په شمال کښې څلور لویې ستوپې ودانې کړې چې یوه یې د پیښور د بالا حصار پر غونډۍ پرته او تر (۹ هـ کال) د هیون تسنګ تر عصره پورې هم په همهغه خپل برم پاتې وه. د هیون تسنګ په وینا دا ودانۍ یې له ښکلیو ډبرو او انځور شویو لرګیو څخه ودانه کړې وه، چې د فاهیان په وینا په سپینو او سروزرو ښکلې شوې وه موسیو فوشه وایي چې دا هغه ستوپه ده چې "د سترګې سوغات" نومیدله او بودایانو عقیده درلوده چې دلته بودا خپله سترګه قرباني کړې وه.

همداراز د اوسنۍ چارسدې ختیزې خواته د "کنیز که" پر غونډۍ داشوکاودانه کړې ستوپه وه چې د هیون تسنګ تروختته هم په همدغه نامه مشهوره وه او دی وایي چې د استوپه په پرله پسې عصرو کښې د څلورو بوداګانو د قوانینو د تبلیغ ځای و.

د بودا دین او په افغانستان کښې د هغه خپرېدل:

سره له دې چې د افغانستان خلکو ته د ویدي او برهمني پخوانیو او زړو عقیدو بایخوږ چې د هېواد په ختیزو سیمو کښې یې رواج درلود ورپاتې و، د هېواد په شمال اولویدیز و سیمو کښې د زردشت آیین او

اوېستایی مزد یسنا هم رواج درلود، خو هغه وخت چې پر ۲٦۰ ق،م اشو کادبودا د دین تبلیغ او خپرولو ته ملا وتړله دغو عقیدو او ائین آن زر کاله وروسته هم د هېواد په ختیزو او شمالي سیمو کښې پوره دود وموند او هېواد د دغه دیانت دودې زانګو شوه چې د فکر، هنر او فرهنګ له پلوه یې ددې خاورې د خلکو په ژوندانه کښې ژورې اغېزې وکړې.

« بوده»د دغه دین موسس دساکیا ټبر د کشتر یه او جګړنې طبقې یو شهزاده و، چې د ساکیا مونی (دسا کیاد د ټبر یوه) په نامه معروف شو او پر ۵٦۳ ق،م کال د نیپال د کپی لاواستو په ښار کښې زیږېدلی و او پر ۲۹ کلنی یې خپله کورنۍ او د شهزادتوب ژوند پرېښو و.

تر ۵ - ٦ کالو ګوښه کښېنستلو (انزوا) وروسته یوه شپه چې ډېره روڼه وه (بدهـ) یعني روڼ او ویښ وبلل شو د خپل دین په تبلیغ کښې یې زیار ویوست؛ د هند پاچهان یې خپل دین ته راوبلل او وروسته تر هغه چې د هند زیات خلک یې بودایي کړې وو پر ۴۸۳ ق،م د اتیا کالو په عمر په کوچي نګره کښې مړ شو. (وګورئ ۱۵ مه نومره عکس).

څنګه چې د بودا دین یوه تیاره فلسفه نه درلودله، نو د ده د مړینې پر کال په باجا ګره کښې د بودا د پیروانو یوه مذهبي غونډه وشوه، د ده دریوتنو نامتو ملګریو انانده،یو پالی، او کاسیاپه دده خبرې او وینا وې راټولې کړې او له هغو څخه یې د تری پیټکه Tripitaka (دری ټوکری ګلان) په نامه د بودایي قوانینو مجوعه جوړه کړه.

بودایي دیانت داشوکا د سلطې د نفوذ له امله د هندوکوش له جنوبه تر کندهاره خپور شو او د بودایي دین دریمه لویه جرګه د اشوکا په قیادت او د لوی عالم" موګالی پوتاتیسا" په مشر تابه جوړه شوه، چې په هغې کښې د مذهبي احکامو پر ترتیب او تدوین سر بیره داسې پریکړه وشوه چې یوه

بودايي ډله مبلغان لرې هېوادوته ولېږل شي د دغو هېوادو اولېږل شويو مبلغانو نو مونه، اشوكا د خپل جلوس پر ۱۴ كال(۲۵۶ ق،م) په ۱۳ لمبر ډبرين فرمان كښې كيندلي دي، له هغه څخه څرگندېږي، چې څو تنه بودايي مبلغان چې مجهان تيكه، مدهيان تيكه، دهه مراكهيه ته، او مهار كهيته نومېدل، گندهاره او د آريانه ختيزو سيمو ته را استول شوي دي، دا مبلغان چې د دوتا Douta په نامه بلل كيده، د (۲۵۸ ق،م) په شاوخوا كښې د بودايي دين په تبليغ بوخت وو او په همدغو وختو كښې انتيا كوس د سيليو كوس زوی د باختر پاچا و، چې د ده نوم يې د اشوكا په ډبرينو فرمانو كښې "انتيا كه" ليكلی دی.

د موريا وروستی حكمران چې په دغه وخت كښې يې پر كابل حكومت كاوه، سوفاگازنس دی، چې د باختر د پاچا ايوتيديموس د واكمنۍ تر پيلڅ يې هم په گندهاره او د كابل په لويديزه سيمه كښې نفوذ درلود، ايوتيديموس چې په باختر كښې خپلواك پاچا شو ده د هندوكوش جنوبي خوا ته لښكرويوست او په كابل كښې يې د موريا نفوذ ته خاتمه وركړه او تر هغه وروسته د هندوكوش جنوب سيمې هم د باختري يونانيانو د خپلواك سلطنت برخې شوې.

د افغانستان په خاوره كښې د موريا سياسي نفوذ ډېر لنډو، اشوكاپر (۲۳۲ ق،م) كال تر څلوېښتو كالو پاچهۍ وروسته په تكسيلا كښې مړ شو د ده په كهاله كښې يو مقتدر پاچا نه و، چې د ده پر ځای كښيني او د ده ارث سلطنت وساتي، نو ځكه د افغانستان په خاوره كښې د دوی د نفوذ ځنځير هم وشلېد، خو هغه دين چې اشوكاله ځان سره رواړی و، د هغه له فكري، هنري او فرهنگي آثارو سره تر زرو كالو پورې پاتې شو.

و مووېل چې بودا ځان په فلسفي مسايلو كښې نه و پېچلی، خو

پيروانو يې د ده ويناوته د الهياتو بڼه وركړه چې د زماني په تېرېدو سره دا دوه لوی مذهبونه ځنې جوړ شول:

لومړی، مهايانه: يعني لوی مذهب(يون = يانه = په پښتو كښې د تګ رفتار او مذهب مانا لري) چې د هند په شمال، تبت او چين كښې تر ژاپون = جاپانه خپور شو او د ځای د پراخوالي او د قومو د ډېروالي په سبب ډېر تاويل پكښې پيښ شو، د دغه مذهب پيروانو تبليغ مهم باله او ويل به يې: هر فرد د كل جزو دی چې هغه انسان نومېږي او بيا دغه انسان د هغه لوی كل جزو دی چې د دهرمه (كېش) او عمل تر قانون لاندې راغلی دی، نو څوك چې غواړي د شر له لومي وژغورل شي، له نورو دې نه بېلېږي زيار ايستل بايد مجموعي وي نه انفرادي او دا ډول زيار انسان بودی ستوه Bodhisattva ته رسوي او د دې كلمې مانا د ژوندانه هغه دانشمندانه حالت دی، چې د نورو په خدمت كښې تېر شي. نو انسان دوه مقصده لري، يو د پوهې زده كړه او بل بې له خپل ځانه پر بل مهرباني او د بل خدمت.

دويم، هينه يانه Hina-Yana: (كوچنی مذهب) نومېږي، چې تابعان يې په جنوبي هند كښې دي. دوی پر فردي زيار تكيه كوي او كتابونه يې زياتره په پالي ژبه دي، حال دا چې د لوی مذهب كتابونه په سنسكريټ ژبه ليكل شوي او لكه چې چيني زايرانو د مسيحي عصر تر پيل وروسته په افغانستان كښې ليدلي دي، د دغه ځای په بودايي معبدو او ښارو كښې د بودايي دواړو مذهبو تابعان وو.

بودا خپل دين پراوو اصولو: سپېڅلي عقيده، سپېڅلي اراده، سپېڅلي وينا، سپېڅلي رفتار، سپېڅلي روزي، سپېڅلي زيار او سپېڅلي پاملرنه بنا كړی و او ويل يې:

هر چا چې پردغو اوو اصلو عمل وكړ له قيودو پاكېږي او خپل فكر

په یوه مخصوص تکي کښي چې د خواهشو له ځنځیره بشپړه آزادي ده متمرکز وي، هغه وخت نو تر څلورو نورو مقامو تیرېږي:

۱ - درشتیا پیژندنې په لار کښي څېړنه.

۲ - د حقایقو په پوهېدلو کښي تفکر.

۳ - ژور تفکر او سکون.

۴ - بشپړ سکون او توازن چې "نروانه" (فنا) نومیږي.

د فرانس نامتو محقق فوشه د بودا دین د خپریدو د سببونو په اړه وایي: د آریانا د ختیزو سیمو خلکو چې تل د بېرحمو یرغلګرو تر پښو لاندې ژوبلیدل (د هخامنشي اسکندر او چندراګوپتا د یرغلو تر لیدو وروسته) دا دین چې له وینو تویولو بیزار و او د خود ګذرۍ او ښه نیت توصیه یې کوله له خپلې سلیقې سره سم وموند او کروند ګرویا کسبګرو خلکو هغه په آسانۍ ومانه.

د بودا د دیانت پراختیا د اشوکا په توجه دې درجې ته رسېدلې وه چې دغه پاچا (۸۴۰۰۰) مذهبي ودانۍ یعنې ستوپې (توپ افغاني مقامي کلمه) جوړې کړې وې، چې د دغو ستوپو شکل په کابل او کاپیسا کښي توپیر پیدا کړی او لوړې شوې دي، یعنې د ستوپې تنګاچه (سکو) څلور کنجه شکل موندلی او لوی والی یې زیات شوی؛ د کنبد او تنګاچې تر منځ یوه استوانه یې برخه اضافه شوې ده او د ګنبدې لوړه څوکه د شیروانی په شکل لیدل کېږي. خو د اشوکا د عصر ستوپو چې هندي خصوصیات یې درلودل، د آریانه خاورو ته لږ سرایت کړی دی.

د اشوکا د وختو پاتې لیکنې چې د بودایي نصیحتو له مجموعې څخه دي د ټکسیلا تر ډبرلیکونو وروسته پر دوو ډبرو لیکلې پاتې دي، چې یوه له مانسهرې څخه لس میله لرې دایبټ اباد شمال ته د پکهلی د ناوې په

مدخل کښي او بله یې د سوابۍ پر لویه لار د هوتي مردان ختیز خواته اته میله لرې په شهبازګړهۍ کښي پرته ده، چې دواړې لیکنې په پراکریت ژبه او خروشتهی لیکدود دي، حال داچې د اشوکانورې ټولې لیکنې په هند کښي په براهمو لیکدود دي چې د لرغوني هند د نورو سیمه ییزو لیکدودو پیل دی. د اشوکا د همدغو اخلاقي فرمانو یوه بله لیکنه د لغمان او ننګرهار ترمنځ د درونټې په تنګي کښي وه چې پر درې کونجه غونډې ډبره په ارامي ژبه لیکل شوې او اوس په کابل موزیم کښي ده خو ډېر تاوان وریېښ شوی چې څو لیکې یې چې د څارویو د نه وژلو په اړه دي-اوس هم ښکاري.

د همدغه پاچا یوه بله مهمه لیکنه پر ۱۳۳۷ ل کال له خاورې څخه راووتله، دا لیکنه د کندهار په زاړه ښار کښي چهل زینې ته نژدې د غره پر یوه کاڼي په یوناني او آرامي دوو ژبو او دوو لیکدودونو موندل شوې ده، چې پورتنۍ برخه یې په یوناني ژبه ۱۳ نیمې کرښې او کښته برخه یې په آرامي ژبه ۷ نیمې کرښې دي، چې د ټولې کتیبې اوږدوالی ۵۵ سانتي او سور یې له ۴۵ څخه تر ۵۰ سانتیو پورې دی پر هغې هم د ځینو نورو کتیبو په څیر د اشو کانوم پیوداسس لیکلی شوی دی (وګورئ ۱۶ مه نومره عکس).

د دغه ډبرلیک له کتنې څخه پوهېږو، چې د اشو کا د بودایي کېدلو پر لسم کال یعنې پر ۲۵۰ ق.م لیکل شوی دی او په دغه وخت کښي د موریا نفوذ او بودایي دیانت تر کندهاره خپور و او د ده زیاتره اخلاقي بنسټونه تطبیق شوي وو - حال دا چې په نورو ډبرلیکونو کښي د همدغو بنسټونو د عملي کولو توصیه کوي. د کندهار ډبرلیک د یوناني لیکنې ژباړه دا ده:

"پیوداسس پاچا د لسوکالو زیار ایستلو په پای کښي انسان ته اخلاقي اصول ورزده کړل او له هغه وخته یې د ټولې ځمکې خلك لابنه دیندار

او لانبه نېکمرغه کړل، پاچا د ښارویو له وژلو څخه ځان وژغوره، نورو ښکاریانو او کب نیوونکیو خلکو له ښکار او کب نیولو څخه لاس واخیست او د مور او پلار په نمانځنه یې لاس پورې کړ، نو تر دې وروسته به په دغه ډول ډېر ښه ژوند ولري.

له دې ډېرلیك څخه ځرګندېږي چې تر میلاد دمخه د دریمې پېړۍ په منځ کښې په افغانستان کښې یوناني او آرامي دواړه ژبې او لیکدودونه وو، د یوناني ثقافت اغیزه دومره غښتلې وه، چې په کتیبو کښې یې لومړی ځای یوناني ژبې او لیکدود ته ورکړی و، دا هغه عصر ته نژدې و چې په باختر کښې یونان باختري خپلواك دولت جوړېده، حال داچې د بودا د دین اغېزه اویوناني فرهنګ د اراکوزی تر سکندر یې (زاړه کندهار) پورې رسېدلې وه خو کټ مټ په همدغو وختو کښې د هخامنشیانو له بقایاو څخه آرامي لیکدود هم په دغه سیمه کښې و.

یونان، باختري خپلواك سلطنت

هغه وخت چې سکندر باختر ونیو نو "پارسي ارته باز یوس" یې پر خپل ژوندانه د دغه ځای حکمران وټاکه، دی تر لنډې مودې وروسته مړ شو او د ده ځای امین تاس "د نیکو لاوس" زوی ونیو. د آریان په وینا د سکندر تر مړینې وروسته قبرسي "ستاسا نور" د باختر او سغد حکمران و او چې "سیلیو کوس" په هند کښې له "چند راګوپته" سره روغه وکړه (۳۰۲ ق،م) د باختر حکمران هم ده ته غاړه کښېښووه، هغه وخت چې "سیلیو کوس" بابل ته ستون شو، باختر تر پنځوسو کالو پورې د ده د کهاله تر لاس لاندې پاتې شو چې په باختر او بخارا کښې یې ډېرې سیکې موندل شوي دي، ده د باختر ځایي خلك په خپل لښکر کښې اخیستي وو.

د سیلیدوکی کورنۍ د دریم پاچا په وخت کښې چې دویم "انتیو کوس" نومېد، د شاو خوا حکمرانانو په مصر کښې د هغه له جګړه ییزې بوختتیا نه په ګټې اخیستلو سره، د ده له اطاعته سر وغړاوه او له هغې جملې څخه د باختر خلکو له هغو یونانیانو سره لاس یو کړ چې په دغه هېواد کښې له باختري ادابو او فرهنګ سره اشناشوي وو، نو د خپلواکۍ اعلان یې وکړ. دا وخت په باختر کښې دیودو توس = تهیودوتوس Diodotos حکمران و، ده د ۲۵۶ ق،م په شاوخوا کښې د آزادۍ غوښتونکیو باختریانو په ملاتړ په باختر کښې د خپلواکۍ پاچهۍ اعلان وکړ چې حدود یې تر سند، مرو او

هندوکوش غره تر لمنو پورې رسېدل او دا چې ده باختریان د نورو له تسلط څخه ژغورلي او کورنی آزاد حکومت یې جوړ کړی و، نو ځکه "منجی" لقب ورکړ شو.

د دیو دوتوس یوه سکه شته چې پر یوې خوا یې د دویم انتیوکوس څېره او پر بل مخ یې د ده د کهاله ساتندوی رب النوع "زیوس" له دوو، وازرو سره لیدل کېږي. له دې څخه څرګندېږي چې ده د باختر د خپلواکۍ تر اعلان د مخه د "انتیو کوس سیلیوکي" په نامه د سپینو زرو سکه خپره کړې او بیا یې تر خپلواکۍ وروسته د باختر په دارالضرب کښې خپله سکه د پاچا په توګه پر سرو زرو وهلې ده. دا د سرو زرو سکه چې په پاریس کښې ده پر یوه مخ یې د دیو دوتوس څېره او پربل مخ یې د جوپیتر (داسمان، تالندې او برېښنا درومی رب النوع) لوڅ لغړ شکل دی، چې په پښو کښې یې یوه ګربته (عقاب) هم کښېنل شوې او د سکې پر څنډه "بازیلیوزد یو دوتوس" لیکلی شوی دی یعنې دیو دوتوس پاچا (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس). د لومړي "د یودوتوس" له کهاله یوازې د ده یوه زوی چې "دویم دیو دو توس" نومېد د پلار تر مړینې وروسته (له ۲۵۰ تر ۲۳۰ ق،م شاوخوا) په باختر کښې حکومت کړی دی، چې ده د شاهي سیلیو کیانو د اقتدار پر خلاف د پارت له دولت سره ښه اړیکي او هم آهنګي درلوده او څنګه چې د پارت د دولت موسس "ارساس" هم د باختر له خلکو څخه و، نو "دویم دیودو توس" له ده سره د دوستۍ تړون او ښه روابط لرل او د ده د پاچهۍ په وخت کښې د هریرود او د هرات ښار هم د باختر په قلمرو کښې شامل شو او سغدیانی ته هم له باختره حکمران استول کېده.

د لومړي دیو دو توس د کهاله پاچهي ډېره پاتې نه شوه او د دویم دیوتوس یو امیر چې ایو تیدیموس Euthydemus نومېد او د سغدیانی حکمران

یاغي شو، د باختر پاچايي وواژه او دی په خپله د باختر خپلواك پاچا شو (د ۲۲۰ ق،م شاوخوا) (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس).

د باختر ایوتید یموس په وخت کښې د شام یوناني پاچا "دریم انتیو کوس" د لوېدیځ له خوا د پارت پر دولت یرغل او پارتي پاچا "تیری داد" یې مغلوب کړ او د ۲۰۸ ق،م په شاوخوا کښې یې د باختر خواته مخه وکړه، له دې خوا ایوتیدیموس له لسو زرو باختري سپرو سره د اریوس (هریورود) پر غاړه له انتیو کوس سره ونښت، خو چې مقاومت یې ونه کړای شو نو بیرته باختر ته راغی، او د باختر په پایتخت "زریاسپ" کښې تر دوو کالو پورې کلابند پاتې شو (د دغه ښار موقع د مرو او اندخوی تر منځ ګڼل شوې ده) په دې موده کښې "دریم انتیو کوس" درنګیانه او اراکوزیه هم ونیول، خو چې زریاسپ یې ونه نیولای شو، او دواړې خواوې ستړې شوې وې، نو هغه وخت چې د باختر شهزاده "دیمتر یوس" دروغې د خبرو له پاره ده ته راغی، ده خپل لور ورکړه، او تر روغې وروسته د کابل او اراکوزیه لوېدیځ خوا، د خپل سلطنت د قلمرو لورې ته وخوځېد(۲۰۵ ق،م).

ایو تید یموس تر هغه وروسته د هېواد د اداري په یووالي کښې زیار ویوست، او د کابل د ناوې حکمران "سوفا ګازتوس" یې د ځان تابع کړ او شمال ته تر پامیر ها خوا تر چیني ترکستان او ختن پورې پر مخ ولاړ او لوېدیځ ته یې مرورود، هرات او طوس ونیول، او خپل زوی "انتي ماکوس" یې د هغو سیمو حکمران وټاکه، د جنوب له خوا تر اراکوزیه او درنګیانه پورې یعنې د آریانه ټوله خاوره د ده د پاچهۍ د قلمرو برخه شوه، بل زوی یې "دیمتریوس" ددغه ولایت حکمران و، چې دغه ټول ارت هېواد د یوناني جغرافیونو په اصطلاح زر ښاره درلودل دا مهال د باختري یونانیانو د دولت فرهنګي او تجارتي روابط له هند او غربي چین سره ټینګ وو، "وایو

تیدیموس" لومړی پاچا دی چې د ده په عصر کښې باختري هنر مندانو او صنعت کارانو ددغه ځای هنر او صنعت هند ته سوغات یووړ، درا ولنسن په وینا: له یوې خروشتهي کتیبې څخه ځرګندېږي چې یوناني باختري هنر مندان په دغه عصر کښې هند ته تللي او د هند په هنري آثارو کښې یې خپله هنري اغېزه پرېښې ده. د باختري "ایوتیدیموس" د پاچهۍ دوره له ۲۲۰ څخه تر ۱۹۰ ق،م پورې ګڼل شوې ده. چې د ده تر مړینې وروسته یې زوی "دیمیتریوس Demetrius" پاچا شو (وګورئ ۱۸ مه نومره عکس) او دی د هند په خاوره کښې د ټکسیلا تر نیولو وروسته د ګجرات تر کڅو او کاتیا وار او د موریا تر پایتخت پتنه پورې پر مخ ولاړ چې دا پر مختګ د ده د دوو لویو جنرالانو "اپلودوتوس" او "منامندر" د زیار نتیجه وه، "مناندر" د کابل په شمال او پیان کښې زیږېدلی و او اولادو یې د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې په هند کښې پاچهي کوله.

"دیمتر یوس" د ۱۷۵ ق،م په شاوخوا کښې له هند څخه باختر ته راوګرځېد، خپل دریم زوی "پانتالئون Pantaleon" یې دارا کوزي او سیستان حکمران وټاکه او بل دویم زوی یې د باختر حکمران و.

هغه وخت چې د اراکوزی حکمران پانتالیون مړ شو، ځای یې دده څلورم ورور "اګاتو کلیس Agathoicles" ونیو (وګورئ ۱۹ مه نومره عکس).

دیمتریوس او د ده پر ځای ناستو حکمرانانو په خپل قلمرو کښې ډېرې سکې وهلي دي او همدغه پاچا داراکوزی "دیمترماس" (کلات) او ایو تیدمیا (سیالکوټ) او د سند دیمتریاس (پټیاله) او ته او فیلیا (د سند په دلتا کښې) ښارونه ودان کړل، چې دویم ښار د ده د پلار په نامه او څلورم ښار یې د مور په نامه نو مول شوی دی.

دیمتریوس د خپل ژوندانه په پای کښې له خپلو لښکرو سره په هند

کښې بوخت پاتې شو، نو څکه پر ۱۸۱ ق،م کال د باختر له یونانیانو څخه یو سړی چې ایو کراتیدیس Eukratides نومېد په باختر کښې پورته شو، د پاچهۍ اعلان یې وکړ او سکه یې ووهله، چې په هغې کښې یې ځان باز یلو زمیګا لیوس (لوی پاچا=هندی مهاراجه) وباله (وګورئ ۲۰ مه نومره عکس) او چې دیمتریوس د خپل تاج او تخت د بیرته موندلو له پاره زیار ویوست، ځای یې ونه نیو او مړ شو. ایوکراتیدیس په باختر کښې دیو نانی پاچهانو د دریمې سلسلې بنسټ کښېښو تر ۱۸۶ ق،م پورې د آریانه د ختیزې سیمې له حکمران "مناندر" سره وجنګید، چې د آریانه ټوله خاوره یې ونیوله، خو له لوېدیځې خوا د پارت پاچا د ده د هېواد لوېدیز ایالتونه ونیول او هغه اختلاف چې د "دیمتر یوس" او "ایو کراتیدیس" د کورنیو تر منځ پیدا شوی و، د باختر سلطنت یې کمزوری کړ او د ۱۳۵ ق،م په شاخوا کښې د هغه سلطنت مرکز د هندو کوش له شماله کاپیسا ته یووړل شو. هیلیوکلیس Heliokles د ایو کراتیدیس زوی چې د ۱۴۷ ق،م په شاوخوا کښې پاچا شوی و، د باختر وروستنی یوناني پاچا ګڼل کېږي، چې د هندوکوش د شمال سیمو تر پرېښولو ورسته یې خپله پاچهي د ګند هارا د ولایت تر پایه (تر ټکسیلا او جیلم پورې) غځولې وه. (وګورئ ۲۱ مه نومره عکس).

تر"هیلیو کلیس" ورسته یې نورو لسوتنو ځای ناستو حکمرانانو پر کابل، ګندهارا او پنجاب حکمراني کړې ده، چې د ۳۰ ق،م په شاوخوا کښې د کابل له وروستنیو یوناني پاچهانو څخه "انتیال کیداس" "امین تاس" - "هرما یوس" - زیات شهرت لری (وګورئ ۲۲ مه- ۲۳ مه - ۲۴ مه نومره عکسونه). د باختر یوناني پاچهانو د سقوط علت د ساکا او سیتي قبیلو منځته راتګ دی، چې دا پاچهي یې د ق.م د لومړۍ پېړۍ پر لومړۍ نیمایي پای ته ورسوله، او په دې ترتیب د دوی واکمني تر دوه نیمو سوو کالو

وروسته ختمه شوه. په دې موده کښې د"دیو دوتوس" له وخته د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې د دوی ۳۶ پاچهانو او یوې ملکې په افغانستان او هند کښې واکمني کړې ده، یوناني فرهنګ او هنر یې په آریانه او هند کښې خپور کړی دی، چې په دې موده کښې د ارباب انواعو پرستنه، یوناني صنعت، افکار، فلسفه، ژبه لیکدود او نور فرهنګي مظاهر د آریانه په ټوله خاوره کښې له محلي او بودایي فرهنګي عناصرو وسره ګډ شول، او د یونانو باختري او ګریکو بودیك خاص فرهنګ منځته راغی، چې د اسلام تر راتلو پورې یې اغېزه درلوده.[2]

د دانیل شلوم برژه (په افغانستان کښې د لرغون پیژندنې فرانسوي مشر) په وینا: د هیلنسم نفوذ په افغانستان کښې تر اوومې پیړۍ پورې دوام درلود چې نښې یې په دوه ډوله لیدل کېدای شي: لومړی د هنر له لارې او دویم د لیکدود له لارې. د اسلام تر راتلو دمخه په اوومه پیړۍ کښې د دغه هېواد هنر لاډګریکو بود یك د مشهور هنر یوه وروستنۍ ځانګه وه، خو د لیکدود په اړه ښایي وویل شي، هغه وخت چې د چین نامتو زایر "هیون تسنګ" پر ۶۳۰ م کال یعنې په عربو کښې د اسلام د لمر راختو پروخت له باختره تیرېده، دلته د الفبا ۲۵ توري وو چې ۲۴ توري یې بې شکه یوناني وو او یو د (ښ) غږ یې چې په پخوانۍ دري کښې و، خو په یوناني کښې نه و، پر زیات کړی و او هغه د PX توري یعنې د ش + خ مجموعه توری = ښ دی.

هغه دوه یوناني ډبرلیکونه چې پر ۱۹۵۸ او ۱۹۶۳ کلو په کندهار کښې موندل شوي داشوکا هغه اخلاقي موعظې دي چې په ټول هند کښې په هندي ژبو کیندل شوي دي، خو د دغو ډبرلیکونو اهمیت په دې کښې دی، چې د ارغنداو په ناوه کښې آرامي ژبه او لیکدود د اشو کاتر وختو (۲۵۰

ق،م شاوخوا) پورې ثابتوي او لکه چې یونان پېژندونکي پوهان وايي د دغو دوو ډبرلیکونو یوناني متنونه د یوناني فیلسوفانو او خطیبانو لکه اپلاتون او ارستو د ژبې ساري ګڼل کېږي او وینو چې د ق،م پر دریمې پیړۍ په کندهار کښې د فکر او لیکنې ژبه همغه ده چې په آتن یاد میلیت په ښوو کښې رواج وه او حتی د کتیبو د کیندنو ډول هم د یوناني کلتور یووالی ښیي او ځرګندېږي چې دا ځای د یوه یوناني مورخ په وینا د مسیحي عصر په پیل کې دیونانیانو ټاټوبی و، (د کندهار ډبرلیك (۱٦) لمبر عکس دې وکتل شي). سربېره پردې تر ۱۹٦۱م کال وروسته فرانسوي لرغون پېژندونکیو د یوه یوناني ښار (آی خانم = سپوږمۍ مخې مېرمن) په کندوالو کښې د همدغه یونان باختري مدنیت ډېر ښه آثار موندلي دي. دا ښار د افغانستان او شوروي اتحاد پرویش د افغانستان د خاورې په هغه برخه کې پروت دی چې هلته آمو او کوکچه سیندونه سره ګډېږي او ډېرې کندوالې لرې چې دا کندوالې د دواړو سیندو پر غاړه پر دوو ټاکلیو برخو وېشل شوې دي: یوې خوا ته یې یوه لوړه غونډۍ ده چې د جنوب له پلوه د کوکچې پر سیند حاکمه ده او ددې شل متره غونډۍ بلې خواته آمو سیند بهېږي او هم ددې غونډۍ پر سر لوی استحکامات شته چې د دغه ښار بالاحصار دی او یو حصار یې د برج او خندك سره د لیندۍ په شکل درلود او د ښار په منځ کښې یې له شمالي دروازې څخه جنوبي دروازې، خواته ۱٦۰۰ متره واټ ایستل شوی و، چې کوڅې یې هم لیدل کېږي (وګورئ ۲۵مه نومره عکس ـ د ښار نقشه).

په دغه لرغوني ښار کښې یې د مدنیت نخښې موندلې دي، چې هغه باید "دګریکو باختر" خاص مدنیت په نامه یاد کړی شي، چې د منځنۍ آسیا د صحرا نښینو د یرغل له امله له منځه تللی دی. خو کندوالي یې د

لوړې معمارۍ طرز راښيي، چې په پخو خښتو او ډبرينو ستنو د مرکزي لويې مانۍ ودانۍ جوړې شوې دي، دامانۍ يو اوږد غولی لري او هم په مانۍ کښې د شنې، ژيړې، سرې او تورې رنګک اميزۍ نخښې شته. هغه خښتې چې په دې مانۍ کښې کارول شويدي هره ضلع يې ۴۵ سانتي او پنډوالی يې له ۱۲ څخه تر ۱۵ سانتيو پورې دی، د دغه ښار اوبه د وياڼې له لارې د کوڅو لوړو برخو او حتی بالاحصار ته رسېدلې، چې د کوکچې سيند له ۲۰ کيلو متره واټن څخه را بهيدلې. ښار درې برخې درلودې، چې يوه برخه بالاحصار، بله برخه تر حصار را کښته او درېيمه برخه ارګ دی. په جنوب لوېديزو برخو کښې د خلکو د اوسېدو ځای، د ورزش ودانۍ او بازارو نه وو، له دې ورزشګاه څخه د هرمس(دپهلوانۍ رب النوع) مجسمه لاس ته راغلې ده، چې د کشف شوي ډبرليک له مخې هغه يوه يوناني "ترياباه کوس"! د استراستون نومي هرمس او هرکول وقف کړې وه.

بله ليکنه چې د دغه ښار د خلکو د فکر او فلسفې ښکارندويه ده، هغه د يوه يوناني "کي نه آس" د قبر د اوږ ده سندوخ کتيبه ده چې "کلا ارک" "د اپی فراد يوس" زوی په آی خانم کښې پر هغه سندوخ کينلی او پر هغه قبر يې اينښې ده چې مطلب يې دا دی:

"په کوچينوالی کښې ښه روزنه واخله! په زلميتوب کښې خپلې غوښتنې (خواهشات) اداره کړه! په پاخه سن کښې سم کاری اوسه! پر زوړ والي ښه ناصح شه! او د ژوندانه په وروستيو ورځو کښې پوه شه چې څنګه بې افسوسه مړ شې!"

دا قيمت بها وجيزه د هغه وخت د خلکو د فکر او اخلاقو د بهير ښه ښکارندويي کوي.

ساکان، پارتيان او پهلوايان

د هخامنشي پاچهانو په ډبرليکونو کښې وليدل شو، چې د ساکه قبيلې د آمو ها غاړې ته د پامير په شاوخوا کښې د هومه راوړونکيو يا د ګړنديو ساکانو په نومو د هغو پاچهانو تر اداري لاندې اوسېدلې او د پارت (خراسان) له لارې د زرنګه. د رنګيانه ځمکې ته راتېرې شوې خپل نوم يې سکستان. سيستان ته ورکړی و او هم يې د هندوکوش په شمالي سيمو او باختر کښې ژوند کاوه، چې بيا له دې ځايه لوېديځ او ختيځ خواو ته خپرې شوې او د دوی پېښې د آريانه د تاريخ برخه ګڼل کېږي.

موسيوهاکن په خپل کتاب کښې چې "په افغانستان کښې د فرانسې د لس کلنو کيندنو نتيجه" نومېږي وايي: "صحرانشين ساکان تر عمومي مهاجرت دمخه په باختر کښې يونانيانو ته راتلل او د سرتېرو په ډول نوکران کېدل د دوی ځينې مشران لوړو ملکي او عسکري رتبو ته رسېدلي وو چې د هغوی له جملې څخه هرا يوس (Heraius) د يونانو باختري د وروستيو پاچهانو په تقليد سکه وهلې، او داسکه يې "هاکن" په تاشقرغان کښې موندلې وه. دا قبيلې له باختر څخه د هريرود ناوې او له هغه ځايه د هلمند او ارغنداو ناوو ته راښوه شولې او د پاچهۍ په جوړولو يې لاس پورې کړ چې د دوی د هېواد وېش ختيځ پلو ته د بولان شاوخوا ته د سند تر ناوې پورې هم رسېدلی و او هغه يې "کی - پن - Ki - Pin" بللی دی او د ساکه له

دې قبیلو څخه چې د ارغنداو او کښته سند په ناوو کښې اوسېدل یوه سرې چې مایوس - (Mayos) نومید د ۷۲ ق،م په شاوخوا کښې د "بازیلیو زباز یلیون میگا لیوس مایوس" په عنوان یعنې "لوی شهنشاه مایوس" سکه وهلې ده او د خپل هېواد وېش یې تر ټکسیلا پورې رسولی دی، چې یوه ډېرلیك یې په ټکسیلا کښې پر مسي غاب کشف شوی چې نېټه یې (۷۸ ق،م) ده، له دې څخه معلومېږي چې د ختیز پنجاب د یوناني پاچهانو نفوذ د مایوس په لاس له منځه تللی دی او اووه زره سکې یې په یوناني او خروشتي لیکنو موندل شوي دي.

تر مایوس نومي وروسته د ده له پاتې کسانو څخه دوه نور هم د سکو له مخې پېژندل شوي چې یو یې ازیس AZES (د۵۰ ق، م په شاوخوا کښې) او بل ازیلیسیس ـ AZILISES دی. دوی په یوه عصر کښې اوسېدل او د دواړو پر سکو باندې په یوناني خط "لوی شاهنشاه" لیکل شوي دي. داسې سکې هم لیدل شوي دي چې د دواړو پاچهانو نومونه یو په یوناني خط او بل په خروشتي لیکل شوي دي (وگورئ ۲۶ مه نومره عکس).

هغه وخت چې دغې گرځندویې کوچی قبیلې د آمو د بهیدو جنوب ته د باختر په سیمو کښې له پکهت ـ پښت او پښتنو سره گډې شوې د ساکه نوم یې په دغو پښتنو کښې پرېښوو، چې په زابل او کابل کښې د پښتنو د سهاك قبیله او په هلمند کښې ساکزي (سکزی) تر اوسه د دغه نامه رېښه لري، د دوی نورې قبیلې په خراسان کښې د هریرود له ناوې څخه د خزر بحیرې تر کڅو پورې د پارت په نامه میشته شوې او ځمکه یې هم د دوی په نامه یاده شوه، ځنگه چې له خپل اصلي ټاټوبي باختر څخه د هریرود ناوې ته تر دامغان (د خراسان یوه برخه) پورې تللې وې نو د ژوستن په وینا د پارت په نامه مشهورې شوې چې پارت په سکايي ژبه تبعید شوي ته وايي او دوی

هم له باختره هجرت کړی و.

"سر او لف کرو" انگریز افغان پیژندونکی د گندهاره د ساکانو حکمرانانو په نومو کښې له پښتو سره ډېر شباهتونه موندلي او لیکي چې د ساکي حکمرانانو دا نومونه پښتو ته نژدې دي: سپاله که دمه Dama-Spalag (سپاله = سپاه) + (گه ـ د تجلیلی تصغیر نخښه) + (دمه = جلال ـ برم) چې ټوله جمله د "مجلل سپاهی" په مانا ده.

بل نوم سپاله هوره Spala-Hura دی: (سپاله = سپاه+ هوره = اور یا هور) د اور سپاهي یا لمر سپاهي او بادرنا سپاهي په مانا ده.

همدارنگه د چستنه Chastana نوم همدا د پښتو "څښتن" د مالك او خاوند په مانا دی.

او که موږ پارت ـ پارتهوه د ژوستن په وینا "تبعید شوی" او "مهجور" وبولو، نو په پښتو کښې یې اوسنی شکل "پردی Pradia" یعنی بیگانه او مهاجر دی. یا به د پښتو (پرته) PRATA وی (د دریم حرف په زور کښې) چې دغه هم دلیری مانا لري لکه چې وايي: له مخه مې پرته شه یعني لېرې شه. یا پلانی پرتې وايي یعنې له عقله لېرې خبرې کوي.

داسې ښکاري چې سیستان ته د ساکه قبیلو لومړني مهاجرتونه تردې وختو ډېر پخوا پیښ شوي دي: د موسیو فوشه په وینا لوی کوروش (۴۵۰ ق،م) د سیستان د نیولو په وخت کښې دا "ساکان" د دوی د ښو خدمتو په سبب "ښه کړونی ـ نیکو کردار" (په یونانی کښې ایو یرگت (Evergetes) بلل همدا خلك د(۳۳۰ ق،م) په شاوخواکښې پر همدې ځمکه اوسېدل، چې سکندر هم دوی نازولي وو او ښه نرمه رویه یې ورسره درلوده (وگورئ تمدن ایراني کتاب).

د (۲۵۰ ق،م) په شاوخوا کښې بلخی ارساس ـ ارشك ـ اشك د "فري

پاېت" زوی له خپل ورور "تیرداد" سره لوېدیځ خواته لاړ، د پارت یوناني حکمران فریکلیس یې وواژه او داشکاني سلطنت بنسټ یې کېښېښوو، په یوناني او خروشتی دواړو ژبو یې سکه ووهله، او خپل ځان یې بازیلیوزبازیلیون (شهنشاه) وباله، چې منځته راتګ یې د ۲۴۹ ق،م په شاوخوا کېږي او پایتخت یې اوسني دامغان ته څیرمه و، داشکاني پاچهانو سلسله ده ته منسوب ده، د سترا بو په وینا دی تر دوو داخلي جنګو وروسته د خپل نیزه وال له لاسه ټپي شو او د هغه ټپ له امله پر ۲۴۷ ق،م کال مړ شو. پر ۲۴۸ ق،م کال دده زوی تیرداد د دویم اشك په نامه پر تخت کښیناست ښه غښتلی مدبر پاچا و، تر بابل پورې یې فتح وکړه او ختیځ خوا د باختر شاوخواته ورسېد، خو له باختر یوناني پاچا دویم "د یودوتوس" سره یې د سیلیوکي دولت په مقابل کښې روغه وکړه او د یووالی لاس یې ورکړ، دی چې زوړ شو مړ شو، او پاچهي یې له ۲۴۸ څخه تر ۲۱۴ ق،م پورې وه.

نور اشکاني نامتو پاچهان دادي:

۳ - ارتبان: اردوان (۲۱۴ تر ۱۹٦ق،م) د تیر داد زوی چې د ده په وختو کښې "دریم انتیو کوس" پر پارت حمله وکړه او باختر ته راتیر شو.

۴ - فري یاپت د اردوان زوی (له ۱۹٦ تر ۱۸۱ ق،م).

۵ - لومړی فرهاد د فري یاپت زوی (له ۱۸۱ تر ۱۷۴ ق،م) د باختري د یمتریوس معاصر.

٦ - مهر داد د لومړي فرهاد ورور(۱۷۴ - ۱۳٦ق،م) لوی او هوښیار پاچا و، چې د باختري یونانیانو غربي ولایتونه او مرو یې ونیول، اراکوزی، کابل او سند یې لاس ته راوستل او د پارت د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورساوه. خو سره له دې هم د ده حکومت مشروطه و، د شورا دوه

مجلسونه یې لرل چې د دوی په غوښتنه یې کار کاوه.

۷ - دویم فرهاد د مهر داد زوی(۳۱٦ - ۱۲۷ ق،م) ده ساکه قبیلې خپلې مرستې ته وبللې چې له انتیو کوس یوناني دولت سره په جنګ کښې له ده سره مرسته وکړي خو ساکا نو په چور او چپا ولاس پورې کړ، او فرهاد له دوی سره وجنګید، څو چې فرهاد ووژل شو، او پارتیانو ماته وکړه.

۸ - ارتبان (دویم اردوان)(۱۲۷ - ۱۲۴ ق،م) دی د دویم فرهاد تره او د فري یاپت زوی‌و، چې د دویم فرهاد تر مړینې وروسته د پارت پر تخت کښېناست دی د تخار له خلکو سره چې د باختر یوه برخه وه ونښت، په یوه جنګ کښې د لاس پرموټ ټپي او له همدې امله مړ شو، پارتیان پرشاشول، همدا وخت و چې ساکانو درنګیانه (سیستان) ونیو، او هغه یې په خپل نامه سکستان (ـ معرب یې سجستان) وباله او ان د کابل تر نیولو ورسته د هند خواته هم تیر شو او هلته یې د هندوساکه یا هندو سیتهین دولت جوړ کړ. همدارنګه ګرځنده صحرایي سپین پوټکیو آریایي قبیلو (هون) د شمال له خوا یرغل وکړ او د ۱۲۷ ق،م په شاوخوا کښې یې باختر او تخار ونیو او د هغه ځای یونانیان یې جنوب ختیز خوا د کابل او سند لوري ته وشړل، او دا ټولې صحرایي قبیلې (ساکه، تخار، هون) شمالي آریایي خلك وو، چې د ژیړ پوستو له توکم (نژاد) څخه نه وې، بلکه د دوی ژبه ـ څیرې ـ بڼې بیخې اریایي دي د تورن فان کشف شوي آثار دا مطلب ښه څرګندوي.

۹ - دویم مهر داد دارتبان زوی(۱۲۴ ـ ۷٦ ق،م) لوی پاچا و، چې په خپل ۴۸ کلني سلطنت کښې پر ساکانو او سرکښو قبیلو بریالی شو او د باختر او سیستان یوه برخه یې ونیوله او د خپل سلطنت وېش یې همالیا غروته ورساوه.

خو لوی مهرداد د پارت د دولت پایتخت له خراسانه د دجلې غاړې

ته یووړ او دار منستان اوروم له دولتو سره په جنګو بوخت پاتې شو، نو څکه تر هغه وروسته دپارت د دولت پیښې په آریانه پورې اړه نه لري، او زموږ د تاریخ برخه نه ده. داشکانیانو له سلسلې څخه تر پینځمې میلادي پیړۍ پورې په ایران، ارمنستان او د لویدیزې اسیا په مختلفو برخو کښې ډیر پاچهان پاچهۍ ته رسېدلي دي، خو زموږ له هېواد او زموږ له خلکو سره یې اړه نه لرله خو څلورم اشك (څلورم فرهاد) پر ۳۳ ق،م کال ظلم او تیری وکړ او خلکو پر هغه بلوا وکړه، دی ختیځ خوا ته وتښتېد او هغو ساکانو ته ورغی چې په باختر، سیسات رخج او نور وځایو کښې اوسېدل او له دې ځایه بېرته خپل هېواد ته لاړ.

د ساکانو او پارتیانو له ګډو څانګو څخه چې په جنوبي افغانستان او غربي هند کښې یې پاچهي کړې ده، یوه، څانګه هم د پرتهوا - پهلوا ده چې د دې څانګې د سیاسي تشکیلاتو او اداري لومړی ځای سګستان او اراکوزي (د هلمند او ارغنداو ناوه) ده، ددې څانګې د خلکو واکمنې د میلاد په لومړۍ پیړۍ کښې تر ټکسیلا پورې رسېده او هغه وخت چې اپولو نیوس APOLLONIOS پر ۴۳ . ۴۴ م کال د ټکسیلا د لیدو له پاره راغی، هلته له دې خلکو څخه یوه یوویشت کلن پاچا د فراوتیس Phraotes (فرهاد) په نامه پاچهي کوله.

د سیستان او اراکوزي د پهلوا د خپلو اکو پاچهانو د لړۍ مؤسس ونونیس Vonones نومیده، په سکو کښې د لوی شهنشاه په عنوان یاد شوی او د ۱۲۰ ق،م په شاوخوا کښې یې پاچهي جوړه کړې ده، سکې یې په یوناني او خروشتهي لیك دي او پر څینو سکو یې د خپلوانو او تابعانو نومونه هم لیکل شوي لکه "سپه له هوره" ورور یې Spalahora او سپه له ګادمه Spalagama وراره یې، سپه لی ریزا Spalirisa بل ورور یې نو څکه ویل

کېدای شي چې د سا که پهلوا د کورنیو افرادو په دې خاوره کښې یو بل ته نژدې په یوه عصر کښې په ګډه حکمراني کوله، د دونونیس دا خپلوان د هېواد په مختلفو ځایو کښې د ده نایب السلطنه ګان وو (د ۱۱۰ ق،م په شاوخوا کښې) (وګورئ ۲۷ مه نومره عکس) د دې سلسلې بل لوی پاچا ګندو فاریس Gandophares یا اندوفیریس دی (۱۹ ـ ۴۸م) چې په سکو کښې شهنشاه - ژغورونکی نه ماتیدونکی او دیندار معرفي شوی دی او هم د پېښور شمال ختیز ته د تخت بايي په ډبرلیکونو کښې (۱۰۳م) ګودو هره Guduvhara هم دا پاچا ګڼلی شوی چې له سیستانه یې تر سند و پنجاب پورې واك درلود، څینو مورخانو د اوسني کندهار نوم پخوانی ګندوفارو ده ته منسوب بللی دی چې په دی نامه کښې د "فر" تاریخي کلمه د برم او جلال په مانا شته او مانا یې "برم ګټونکی" دی، که موږ دا نوم په پښتو وارووو" ګونده فر" د اساسي جلال او برم مانا ورکوري او موږ وینو چې د آریانه د کوشاني پاچهانو پر سکو یې هم د "فر" توری لیکلی دی.

د لرغوني هند د سیاسي تاریخ لیکونکی د تخت بايي د ډبرلیك له مخې د ګندو فاریس د پاچهۍ وخت ۴۷ م کال ټاکلی او وایي چې دا کال نه مسیحي روایاتو سره هم سم دی په دغه اساس نو دغه پاچامزدي (زردشتي) دین لاره، خو د حضرت مسیح شاګرد او په هند کښې د هغه د دین "مبلغ سنت توماس" د ده دربارته واستول شو او پاچا د مسیح دین ومانه چې په مسیحي روایتو کښې د ګندو فوروس په نامه یاد شوی دی، له همدې سببه ده په څینو سکو کښې له خپل نامه سره ددیوه ورته Deva-Varta صفت یعنی دین دارهم لیکلی دی.

. د لرغوني هند په سیاسي تاریخ کښې لیکی چې: له ګندو فاریس سره هم دده څینې خپلوانو په حکمرانی کښې ګډون لاره، چې یو له هغو څخه

د ده ورا ره ابداګاسیس Abdagases د افغانستان په جنوب کښې، اوله جنرالانو څخه یې اسپاورمن Hspavarman اوسسه (چچ) او له حکمرانانو څخه یې سپیدنه Spedana اوسته وستره Satavastra په ټکسیلا کښې وو.

د ګندو فاریس تر مړینې وروسته د ده ارت هېواد د ده د ځای ناستو تر منځ پر کوچنیو برخو وویشل شو(د ۵۰م شاوخوا) چې د هغو له جملې څخه سنه باریس Sanabares په سیستان کښې، پاکوریس Pakores او سسه په ګندهاره او لودیز پنجاب کښې حکمرانان وو، د دوی سکې په یوناني او خروشتي لیکدودونو له ټکسیلا څخه لاس ته راغلې دي، د پهلوا له همدغو شاهزادګانو څخه اورتاګنس هم دسکو له مخې پېژندل شوی دی، چې دی یې همهغه ګودا. ګاد د ګندو فاریس ورور بللی دی، چې د میلاد د لومړۍ پېړۍ په دویم نیمایي کښې یې حکمراني کوله، د چارسدې په خروشتي ډبرلیکونو کښې یې نوم "ګادسا" دی چې ځینو دا نوم د ګندو فاریس د قبیلې نوم هم ګڼلی دی، په دغه صورت کښې نو د مهابن د لمنو د پښتنو د "ګدون" د قبیلې نوم هم راپه یادوي چې د چچ (همهغه سسه) د ځمکې په شمال کښې پرته ده، عربي مؤرخانو دانوم په "صصه" معرب کړی و.

(وګورئ ۲۸ مه نومره عکس).

کوشانیان

هغه قبیلې چې د (۱۶۵ق.م) پر شاوخوا یې له اریایي ساکانو او سیتانو سره د وینې او توکم (نژاد) ګډون لاره، د بنې، څېرې جګو پوزو او نور څرګندو ژبنیو ځانګړتیاوو له مخې د ختیز شمال له آریایي نژاد څخه ګڼل کېږي او چینیانو دوی یوچي yuach-chi بللي دي چې له خپل پخواني ټاټوبي څخه چې د ختیز چین خوا ته و، راووتلې او د آمو سیند شمالي سیموته راغلې. دوی د هغه ځای ساکان په باختر کښې د آریانه ختیزو سیمو او د هندوکوش جنوب ته وشړل چې تر ۱۲۷ ق.م وروسته تر هنده پورې هم پرشا شول او ځای یې یو چیانو ونیو.

پر ۱۳۸ ق.م چې د چین امپراتور ووتی Wou-ti (۱۴۰ - ۸۷ق.م) د هیوانګ نو د قبیلو له یرغلو او حملو څخه وربېړېد، نو خپل یو سفیر یې د چانګ‌کین Tchang-kien په نامه یوچیانو ته واستاوه چې له ده سره مرسته وکړي، خو هغوی مرسته ونه کړه، د دغه سفیر په وینا د آمو په جنوبي سیمو (باختر او بدخشان) کښې د تاهیا (تخار) خلك اوسېدل او د یوه بل چیني مورخ سیو ـ ماتسین Seu-Matsien (د ۹۰ ق.م شاوخوا) له لیکنې څخه هم څرګندېږي چې یو چیانوتر (۱۲۵ ق.م) پورې لا د آمو په شمالي سیمو کښې ژوند کاوه، او د آمو جنوبي خواته را شیوه شوي نه وو.

یوچي خلك د (۷۰ ق.م) په شاوخوا کښې تر آمو را پوریوتل، او د تخاریانو (تاهیا) په مرسته یې باختر ونیو، تر هغه وروسته د یوچي او تخار تر منځ ګډون راغی، او یو غښتلی او ممتازتکم (عرق) یې منځته راوست چې د کوشي Kushi کوی شانګ . کوشان نامتو قبیله د دغو خلکو له پينځګونو قبیلو څخه وه. د "کوچي" اوسنی کلمه په پښتو او دري دواړو ژبو کښې ددې ریښې نمایندګي کوي. د چین د یوه مورخ د یادونې په اساس د کوشیانو مشر چې کیو . تسیو . کیو kieu-Tsiu-Kieu نومېد د نورو څلورو قبیلو مشران یې د ځان تابع کړل او په خپله دی" د کوی شانګ پاچا"په نامه وپېژندل شو، له هغې وخته په تاریخ کښې د کوشان کلمې د یوچي ځای ونیو، د دغه تېر لومړی نامتو پاچا د چین د لیکونکیو په وینا همدا کیو . تسیو . کیو(. کوجوله کره کد فیزیس) Kujula-kara-kadphises (د ۴۰م شاوخوا) و، چې پارتیا (خراسان)، کابل او کاپیسا یې ونیول او د غزني په شاوخوا کښې یې د پوتا Pauta خلك هم د ځان تابع کړل چې د فرانسوي"واله د ویوسن" په وینا دا خلك پښتانه وو.

کوشان شاه د خپلې پاچهۍ په اوږده موده کښې وکړای شول چې د یوناني او پارتي پاچهانو پایخوړ(بقایا) له منځه یوسي؛ د آریانا په ټوله خاوره کښې خپل نفوذ ټینګ کړي او دافغانستان د خورا سترې امپراتورۍ بنسټ کېښېږدي. دی د ۷۸ م په شاوخوا کښې پر ۸۰ کلنۍ تر ۳۸ کالو پاچهۍ وروسته مړ شوی دی، تر اوسه پورې یوازې د ده راز، راز مسي سکې پیدا شوي دي، چې یوناني او خروشتي لیکنې لري، دده نوم په یوناني کښې" کوزولا کده فیس" دی چې دده القاب یې "دیندار،د آسمان زوی، شاهنشاه" لیکلی دی. (وګورئ ۲۹ مه نومره عکس).

د ستر کوشانشاه لومړي کد فیزیس تر مړینې وروسته یې زوی دویم

ویمه . کد فیزیس Wema-Kadphises د ۱۱۰م تر شاوخوا پورې حکمراني وکړه او پر ۸۰ کلنۍ وفات شو. (وګورئ ۳۰ مه نومره عکس). دی لومړی کوشانی شهنشاه دی چې د خپل هېواد وبش یې ختیز خواته د ګنګا تر غاړو پورې رسولی و. خو چې د چین د پاچا در بارته یې خپل استازی (سفیر) واستاوه او د هغه لور یې ځانته وغوښتله او دا غوښتنه یې رد شوه، نو پر ۹۰ م کال یې اویا زره سپاره د خپل نایب (سی Si) په مشرۍ د پامیر له لارې ختیز چین ته د یرغل له پاره ولېږل او د چینی جنرال پان . چاو په لاس یې ماتې وخوړه، د چین امپراتور Ho-Ti هو . تي ته یې کلنګ(باج) ورکړ، خو تر هغه وروسته یې درومن له امپراتورۍ سره خپل اړیکي ټینګ کړل او پر ۹۹م کال یې خپل استازی د روما امپراتور "تراجان" دربارته استولی و، او له هغه هېواد سره یې تجارتي او فرهنګي راوابط درلودل، چې دده، د عصر په سکو کښې درومن د سکو جوړولو د هنر پیښې (تقلید) څرګندې دي او پر هغو باندې دستر کوشانشاه د یوه پوتره Deva-putra (خداوند زاده) القاب لیدل کېږي چې دفغ پور(فغفور) د لقب مانا ده، دده مړینه د ۱۱۰ م کال په شاوخوا کښې ګڼلې شوې ده. تر ده وروسته په تاریخ کښې ۲۰ کاله خلا شته چې په دې موده کښې له لرغونیو آثارو او سکو څخه تر اوسه د یوپاچا وجود نه دی څرګند شوی ځینی د سوتر میګاس (لوي ژغورونکی) سکې په دې خلا کښې ځایوي، خو غالب اټکل دادی چې دا سړی په هند کښې دویمه نایب السلطنه و.

په هر صورت د لویو کوشانیانو شهنشاهي د ۱۲۵ م یا د ۱۴۴م په شاوخوا کښې یو چاته ورسیدله چې کنیشکه Kanishka نومېد، او بنایي چې د کد فیزیس له کورنۍ سره یې د خپلوۍ روابط هم درلودل، خو دی دیوه لوی کهاله موسس دی چې د میلاد د دریمې پیړۍ تر منځ پورې یې زموږ په

هېواد کښې پاڅهي کړې او خپله واکمني يې په هند کښې هم پراخه کړې ده.

د کنیشکه د شهنشاهۍ مرکز په ژمي کښې پوروشاپوره (پېښور) او په دوبي کښې د کاپیسه بګرام و، چې د هېواد ختیز ویش يې د هند تر بنارس رسیده او د لوېديځ خواته په پارت پورې نښتی و، د شمال لوري ته يې کاشغر، یار کنډ او ختن هم ونیول د چین له امپراتوره يې يرغمل واخیستل؛ بودايي دين يې ومانه؛ د اشوکا غونډې يې د هغه دين تبليغ او خپرولو ته ملاوتړله؛ د بودايانو څلورمه لويه ديني جرګه يې چې پينځو سوو پوهانو برخه په کښې اخیستې وه د کشمیر په سرینګر کښې د هغو اختلافاتو د لیرې کولو له پاره جوړه کړه چې د هغه دين د روحاني طبقو تر منځ پيدا شوي و، په بودايي دين کښې بدعتونه او پساتونه پېښ شوي وو، او پر خپل اصالت پاتې نه وو، هر پلوته بېلې بېلې ډلې منځ ته راغلې وې نو په دې جرګه کښې چې د کنیشکه د دربار پوهان او د ګندهاره علما هم په کښې و، د اووم بودايي پیشوا د ګندهاره د لوی عالم واسو میتره Vasumitra په مشر تابه جوړه شوې وه داسې فيصله وشوه چې دهینه یا نه Hina - Yana د کوچنۍ بګۍ - کوچني مذهب لرغونی مذهب چې د بودا تر مړينې راپه دې خوا يې پېنځه پېړۍ رواج موندلی و تعدیل او اصلاح شی، او دا مذهب چې د سپېڅلي تقوا او نفس د تهذیب سپار ښتنه يې کوله د مهایانه Maha-yana په لوی مذهب تعدیل شو، چې د ناګار جونه Nagarjuna نومي عالم له خوا ترتیب شوی و. په بودايي لوی مذهب کښې چې ورسته يې په ختيزه آریانه کښې هم رواج وموند، د کوچني مذهب د اخلاقي سپېڅلیو د ساتیرو پر ځای داسې ښوول کېده چې یو سړی باید د بود يستوه Bodhisattva روښانه شوي راتلونکي بودا مقام ته لوړ شی، او هم د بودا د پېښې یا نورو نخښو ښوولو پر ځای باید د ده ټوله او بشپړه مجسمه لکه د آریانه نور ارباب انواع چې

د یونانو باختري په صنعت کښې يې رواج و، ونمانځل شي.

د هند د جنوبي ژبې "پالي" پر ځای دې د سنسکريټ ژبه مذهبي ژبه شي، په همدې سبب پخواني کوچنی مذهب جنوبي مذهب، او مهایانه د شمال مذهب ګڼل کېږي. هغه وخت چې لوی کوشانشاه بودايي دين ومانه، نو پر خپلو سکو يې چې پخوا د آریانه نور ارباب انواع کښل د بودا بشپړ صورت وکیښ، په دې توګه نو د لوی مذهب طرفدارانو وکړای شول چې خپل ځانونه له کوچني مذهب څخه بیل او په ماوراء الطبیعه مسالو کښې خپل عقاید او د بودایت په عالم کښې د ژوندانه دساتیر خپاره او د خپلو نویو ګروهو تفسیرونه بشپړ کړي، په هغه زمانه کښې د کنیشکه تر دربار پرته بل داسې دربار چې په متبحرو پوهانو عالمانو ډك وای نه شو لیدل کېدای چې په هغه کښې دلوی مذهب پر موسس "ناګار جونه" سربیره نور پوهان هم وو، لکه: ((اسوه ګهوشا Asvaghosha د حماسیاتو او هسکو ډرامو لیکونکی د بودهه چریته مؤلف او ساري پوتره پره کره نه، د طبي علومو ستر لیکونکی چره که، د دربار دینی مشاور پارسوا، سنګهه رکشه، او سدره سنه (هغه مبلغ چې کنیشکه يې بودايي دين ته واړا وه.))

د کنیشکه په وختو کښې د ده په ټول ارت هېواد کښې خورا ډېر بودايي معبدونه او سنګارامې ودانې شوې چې له هغې جملې څخه دهیون تسنګ په وینا یو د "شا- لو- کیا" معبدو، چې چیني يرغملانو ودان کړی و، په هغه کښې يې د مها کاله د لوی بت په پېښو کښې خزانه هم ښخه کړې وه چې که دا سنګهارا مه ورانه شي بیرته يې په هغو پیسو ودانه کړي. اوس د دغه لوی بودايي معبد نښې بګرام ته دوه کیلو متره ورڅیرمه د شترك پر غونډۍ (پوزه شترك) کښې ښکاره شوي او هلته انځور شوې ودانۍ او ښکلې مجسمې له ځمکې راوتلې دي.

د دويم لوی معبد آثار چې کنيشکه خپل ژمني تاتوبي پيښور ته نژدې ودان کړی و، د شهرشاهي جنوب ختيز ته د ۱۵۰ فته جگ معبد کنډوالې دي، هغه يې په خوارا عظمت د بودا د کچکول Patra-Chity د ساتنې له پاره ودان کړی و، د دغه معبد په ارندو ودانيو کښې د اووسو په شاوخوا کښې بودايي راهبان اوسيدل. د هيون تسنگ په وينا دا کچکول وروسته کندهار ته وړل شوی و (چې پر ۱۳۰۴ ش کال د کابل موزيم ته راوړل شو) وايي چې د بودا دا کچکول په شپږ مې ميلادي پيړۍ کښې هغه وخته چې شاه کيپين (کابل) گندهاره ونيو کندهار ته يووړل شو.

دغه معبد ته نژدې سل فته جگه د پيپل ونه ولاړه وه چې د هغه وخت د خلکو په عقيده بودا د هغې تر سيوري لاندې کښينستلی و، او همدلته يې د بودايي دين روزونکي شهنشا، کنيشکه د زيږيدو پيشگويي کړې وه. همدارنگه کنيشکه، د دې مقدسې ونې جنوب ته يوه لويه ستوپه جوړه کړه چې د فاهيان په وينا د ۴۷۰ فتو په شاوخوا کښې لوړه، او په قيمتي جواهرو ښکلې شوې وه؛ چې اوس يې آثار د پيښور جنوب ته نيم ميل ليرې د "شاه چې ډهيرۍ" په شپږ گزه غولې کښې پيدا شوي دي؛ او ډاکټر سپونر پر ۱۹۰۹ کال د هغې ستوپې له کنډوالې څخه يوه فلزي انځور شوې سندوخچه کشف کړه، چې پر هغې د کنيشکه ولاړ تصوير کښلی شوی و، او په سندوخچه کښې د بودا مقدس آثار وو، چې دلاړه کرزن له خوا د برما بودايانو ته ورکړل شوه د هغې سندوخچې يوه مهمه ليکنه داسې ژباړل شوې ده:

"دآگيسله Agisala خدمتگار مهاسينه په سنگهارامه کښې د کنيشکه د ويهارې د کار څارندوی" په هر صورت کنيشکه د افغانستان د کوشانيانو له سترو پاچهانو څخه دی (وگورئ ۳۱ مه نومره عکس). چې د

ده له راتلو سره په دې خاوره کښې د اداري يو مرکزي واك او د مدنيت او فکر پيدا کيده منځته راغله او څنگه چې دده شهنشاهي ۲۲ کاله گټل شوې ده، نو څکه دده مړينه د ۱۵۱م په شاوخوا کښې اټکليدای شي چې په دغه وخت کښې به دی د ختن په سيمو او د چين او سغد ترمنځ په غرو کښې مړوي.

د کنيشکه تر مړينې وروسته د ده هېواد د ده د زامنو تر منځ وويشل شو، او واسيشکه Vasishka زوی يې چې د هند په ماتوره کښې نايب السلطنه و دده پر ځای کښيناست، که څه هم دده کومه سکه لاس ته نه ده راغلې خو ماتوره ته نژدې په يوه ډبرليك کښې چې د کنيشکه د سلطنت پر ۲۴ کال ليکلې شوې ده، او هم په دوو نورو ليکنو کښې چې دده د جلوس پر ۲۶ - ۲۹ کلو پورې اړه لري، دده د زوی نوم ليکل شوی دی او له دې څخه څرگنديږي چې دی د ۱۴۵ څخه تر ۱۶۰ پورې په هند کښې حکمران و، چې زوی يې هم د کنيشکه په نامه يادېده او ده ته يې دويم کنيشکه وايه، اباسيند ته نژدې د آرا په ډبرليك کښې د ده نوم په څرگند ډول په خروشتي ليکدود" واجشکه پوتره کنيشکه" يعنې واسيشکه د کنيشکه زوی ليکل شوی دی.

همدارنگه کنيشکه يو بل زوی د هوويشکه Huvishka په نامه درلود چې د کنيشکه د جلوس د ۳۳ کال په شاوخوا کښې دده د شهنشاهۍ د ختيز ولايت حکمران و، خو د جلوس د ۴۰ کال په شاوخوا کښې (=۱۶۹م) د مهاراجه د يوه پوتره (خداوند زاده شهنشاه) په نامه ياد شو او څرگنده ده چې تر دې دمخه يې بشپړه خپلواکي نه درلوده. خو وروسته يې سکه وهلې ده او داسې معلوميږي چې ده په هند کښې او دده وړه دويم کنشکه په آريانه کښې پاچهي کړله، مگر د پاچهۍ په ۵۱ کال (د ۱۸۰ م شاوخوا) د

هوويشكه نفوذ تر كابل پورې رسېده، هغه ډېرليك كښې چې د وردګو په خوات كښې لاس ته راغلى دى، دى د مهاراجه (شهنشاه) په عنوان بلل شوى دى او له بګرامه هم د ده ډېرې سکې كشف شوې دي، په دې توګه د ده د هېواد ويش ختيځ خواته تر كشميره او د هند تر ماتوره پورې رسېده، ده په ماتوره كښې يو شاندار معبد پخپل نامه ودان كړى و، پرسكو يې هم په يوناني ليكدود "شانن شا او ويشكى كوشان" يعنې شاهنشاه هويشكه كوشان ليكلى شوې، په كشمير كښې يې د "هوشكه پوره" ښار ودان كړى دى، او د ده د مړينې كال يې د ١٨٢ م شاوخوا كښې ليكلى دى.

د دغه كهاله بل شهزاده واسوشكه Vasushka دى چې په هندي آثارو كښې يې واسوديوه Vasu-Diva بللى دى، ده په هند كښې د ١٨٢ م په شاوخوا كښې پاچهي كوله، خو آريانه ته يې نفوذ، نه و رارسيدلى، پرسكه يې په يوناني ليكدود د "شاناناشا - ياشانن شا - شهنشاه" عنوان شته، خو ترده وروسته مود دې كهاله بل پاچا نه دى پېژندلى.

د لويو كوشانيانو دوره د ١٢٥ م په شاوخوا كښې د كنيشكه له جلوسه پيل او د ٢٥٠ م په شاوخوا كښې پر واسوشكه ختميږي، چې په اټكلي ډول يوه پيړۍ او د پيړۍ څلورمه شي. په دې دوره كښې زموږ د هېواد ويدى او اوېستايي لرغوني فكري او فرهنګي مبادي د هخامنشي - يوناني - هندي او بودايي مدنيتو له آثارو سره ګډ شوې، او د شمالي توراني آريايانو د ساكانو وسيتي تهذيبى عناصر هم په كښې داخل شول او يو ډير غښتلى افغاني فرهنګ يې منځ ته راوړ، چې د دين نمانځنې له مخې يې بشپړه آزادي درلوده، له سپيڅلي او رمز ديسنايى اتشكدو سره بودايي سټو يې ولاړې وې چې كنيشكه او زامن يې د بودايي دين ټينګ روزونكي او نمانځونكي وو، خو بيا هم د كوشانيو په ټول ارت هېواد كښې د نورو

اديا نو معبدونه او نمانځونكي هم وو. لكه د بغلان د مهادژ په معبد كښې، چې د كشف شوي ډېرليك له مخې د كنيشكه په وخت كښې جوړ شوى او بيا د ١٦٠م په شاوخوا كښې يعنې د كنيشكه د جلوس د ٣١ كال په پسرلي كښې يې ترميم كړى دى د مقدس اوراو د زردشتي معبد آثار پيدا شوي دي او د هغه معبد ترميم كوونكى نوكونزيكى نومېد چې د ماريګ Marig له كورنۍ څخه و چې د فرانسوي څېړونكي مريك په وينا دا فاميلي نوم د دوو ورونو له نامه سره د وردګو د خوات په خروشتي ډېرليك كښې هم راغلي دي، حال دا چې د بغلان د مهادژ په معبد كښې د اور نمانځنې آثار او د خوات په ډېرليك كښې د بودايي دين نخښې څرګندې دي او دا معبد د كنيشكه د جلوس پر ٥١ كال د (١٨٠م) شاوخوا ودان شوى دى، د دواړو ترمنځ يوازې شل كاله واټن شته دى.

په هغه عصر كښې د ديني عقايدو د آزادۍ بل مظهر دادى: په ټكسيلا كښې چې د بودايي تهذيب مركز و، د اتشكدې د ودانۍ ديوالونه شته چې ١٥٨ فټه اوږدوالى او ٨٥ فټه پلنوالى لري او د ستنو د جوړښت او معمارۍ سليقه يې يوناني ده، دا څرګنده ده چې د يونانو باختري د مدنيت تر څېرېدو وروسته جوړه شوې ده، پردې سربېره هلته اتشكده، بودايي معبدونه او برهمني بود تون هم و، چې البته د هر دين پيروانو په آزادۍ سره د خپل دين مناسك پر ځاى كول.

د ژبې او ليكدود له مخې هم كوشاني فرهنګ ځكه غني و، چې په سكو او د معبدو په ډېرليكونو كښې يې يوناني، برهمني او خروشتي ليكدود استعمالاوه او د بغلان د مهادژ په ډېرليك كښې په پخوانۍ تخاري دري ژبه داسې مطالب ليكل شوي چې پښتو ته ډېر نژدې دي، خو په خروشتي ليكدود كښې يې سنسكريټ او پراكريتو ژبې هم استعمالولې،

همدارنگه د هغه وخت په افغانستان کښې د برهمني لیك نخښې هم لیدل کېږي او هغه لیکدود چې د کوشانیانو په عصر کښې د یوناني الفبا له تغییره منځته راغلي ځینو ځېړونکیو پوهانو هغه "یونانو کوشاني" لیك بللی، چې تر میلادي پېړۍ او د هیون تسنگ د راتگ تر مهاله پورې لاو، او له کیڼې خوا څخه ښۍ خواته لیکل کېده چې (۲۵) توري یې درلودل(وګورئ ۳۲ مه نومره عکس).

په هغو اسنادو کښې چې د بغلان د سره کوتل د کوشاني او کنیشکه (د ۱۳۰م د شاوخوا) د معبد له کیندنو څخه لاس ته راغلي داسې څرګندېږي چې کوشانیانو د دغه هېواد د افکارو، فرهنګ او صنعت په جوړښت کښې چې هغه ته د ګریکو بودیك تر دورې وروسته د "افغاني فرهنګ" یوه ټاکلی او ځانګړې دوره ویل کیدای شي، څرګندې کارنامې کړي، چې له هغې ډلې څخه د شاه نمانځنې ځانګړی قانون دی چې د بودایي او زردشتي (سپیڅلي اور) د افکارو د پایڅوړ له عناصرو سره یې په خپلو معبدو کښې د پاچهانو مجسمې او بتان هم اېښي دي موږ د دغه آیین پایڅوړ (بقایا) د اسلامي دورې په سر کښې د غزني او بامیان د دروازې په مزګت کښې ګورو چې د لویك د کهاله وروستنی پاچا د خپل لوی نیکه لویك مجسمه د بت ماتوونکیو مسلمانانو له وېرې د سپینو زرو په تابوت کښې اېښې او په هغه مزګت کښې چې پخوا د شاه پرستۍ خاص معبدو په ځمکه کښې ښخه کړې ده. دا مطلب د غزني په تاریخ کښې راوړل شوی و.

فرانسوي موسیسو فوشه وایي چې: "کوشاني صنعت ددې دورې له ابتکارو څخه بلل کیدای شي، ځکه چې د دې دورې د سټوپو نوعیت د آشو-کا د زماني له ودانیو څخه په ډېره آسانۍ بیلېږي او د آشو کاسټوپې د ایران د فلات لوړو ته نه دي راغلي، خو د کنیشکه او د ده د ځای ناستو کسانو

سټوپو په آسانۍ سره هند ته لار پیدا کړې ده، او ان د نوي پایتخت پوروشا-پوره (پیښور) د ختیځ په شاوخوا کښې د کوشان امپراتور خورا لوی بود تون ودان کړی دی."

د کتور هرمان ګویتز چې د هند په اړه د ځېړنو الماني استاد دی د کوشاني دورې د هنر په اړه وایي:

"یوناني هنر د هندي هنر شکل ته تغییر ورکړ او د ګندهارا د آرټ مکتب بڼه یې پیدا کړه، خو دغه هنر ته باید لږ د یوناني او بودایي طرز پراخوالی وویل شي، بلکې اصلاً د ایران ختیز خوا (آریانه) د طرز پراخوالی دی چې ورسره سم یې د جنوب ختیز ساکانو د قبیلو او کوشانیانو تر حکمرانۍ لاندې پراختیا موندلې ده، تر ۳ ـ ۴ پېړۍ پورې لکه د کشمیر د هروان په معبدو کښې چې لیدل کېږي بیخې خالص هنر پاتې شوی د دغو خلکو یرغل د یونان بلخ او هند دولتونه له منځه وړي دي، او داسې هنریې منځته راوړی چې د ایران د فلات په ختیز پورې اړه لري او د لوېدیز ایران او هخامنشي له هنر څخه اخیستل شوی نه دی."

په دې ډول نور د افغانستان د کوشاني دورې مدنیت ددې خاورې یو خاص تمدن او په دغه هېواد کښې زیږېدلی فرهنګ دی چې د ودانۍ جوړولو، هیکل تورلو، مجسمه جوړولو، ژبې، سکې وهلو او کالیو اغوستلو د هنرو له مخې بیخې افغاني خصوصیت لري، د مثال په توګه، سره له دې چې د دغو پاچهانو پر سکو په یوناني، خروشتي او هندي ژبو او لیکدودو لیکنې شوي خو بیا هم د دري، تخاري ژبې کلمات چې د همدې اوسنۍ ژبې مور ده هم لیدل کېږي لکه شا(ـ شاه)، شاناناشا (ـ شهنشاه) او فر (ـ برم او عظمت) چې د پخوانۍ دري ژبې کلمات دي، د کوشاني مدنیت ډېر ښه ښکارندوی د بغلان د نوشاد د مهادژ د مندر (معبد) کندوالې دي، چې په

سره کوتل کښې له ځمکې څخه راوتلي او د زردشت د مقدس اور د نمانځنې خورا لوی ځای و، هلته لیکنې، مجسمې، سکې او د پخوانیو ودانیو دوهې (اتشګاه) آثار کشف شوي دي.

په دغه لرغوني معبد کښې پر یوه ډېره د لیکل شوي مضمون درې نسخې لاس ته راغلې، چې اصلي او یقیني نسخه یې د معبد د پورتنیو کنډوالو له خاورو څخه را ویستل شوې، دا یوه هواره شاخه ده چې کین اړخ یې ۱۲۷ سانتي متره، ښی اړخ یې ۱۱۰ - پورتنی اړخ یې ۱۳۲ - او لاندینی اړخ یې ۱۲۵ سانتي متره دی، پر هغې (۲۵) لیکې چې (۹۴۷) شکسته یوناني توري او (۱۶۰) کلمې لري لیکلی شوي دي (وګورئ ۳۳ مه نومره عکس).

د معبد په کښته پوړ کښې یې د یوې لویې ځا کنده موندل شوی چې دیوالونه یې په منظم ډول په ډېرو راپورته شوی، د دیوال د دغو ډېرو تر منځ د مسطحو ډېرو ټوټې پیداشوي چې پر هرې ټوټې په همهغه شکسته یوناني لیکدود لیکنې وې، همدا چې د ډېرو دا ټوټې ځنګ تر ځنګ سره کښېښوول شوې نو څرګنده شوه چې د دغو ټوټو لیکنې د ځینو کلمو په لړ املايي اختلاف همهغه د پورتنی شاخې مضمون و، د ډېرو دا ټوټې (۲۱) وې چې په مختلف سور او اوږدوالي د ډېرلیك دویمه نسخه ځنې جوړېږي، او(۲۷) لیکې لري، چې د لیك او املا د ښکلا له مخې دویمه درجه ګڼل کېږي، خو دریمه نسخه د ډېرو پر (۳۲) ټوټو په (۲۷) لیکو کښې لیکلې شوې چې لیکدود یې ډېر بې تناسبه او ناوړه دی، په املا کښې یې هم ځینې کلمات له هغو نورو دوو نسخو سره توپیر لري داچې دا (۵۳) لیك لرونکې د ډېرو ټوټې یې ولې د ځایه دیوال کښې کارولې دی؟ د دې پوښتنې ځواب تر اوسه څرګند نه دی دا درې واړه نسخې د کابل په موزیم کښې شته، د

ډېرلیك له مضمون څخه څرګندېږي چې د بك لنګ (بغلان) اصلی بنسټ اېښوونکی کنیشکه و (د ۱۳۰ م شاوخوا) دغه نامتو او بریمن بګ شاه (لوی پاچا) د بغلان مالیز (مهادژ او مندر) (معبد) ودان کړی و، چې هغه بې نوشاده هم باله، خو د کنېشکه تر مړینې وروسته (د ۱۵۱ شاوخوا) د دغه معبد اوبه وچې شوې، نو ځکه د مقدس اور نمانځونکي له دغه ځایه لاړل، او معبد یې پرېښوو، څو چې د کنشکه د عهد د ۳۱ کال د پسرلي د حمل (نیسان) پر میاشت (د ۱۶۰ م شاوخوا) هغه وخت چې شاه بغپور لویك بوسر د شېزو ګرګ اروابناد (مرحوم) زوی د کوشاني شهنشاهی تر اثر لاندې په دغه هېواد کښې حکومت کاوه، د هغه وخت یو سړی چې "نوکونزوك" نومېد او د خداوند او ایومن نوبخت (پاچااو د هغه د وزیر) په فرمان یې د ماریګګ د کورنی د کنارنګی منصب لاره، د نوموړي نویك بوسر له خوا فریستار آب (د اوبو رسولو مامور) و، بګ لنګ ته راغئ، او د هغه نوشاد او مندر د بیرته ودانولو له پاره یې ځا وکینده او د هغه بنسټ یې په ډېرینو خښتو کښېښوو او په هغه پوړې یې یو ارت غولی هم ونښلاوه؛ چې تر اوبو پیدا کېدو وروسته، د نوشاد معبد بیا استوګن او ودان شو، او اور نمانځونکي هلته راغونډ شول.

د ډېرلیك په پای کښې څو تنو چې د هغه مندر په بېرته ودانولو کښې یې ونډه اخیستې وه لاسلیك کړی دی چې نومونه یې دادي:

بورزو مهر - کوز ګاشکي پور - نوکونزیکي، کنارنګ ماریګګ، ایمن نوبخت، مهره من، بورزو مهر، پورا مهره من.

هغه ژبه چې په یوناني لیکدود ددې مهمې تاریخي ډېرې په لیکنه کښې کار ځنې اخیستل شوی دی بې له شکه د همدې اوسنۍ درې ژبې پخوانی شکل دی چې د ګډو توریو او ګډ ګرامر د استعمال له مخې له پښتو

سره خورا زیات نژدیوالی لري، د مثال په توګه: آب - فریستار آب(د اوبو ر سولو مامور)، شا (شاه)، بګ لنګ (بغلان)، بګ شا (لوی شاه)، مالیز (مهادژ) انند (په پښتو د بهره ور په مانا) سا (ثا)، ناموبرګ (نامور) کرد (د کاف په زیر د کردن. کړنې له مصدر څخه د ودانولو په مانا) فروګرد (پوره کدر. پوره کړ. تمام کرد) تادي (په پښتو د تلوار په مانا) ستا د (د لومړی توری په سکون. ایستاد) ایر (د آتشګاه په مانا چې په وزیری پښتو کښې هم تر اوسه "ایر" د "اور" په مانا دی او ایرې خاکستر ته وایي) فري (فرا) خودي (خدای) بګ پوهر (فغفور) الو (په پښتو او دری کښې اروا) ایوګ او دوهیرس (. یودیرش)، نیسان (حمل) ما (ماه. میاشت) مال (په پښتو مهال د وخت په مانا دی) کند (د کندن. کیندل مطلقه ماضي) نوشال (نوشاد) فرومان (د لومړي توري په سکون. فرمان).

د فرانسي هیئت کیندونکي پوهان وایي: دا لوی او له برمه ډک معبد په وروستیو زمانو کښې د خورا مدهش اور لګیدو له امله نړیدلی دی، لکه چې د ودانۍ په مرکزي شبستان، کوشکنو او برنډه کښې د ایرو پنډې طبقې شته او هم د نوشاد په دواړو اصلي او فرعي اتشکدو کښې د اور لګیدلو نخښې لیدلې کېږي، ښایي دا اور د (۲۴۰ م) په شاوخوا کښې د ساساني لومړي شاپور د فتوحاتو په وختو کښې په قصدي او عمدي توګه لګېدلی وي.

د نوموړي ډبرلیک له کتنې او څېړنې څخه دې نتیجې ته رسېږو چې په لومړۍ او دویمه میلادي پیړۍ کښې دري ژبه په همغه لرغوني شکل په تخارستان او کوشاني دربار کښې د لیکنو او دفتر ژبه وه، حال داچې په همدغو وختو کښې په لوېدیز او شمالي ایران کښې په پهلوي ژبه خبرې کېدې او دیني او درباري ژبه وه، پر یوه مهال په دوو ختیزو او لوېدیزو

دربارو کښې د دوو ژبو له دغه نژدیوالي څخه پوهېږو چې دري ژبه له پهلوي ژبې څخه زیږېدلی نه ده او له لوېدیځه ختیځ ته نه ده راغلې، بلکې د افغانستان وطني ژبه او له پښتو سره یې ریښه یوه او نژدې ده.

څنګه چې د یوې ژبې د پیدایښت مرحلې په آني او ارتجالي توګه نه دي نو باید وویل شي چې پخوانۍ دري ژبه د ساکانو او کوشانیانو تر مهاجرت دمخه هم په تخارستان کښې وه، خو د یونانیانو له تسلط سره یوناني ژبه پر دمخه شوه او د سکندر د اخلافو د دربار، دفتر او سکې ژبه وه، هغه وخت شمالي آریایي نژاده قبیلې تر آمو سیند راپورې وتې او په تخارستان او باختر کښې مېشتې شوې او بیا یې ټوله آریانه تر لاس لاندې کړه، دغه وخت به نودري ژبه د دربار او لیکنې ژبه ګرځېدلې وي، چې همدا ډبرلیک د هغې رسمي ځای او شهرت ثابتوي.

د کوشانیانو پایځوړ اود هپتالیانو منځته راتلګ

تر کنیشکه پاتې کسانو د ۲۲۵م کال تر شاوخوا پورې حکومت وکړ، بودايي دین هم په دې دوو پېړیو کښې بیخي دود شو او مخ پر خپرېدو و. خو د دغه دین منفي او فنايي روحیي د کوشانیانو له عسکري تابه او هغه قوت سره جوړښت ونه کړ چې د لښکرو پر متو او فتوحاتو یې تکیه درلوده، او همدا روحیه د ساساني قواو په مقابل کښې د کوشانیانو د ماتې سبب شوه، ځکه نو خلك له دغه دین څخه واوښتل او بیرته خپل برهمني دین ته وګرځېدل، ان د "اګني پورانه" په وینا هندو مفکرانو د کوشانیانو له پاره بودايي دین منل د هغو د پاچهۍ د زوال لامل بللي و.

پر ۲۲۶م کال اردشیر بابکان د ساسان لمسی په پارس کښې یو ډېر غښتلی سلطنت جوړ کړ، د ده تر مړینې وروسته یې زوی شاپور پر (۲۴۰م) کال پر ځای کښیناست، داسې معلومیږي چې د ساساني سلطنت ویش تر پېښوره رسېدلی او دا ښار اردشیر د (۲۳۰م) په شاوخوا کښې نیولی و.

د شاپور په ډېرلیك کښې چې د (۲٦۰-۲۷۳م) تر منځ د پارس په نقش رستم کښې کینل شوې ده د پشکی باوره (پېښور) ښار د ساساني پاچهۍ ختیز ویش بلل شوی او هم د ابګان ABGAN کلمه یاده شوې چې بې له همدغه اوسني "افغان" څخه به بل څه نه وي. ځنګه چې دواسو د یوه د ۲۲٦م کال ډېرلیك هم لاس ته راغلی او دا د هغه پر برهمنیتابه والي دلالت

کوي. نو څرګنده ده چې د کوشانیانو پایځوړ (بقایا) بېرته برهمني دین ته اوښتي وو، په همدغو وختو کښې ساساني نفوذ تر پېښوره رسېدلی و، چې د دوی په تعبیر هغه وخت یې د افغانستان هغو سیمو ته چې تر ساساني نفوذ لاندې وې "کوشان شهر" وایه او د (۲٦۵ م) په شاوخوا کښې دغه ساساني حکومت تر هغه وخته دوام درلود چې سپینو هونانو له تخارستانه خپل فتوحات د هندوکوش جنوب ته تر زابل، سند او کشمیره خپاره کړل.

مګر هغو شهزادګانو چې د کوشاني نسل پایځوړ ته منسوب وو، داو سو دیوه (۱۴۵ ـ ۱۷٦م) تر عصر وروسته د آریانه په لرې غرو او رغو کښې حکمراني کوله، چې ځینو د اسلامي دورې تر دریو سوو کلو پورې هم په دغه هېواد کښې خپل موجودیت ساتلی و، له دوی څخه یوه خپله لور دویم ساساني هرمزدته (۳۰۱ ـ ۳۰۹م) واده کړې وه، له هندي منابعو سره سم، د یوه پوتره، شاهانو خورا ښکلي کوشاني شاهي، سوغاتونه د هند سمودره ګوپتاته استولي وو (د ۳۲۵ م شاوخوا) د کوشاني پایځوړ له دغو شهزادګانو څخه یو چې کیداره Kidara نومېد د څلورمې میلادي پېړۍ په منځ کښې پر ګندهاره تر کشمیره حکومت کاوه (وګورئ ۳۴ نومره عکس)، چې په همدغه نامه څو نور کسان هم پېژندل شوي دي د چیني سرچینو په اساس د هغوی پایتخت هم پېښور و، دوی په چیني نامه" کی ـ تو ـ لو" بلل کېدل، او د ژوان له قبیلو سره یې جګړه درلوده او له باختره وتلی په کابل او ګندهاره کښې یې یو سلطنت جوړ کړی و د دوی په وختو کښې دښېښې جوړولو صنعت د آریانه سوداګرو په واسطه په چین کښې وده کړې وه.

د کیداره له سکو څخه داسې څرګندېږي چې په لومړ ی سر کښې تر ساساني اغېزې لاندې و خو وروسته خپلواك شوی دی، د دې سلسلې دویم پاچا "پیرو" نومېد چې د "کیداره" زوی و او د ساساني واکمنۍ تر اغېزې لاندې یې سکه وهله، د ده سکې په برهمي او پهلوي دواړو خطوشته،

له دې څخه معلومېږي چې په همدغو وختو کښې د ساساني مدنیت نفوذ خپور شوی او د ساساني وخت پهلوی لیك دود و.

الماني څېړونکي مار کوارټ درومن د یوه منصبدار په حواله وايي ساساني دويم شاپور د (۳۵۰م) او (۳۵۸م) تر منځ له خیونیانو او کوشانیانو سره چې په کابل، زابل، تخار او باختر کښې اوسېدل، جګړې کړې دي، ددې قبیلو مشرګرومیاتس Grumbates و، چې شاپور پر (۳۵۸م) ورسره روغه وکړه، دې قبیلو درومنیانو په جګړه کښې له شاپور سره مرسته کوله او داسې اټکل کېدای شي چې د ۳۵٦م په شاوخوا کښې کابل د شاپور لاس ته ورغلی و، ځکه چې پر همدغه کال د کابل قاضي القضاة "سلوك" په تخت جمشید کښې یوه ډبرلیك لیکلې او په هغې کښې دعا کوي چې شاپور دی کابل ته روغ رمټ راوګرځي. له دې څخه څرګندېږي چې په دغه کال ساساني شاپور له کیداریانو سره د ګندهاره په ولایت کې جنګ کاوه، ښکاري چې دا سیمه یې تر (۳۵٦م) پخوا نیولې وه، کیداره په ګندهاره کښې سکه وهلې ده، چې د کنیشکه د عهد پر ۲۳۹ کال د ۳٦۷م په شاوخوا کښې وه.

د کیداریانو نفوذ تر تالقانه او د مسرو روډ تر ناوې پورې رسېدلی و، چې په دغه ځای کښې یې د بهرام له زوی دویم یزد ګرد سره (۴۳۹ ـ ۴۵۷م) چې ساسانی پاچا و، جګړه وکړه او پرشا یې وشاړه، پاچا د خپل ژوند تر پایه په همدغه جګړه کښې اخته پاته شو، تر ده وروسته یې زوی پیروز (۴۵۹ ـ ۴۸۴) زیار ویوست چې کیداریان د ځان تابع کړي، خو دوی ورته ټینګ شول، پر دغه مهال پاچهي کنګ خاس kungkhas د کیداره زوی ته رسېدلې وه، چې ساساني پاچا د خپلې خور په ورکړې سره هغه ته د روغې وړاندیځ وکړ، خو بریالی نه شو کنګخاس هم ګندهاره ته راوګرځېد. د کیداریانو پایتخت په لومړي سر کښې کاپیسا و، چې بیا وروسته د نورو قبیلو د فشار په اغېزه پېښور ته یوړل شو، د دوی د سپینو زرو او مسو

سکې لاس ته راغلې دي چې د کیداره پر خول نوې میاشت لیدل کېږي، ږیره نه لري، غوږوالی یې پر غوږ دي، په برهمي لیکدود ورباندې "کیداره کوشان شاه" لیکلې دي او د سکې پر بل مخ یې یو اورتون له دوو ساتندویو سره چې د هر یوه توره په لاس کښې ده ښکارېږي.

بل کیداري پاچا چې (د۳۷۵م شاوخوا) شاوخوا په پېښور کښې د پاچهی، پر تخت کښیناست همهغه "پیرو" دی چې د ده پر سکه نیم تنه تصویر او د پاچهی د نخښې فیته له دوو ښکرو سره چې ښي. او کیني خواته کاږه دي لیدل کېږي، کوچني بریتونه لري او د ږیرې پر وېښتانو یې مرغلرې خړېږي، غاړه کی او غوږوالی لري او پر اوږو یې دوپټه هم شته او په برهمي لیکدود ورباندې "پیروشا" لیکل شوی دي.

د سکې پر شا یو اورتون له دوو توره لرونکیو ساتندو یو سره لیدل کېږي. د کیداریانو له ټولو کشف شویو سکو څخه څرګندېږي چې دوی بودایان نه، بلکه اور نمانځوني وو.

د "پیروشاه" له کلماتو څخه ښکاري چې د دوی ژبه همهغه د بغلان له معبد څخه د کشف شوي ډبرلیك پخوانی دري ژبه وه.

(وګورئ ۳۵ مه نومره عکس)

تر پیروشاه وروسته بل کیداري پاچا ورهران Varahran (بهرام) هم حکومت کړی چې سکې یې کټ مټ د پیرو شاه سکوته ورته، او قوي احتمال دادی چې د بامیان شیران او غرجستان شاران چې تر اسلامي عصره پورې یې د افغانستان په زړه کښې حکومت کړی د همدغه کیداري کهاله پایځوړ وي. ناصر خسرو قبادیاني هم د غزنویانو په عصر کښې ویلي وو.

استاده بد به بامیان شیری   بنشسته بعز دربشین شاری

هپتالیان

د پینځمې میلادي پیړۍ په پیل کښې د کوشانیانو او کیداریانو پایځوړ خپل ځواک د دوو لویو امپراتور یو تر منځ چې ختیځ ته یې د هندي ګوپتایانو امپراتوري او لویدیځ ته یې د پارس د ساسانیانو شهنشاهي وه - بایلود، خو د خپلې ازادۍ او ملي موقعیت ساتنې له پاره یې د دغو دواړو لویو قوتو تر منځ خپل شتوالی ساته.

د ۴۲۵ م کال په شاوخوا کښې د آریایي نژاد سپین رنګې قبیلې چې چینیانو "یی - تی - لی - دو" یونانیانو او رومیانو افتهالیت Ephthalites یا خیونیت Chionites، پارسیانو خیون یا هون Hion یا Hun، په پهلوي، عربي او دري ژبو یې هیتال، هیطل، هیفتال یا هیاطله او د سنسکریټ په هندي سرچینو کښې یې شوته هونه (سپین هونان) بللي دي، د منځنۍ آسیاله ځمکو د هندوکوش شمالي سیمو تخارا او باختر ته د آمو تر سیند راپورې وتې، چې چینیان دوی له هونان هیونګ - نو څخه بیخي جلا بولي او هم بیزانسي مورخ پرو کوپیوس یې چې د هپتالیانو همهالی دی پر (۵۶۲م مړ)، دوی په دې سبب له ژېړ پوستو وحشیانو څخه بېل بولي، چې د دوی بڼه سپینه او هم تر هغوی مهذب وو، آن د چیني مؤرخانو په وینا د دوی ژبه هم مغولي یا ترکي نه وه او ښایي چې د ترکي او آریا نه له لهجو څخه یوه ګډه ژبه وي چې د خان - هون نوم یې له همدې ګډون څخه اخیستی دی او

اصلاً همهغه یو - چې ده.

دغو هپتالي خلکو پر ۳۶۰م کال له شماله د جنوب خوا ته تګ پیل کړی او ځنګه چې کوشاني کیداریان د دوی د یرغل په ګواښ پوه شول، نو له ساسانیانو څخه یې مرسته وغوښته، خو ورته ټینګ نه شول. لکه چې وویل شول د ګندهاره سیمو ته پر شاشول - خو هپتالیانو چې نوم یې د بدخشان په یفتل او د غزنی د جغتو په هفتاله کښې تر اوسه پاتې دی تر ۴۲۵م کال پورې ټول باختر ونیو او له دغه ځایه یې لویدیځ خوا ساساني دولت ته ګواښ پیښ کړ، د جنوب ختیځ پلوته یې د کابل، ګندهاره او زابل سیمې ونیولې او د افغانستان غښتلی هپتالي دولت یې جوړ کړ.

هپتالیان هم لکه کوشانیان، کیداریان او ساکیان د دغه هېواد له نورو آریایي نژادو وګړیو او پښتنو سره ګډ شول دوی چې په خپله هم سپین نژادي آریایان، اریایي ژبي او د آریایي فرهنګ خاوندان وو، نو په افغانستان کښې یې یو غښتلی او واکمن نژاد منځته راوست، چې د دوی د پاچهانو جګې پوزې او بنې کټ مټ د پښتنو قبیلو زلمیانو ته ورته وې. د دغه نامه ریښې په تاریخ کښې په لاندې ډولو په بېلابېلو ژبو کښې پاتې دي، چې په دغه ډول اوښتي دي:

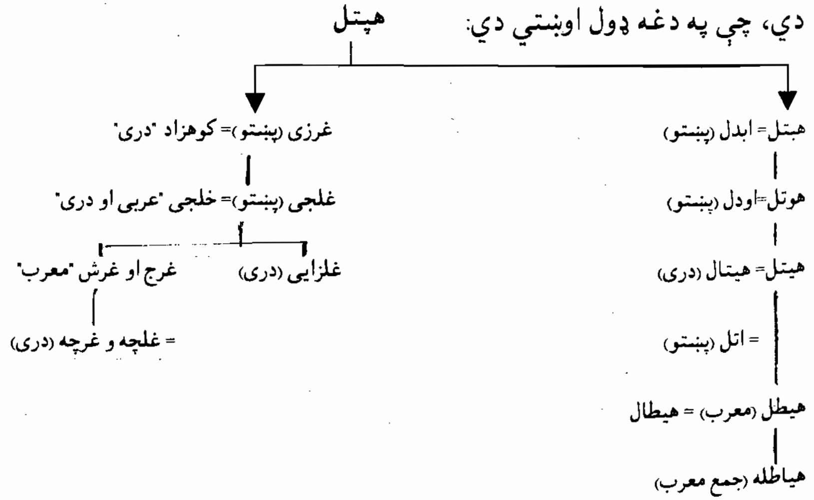

او موږ ګورو چې دا نوم د اودال Odal په شکل د ۱۹ مې پېړۍ تر لومړیو پورې د توریوښو (اوسنی نورستان) په قبایلو کښې تر اوسه شته، دا خلك تر هغه وخته چې په خپل پخواني دین وو او مسلمان شوي نه وو، تر دوی د لاندې ناوونو ټولو خلکو ته اودال ویل. دغه ټکی میسن انګریز چې د امیر دوست محمد خان د پاچاهۍ پر مهال په کابل کې و، د سیاه پوش کافرانو (نورستانیانو) نه اورېدلی و او د خپل سیاحت په یادښتونو کښې یې لیکلی و.

یفتلیان په ټول افغانستان کښې له مروې تر کشمیره خپاره شول او دلته یې ډېر ځواك وموند.

د هپتالي لښکرو لومړی جګړه پر ۴۲۷ م د پارس له ساساني پاچا بهرام ګور سره وه. هپتالي خاقان له خپل دوه سوه پنځوس زریز لښکر سره د مرغاب او مرو رود په سیمو کښې له هغه سره وجنګېد چې په دې جګړه کښې مات او ووژل شو. بهرام ګور د هغه مرصع او زرین خول د آذر بایجان اورتون ته ډالۍ کړ او خپل ورور نرسي یې د لوېدیزې آریانه د سیمې نایب السلطنه وټاکه.

پر ۴۳۸ کال د بهرام ګور زوی دویم یزد ګرد پر ساساني تخت کښېناست، دی څو ځل له هغو هپتالیانو سره چې د ګرګان د شمال په چول او په تالقان کښې اوسېدل ونښت، خو په پای کښې یې ماته وکړه او پر ۴۵۷م کال مړشو، ترده وروسته چې لومړی فیروز (۴۵۷ ـ ۴۸۴م) پاچا شو، د هیاطله مشرتوب هغه پاچا ته رسېدلی و چې اخشونوار (خشنواز) یا اخشوان نومېد، دا وروستی کلمه په تخاري ډېرلیکونو او سندي متنو کښې د پاچا په مانا ده. هپتالي (یفتلي) او ساساني دولتونه د خراسان په شمال کښې سره ونښتل چې په نتیجه کښې پیروز مات او د تالقان سیمه یې دوی

ته پرېښووه، له اخشوان سره یې تړون وکړ چې د پارس دولت به تر دغه ویش تېری نه کوي، تر دوو کالو پورې به پارس هپتالیانو ته خورا زیات کلنګ(خراج) ورکوی او دپارس دید شاه زوی کواذ (قباد) به هم د یرغمل په توګه ورکړي.

خو پیروز د دغه تړون پر خلاف تر څه مودې وروسته پر هپتالیانو یرغل وکړ "په نوموړې حرکت کښې سپهبد بهرام ورسره موافق نه و، همدا وه چې د پارس سپایان د خراسان د شمال په بیابانو کښې تباه شول، او په خپله پیروز هم ووژل شو (۴۸۴م) لور یې د اخشوان لاس ته ورغله چې هغه یې ماندینه کړه؛ د هپتالیانوا کمني له مرو روده تر هراته خپره شوه او ساساني دولت یې باج ته غاړه کښېښووه.

په دې توګه اخشوان وکړای شول چې د آریا نه خاوري یووالی د هریرود له مجرا څخه د کابل او هلمند تر ناوو پورې ټینګ کړي او داسې یو غښتلی دولت منځته راولي، چې د پارس ساسانیانو یې خراج ته غاړه ایښې وي.

هغه مهال چې د هپتالیانو پاچهي په ټوله آریانه کښې ټینګه شوه، د دوی قبیلې په زابل کښې سره یوځای شوې، نو د زابلي پاچهانو په ډېرلیکونو کښې هپتالیانو، ځانته جابوله Jabula یا جیووله Jauvla یعنې زابلي ویلي دي.

د پیروز تر وژلو وروسته یې ورور ولاش (بلاش) پاچا شو، خو تر څلورو کالو وروسته د ده د وزیر "زرمهر" په زیار د پاچهۍ له تخته راپرېووت او ړوند کړی شو. پر ۴۸۸ م کال کواذ (قباد) د پیروز زوی چې د شهزادګۍ په دوره کښې له هپتالیانو سره یرغمل پاتې و، او له دوی سره یې دوستانه اړیکې لرل د ساسانیانو پر تخت کښېناست او د ایران دولت هپتالي

دولت ته خراج ورکاوه، لکه چې دولاش، کواذ او لومړي خسرو پر کشف شو طلايي سکو باندې په کوشاني هپتالي ليکدود ليکنې شته، نو د مارکوارټ په وينا (په ايران شهر ٦٢ کښې) دا سکې يوازې هپتاليانو ته د خراج ورکولو له پاره وهل کيدې.

د هپتاليانو اړيکي له کواذ سره دوستانه وو او آن هغه پېغله چې د هپتالي اخشوان له ملا او د پيروز د لور له نسه وه د کواذ ماندينه شوه، همدا چې د کواذ پاچهي د دښمنو له خوا وګواښېده، دى يې د مزدکي دين د منلو له کبله بېواکه کړ او پر ځاى يې ورور زمياسپ په پاچهۍ ومانه، نو کواذ د افغانستان هپتالي دولت ته پناه راوړه، او پر ۴۹۹ م کال د هپتالي لښکر په مرسته بيرته د پارس پر تخت کښيناست.

لوى هپتالى اخشوان تر ۴۶۰م وروسته د خپلې پاچهۍ په نيمې پېړۍ کښې چې (۴۰) ايالته يې لرل او د پارس له ځمکو څخه نيولې تر ختن، چين او هند پورې خپره وه، لوېديځ خواته يې د ساسانيانو غښتلي پاچهي تر لاس لاندې کړه او ختيځ پلوته يې د هند ګوپتايان پر سر ټکولي وو، ساساني پاچهان بلاش، کواذ او نور يې د ځان تابع کړى او خراج يې څني اخيست. تر اخشوان وروسته هپتالى مشهور پاچا توره منه Turamana نومېد (توره من په پښتو د تورې او من د کلمو څخه جوړ شوى چې توره د شمشير په مانا او من د فاعليت تورى دى - تورمن يعنى شمشيري) چې د هند نيولو هڅه يې وکړه؛ د هند ګوپتا دولت يې وريږداوه او خپل هندى پايتخت يې په سکله Sakala (د پنجاب په اوسني سيالکوټ) کښې وټاکه.

په هند کښې دوو ډبرليکونه د دغه هپتالي (زاولي) توره من نوم ياد کړى، يو يې په سکهر او بل يې په کور کښې، چې "مهاراجه توره منه ساه جاوله" يعنې: "توره من شاه زاولي پاچا" يې بللى دى. له دغه ډبرليك څخه

څرګندېږي چې د (۵۰۰م) پر شاوخوا د توره من د پاچهۍ په لومړيو کلو کښې د ده واکمني پر هند خپره شوې ده.

د توره من مړينه د ۵۲۰ م په شاو خوا کښې اټکل شوې چې تر ده وروسته يې زوى ميهيره کوله Mihirakula د زابلي هپتاليانو د شهنشاهۍ پر تخت کښيناست او د ده د پاچهۍ په پېنځلسم کال (د ۵۱۷ م په شاوخوا کښې) د ده نوم د هند د ګواليا په ډبرليك کښې ياد شوى دى، ده خپل فتوحات د هند تر منځه رسولي او نوم يې سوچه پښتو دى: مير (لمر) - کول - (کهول) کورنۍ يعنې د لمر له کهاله، چې د بدخشان په يوه ليکلې دري تذکره کښې يې نوم په دري مهر پور ترجمه شوى دى، ده د هند سيمه ييز شهزادګان او د ګوپتا کورنۍ پاچهان د ځان تابع او باج يې څنې اخيست او کشمير يې هم ونيو. دى هغه پاچا دى چې د کاسماس Cosmas په کتاب کښې (د ۵۴۷ شاوخوا) د ګولاس Golloss په نامه ياد شو دى چې لښکرو يې له دوو زرو جګړنو پيلانو سره پر هند يرغل کړى او بلخ، باميان او باد غيس يې پوځي مرکزونه وو.

د ميهيره کوله پاچهي د (۵۴۲ م) تر شا وخوا پورې له ويرجنو جګړو او وينو بهېدو سره دوام درلود، د هندي او چيني بودايانو او د بيزانتي راهب په آثارو کښې چې هغه مهال يې شمالى هند ليدلي و، ده، د دهشت او وينو بهولو يادونه شوې، تر دې چې د هند شهزادګانو لکه بهانه ګوپتا د بنګال له سيمه يز امير "د ګو په راجه" او نورو اميرانو سره لاس يو او پر (۵۱۰م) کال يې په يوه سخته جګړه کښې "ميهيره کوله" مات کړ او د کشمير خواته يې وشاړه تر هغه وروسته د ۵۲۸م په شاوخوا کښې د مرکزي هند راجه "واسو د هارمن" د نورو راجګانو په ملاتړ هپتالى لښکر له هنده

وويست "مهيره کوله" د(۵۴۲) کال ياد (۵۵۰) کال پر شاوخوا مړ شو خو نکلونه يې تر ډېرې زمانې پورې په کشمير کښې پاتې وو.

په پېښور موزيم کښې درې هپتالي ډبرليکونه شته چې د وزيرستان په توچي کښې ميندل شوي، پر دغه ډبرليکونو په يوناني او منګولي ليک دود ليک شوی، خو تر اوسه نه دی لوستل شوی.

د پېښور موزيم ۴۱ مه نومره ډبرليک سربېره پر يوناني او منګولي ليک، په کوفي ليک د الله او محمد کلمې هم لري؛ همدارنګه دوه هپتالي ډبرليکونه د کندهار د شمال د روزګان په شالي دره کښې په لويو لويو ډبرو ليدل کېږي چې په يوه ډبره په يوناني ليک د "بګوس شاه زاول مهرزی" يعنې "زاول مهرزی لوی پاچا" ليکل شوی دی، دا پاچا هم بايد همدا ميهيره کوله = مهرزی = مهرپور وګڼو، د ډبرليک الفاظ دري او پښتو ريښې لري.

د ميهيره تر مړينې وروسته هپتالي دولت کمزوری شو او د "خسروانو - شېروان" (۵۳۱ - ۵۷۹م) پر مهال ساساني لښکرو له لوېديځ خوا او ترکي قبيلو له شمال پلوه پر هپتاليانو يرغل وکئ او په هغه جګړه کښې چې دغو ملګريو ځواکو په سغد کښې له هپتاليانو سره وکړه پر ۵۶۸م کال يې دوی له پښو وغورځول. فردوسي هم په شاهنامه کښې د هپتال د ماتې يادونه کړې چې موخه يې همدا هپتاليان دي. دا مهال هپتالي دولت رسماً له منځه لاړ او په افغانستان کښې د کوشاني، هپتالي او ترکي کورنيو سيمه ييز امارتونه تراسلامي دور پورې پاتې شول، چې وروسته په وښوول شي.

د هپتاليانو د ژبې او فرهنګ آثار په افغاني ژبو (پښتو-دري) او نورو کښې پاتې دي چې يوه نښه يې د {"خان"} لقب تر اوسه پورې د هر افغان له نامه سره تړلی ښکاري. په هند کښې هم هر افغان په دغه نامه

يادېږي او تور خان او مهر ګل هم په پښتو کښې ډېر مروج نومونه دي. همدارنګه د اولس (ملت)، جرګه (د شورا مجلس)، يرغل (ايلغار) لغتونه په پښتو او دري کښې او د سهاك (ساکه)، خلجي (غلجي) او ابدالي (هپتالي)، کشاني (کوشاني) او ميروس (مهرويسه = مهره کوله - د لمر له کهاله) او نور نومونه په افغانستان کښې د ساکيانو، کوشانيانانو او هپتاليانو له مهاله را پاتې دي.

داسې ښکاري چې هپتاليان بودايان نه وو او د خپلو فتوحاتو په وخت کښې يې ډېر بودايي معبدونه وران کړل او د هغه دين پيروان يې ووژل.

هغه وخت چې هيون تسنګ پر ۹ هـ کال افغانستان ته راغی، د ګندهاره په ولايت کښې يې ډېر خلك او شهزادګان وليدل چې د خپلو معبدو په ترميم اخته وو، چې دا بودايي معبدونه د دې تر راتګ دمخه وران شوي وو، همدا چې پر (۵۲۰م) سانګ - يون چيني ګرځندوی ماوراء النهرته ورسېد، هلته يې وليدل چې هپتالي پاچا د کراستی تر کېږدۍ لاندې د سرو زرو پر تخت ناست او له خپلو ځلوېښتو هېوادو راوړلې شوي سوغاتونه يې منل، د هندوکوش په جنوب کښې د بودا د دين دښمن او ورانوونکی همدا "مهره کوله" و.

د هپتاليانو پر سکو چې له هډې - کابل غوربند او نورو ځايو څخه موندل شوي د دوی د پاچهانو څېرې له جګوپوزو، غاړګيو او د مرغلرو د غوړواليو او تاجو سره ښکاري چې د کوچيانو ښو ته ورته دي او هم يوناني، پهلوي، سنسکريټ ليکنې ورباندې شته، د سکې پر بل مخ د اورتون شکل له دوو غشيو لرونکيو ساتندويانو سره ليدل کېږي، له دې څخه په خپله څرګندېږي چې دوی اتشکدې او رڼاته درناوی درلود، او څنګه چې ددغه مهال د سوريا (لمر) د معابدو آثار د خير خانې په کوتل کښې هم موندل

شوي دي او د زور (سور) او زون لوی معبد د هلمند ها خواته په زمینداو رکښې د اسلامي فتوحاتو تر عصره پورې هم و، نو ویل کېدای شي چې هپتالیانو د اور او لمر رڼا نمانځله او بودایت یې له منځه وړی.

(وګورئ ۱۱ مه نومره عکس)

افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې

د میلادي اوومې پیړۍ په لومړۍ نیمایي کښې چې د اسلام لمر د بطحا له څنډې څخه راخوت، د افغانستان هېواد د محلي حکمرانانو تر اداري او د ختیز او لوېدیز ادیانو تر اغېزې لاندې و. د هېواد لوېدیزه سیمه سیستان، هرات او د هغه شاوخوا د ساسانیانو د دورې تر سیاسي، ادبي او دیني نفوذ لاندې وه، چې ژبه یې پهلوي او دین یې زردشتي و. خو په منځنۍ غربزه سیمه، زابلستان او د کابل سیند د ناوې په ګندهارا، دارغنداو ترنک په ناوو کښې د هندوکوش د غرو تر لمنو، د هغه شمال ته او د سند تر غاړو پورې د کوشانیانو او یفتلیانو د پایڅوړ د داخلي حکمرانانو کورنیو او د دغه هېواد نورو خلکو حکومت کاوه، چې بودایي او برهمني دینونه یې لرل، د دوی ثقافت، دین او ائین ښځي محلي ښه موندلې وه، داسې ښکاري چې د میلادي پېړیو له پیله په دغه هېواد کښې د عقیدې او نمانځنې خپلواکي وه، هرې خواته د راز راز دیانتو معبدونه ودان وو، او په میلادي لومړنیو پېنځو پېړیو کښې د ګریکو بودیك صنعت، مدنیت، ګډ تمدن او ادیان د خپل تقاطع او نښتون په ځای کښې یعنې د ټکسیلا او د هلمند د ناوې د سیمو تر منځ او شمالاً تر بلخ او تخارستان پورې موجود وو، د

افغانستان خلکو د دغه ګډ مدنیت په موندلو کښې لاس درلود، تر اوومې پیړۍ او د اسلام د دین تر راتلو پورې په هېواد کښې بودايي - زردشتي - لمر پرستي - شیوايي - مسیحي - نسطوري دیانتو او د ځینو ارباب انو اعواو محلي معبودانو نمانځلو دود لاره.

د هغه مهال لیکدودونه خر و شتهی - پهلوی - سره دا ناګري سنسکریټ، یوناني منګولي وو، چې د دغه هر یوه لیکدود نخښې له ځمکې ځخه موندل شوې دي.

د همدغه عصر له ژبو ځخه دری (تخاری) پښتو، پهلوی او پراکریت ژبې وې چې د هغوی د تاریخي روایاتو او آثارو د کتنې له مخې یې په افغانسان کښې ځرك موندلای شو.

چیني او بودايي ګرځندوی هیون تسنګ چې پر ۹هـ کال افغانستان ته راغلی و، د دغه هېواد د ختیز او شمالي سیمو د خلکو ټولنیز سیاسي او فکري اوضاع په تفصیل سره لیکلي، او وايي: په دې سیمو کښې د بودايي لوی او کوچني مذهب دواړو پیروان خورا ډېر وو او په زیاتو ښارو کښې د دغو دواړو مذهبو معبدونه ودان وو، هرې سیمې یو حکمران درلود، چې د مرکزیت د نشتوالي له امله او د ملوك الطوايفی د اغېزې له کبله ددې سیمو ټولنیز، سیاسي، اقتصادي او فکري اوضاع دومره ښه نه وه، اوپه دیني چارو کښې او هام او خرافات ګډ شوي وو.

هیون تسنګ د پېښور، هډې، لغمان، کاپیسا، بامیان، غزني، بلخ او د هندوکوش د نورو شمالي ښارو د بودايي معبدونو په تفصیل سره نوم اخلي او چې پر ۲۴ هـ کال چې له هنده بېرته را ګرځېد د کاپیسا د جنوب په ۲۳ میلی کښې یې د ارونا په غره کښې د اسماني روح (سونا) معبد لیدلی او وايي چې دا معبد د زابلستان سونا ګیر ته ورل شوی و او دا همغه د

زمینداور د زرو (زون) غره بودتون (پرستشګاه) وه، چې د البلاذري په وینا پر ۳۰ هـ کال د اسلامي فاتح عبدالرحمن بن سمره له خوا تسخیر او د سرو زرو یاقوت سترګې بت یې مات کړی شو.

د دې دورې بل مشهور بودتون د کابل شاهي بهار بودتون و، چې هیون تسنګ د کابل د شمال د یو ځو شاهي معبدو یادونه کړې ده او د کابلستان یو لوی بودتون غالباً د هندوکوش د اوسني شیبر په شاوخوا کښې و (شیبر هم د شابهار لنډیځ دی) چې عرب مورخ یعقوبي هغه د غوربند او د بامیان د سرخ بد (سارخود) په سلسله کښې یاد کړی او وايي چې پر ۱۷۶هـ کال د فضل بن یحیی برمکي له خوا تسخیر او بت یې وسیزل شو.

د دې دورې د معلوماتو مهمه سرچینه د چیني بودايي زایرانو لیکنې دي چې د بودايي بودتونو (معابدو) د زیارت له پاره راتلل، او له هغې جملې ځخه پر ۳۹۹ م کال شي فاهیان، پر ۵۱۷ - ۵۱۸م سونګ ین، (له ۶۲۹ ځخه تر ۶۴۵ هیون تسنګ پر ۶۶۰م وانك هیون - تسو - سفیر، پر ۶۶۴م هیون تچاو او پر ۷۵۱ م وو کنګ د افغانسان ځمکه لیدلې ده او ښه معلومات یې را ټول کړي او لیکلي دي.

هیون تسنګ چې د هجري لومړنی پیړۍ په لومړۍ نیمايي کښې د افغانستان د ښارو اوضاع په ځیر او بصیرت سره لیکلې، په هر ولایت کښې یې له ملوك طوایف ځخه د یوه پاچا اود کشتریانو له طبقې ځخه یو لښکر ښوولی دی، تر هغه وروسته د عربو مورخان او جغرافیا لیکونکي هم وايي چې په هره سیمه کښې په بیل نامه حکمرانان وو، چې له هغې جملې ځخه: سجستان شاه، مروشاه - قفص شاه، مکران شاه - کابلان شاه - قیقان شاه - داوران شاه - قشمیران شاه نخشبان شاه - کنار نشاپور - مرو ماهویه - د سرخس راذویه - دا بیور دبهمنه - د نسا ابراز - د غرجستان برزاینده - د

مرورو د کيلان - د زابلستان فيروز - ترمز شاه - شيرباميان - د سغد فيروز د فرغانې اخشيد، ديو شار گوزگان خذاه، ختلان شاه ياشيرختلان، بخارا خداه د سمرقند طرخال، د سيستان اور خج او د اور رتبيل - د هرات او پوشنگ او د باغيس برازان - دماوراء النهر کوشانشاه - د غرجستان شار د بادغيس او تخار نيزك - د تخاريبغو - د سور او غور جهان پهلوان - د غز يې او گرديز لويك دی - چې فردوسي د مهراب کابلي او سام او زال زابلی د کهاله خواره نکلونه لري.

د غزني لويکان لرغونی کهول و، چې د يوه نيکه نوم يې د بغلان په ډېرينه ليکنه کښې لويك بوسر راغلی دی او د ۱۶۰م په شاوخوا کښې د کوشانيانو فريستار آب (د اوبو رسولو وزير) و، د دغه کهاله پايخوړ په گرديز او د غزني په دربار کښې د يعقوب ليث او سلطان مسعود تر وختو موجود و.(۱)

بل مشهور کهول د زابلی رتبيلانو دی، چې له کابل شاهانو سره يې خپلوي او خپښې درلوده او پر زابل يې له غزني څخه تر سيستانه حکومت کاوه، د بيهقي په وينا شهرستان رتبيل د ارغنداو پر غاړه په کوهك کښې و چې د ډېرليکونو عربو هندی او چيني مورخانو د يادونې له مخې د دغه کهاله ډېر شاهان پيژندلی شوي دي، دوی افغانستان ته د اسلامي لښکرو د راتگ پر وخت له اعرابو سره جگړې او مقاومتونه وکړل، څو چې د ۲۵۸هـ په شاوخوا کښې د يعقوب ليث صفاري له خوا له منځه ولاړل.

بل غښتلی او نامتو کهول د کابل شاهانو، چې پر لومړي اسلامي

(*) د تفصيل لپاره وگورئ "افغانستان بعد از اسلام" ۳۱/۱ او "لويکان غزنه"، کابل، ۱۳۴۸هـ.ل.

پېړۍ او د عربو د فتوحاتو په وخت کښې يې له کابله تر پنجابه حکم کاوه، د البيروني په وينا د برهتگين له اولادې څخه دي چې د دغه کهاله د وروستني پاچا لکتورمان د پاچهی په وخت کښې د هغه وزير کلرد تاج او تخت يې ونيو. سامند، کملو بهيم، جيپال، انندپال، او ترو جنپال د ده له اولادې څخه برهمني پاچهان دي.

د البيروني پر روايت سربېره د کابلشاهانو ځينې نومونه د دوی له هغه سکو څخه چې لاس ته راغلي څرگنديږي لکه خودويه که - سپاله پتي پدمه - ونکه ديوا.

د تاريخ سيستان مؤلف، د ۳۶ هـ په شاوخوا کښې د کابلشاهانو د دوو نورو پاچهانو نومونه يادوي چې لوی کابلشاه د کوچني کابلشاه تر ماتې وروسته د عبدالرحمن ابن سمره په مقابل کښې مقاومت کاوه او ۲۸ زره وسله وال او پيل لرونکی لښکر يې درلود.

عربي مورخ اليعقوبي يو کابلشاه د "خنجل" په نامه يادوي، چې د ۱۶۴هـ په شاوخوا کښې د المهدی بن منصور عباسي همهالی و.

دا کابلشاهان د کابل تر پرېښودو وروسته د اسلامي فتوحاتو په اثر د پېښور - ويهند - ټکسيلا او پنجاب خواته پرشا شول، سلطان محمود دوی د سند د سيند له غاړې ويهند څخه ها خوا وشړل او د (۲۹۰ هـ) په شاو خوا کښې د کشمير پاچا "گوپاله ورمن" هم د سوات د پېښور د شمال مردان مخکې له دوی څخه ونيولې، د دوی پايخوړ تر (۴۹۰ هـ) پورې په کشمير کښې د شاهي پوتره (شهزاده) په نامه اوسېدل(۱).

(۱) راجه ترنگيني ۸ - ۳۳۳۰. او د تفصيل لپاره "افغانستان بعد از اسلام" وگورئ.

په همدې دوره کښې د افغاني محلي اميرانو يوه کورنۍ د نېکى = ملکانپکي شاهانو په نامه هم د هغو سکو له مخې پېژندلې شوې چې له غزني څخه لاس ته راغلي او د يفتلي او کوشاني محلي اميرانو پايځوړ به وي.

د هندوکوش په شمال کښې هم ځينې پاچهان د تګينانو په نامه وو، چې نيزك، شاد او جبغويه له تخارستانه تر بادغيسه حکومت کاوه، عربي مؤرخان پر (۹۱ هـ) کال د عربي فاتح قتيبه پر وړاندې د نيزك کلك مقاومت په تفصيل سره راوړي.

د باميان شيران هم د دغه عصر واکمنه کورنۍ وه، چې تر ۹هـ وروسته د هيون تسنګ د سفر په وختو کښې او بيا وروسته پر ۱۶۴هـ کال يې هم واکمني درلوده او د منصور عباسي (۱۳۶ - ۱۵۸هـ) په وخت کښې لومړنی شېر باميان مسلمان شوی و چې د ده زوی حسن د ۱۷۶هـ په شاوخوا کښې ژوندی و.

په غور کښې هم د سوريانو کهاله چې د هغې سيمې ځايي خلك وو، حکومت کاوه، چې سوری ماهوي د (۳۵هـ) په شاوخوا کښې د حضرت علی معاصر و او د (۳۶هـ) په شاوخوا کښې شنسب د خرنګ زوی، د (۱۳۰هـ) په شاوخوا کښې امير پولاد، (له ۱۳۹ څخه تر ۱۵۴هـ) پوري جهان پهلوان امير کروړ د امير پولاد زوی، او د (۱۶۰هـ) په شاوخوا کښې امير ناصر د امير کروړ زوی، د (۱۷۰ هـ) په شاوخوا کښې امير بنجي د نهاران زوی، د (۲۵۳هـ) په شاوخوا کښې، امير سوری د محمد زوی د دغه کهاله له قدماوو څخه بلل شوي دي (*) چې د غور پاچهانو کورنۍ هم دغه کهاله ته منسوب ده.

*: د دې کورنۍ تفصيل په "افغانستان بعد از اسلام" کښې تر ۱۰۹/۱ مخ وروسته وګورئ.

په دې توګه د افغانسان خلکو د اسلام د پيدايښت په وخت کښې د دغو پاچهانو تر حکمرانۍ لاندې د ګډو اديانو - افکارو او فرهنګو تر منځ ګډوډ ژوند کاوه، که څه هم د دوی ديني ژوندون وروست او په چټياتو ککړ، خو له خپلې ملي بنې، آزادۍ او فرهنګ سره يې مينه درلوده.

د افغاني فرهنګ تاریخي بنسټونه

تر اسلام دمخه او وروسته

دا سرلیك د تاریخ له مخې خوندور تحلیل او په زړه پورې شرح لري.

په دې ماناچې موږ ټول هغه فکري او مدني خو ځښتونه چې د تاریخ په لمنه کښې د افغانستان په خاوره کښې راغلي دي، "افغاني فرهنګ" بولو، دا فرهنګ د افغانستان د تاریخ له لرغونیو وختو یعنې د ۱۴۰۰ ق، م په شاوخوا کښې له "ویدي" دورې څخه پیل شوی او بیا تر هغه وروسته د "اوېستا" په دوره کښې یعنې د ۱۲۰۰ ق،م په شاوخوا کښې ادامه لري، په دې دوره کښې آریایي خلك په بلخ کښې د بدوي او کوچیتوب له ژونده ښاري ژوند او مدنیت‌ته رسېږي. زره تشتره (زردښت) په همدغه هېواد کښې د مزدیسناد دین او د ژوند د دریو بنسټو: "ښه انګېرل، ښه کول، ښه ویل" په تبلیغ خوله پرانېزي او د پیشدادیانو او کیان شاهي کورنۍ د انساني مدنیت په زانګو "ښکلي بخدي" کښې د خپل سلطنت او شاهی برم (فر) بنسټ ږدي.

تر دې وروسته زموږ د هېواد په لویدیزو سیمو کښې د آریایي خلکو هخامنشیانو، اشکانیانو او ساسانیانو مدنیتونه منځته راځي او خپل ځانګړي او فرهنګي بنسټونه په دې سیمو کښې خپروي څو چې د هخامنشي

دورې په پای کښې یوناني اسکندر له ۳۳۱ څخه تر ۳۲۳ ق،م پورې د ایران له لارې پر افغانستان یرغل کوي او دا فتح د یوناني ژبې، ادارې، سیاست، هنر، لیکدود او نورو فرهنګي مظاهرو اغېزه افغانستان ته راولي. پر ۲۵۰ق،م کال په باختر کښې د یوناني باختري سلطنت بنسټ ږدي چې د میلادي عصر تر سره یې دوام وکړ او د افغانستان د یوناني او باختر ځانګړي فرهنګ او مدنیت په جوړښت کښې یې چې لرغونې ویدي او اوېستایي ریښې یې درلودې څرګنده اغېزه وکړه.

د دویمه میلادي پېړۍ په لومړیو کښې - دافغانستان کوشاني لوی پاچا کنشکا د لویو کوشانیانو د سلسلې بنسټ کښېښوو او د بودایي دین په منلو، خپرولو او تبلیغو لوېې د افغانستان مدنیت او فرهنګ ته یوه ځانګړې ښه او مرتبه ورکړه.

د کنیشکا پایتخت په دوبي کښې د کابل په شمال کښې کاپیسا، او په ژمي کښې پېښور و، ده د مهایانه بودایي لوی مذهب په ټول افغانستان، د آموېه شمالی سیمو او هند کښې رواج کړ او لویه کوشاني شهنشاهي یې جوړه کړه.

د کوشانیانو په دوره کښې چې تر څلورمې میلادي پېړۍ پورې یې دوام درلود د افغانستان د داخلي مدنیت او فرهنګ ځانګړې ښه له یوې خوا د زردښتی له پخوانیو هېوادنیو عناصرو څخه، او له بلې خوا د هند له بودایي آثارو او یونانی مواریثو څخه جوړه شوې وه.

له هغو اسنادو څخه چې په دغو وروستیو وختو کښې د بغلان د سره کوتل د کوشاني معبد له کیندلو څخه لاس ته راغلي داسې څرګندېږي چې کوشانیانو ددغه هېواد د خاصو افکارو او فرهنګ په پیدایښت کښې چې وروسته ورته د "ګریکوبو دیك" په نامه یوه خاصه افغاني دوره ویل

کېدای شي څرګندې کار نامې سرته رسولې دي.

فرانسوي لرغون پېژاند او څېړونکي "موسيوفوشه" کوشاني صنعت د کوشاني دورې له ابتکاراتو څخه بللی او وايي: د دې دورې د ستوپو ډول د آشوکا د زمانې له ودانيو څخه په ډېرې آسانۍ بېلېدای شي. که وغواړو چې دا نوی سبك د اروپا له مذهبي ودانيو سره بيان کړو بنايي ووايو چې د آشوکا سبك (په فرانسه کښې له ۱۰ پېړۍ څخه تر ۱۲ پورې) د ستوپو رومي سبك او د کنېشکا سبك د ګوتيك سبك دی چې په فرانسه کښې له ۱۲ پېړۍ څخه تر ۱۵ ميلادي پېړۍ پورې موجودو.

د آشوکا ستوپې هېڅکله د ايران فلات ته نه دي راغلې، خو د کنېشکا او د هغه د ځای ناستو پاچهانو ستوپې په ډېرې آسانۍ سره هند ته لار موندلې ده. آن د کوشان امپراتور د نوي پايتخت پورو شاپوره (اوسني پېښور) جنوب ختيځ خواته خورا لوی بودتون (معبد) ودان کړی دی.

دغه بودتون څو واره اور اخيستی و او اوس يوه کنډواله ده، خو موږ د چيني مسافرانو د يادښتونو د لوستلو په نتيجه کښې وکړای شول چې اصلي خطونه يې وپېژنو، چې د دې کنډوالې په آثارو کښې د معجزې په توګه د بودايي له سپېڅليو شيانو څخه يو شی چې د کنېشکا تصوير او لاسليك ورباندې شته راپاتې او موندل شوی دی.

آلماني ډاکټر هرمان ګويتز چې د هند په اړه د څېړنو استاد دی د کوشاني دورې د هنر په باب وايي: يوناني هنر د هندي هنرو د ډول په بدلون پيل وکړ او د ګندهارا بڼه يې وموندله، خو ډېر څېړونکي په دې عقيده دي چې نوموړی سبك بايد د يوناني او بودايي طرز پراخوالي ته ور منسوب وبلل شي، بلکه دا د آريانا "ختيځ افغانستان" د هغه طرز پراختيا ده چې د جنوب ختيځ د سکايانو او کوشان د قبيلو تر واکمنۍ لاندې خپور شوی دی، په دې

ډول په کشمير کې د ګويتا تر دورې (۳ - ۴ ميلادي پېړۍ) پورې لکه چې د هروان د بودايي بودتونو (معبدو) له کنډوالو څخه څرګندېږي يو بېخي سوچه هنر پرځای پاتې شو او د دغو خلکو يرغل د يونان او بلخ او د يونان او هند دولتونه له منځه يوړل او هند ته يې تازه عناصر راوستل چې نور يې نو په لويديځ ايران او د هخامنشي په نفوذ اړه نه درلوده او د ايران د فلات په شمال پورې تړلي وو. (ميراث ايران ۱۵۳)

د کوشاني دورې کلتور، تمدن او هنر د خپل بشپړتابه او انحطاط مرتبې تېرې کړې او د اسلامي دورې تر پيل او د عربو د لښکرو تر نفوذ پورې راورسېدل چې بيا يې په اسلامي لومړۍ پېړۍ او د ۶۵۰م په شاوخوا کښې خپل ځای يو بل ګډ مدنيت او فرهنګ ته پرېښوو، چې هغه ته د افغانستان د لومړۍ اسلامي دورې فرهنګ وايو.

اسلامي او عربي عناصر چې په تر اسلام دمخه پخواني مدنيت او فرهنګ کښې ورګډ شول، هغو ته يې بېخي يوه نوې تازه بڼه ورکړه چې وروسته بيا دوی د همدغه خراسان او افغانستان له خاورې د شمال او ختيز خواته تر چين او هند پورې خپاره شول.

په همدې سبب د افغانستان خاوره د جغرافيايي اقليم او وضع له مخې بايد په پخوانيو پېړيو او وختو کښې د ګډو شويو فرهنګو د پيدايښت ځای وبلل شي او له همدې اړخه پروفيسور تاينبي د تاريخ انګريز فيلسوف په خپل نوي کتاب کښې چې "د اکسوس او جمنا تر منځ" نومېږي دې نتيجې ته رسېدلی چې د افغانستان خاوره يو Round - About يعنې د فرهنګو د انشعاب تکی او د خلا مرکز او څلور لارې و، چې د څو زرو کالو په تېرېدو يې چې څه په خپله درلوده او څه چې له باندې ورته رارسېدلي و، خپل شاوخوا هند، ايران، ماوراءالنهر او مرکزي آسيا ته خپاره کړي دي.

د لومړۍ اسلامي پيړۍ پر لومړۍ څلورمه (د ۲۴هـ) په شاوخوا کښې د عربي بريالیو لښکرو فتوحات د خراسان او مرو تر منځ او له سيستانه د ارغنداو تر ناوې پورې رارسيدلي وو او همدا وخت دی چې افغانستان په تېره بيا په جنوبي جبهه کښې د اسلامي بريالیو عسکرو د عربي نوي دين، افکارو، ثقافت او ژبې د تېرېدو لار وګرځېده او دا ټول فرهنګي مهم توکي په افغانستان کښې دوې پيړۍ له پخوانۍ تهذيبي او ثقافتي بنې سره ګډه شول او بيا په ګډه د "سند" د مهران تر څنډو پورې پر مخ ولاړل، دا مطلب له هغې ليکنې څخه زباتېږي چې په عربي او سنسکريټ ژبو پر يوه ډبره ليکل شوي او دا ډبره د شمالي وزيرستان په توچي کښې لاس ته راغلې چې د ليکنې نېټه يې (۲۴۳هـ ۸۵۷م) د جمادی الاولی مياشت ده.

توچي ناوه له غزني او ګرديز څخه د هند خواته د فاتحانو او د تجارتي کاروانو د تېرېدو لار وه او ښکاره ده چې اسلامي ژبه او ثقافت د (۲۰۰هـ ۸۱۵م) په شاوخوا کښې هغه ځای ته رسېدلی و.

اسلامي فرهنګ ځانګړي عربي عناصر درلودل چې د خلفاء راشدينو او امويانو په وختو کښې پر همهغو خالصو عربي بنسټونو باندې ولاړو او مهم اجزاء يې داسې سوچه عربي دودونه او د قران او د اسلام د حضرت پيغمبر ښوونې وې چې توحيد ښه اخلاق د افرادو او ټولنې ټولنيز فرايض يې څرګندول.

دربيم هغه نوي عناصر چې مسلمانانو د مصر، روم، پارس او خراسان څخه د لښکر کښيو، سوداګريو، ادبي او فرهنګي اړيکو په ترڅ کښې اخيستي وو او په تېره بيا تر ۱۳۲هـ کال وروسته چې د امويانو د واک کمبله ټوله شوه، خراسانيانو په بغداد کښې د عباس کورنۍ خلافت جوړ کې چې له دغه انقلابي حرکت سره اسلامي فرهنګ ځانته نوې ښه ومونده او د

عباسيانو د دورې په مدنيت او فرهنګ کښې ډېر خراساني عناصر ننوتل ډېر ژر يې په ډېر ځواك د خراسان ټولو فرهنګي، فکري او عقلي بنسټونو ته په عربي ثقافت کښې ځای ورکړ.

دا وخت په افغانستان کښې يو ځانګړی اسلامي افغاني فرهنګ رامنځته شو، يعنې تر اسلام دمخه دورو، د فرهنګ پر پخوانيو بنسټونو اوس يوه نوې مبدا زياته شوه او هغه د قرآن او اسلام اغېزه وه چې د افغانستان له هېواده د مدنيتونو د يوې لارې په توګه د هند، ماوراءالنهر او چين خواته هم تېره شوه.

اوس خراساني اسلامي فرهنګ يوه بيله ښه موندلې وه په دې مانا چې خراسانيانو له خپلو فرهنګي پخوانيو دودونو سره سره د اسلامي مدنيت بنسټونه هم منلي وو، دغو خراسانيانو د خراسان او د عباسي خلافت سياسي، ټولنيز، اداري او علمي مرکزو په تيره بيا بغداد ته مخه وکړه او په ټولو فرهنګي برخو کښې يې ښه څرګند فعاليت وکړ، د بلخ د برمکيانو نامتو کهول چې د خراساني او افغاني فرهنګ په زانګو کښې روزل شوی و، په عباسي هېواد کښې يې د اداري علم او فرهنګ واګې په لاس کښې ونيول. ددغو خلکو په زيار اسلامي نقلي او عقلي علومو وده وکړه. د خراسان مشهور ښارونه له نيشاپور او مرو څخه نيولې تر هرات زرنج، بلخ، بست، بغشور او نورو پورې د اسلامي علومو افکارو او فرهنګ د روزنې ځايونه وګرځېده، ډېر خراساني موالي عربي کورنيوته ننوتل او خپل افکار او ثقافتي روايتونه يې د عربو دنيا ته ولېږدول او د خراساني او عجمي فرهنګ اغېزه د بغداد د عباسيانو په دربار او د عباسي ارت هېواد په نورو ښارو کښې تردې درجې وه چې ځينو خلفاوو خراساني ښځې په نکاح کړې او د بغداد د ځو تنو غښتليو خلفاوو، ميندې له همدې خلکو څخه وې.

اسلامي خراساني فرهنګ چې په همدغه افغاني ښارو او خراسان کښې روزلی شوی و دومره وده وموندله او دومره لوړ شو چې حتی عربي ژبيو شاعرانو هم خراساني مضامين او افکار او کلمات خپل ژبې ته ورننه ايستل. څنګه چې خراسان د منځنۍ آسيا پر څلور لارې پورت و، نو له لوديځه، ختيځ ته او له ختيځه لوېديځ ته د افکارو د انتقال ځای وګرځېد. مثلاً ابن نديم د سمنيه (بودائيانو) او د هغو لارښود بوذاسف د حالاتو د بيانولو پر مهال له يوه کتابه نقل کوي چې هغه يوه خراساني سړي ليکلی و او له دې څخه هم څرګندېږي چې خراسانيان د افغانستان او د هغه د ګاونډيو خاورو خلك عربو ته د هندي افکارو د وړولو وسيله وه. ځکه نو ښايي په لنډه توګه وويل شي چې زموږ په دغه هېواد کښې تل افغاني فرهنګ موجود و، که څه هم د زماني له تېرېدو سره يې ښې او صبغې بدلون کړی دی خو ددې ګذرګاه افکارو اندېښنو او مدنيت تل خپل افغاني هويت او تشخص ساتلی دی (۳٦مه نومره: وګورئ د دغه مخ اړونده نقشې).

اخځليکونه:

افغانستان بعد از اسلام لمړی ټوك، آريانا انتيکوا، تاريخ افغانستان لومړی او دويم ټوك، تاريخ افغانستان (د سرپرسی سايکس)، پټانان (د اولف کيرو)، خروشتي ډبرليکونه (د ستين کونو)، مادر زبان دري.

د اخځونو د بشپړې پېژندنې لپاره د کتاب په پای کښې اخځ لړ وګورئ.

دويمه برخه

افغانستان ته د اسلام راتلګ او د خلفاوو دوره

د اسلام له پيدايښت څخه لا د يوې پېړۍ څلورمه برخه نه وه تېره شوې او ستر خليفه حضرت عمرؓ د اسلامي خلافت پر مسند ناست و، چې د عربو زړه ور او جهان نيوونکي لښکر د پارس د ساسانيانو زړه شهنشاهي له پښو وغورځوله او ساساني وروستني پاچا دريېم يزدګرد د جلولا تر جګړې (۱٦هـ کال) او د نهاوند تر جنګ (۲۰ هـ کال) وروسته خراسان ته راغی او د ماوراءالنهر له خاقان څخه يې مرسته وغوښتله؛ خو څه لاس ته ورنه غلل.

د اسلام خليفه حضرت عمر، احنف د قيس زوی په يزدګرد پسې وګماره او احنف د خراسان ځمکه په روغه ونيوله. دا مهال د افغانستان د لوېديزو سيمو او د غور ساتندوی په مرو کښې ماهوي سوري و، چې د فردوسي او طبري په وينا د خراسان حکمران ګڼل کېده. د عربو حکمدار احنف چې په يزدګرد پسې و، يزدګرد په مرو کښې ماهوي سوري ته پناه يوړه ماهوي د ماورای آمويه له واکمنو سره ديزدګرد د اړيکو له ټينګيدو څخه ووېرېد او يزدګرد يې د يوه ژرندګري په لاس وواژه (۳۱هـ = ٦۵۱م) او خپله واکمني يې د فردوسي په وينا تر بلخ، هرات او بخارا پورې پراخه کړه، د ده د لښکر سپه سالار کرسيون بخارا ونيو.

دا سوري کورنۍ د محلي اميرانو خورا نامتو کهول دی. خو احنف، ماهوي سوري هم له خراسان او مرو څخه د جيحون هغې خواته وشاړه او د ژوند تر پايه د مروالرود په څلور فرسنگۍ کښې يې د خلافت له خوا د خراسان پر يوه برخه حکومت کاوه، خو د ماهوي له ماتې سره د سوري اميرانو کهول له منځه لا نه ړو چې وروسته به يې مفصل ذکر راشي.

د جنوب له خوا هم د عربو بريالی لښکر د البلاذري په وينا د خراسان تر دروازو طبسين (د طبس تر کلا او د کرين تر کلا) پورې رسېدلی و، چې د افغانستان د اوسني گرمسير په لويديځ برید پورې نښتی دی او د هغه لښکر مشر عبدالله د بديل خزاعی زوی و.

د فاروقي عهد په پای کښې (۲۲ - ۲۳ هـ کال) د عربو د لښکر يوې برخې د عبدالله بن عامر په مشرۍ د کرمان ترنيولو وروسته پرسجستان (سيستان) باندې هم يرغل وکړو، او د سيستان ساتندوی د زرنگ (معرب يې زرنج) په ښار کښې چې د سيستان مرکز و ځان کلا بند کړ، خو دا چې د اسلام لښکر د کندهار او هند (سند) تر شاوخوا پورې پرمخ ولاړ نو ځکه د زرنگ ساتندوی روغه وکړه او زرنگ د مسلمانانو لاس ته ورغی، او هغه لښکر چې له سيستانه ختيځ خواته پرمخ تللی و، د ارغنداو په ناوه کښې د رتبيل له لښکر سره (چې د مخه يې يادونه شوې ده) ونښت، او هغه يې وواژه، چې البلاذري يې د هېواد ارتوالی د "هياطله" په نامه تر هراته يادوي (۲۴ هـ - ۶۳۳ م).

د حضرت عثمان ﵁ خلافت

(۲۵ - ۳۵ هـ)

په عثماني وخت کښې تر (۲۵هـ) کال وروسته اسلامي فتوحات د افغانستان په خاوره کښې پر مخ ولاړل او د عربو د لښکر مشر عبدالله بن عامر تر کابله راورسېد، دا ښار يې کلابند او تر سختې جگړې وروسته يې ونيو، خو د کابل خلکو د عربو د لښکر تر راتگ وروسته بيا د خپلواکۍ بيرغ پورته کړ او تر نورو پينځو کالو پورې يې د محلي پاچهانو تر واکمنۍ لاندې خپلواک ژوند کاوه.

د حضرت عثمان له خوا احنف د قيس زوی په مرو کښې تر هراته، خبيب د قرة اليربوعي زوی په بلخ او تخارستان کښې او عبدالله د عمير ليثي زوی په سيستان کښې حکمرانان وو، چې په ټول افغانستان کښې د عربو د لښکرو پر خلاف بلوا پيل شوه، خو په کابل کښې د سيستان حکمران، ياغيان له منځه يووړل او کابل يې بيا ونيو، مجاشه د مسعود زوی چې د کرمان حکمدار و د قفص (د کوچ - کفچ او اوسنی کوچی) قبيلو او د افغانستان د جنوب د گرمسير له بلوڅو سره ونښت او تر خونړيو جگړو وروسته يې هغه ايل کړل (د ۲۹هـ - ۶۴۹م شاوخوا) د شمال له خوا هم احنف د قيس زوی او د هغه ملگريو (تر ۳۲هـ - ۶۵۲م) کال پورې ټول بلخ او

تخارستان ترسمنګان پورې له یاغیانو پاك كړ او ډېره موده يې په بلخ، مروالرود، ګوزګانان او تالقان (د افغانستان په شمالي ولاياتو) كښې جګړې وكړې او پر همدغه كال يې د مروالرود له محلي شهزاده بازان سره چې د دېرش زريز لښكر په ملاتړ جنګېده، په قصر احنف كښې جګړه وكړه هغه يې له منځه يوړ، خالد د عبد الله زوى هم هرات، بادغيس، غور او خراسان ونيول او د سرخس سيمه بيز ساتندوى راذويه پناه وغوښته او د هرات او بادغيس او فوشنج له اسلامي حكمدار سره يې تر جزيې او يو مليون درهمو منلو وروسته روغه وكړه. پر (۳۲هـ) كال هراتي قارن له څلوېښتو زروتنو سره د عربو پر خلاف پورته شو، خو دا سرى هم د نيشاپور د عربي حكمران عبدالله د خازم د زوى له خوا تر سختو جګړو وروسته وځپل شو.

د (۳۰هـ، ۶۵۰م) كال په شاوخوا كښې د خليفه له خوا ربيعه د زياد زوى سيستان ته راغى او د پهره (فهرج) زالق (جالق) تر نيولو وروسته تر هيلمند پورېوت او د زرنج درې ميلۍ ته يې په (زوشت) كښې سخته جګړه وكړه او د سيستان ساتندوى يادهقان اپرويز (ياايران د رستم زوى) د روغې له لارې ور وړاندې شو، زرنج يې مسلمانانو ته وسپاره، خو ربيع پر مخ ولاړاو تر سنارود او قرينن پورې يې چې د رستم دآس اخور و، ونيول او همداسې تر خواش (خاشرود) او بست پورې ورسېد، مګر سيستانيان تر هغه وخته تابع وو، چې ربيعه هلته و او چې دوه كاله وروسته له هغه ځايه وووت، د سيستان خلك بيا وښورېدل او د ربيع نايب يې چې په زرنج كښې و له هغه ځايه وشاړه، څكه نو د خلافت له خوا دا وار د پيغمبرﷺ له نامتو اصحابو څخه يو تن چې عبدالرحمنؓ د سمره زوى نومېد حسن بصري او ډېرو فقهاو سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) كال هغه ښار بند كړ او د

سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) كال هغه ښار بند كړ او د
هغه ځاى ساتندوى اپرويز (ايران) اطاعت ته غاړه كښېښوه، دوه مليونه درهمه او دوه زره نابالغه مريان يې ومنل، عبدالرحمن د اسلامي فقهاوو په مرسته د اسلام په خپرولو پيل وكړ، خو پر دغه وخت د حضرت عثمان د شهادت خبر سيستان ته ورسېد، نو عبدالرحمن له خپلې خوا امير د احمر زوى په زرنج كښې پرېښوو او په خپله د بصري خواته ولاړ، دا مهال د سيستان خلكو بيا د عبدالرحمن له غيابه ګټه واخيسته او پر امير يې بلوا وكړه، دى يې له هغه ځايه وشاړه او په دې توګه سيستانيانو بيا وكړاى شو چې د عربي حاكمانو د اطاعت له كړۍ څخه خپلې غاړې وباسي.

ماهوي کوفې ته ولاړ او د اطاعت غاړه یې کېښېښووه، حضرت علي ده ته فرمان ورکړ چې: د خراسان بزګران او سالاران دې ده ته جزیه ورکړي. خو خراسانیانو بلوا وکړه، څو چې جعده د هبیره مخزومي زوی (چې مور یې هانی د ابو طالب لور وه) د دوی د خپلو له پاره راغی، مګر دغه سړي هم خراسان ونه نیولی شو.

❁❁❁❁❁

د علي ﷺ خلافت

(۳۵ـ۴۰ هـ)

حضرت علي ﷺ په خپل خلافت کښې عبدالرحمن د جروالطایي زوی د سیستان حاکم وټاکه او پر (۳٦هـ - ٦۵٦م) کال یې سیستان ته راواستاوه، دا سړی په یوه جګړه کښې چې د حسکه د عتاب زوی سره یې وکړه ووژل شو، عبدالله د عباس زوی چې د بصري والي و، څلور زریز لښکر د ربعي بن کاس په مشر تابه د ابن عتاب د سرکوبۍ له پاره راولېږه.

ربعي ابن عتاب یې وواژه او سیستان یې ونیو، د ثاغر بن دعور او حارث بن مره په مشرتابه تر قیقان (د بلوڅو اوسنی کلات) پورې پرمخ ولاړ.

شلو زرو قیقانانو سخته جګړه وکړه او تر خونړیو جګړو او کلابندیو وروسته په داسې حال کښې چې په زرو تنه یې د مسلمانانو په لاس کښې بندیان وو، نور تیت او پرک شول (۳۸هـ - ٦۵۸م کال).

پر ۳٦م کال د عربو یو لښکر د عبدالرحمن بن سمره په مشرتابه د سیستان او ارغنداو د ناوې له لارې پرمخ ولاړ او کابل یې ونیو، په دې جګړه کښې په خپله کابلشاه ګډون درلود، خو په پای کښې یې د عربو لښکر ته ځان وسپاره.

همدا راز د حضرت علي ﷺ د خلافت په وخت کښې د مرو ساتندوی

اموي دوره

(۴۱ -۲۳۱ هـ)

پر (۴۰هـ ٦٦٠م) کال چې حضرت معاویه د ابو سفیان زوی د حجاز له بني امیه څخه واك ونیو او پر اسلامي هېواد یې برې وموند نو ده اسلامي لښکر د خراسان شمالي او جنوبي خواو ته پر دوو جبهو وخوځاوه، په شمالي جبهه کښې د هرات خواته قیس بن الهیثم سلمی، بادغیس او فوشنج ونیول بلخ ته ورسېد او د هغه ځای د نوبهار بودتون (معبد) یې وران کړ. د ده ترلاس لاندې حاکم "عطاخشك" د بلخ پر درو سیندو درې پلونه جوړ کړل، چې د عطا په پلو مشهور وو، تر هغه وروسته تر (۴۵هـ - ٦٦۵م) کال پورې د بلخ په شاوخوا کښې عبدالله د خازم زوی په هرات، بادغیس، فوشنج او قادس کښې نافع د خالد زوی او په تالقان، فاریاب او مروالرود کښې قیس د الهیثم زوی، په مرو کښې امیر د احمرزوی او د خراسان په نورو برخو کښې حکم د عمرالغفاري زوی د اموي دربار له خوا امیران وو، او پر (۵۱هـ - ٦٧١م) کال چې ربیع د زیاد حارثي زوی د خراسان والي شو، پنځوس زره عرب یې د آمو پردې غاړه میشت کړل او تر هغه وروسته سعید د عثمانؓ زوی د خراسان والي وټاکل شو، چې د عربو لښکر یې د لومړي ځل له پاره

د آمو پورې غاړې ته وخوځول. تر سعید وروسته عبدالرحمن د زیاد زوی د خراسان حکمران شو، چې د معاویه تر مړینې پورې همدلته و.

د معاویه تر مړینې وروسته د یزید له خوا اسلم د زیاد زوی د خراسان په امیرۍ وټاکل شو، ده د یزید تر مړینې وروسته مهلب د خراسان امیر کړ، خو چې دی له هغه ځایه ووت خلکو پر مهلب بلوا وکړ، ځکه نو سلیمان د یزید زوی پر مرو، تالقان او گوزگان او عبدالله د خازم زوی د خراسان پر نورو برخو امیري وموندله. پر دغه مهال د عربي مشرانو تر منځ شخړه پېښه شوه او عبدالله خپل زوی موسی پر خپل ځای کښېناوه او په خپله یې په هرات کښې بني ربیعه او بني تمیم کلابند کړل، تر یوه کال جگړې وروسته چې اته زره تنه ووژل شول هرات یې په زور ونیو او خپل زوی ته یې وسپاره (تر ٦۴هـ - ٦٨٣م وروسته).

عبدالله د خازم زوی د عبدالملك اموي تر وختو پورې په خراسان کښې پاته شو او پر (۷۲هـ - ٦۹۱م) کال وکیع د عمیره زوی د خلیفه له خوا وټاکل شو، چې عبدالله ووژني، ده هم د عبدالله سر پرې کړ او پر خراسان واکمن شو، خو پر (۷۸ هـ - ٦۹۷م) کال خراسان د عراق د والي حجاج له خوا مهلب ته وسپارل شو، مهلب تر مروالرود راتېر او تر بلخ پر مخ ولاړ، او له هغه ځایه تر آمو پورې ووت، تر دوو کالو پورې په ماوراء النهر کښې په جگړه بوخت و بیا بېرته بلخ ته راوگرځېد.

پر ۸۲هـ کال چې مهلب د مروالرود په زاغول کښې مړ شو حجاج دده زوی یزید بن مهلب د خراسان په حکمرانۍ وگماره او تر هغه وروسته یې ورور مفضل د ابي صفره زوی د خراسان امیر شو، ده پر (۸۵هـ - ۷۰۳م) کال بادغیس ونیو او پر (٦٨هـ - ۷۰۵م) کال د عربو نامتو سرېالی قتیبه د مسلم زوی له سیستانه راوگرځېد او حجاج خلیفه عبدالملك ته منځگړی شو خو

چې قتیبه یې د خراسان حکمران وټاکه، قتیبه مرو ته راغی او له هغه ځایه یې بلخ، تالقان او تخارستان فتح کړل، په بلخ کښې یې ډېر مریان ونیول، او تر هغه وروسته یې په ماوراءالنهر کښې په خپلو فتوحاتو لاس پورې کئ، قتیبه خراسان، تخارستان او بلخ د خپلو لویو لښکری سوقیاتو مرکز وټاکه او هر وخت چې د ماوراءالنهر له پر له پسې یرغلو څخه را ګرځېد په بلخ، مرو او خراسان کښې یې خپل ځواک نوی کاوه (۸٦ تر ۹٦هـ پورې) قتیبه کلك او کروړ سړی و، چې د خراسان په ولایت کښې یې د تخارستان تر پایه پورې ټول مخالف عناصر د ۵۳ زرو تنو لښکر په واسطه له پښو وغورځول او و یې ځپل، د افغانستان د شمالي سیمو له مدافعینو څخه یو هم بادغیسی نیزك دی، چې د تخارستان د یبغو امیر له خوا حکمران و (۸۴هـ) دی څه وخت د آمو د دواړو غاړو په فتوحاتو کښې د قتیبه ملګری و، خو چې د بلخ نو بهار ته ورسېد د خپلواکی بیرغ یې پورته کړ، د بلخ مروالرود تالقان، پاریاب (اوسنی میمنه) او ګوزګانان (اوسنی سرپل) خلك یې د قتیبه پر خلاف له ځان سره کړل او له کابلشاه څخه یې هم د مرستې ژمنه واخیسته.

قتیبه د راتلونکي کال (۹۱هـ) په پسرلي کې له بلخ څخه پر تخارستان یرغل او په تالقان کښې یې د نیزك له لښکر سره جګړه وکړه، نیزك ماته وکړه، قتیبه دده لښکر پوپنا کئ د نیزك ملګري یې تر څلورو فرسخو پورې په دار وځړول، د نیزك دوه زامن یې ووژل؛ په خپله نیزك په بغلان کښې خپل مرکز ته راستون شو، او قتیبه سمنګان ونیو، نیزك یې تر دوو میاشتو په "دژکزر" کښې کلابند کړ، خو ویې نه نیولای شو، په پای کښې یې سلیم نومی د روغې له پاره نیزك ته ولېږه او نیزك یې په بې ځایه وعدو قتیبه ته بوت خو هغه نیزك او د ده دوه ورېرونه شول او عثمان له ۱۲ زرو ملګرو سره ووژل او په دې توګه یې د افغانستان په ټولو شمالي ولایاتو

کښې سرغړونې له منځه یوړې (۹۱هـ - ۷۰۹م) خو قتیبه د اموي سلطنت د مرکز او ولید بن عبدالملك مخالف شو او په خراسان کې یې په بغاوت لاس پورې کړ، اموي دربار تر ډېر زیار وروسته دی د خپل لښکر د یوه مشر و کیع نومي په لاس وواژه (۹٦ هـ - ۷۱۴م) تر قتیبه وروسته تر ډېرې مودې پورې څه مهمه پېښه ونه شوه، خو خلك تل د بني امیه مخالف وو او غوښتل یې چې خلافت بېرته آل رسالت ته په لاس ورشي، څنګه چې بني امیه د بني هاشم او د امامت له کورنیو سره دښمني درلوده نو ځکه حضرت یحیی د زید زوی (د علیؓ له اولادې) له کوفې څخه د بلخ په نیت راوخوځېده، د بلخ امیر چې د اموي دربار ګمارلی سړی او نوم یې عقیل د مفضل زوی و، دی ونیو او بندي یې کئ، خو په دغه وخت کښې (۱۰۵هـ-۷۲۳ع) اموی هشام مړ شو او ولید د یزید زوی د خراسان امیر نصر سیار ته لیك واستاوه چې یحیی خوشې کړي، خو یحیی تر خوشې کېدو وروسته په ګوزګان کښې له اویا تنو سره د اموي لاسپوڅیو ګوتو ته ورغی او تر یوې سختې جګړې وروسته شهید شو (د ۱۲۵هـ د برات میاشت) د ده مړی د ابو مسلم تر منځته راتګ پورې پر دار و.

د (۱۰۷هـ - ۷۲۵م) تر شاوخوا پورې پر نورو پېښو سربېره په غور او غرجستان کښې د خراسان د عربي حکمران اسد د عبدالله د زوی پرمختګ او د غرجستان د محلي حکمدار "نمرون" او د غور له خلکو سره د ده جګړه وه، چې په دې جګړه کښې د دې سیمې شوربښت آرام او په نمرون یې اسلام ومانه.

خو په جنوبي جبهه کښې:

پر (۴۳ هـ ٦٦٣م) کال معاویه بیا عبدالرحمن بن سمره د دویم ځل له پاره د سیستان د حکمدار په توګه راواستاوه، نوموړي تر ۴۴هـ کال پورې ددې سیمې ټولې ناآرامۍ آرامې کړې او تر هغې وروسته د بست او کش (د کندهار کشک نخود) او د داور (د هلمند پر غاړو زمینداور) او رخج (اراخوزیا، د ارغنداو د ناوې) خواته پر مخ ولاړ او د زور غره ته (د زمینداور او غور تر منځ) او د هغه ځای لوی بودتون ته ورسېد او هغه لوی د سرو زرو بت چې سترګې یې د یاقوت وې د عبدالرحمن په لاس مات کړی شو، تر هغه وروسته عبدالرحمن د زابل او ترنك ناوې ته تر غزني او کابل پورې ولاړ، دا ښار یې تر کلابندۍ وروسته د منجنیق د ډبرو په ویشتو ونیو او تر څه مودې هلته پاته شو. په دغو جګړو کښې پر ۴۴ هـ کال یو فاضل صحابي ابو رفاعه عبدالله عدوي تمیم د اسید زوی (او په بل روایت ابوقتاده العدوی) په کابل کښې شهید شو، چې قبر یې په کابل کښې مشهور دی. پر همدغه کال ابن سمره یو لښکر د فارس الفرسان مهلب د ابي صفره د زوی په مشرتابه ختیزو ولایاتو ته ولېږه، مهلب له کابله تر پېښوره پر مخ ولاړ، او کابلشاه یې چې په لار کښې یې د او وژنده پیلانو په قوت (چې له هر پیل سره څلور زره سپاره وو) په خپله دفاع کوله مات کړ، اوبنه او لاهور یې د سند د سیند ښی غاړې ته د مردان په ناوه کښې ونیول، بیا نو عبدالرحمن، مهلب د سپه سالارۍ په منصب سرلوړی کړ او ده د سند ها غاړې ته ګام واخیست او تر ملتان تېر شو، قندابیل (ګنداها بهیل د بلوچستان د کلات په شاوخوا کښې د قصدار په پینځه فرسخۍ کښې پروت دی) او قیقان (کلات) یې ونیول چې دا د خیبر ها خواته د کابل له لارې د عربو لومړۍ لښکر کشي وه.

په (۴٦هـ) کال ربیع الحارثي د سیستان والي شو او پر (۴۷هـ) کښې یې پر بست او رخج (رخذ) یرغل وکړ، د رتبیل (د زابلستان د پاچا) سره ونښت او هغه یې مات کړ. ربیع په زابلستان او د ارغنداو په ناوه او سیستان کښې د خراج او محاسبې دیوان پرانیست، او دا هېواد یې د حسن بصري په مرسته تر اسلامي اداري او قوانینو لاندې راووست، تر هغه وروسته پر (۵۱هـ - ٦۷۱م) عبدالله د ابي بکره زوی سیستان ته راغئ، د هغه ځای د ګبرګانو (زردشتیانو) سره ونښت او بیا تر بست رخج او کابل پورې پرمخ ولاړ، له رتبیل سره یې جګړه وکړه خو په دوو ملیونو درهمو یې ورسره روغه وکړه په دې توګه رتبیل غاړه کښېښووه او دی بېرته سیستان ته ولاړ.

پر (۵۹هـ-٦۷۹م) کال د معاویه له خوا عباد د زیاد زوی د سیستان حکمران وټاکل شو، دی هم له هیلمنده تېر، تر کندهار او کابله ورسېد، همد عباد د معاویه د وختو تر پایه د سیستان حکمدار و، هغه وخت چې یزید د شاهۍ پرتخت کښېناست، عباد له (۲۰) ملیونو درهمو او نورو مالو سره چې د کابل له غنایمو څخه یې د سیستان په خزانه کې راټول کړي و، بصرې ته ولاړ، او د (٦۲ هـ - ٦۸۱م) کال په لومړیو میاشتو کښې یې یزید د زیاد زوی د سیستان په امیرۍ او ابو عبیده د زیاد زوی یې په سپاه سالارۍ وګمارل شول او سیستان ته راغلل، دا مهال بیا د افغانستان خلکو د کابل د پاچا په مشرۍ پر عربي ګمارل شویو بلوا وکړه، او د خپلواکۍ د ګټلو له پاره پاڅېدل، یزید او ابوعبیده پر کابل یرغل وکړ، خو له ډېر سخت مقاومت سره مخامخ او په خپله یزید له ډېرو مسلمانانو سره ووژل شو، سپه سالار ابوعبیده په کابل کښې بندي شو، نو ځکه د اموي له درباره طلحة الطلحات او ورور یې عمر د سیستان د تنظیم له پاره راغلل، او د عربو هر یو سردار د افغانستان د یوې یوې غربي ناحیې واګې په لاس کښې

واخیستلې او هغه وخت چې مروان الحکم په شام کښې د اموي پاچهۍ پرتخت کښېناست عبدالعزیز د عبدالله عامر زوی يې چې له پلار او نیکه څخه يې د سیستان په چارو کښې تجربه درلوده د سیستان حکمران کئ، ده تر (۶۴هـ) وروسته په سیستان کښې د طلحه لښکر را غونډ کړ او څنګه چې د افغانستان خلکو د عربي حکمرانانو اطاعت نه مانه، نو د بست او کابل خواته يې مخه کړه او د زابل له پاچا رتبیل سره بیا ونښت، هغه يې مات کړ. د کابل او زابل تر نیولو وروسته له ډېرو ولجو او ګڼ شمېر مریانو سره سیستان ته راوګرځېد، دی تر (۷۲هـ ۶۹۲م) کال د اموي عبدالملك تر وختو پورې په سیستان کښې امیر پاته شو، عبدالملك په همدغه کال حجاج د سیستان امیر وټاکه او حجاج له خپلې خوا امیه د عبدالله زوی سیستان ته واستاوه، ده پر (۷۴هـ) کال پر بست یرغل وکئ او د زابل له پاچا رتبیل سره يې جګړه وکړه، دی يې په یو خروار زرو او دوه ملیونو درهمو مجبور کئ، هم يې له هغه څخه د ځان له پاره درې سوه زره درهمه واخیستل، پر (۷۵هـ ۶۹۴م) کال عبدالملك اموی، عبدالله د سیستان له امیری څخه لرې کئ، او د ده پر ځای يې موسی د طلحه زوی واستاوه خو په سیستان کښې د کړکېچ له امله بیا همهغه عبدالله د ابي بکره زوی (عبیده بن بکره) چې د سیستان په چارو ښه خبر و، د نیمروز چارو ته وګمارل شو. ده پر (۷۸هـ) کال یو لوی لښکر د حریش بن بسطام په مشرۍ سیستان ته راوست، زرنج ښار يې ونیو، او د بکوا دښتې له لارې يې پر بست زابل یرغل وکئ، خو رتبیل د ا لښکر له منځه یوړ چې د جیش الفنا په نامه یاد شو، عبدالله يې د (۷۰۰) زرو درهمو په ورکولو اروپست او روغه يې ورسره وکړه (۷۹هـ). څنګه چې عبدالله د دې ماتې له ویرې په بست کښې مړ شو، نو د ده زوی بوبردعه له رتبیل سره ونښت، له هغه څخه يې (۷۰۰) زره درهمه واخیستل سیستان ته ولاړ

او له هغې خوا حجاج لس زره مجهز سپاره (جیش الطواویس) د عبدالرحمن بن اشعث په مشرۍ پر (۸۰ هـ-۷۰۰ م) کال سیستان ته راولیږل.

عبدالرحمن چې سیستان ته راغی، د خوارجو ستر سالار همیان د عدي زوی له غښتلي لښکر سره په سیستان کښې له ده سره جګړه وکړه، خو همیان مات شو، عبدالرحمن د خوارجو ډېر مشران ووژل بیا يې پر بست یرغل وکړ او تر هغه وروسته يې د زابل له رتبیل سره سخت جنګ وکئ او له زیاتو ولجو سره سیستان ته ولاړ، همدا چې عبدالرحمن ته په سیستان، زابل، کابل او سند کښې لوی ځواك په لاس ورغی نو یاغي شو، له حجاج سره د جنګ له پاره عراق ته ولاړ (۸۲ هـ)، خو ماته يې وکړه او بیرته د سیستان زرنج ته راغئ، په دغه وخت کښې حجاج د شمالي خراسان امیر مهلب ته لیك واستاوه، او هغه مفضل يې له لوی لښکر سره د عبدالرحمن د ځپلو له پاره وګماره، عبدالرحمن له سیستان څخه د بست خوا ته پرشا شو، د مفضل لښکر ورپسې ولاړ، د بست او رخد تر منځ يې سخته جګړه وکړه، دلته عبدالرحمن مات شو او د زابلستان رتبېل ته يې پناه یوړه، خو حجاج، عماره بن تمیم رتبیل ته استازی واستاوه، ټول مالي تکلیفونه يې هغه ته وبخښل، د تل له پاره يې د دوستۍ ژمنه ورسره وکړه. رتبیل عبدالرحمن او د هغه ملګری ابوالعنبر ونیول او غوښتل يې چې د حجاج استازي ته يې وسپاري، خو هغو دواړو ځانونه له بامه واچول او مړه شول. دا پېښې د کندهار د ارغنداو د ناوې په رخج (رخد) کښې تر (۸۴-۸۵ هـ) کال پورې منځته راغلې دي.

تر دې وروسته پر (۸۶هـ - ۷۰۵م) کال مسمع د مالك زوی سیستان ته ولېږل شو، له ابوخلده خارجي سره يې جګړې وکړې او هغه يې ونیو، خو څنګه چې مسمع پر همدغه کال مړ شو، د ده پر ځای قتیبه د مسلم زوی

راغی ده چې شمالي خراسان ته مخه وکړه، اشعث د بشر زوی یې په سیستان کښې پرېښوو، پر (۸۸هـ - ۷۰٦م) کال یې په بست کښې له رتبیل سره جګړه وکړه او تر ده وروسته عمرو د مسلم زوی (دقتیبه ورور) همدغه کار تکرار کړ او په اتو سوو زرو درهمو یې روغه وکړه، څو کاله وروسته پر (۹۴هـ) کال قتیبه د مسلم زوی له خراسانه سیستان ته لاړ، رتبیل له ده څخه ویرېده او پر کال یې یو ملیون درهمه خراج ومانه.

تر دې وروسته تر (۱۰۸ هـ - ۷۲٦ ع) کال پورې یو شمیر کسان د سیستان په امیرۍ وټاکل شول، خو تر سیستان پرمخ نه ولاړ، د هشام اموي په وخت کښې اصفح د عبدالله زوی د محمد بن جحش په سپه سالارۍ دلته راغئ، دی پر (۱۰۹ هـ) کال له سیستانه ووت او له زابلي رتبیل سره یې سختې جګړې وکړې، چې په هغو کښې په خپله اصفح او نور ډېر مسلمانان ووژل شول، تر هغه وروسته په سیستان کښې د عربي قبیلو تر منځ بیلتون راغی چې تر (۱۳۰ هـ -۷۴۷ ع) پورې یې دوام وکئ، د اموي دولت له پلازمینې هم ډېر سړي د دغه ځای د امیرانو په توګه راغلل چې دا دوره په سیستان کښې د اموي دولت تر سقوطه په کورنیو جګړو کښې تېره شوه، خو اسلامي لښکرو د درياب له لارې د سند پر ځمکه یرغل وکئ او په اموي عصر کښې یې تر (۹٦ هـ - ۷۱۴ ع) کال پورې د هغه ځای لوی ښارونه لکه ارمابیل، دیبل، نیرون، سیوستان، اشیهار، برهمن آباد، ارور(روهری) بابیه، ملتان او نور د لوی فاتح محمد بن قاسم په مشرۍ ونیول او تر هغو وروسته هم د سند ځمکه د ملتان تر پایه او د پېښور تر شاوخوا پورې د اسلامي سالارانو تر امیرۍ لاندې پاتې شوه، په دې توګه مسلمانانو د افغانستان د جبهې شاته هم خپل فتوحات پرمخ بوتلل، خو لکه چې ولیدل شول د افغانستان خلکو له مرو او سیستان څخه نیولې تر کابل او پېښور پورې څه

د پاسه یو سل کاله د عربو د بریالیو لښکرو په مقابل کښې مقاومت وکئ، دا غرونه تل د خونړیو جګړو ډګر و او هغه وخت چې رتابله او کابلشاهانو په زابل او کابل کښې د عربي بریالیو په لاس ماته کوله، د جبهې شاته یعنې ګردیز، پېښور او ویهند ته یې پناه وړه، د خپل ځواك تر پیاوړولو وروسته یې بیرته پر کابل او زابل یرغل کاوه، او د عربو ساخلوګان یې پوپنا کول، په دې توګه یوه پیړۍ په دغو جګړو کې تېره شوه او د افغانستان خلکو په دې مقاومتو کښې په ډېره میړانه خپلواکي ساتله، دوی د اسلام دین هم ورو ورو ومانه، په دې وختو کښې د ګندهارا ولایت له کابله تر پېښوره او ویهند، کندر، سند او ټکسیلا پورې د ګریکو بودیك د مدنیت او صنعت مرکز و، او په دغه هېواد کښې بودایي او بر همني لوی بود تونونه (معابد) موجود و.

اخځ: د البلاذری فتوح البلدان، طبری، چچ نامه، تاریخ سیستان. الاصابه، افغانستان بیك نظر، جغرافیای تاریخی ایران، دائره المعارف اسلامي، فتوحات عرب در آسیای میانه، خلافت د میور په قلم، معجم الانساب زمباور، تاریخ یعقوبی، د ابن اثیرالکامل، د یعقوبي البلدان، د ګردیزی زین الاخبار، مجمل فصیحی، سي.یو.کي د هیون تسنګ، راجه ترنکیني د کلهنه، د ایلیت د هند تاریخ، د افغانستان تاریخ ۱ - ۲، کتاب الهند، مروج الذهب، مادر زبان دری، طبقات ناصری، د ندوی د سند تاریخ.

د عباسیانو واکمني

(۱۳۲ - ۲۰۵هـ)

په افغانستان کښې د راشده خلافت او اموي امارت یوسل و دېرش کلنه اسلامي دوره په کړکېچ او جګړو تېره شوه، د دغه هېواد خلکو لومړی د عربي دولت سیاسي او لښکري واك نه مانه، دویم دا چې د بني هاشم او بني امیه تر منځ په اختلاف کښې د آل هاشم پرخواوو، وروسته ترهغو چې اسلام یې ومانه او له وسلې یې لاس واخیست، تل یې داهڅه وه چې خلافت دې بېرته بني هاشم ته ورکړل شي او د دغه انقلاب په ترڅ کښې یې زیاربوست چې خپله واکمني او خپلواکي بیا ټینګه کړي.

د همدغه مقصد له پاره د خراسان یو نومیالی عبدالرحمن مشهور په ابومسلم مروزی (چې پر ۱۰۰هـ زیږېدلی) د بنداد هرمو د زوی له مروڅخه درې فرسخه لیرې دماخان له خلکو څخه ددې بلنې مخکښ (پیشوا) شو. اوپه (۱۲۴هـ - ۷۴۱ ع) کال پر ۲۳ کلنۍ کښې کوفې ته لاړ او په مکه کښې یې له امام ابراهیم عباسي سره وکتل، خلك یې د عباس کورنۍ د بلنې تایدولو ته راوبلل ، چې له هغه سفره بېرته هېواد ته راغی پر (۱۲۹هـ - ۷۴۹ ع) کال یې د افغانستان په شمالي سیمو کښې له مرو څخه نیولې ترتخارستان پورې خلك له ځان سره کړل، او د عباس کورنۍ خلافت یې اعلان کړ، تور بیرغ یې

چې د دې بلنې نخښه وه، وریاوه او په خپله لښکري چونۍ کښې یې لوی اور بل کړ، ځان یې د (شهنشاه) په لقب ونوماوه. د خراسان د اموي حکمران نصر د سیار د زوی او ابومسلم ترمنځ سخته دښمني پېښه شوه، او مروان اموي پر (۱۳۱هـ - ۷۴۸م) کال د امام ابراهیم سر د آهکو په بنۍ کښې وپیچه او وېې واژه ورور یې عبدالله سفاح کوفې ته و تښتید، خو ابومسلم ترخراسان پرمخ ولاړ او له خراساني لښکرو سره پر کوفه ورننوت، پر (۱۳۲هـ) کال یې د کوفې په لوی جومات کښې د عباسی عبدالله سفاح په نامه خطبه وویله، او د امویانو د دولت نسکوربدل یې اعلان کړل ، ددغه مهم کار او د عباس کورنۍ د خلافت ترینسټ اینبوولو وروسته بیرته مروته راغی .ده تر (۱۳۵هـ ۷۵۲ع) کال پورې خراسان منظم کئ، او ماوراء النهر یې هم ونیو، پر (۱۳۶هـ) کال په ډېر شاهانه برم و پرتم مکې ته لاړ ، خو دسفاح ورور خلیفه منصور دوانیقی د ابومسلم له ستر شخصیت څخه وویرېد، دی یې پر (۱۳۷هـ - ۷۵۵م) کال پر۳۷ کلنۍ وواژه او خراسان یې د عباسیانو په امپراتورۍ کښې دننه وساته. خو پر همدغه کال د ابو مسلم له سکروټو ډك نغري څخه بیا لمبې پورته شوې، او د هرات لوېدیځ خواته د اهروا نه له کلي څخه زردشتی فیروز سنباد له سلو زرو تنو لښکر سره د ابومسلم د غچ او د خپلې خپلواکۍ د اخیستلو له پاره د عباسیانو پرضد پورته شو، د تاري د غرب او تبرستان خواته پر مخ ولاړ، عباسي خلیفه منصور، جهور د مرارعجلی زوی د ده جنګ ته له لوی لښکري ځواك سره راواستاوه، چې سنباد په دې جګړه کښې له خپلو شپېتوزرو پیروانو سره ووژل شو. د خراسانیانو بله هڅه پر (۱۴۱ هـ) کال د برازبنده په مشرۍ تر سپین بیرغ لاندې وه چې خلیفه منصور خپل زوی‌المهدي د هغه مخنیوي ته وګماره، د براز بنده قواوې یې له منځه یووړې او په خپله یې هغه د جګړې په ډګر کښې

وواژد. دا ماته د ۱۴۲هـ کال د بيع الاول پر ٦ مه د دوشنبې پر ورځ وه.

پر (۱۴۴هـ - ۷٦۱م) کال د بست او کندهار خلك هم د منصور پر خلاف وښورېدل او د سيستان د حکمران زهير د محمد ازدي د زوي سره يې سخته جګړه وکړه او بياپر (۱۵۰هـ - ۷٦۷ ع) کال استادسيس هروي له بادغيسه د حريش سيستاني په ملاتړ پاڅېد، خليفه ۲۴ زره تنه لښکر له خزم بن خزيمه سره د دوی مقابلې ته راواستول، عمرو، او ابی عون د قتيبه زامنو هم د خليفه په امرله تخارستانه پردوی يرغل وکړ او د (۷۰ زرو) په شاوخوا کښې د سيس پيروان يې ووژل او په خپله دی يې بندي کړ چې په بغداد کښې ووژل شو،د ده لور "مرجيله" هارون وکړه چې د مامون مورود، پر (۱۵۱هـ) کال د زرنج ښار هم بلواوکړه او دسيستان خلك د خپلو محلي مشرانو محمد د شداد د زوی او آذروبه د مرزبان زردشتي د زوی په مشرتابه د خليفه منصور پرضد وجنګيدل، او د سيستان والي يزيد د منصور خليفه زوی يې مغلوب کړ، ترهغه وروسته پر (۱٦۱هـ - ۷۷۷م) کال يو بل سړی د هاشم بن حکيم په نامه په مقنع مشهور د مرو له ديه کازه راپورته شو، او په هرات بادغيس او مرو کښې يې د سپين کاليو (سپيد جامه ها) په نامه يوه ډله له ځان سره کړه ترآمو هاخواته پورې وتل، همهلته له خپلو (۳۰ زرو) تنو سره د عباسيانو د لښکرو له خوا له منځه يو ورل شول (۱٦۳هـ) او هم د (۱٦۰هـ - ۷۷٦ م) په شاوخوا کښې په خراسان کښې يوسف البرم پورته شو، چې په ميمنه، مرغاب او پوشنج کښې يې د بلوا بيرغ ورپاوه، خوپه يوه جګړه کښې د خراسان د حکمدار يزيد بن مزيد له خوا بندي او په بغداد کښې ووژل شو.

د سيستان په جبهه کښې د سفاح په وختو کښې يوه بستي سړي چې بوعاصم نوميد د سيستان اميرشو، داوخت د عباسي دربار له خوا

سليمان کندي له خراسانه راغی او بوعاصم يې له منځه يوړ او په بست کښې يې هم له رتبيل سره جګړه وکړه او هغه يې مات کړ (۱۳۸هـ - ۷۷۵م) خو بيا د سيستان خلك د حضين بن رقاد په مشرۍ پر (۱۴۱ هـ - ۷۵۸م) کال بلوا وکړه، چې لومړی د عباس منصورله خواهنادي السري او تر هغه وروسته پر (۱۴٦هـ - ۷٦۳م) د المهدي ماما يزيد د منصور زوی د سيستان د حکمران په حيث راغئ ، خو څه موده وروسته بيرته ولاړ، او د ده پرځای پر (۱۵۱ هـ - ۷٦۸م) کال معن د زايده زوی سيستان ته راغئ او تررخج (د ارغنداو تر ناوې) پرمخ ولاړ او په هغه جګړه کښې چې له رتبيل سره يې وکړه، د هغه زوم يې چې (ماوند- ياماويد) نومېد له ديرشوزرو تنو لښکر سره بندي ونيو او بغداد ته يې واستاوه، خو پر (۱۵۲هـ) کال د سيستان خلکو د معن نس څيرې کړ په دې وخت کښې په سيستان کښې د خوارجو ښوربښت ډېر ګړندی و، پر (۱۵۹هـ - ۷۷۵م) کال حمزه د مالك زوی د مهدي خليفه له خوا سيستان ته راغئ ،او سيستاني خارجي نوح يې وځاپه د سيستان له نورو مهمو پيښنو څخه د تميم د سعيد د زوی واکمني وه چې د مهدي له درباره پر (۱٦۹هـ - ۷۸۵م) کال سيستان ته راغئ ، د بست او رخج خواته يې لښکر ويوست، له رتبيل سره يې جګړه وکړه او دهغه ورور يې بندي او عراق ته يې واستاوه.

خو د هارون الرشيد په وختو کښې له (۱۷۱هـ - ۷۸۷ع) کال څخه جعفر د محمد طوسي زوی او ترهغه وروسته عباس د جعفر زوی پر (۱۷۳هـ) کال د خراسان حکمرانان و، او بيا پر (۱۷۴هـ) کال خالدالغطريف، پر (۱۷٦هـ) کال حمزه د مالك زوی د خراسان په اميرۍ وټاکل شول ، پر (۱۷۷هـ) کال فضل د يحيى برمکي بلخي زوی د بغداد د دربار له خوا د خراسان حکمران شو او په دغه ځای کښې يې يو غښتلی لښکر د خراسان د

لښکر په نامه جوړ کړ، چې شمېر يې نيم مليون تنو ته رسېده، چې ډېر نفوذ يې وموند او پر (١٧٩هـ - ٧٩٥م) کال له خراسانه بغداد ته وګرځېد، دی د خراسان د خلکو په مرسته د عباسي دربار يو سپين روبی نوميالی شو او همدا د بلخي برمکيانو نامتو کورنۍ د يحيی بن خالد برمکي له اولادې څخه وه، چې د هارون الرشيد په وختو کښې يې دوه زامن فضل او جعفر په عباسي دربار کښې وزيران شول، خو په پای کښې د خلافت دربار د دوی له ډېر نفوذ څخه ووېرېد خراسانيانو چې تل د خپلواکۍ د اخيستلو له پاره هڅې کولې، ځکه نو هارون الرشيد دا ستره کورنۍ چې د عباسي دولت ټول واک يې په لاس کښې اخيستی و، د قتل عام په واسطه ړوپناه کړه (١٨٧هـ-٨٠٣م).

د فضل برمکي ترامارت وروسته علي د عيسی زوی د ماهان لمسی پر (١٨٠هـ) کال او بيا هرثمه د اعين زوی پر (١٩١هـ) کال او عباس د جعفر زوی پر (١٩٣هـ) کال د خراسان اميران وو، خو په سيستان کښې د هارون د جلوس پر کال بلوا وشوه، چې کثير د سالم زوی د هغه ځای عربي حکمران بغداد ته وتښتيد، تر هغه وروسته عثمان د عماره زوی سيستان د ځان تابع کړ او له رتبيل سره يې په رخج کښې جګړه وکړه، او د بشر له فرقد د زوی او سيستاني حصين سره چې له خپلو سپرو سره په بست او سيستان کښې ياغي شوی و، سختې جګړې وکړې او تر هغه وروسته پر (١٧٦هـ. ٧٩٢م) کال داؤد د بشر سيستاني زوی د سيستان امير شو او د خلافت دربار اړ شو چې د سيستان د ښورښتو د ځپلو له پاره په خپله له سيستاني ورتيا څخه کار واخلي، داؤد لومړی حصين له منځه يوړ او سيستان يې آرام کړ، خو د دې له پاره چې داؤد په نيمروز کښې پښې ټينګې نه کړي، ژر يې لرې کړ، او د ده پر ځای پر (١٧٨ هـ) کال يزيد د جرير زوی د سيستان په حکمرانۍ

وګمارل شو، دغه سړي پر زابل او کابل يرغل وکړ، او تر هغو وروسته پر (١٨٢هـ) کال د سيستان حکمران عيسی نومي تر کابله پر مخ ولاړ.

د دغه مهال له خورا مهمو پېښو څخه يوه هم داده چې پر (١٨٢هـ) کال په سيستان کښې يو نامتو پهلوان چې امير حمزه د عبدالله سيستاني زوی {د زوطهماسپ له کوله و} ميدان ته راووت، دغه نابغ او اتل شخصيت د خراسان د پخوانيو ازادۍ غوښتونکيو او خپلواکپالو نوميالیو په پيروۍ په سيمه کښې دازادۍ ولوله توده کړه او عيسی د علي زوی د هارون الرشيد حکمران يې وشاړه، پر زرنج يې بری وموند او په عيسی پسې تر هرات او پوشنج پورې پرمخ ولاړ، خو عيسی بېرته دی د سيستان خواته پرشا وتمباوه حمزه په نيمروز کښې نوی ځواک راغونډ او بيايې پر نشاپور يرغل وکړ، کلکې جګړې يې وکړې او پر (١٨٨هـ) کال بيرته سيستان ته وګرځېد. له دې کبله چې د دغه نيمروزي پهلوان ميدان ته راتګ د عباسيانو د واکمنۍ بنسټ رېږدولی و او خراسانيانو او نيمروزيانو بيا د خپلواکۍ غوښتلو آسمان لړزوونکې ناري پورته کړې وې، ځکه نو پر (١٩٣هـ - ٨٠٨م) کال خليفه هارون الرشيد په خپله خراسان ته راغی او حمزه له ديرش زريز تکړه لښکر سره د نشاپور خواته وخوځيد خو څنګه چې د (١٩٣ هـ) کال د دويمې خور پر مياشت خليفه د خراسان په طوس کښې مړ شو، حمزه د عباسيانو له پاتيو ويرجنو سره جګړه ونه کړه، بيرته سيستان ته ولاړ، د بلوچستان او سند خواته يې بريد پيل کړ، په ډېرو فتوحاتو بريالی شو، او پر (١٩٩هـ. ٨١٤م) کال له دغه سفر نه بيرته راغی او پر (٢١٣هـ) کال ووژل شو. خو د ده د ميړانې او پهلوانۍ نکلونه تر ډېرو پېړيو پورې د خلکو پر ژبو وو، او د ملي پهلوان په توګه ګڼل کيده، دده په پيروۍ حرب د عميده زوی له بسته پاڅېد دی د سيستان د خاش له خلکو څخه و او تر (١٩٩هـ) پورې

يې له عباسي حکمرانانو سره جګړې وکړې، د آزادۍ غوښتلو نغرې يې تود وساته، تر هغه وروسته هم عباسي حاکمان سيستان ته راتلل، خو ريښتينې واک د طاهر د کورنۍ په لاس کښې و.

د افغانستان له هغو واکمنو کورنيو څخه چې د عباس کورنۍ د خلافت په جوړښت کښې يې له ابومسلم خراساني سره ملګري وکړه.يوه د غور د سوريانو کورنۍ وه، چې د ماهوي د همهغه کهاله پايخوړ و چې د مخه يې يادونه وشوه، له دې کهاله څخه د امويانو د دورې په پای کښې شنسب د خرنګ زوی د غور په غرو کښې امارت لاره، او زوی يې امير پولاد د (١٣٠ هـ -٧٤٧م) په شاوخوا کښې د خراسان په هڅو کښې د ابو مسلم ملاتړی و، چې تفصيل به يې د غوريانو د حالاتو په شرح کښې راوړل شي.

اخځ: طبري - البلاذري - تاريخ سيستان - طبقات ناصري - پټه خزانه - يعقوبي - تاريخ برامکه - البرامکه - انسيکلوپيډي اسلامي - ابن اثير - مروج الذهب معجم الانساب - زين الاخبار ګرديزي - افغانستان بعد از اسلام لومړی ټوک - الکامل ابن اثير - مجمل فصيحي - ابن خلدون.

په اموي او عباسي دوره کښې
د افغانستان
ټولنيز او مدني احوال

لکه په تېرو څېرکيو کښې چې مو وويل د راشده خليفه ګانو او امويانو په وختو کښې څو څو واره د خراسان خلک له هرات، مرو او سيستان څخه تر زابل، کابل او تخارستان پورې د عربو د سياسي واک د خپريدو پر خلاف وښوريدل، برهمني کابلشاهانو او رتبيلانو ان تر هجرت وروسته د (١٨٠) کالو په شاوخواکښې هم په کابل او زابل کښې مقاومت کاوه، او د بودايي او برهمني مدنيت اغيزه په کابل، زابل، تخارستان او بلخ کښې پاتې وه، د افغانستان په لوېديزو سيمو لکه: سيستان، هرات، ګوزګانان او مرو کښې هم د زردشتي ثقافت نخښې ليدل کېدې.

خو د خلکو مقاومت که بودايي وو او که زردشتي ډېر کلک او سخت و او د دغه هېواد خلکو نه غوښتل چې د نورو د اطاعت رسی په غاړه کښې پرېږدي، د امويانو په وخت کښې د خراسان مشرانو دغه مقاومت ته اسلامي بڼه ورکړه په دې مانا چې د امويانو د امپراتورۍ پر خلاف يې د هاشم کورنۍ په طرفداری وسلې ته لاس واچاوه، او خراسان د هاشم کورنۍ د پناه غوښتونکيو ټاټوبی شو. خو بنايي دا ټکی هېر نه شي چې دغه

مقاومت که څه هم د هاشميانو د طرفدارۍ بڼه پيدا کړې وه، خو له اره د دغو خلکو د خپلواکۍ غوښتلو پر پټ حس ولاړو. او دليل يې دا دی چې همدغو خلکو د امويانو د امپراتورۍ بنسټ له بيخه ويوست، د عباسيانو د امپراتورۍ بنسټ هم د خراسانيانو په لاس کيښنول شو، ابومسلم خراساني، ابراهيم امام او سفاح يې د بغداد منبر او تخت ته ورسول، خو لکه ومو چې ليدل په خراسان کښې پرله پسې ښورښتونه او اضطرابونه غلي نه شول، او خراسانيان لکه چې له امويانو سره جنګېدلي وو له عباس کورنۍ سره يې هم جګړه وکړه، د خپلواکۍ د ګټلو له پاره په دغه هېواد کښې ملي پهلوانان پيدا شوي وو او که له امويانو سره د خراسانيانو جګړې يوازې د هاشم کورنۍ په طرفدارۍ پورې تړلې وای، نو په بغداد کښې د هاشم کورنۍ او عباسيانو تر ټينګښت وروسته بايد په دغه هېواد کښې جګړه دريدلې وای.

خو خراسانيانو او د افغانستان خلکو يو وخت له پخوانيو اديانو څخه د دفاع په نامه، بل وخت د شعوبيه په نامه، کله د آل هاشم د دوستۍ په نامه او بيا د خوارجو او نورو په نامه يوازې يو مقصد پر مخ بيوه، چې هغه د پردۍ واکمنۍ له منځه وړل او د خپلواکۍ ګټل وو، چې وروسته يې د آل طاهر او آل سامان او نورو محلي واکمنانو په واسطه هغه ستر مقصد لاس ته راوست.•

د افغانستان د خلکو له پاره دا دوه سوه کلنه جګړه ګټوره وه، په دې مانا چې د اسلام دين يې د هغه له نوي ترقي خوښوونکي روح سره ومانه، خو د پرله پسې جهاد په نتيجه کښې د محلي حکومتو خاوندان هم شول، خراساني ثقافت يې له اسلامي او عربي رواياتو سره ګډ کئ او په راتلونکي کښې د اسلام د خپرولو او دفاع له پاره غښتلي عناصر شول، حال دا چې پخواني دينونه يې زاړه شوي او له خرافاتو او اوهامو ډك وو چې په

هغه عصر کښې د ګټې اخيستو وړ نه وو.

په لومړيو دوو سوو هجري کلو کښې په افغانستان کښې د اسلام ديانت د زردشتي، بودايي او برهمني اديانو ځای ونيو، عربي ژبه او ليکدود په ټول افغانستان کښې خپاره شول خو تر دوو نيمو سوو کالو پورې هم د افغانستان په ختيزو سيمو کښې سنسکريټ ژبه او ليکدود له عربي کوفي ليك سره يو ځای موجود وو، لکه چې هغه ډېر پخوانی ډبرليك چې په توچې (ختيز افغانستان) کښې (۲۴۳هـ - ۸۵۷م - جمادی‌الاولی) پر يوه ډبره لاس ته راغلې په عربي او سنسکريټ دواړو ژبو ده، چې اوس د پيښور په موزيم کښې خوندي ده.

په خراسان، هرات او سيستان کښې هم پهلوي ژبې خپل ځای په همدغه وخت کښې دري ژبې ته پريښوو، اسلامي علومو تفسير، حديث، رجال او سير هم په افغانستان کښې رواج وموند، او په زرنج، بلخ، هرات، مرو او نورو کښې لويې اسلامي مدرسې منځ ته راغلې، او هم لوی اسلامي پوهان او نامتو زاهدان لکه امام اعظم ابوحنيفه د ثابت زوی او د زوطي لمسی (د کابل د شمال)، ابن المبارك مروزي **محمد** د کرام سيستاني زوی (د کرامي مذهب مؤسس)، ابراهيم بن طهمان باشاني (هراتي) محدث، ابو اسحق ابراهيم بن يعقوب جوزجاني محدث، ابراهيم ادهم بلخي صوفي، ابو سليمان موسي جوزجاني حنفي فقيه، او ابراهيم بن رستم مروي د بوحنيفه له ملګريو څخه، ابو داؤد سجستاني د مشهور سنن خاوند، ابو حاتم سهل بن محمد سيستاني محدث، ابو جعفر بلخي منجم، ابو قتيبه مروزي مؤرخ، بشار بن برد تخارستاني عربي شاعر، علي بن الجهم خراساني عربي شاعر او نور له دې هېواده پاڅېدل او د عباسي خلافت دربار ته عجمي مدنيت، آداب او د اداري اصول هم د خراسان خلکو لکه برمکيانو او نورو يوړل، د

عربي ژبې کلمات پر دري ژبه ګډ او اوسنۍ پارسي ځنې جوړه شوه،چې پر دې ځمکه يې عربي او خراساني ګډ مدنيت منځته راوست، يو زيات شمېر بريالي عربان د دې ځمکې په لويو ښارو لکه هرات، زرنج، بلخ، مرو او نورو کښې مېشت شول، په دې توګه د افغانستان له آريايي نژاد سره د عربي (سامي) نسل ګډون او په دغه هېواد کښې د عربي آدابو، دود او دستور خپريدل پيل شول، ددغه ځای پر اوسيدونکيو عربانو سربيره خورا ډېر عربي وسله وال عسکر هم په خراسان کښې په جګړه اخته وو، چې د ابن اثير په وينا د امويانو په وختو کښې د قتيبه په مشرۍ نهه زره د بصرې خلک، لس زره د بکر له ټبره، لس زره د تميم له قبيلې څخه، څلور زره له عبد قيسه، لس زره له ازد څخه، او اووه زره د کوفې له خلکو وو، چې ټول (۴۷) زره خالص عربي نژاده لښکر او اوه زره هم موالي د حيان بنطي تر مشرۍ لاندې وو، قتيبه له سيمه يزو خلکو څخه هم لښکر جوړاوه، لکه چې د خراسان له خلکو څخه يې هم له لسو څخه نيولې تر شلو زرو تنو پورې لښکر راغونډ کړی وو، چې له عربي لښکرو سره يې خدمت کاوه، او له دې څخه څرګندېږي چې په خراسان کښې د عربي دولت وسله وال عسکر تر سلو زرو زيات نه وو، همدغه شمېر لښکر اسلامي فتوحات په ماوراءالنهر کښې د چين تر حدودو پورې رسولي وو.

په اموي او عباسي عصر کښې اسلامي فتوحات د سند او لوېديز هند ګڼ شمېر ښارو ته رسېدلي وو، ځکه نو د هند زياتره پيداوار لکه دارو، عقاقير او بدلي شيان او هندي مصنوعات د ملتان د بيل منصوره ، ويهند ، ارور (رهري)، قندابيل (ګنداوي)، قزدار (اوسنی خضدار)، د توران او د سند د ناوې د نورو ودانو ښارو له تجارتي مرکزو څخه له کشميره نيولې د سند د مهران د سيند تر مجرى پورې د زابل سيستان او هرات له لارې ايران،

عراق او عربي متمدنو ښارو ته لکه بغداد، دمشق او نورو ته د تجارت له پاره ورل کېدل. د اصطخري او ابن حوقل په وينا د قزدار، مکران او توران (اوسنی بلوچستان) د فانيذ (سپينې شکرې) تجارت په ټول خراسان او عراق کښې کېده او لکه البشاري مقدسي چې وايي په توران کښې د دانه دارې سپينې شکرې د اوچت ډول لويې کارخانې وې همدا راز د پنجاب تجارتي کاروانونه د اوسني پښتونستان له لارې کابل، غزنه، خراسان بخارا او ماوراءالنهر ته هم تلل او له هغې خوا يې چيني مالونه هند ته ورل، د خراسان او مرو وريښمين ټوکران د سوداګرۍ غوره مالونه وو، چې کاروانونه به يې چين ته هم تلل او د صمد په وينا دغه تجارت په عباسي عصر کښې بشپړه پراختيا موندلې وه چې هندي لوښي، د خراسان وسپنه، د هند او سند عود، قرنفل، نارګيل، د سپنسيو کالي او پيلان د افغانستان له لارې د عربي هېواد لوېديزو سيمو ته ورل کېدل، څنګه چې په خراسان کښې د اسلامي حکومت د ټينګښت له امله امنيت ټينګ و، نو ځکه د سامانيانو په ښارو کښې د چين تجارت هم زيات شو او هم له بلې خوا څرنګه چې د سلطان محمود فتوحاتو د هند ارت هېواد له عربي هېوادو سره ونښلاوه نو د منځنۍ آسيا د هېوادو او ټول خراسان تجارتي بنې هم څرګند پرمختګ وکړ.

ابو زيد سيرافي وايي چې: له هندستانه پرله پسې کاروانونه خراسان ته او له هغه ځايه هند ته ځي او راځي، د دغو لويو کاروانو لار پر زابلستان ده چې له همدغه ځايه قزدار، کيزکان (قلات) او مکران ته تلل او د شال (کويت) او بولان د درې او سيبۍ (سيوی) له لارې يې له سند سره تجارت کاوه، د ابن اثير په وينا د هرات اوبدليو شيانو ډېر شهرت درلود، چې له همدې کبله يې په عربي ژبه د هراتي کاليو سوداګر ته "هراء" ويل او هغه

وخت چې مقریزي د مصر د مشهورو منسوجاتو د ډولو نومونه اخلي یوه ټوټه د خراساني ټوټې په نامه هم د هغو ښکلیو زربفتو او مخملو او نورو ټوټو په کتار کښې یادوي.له دې څخه ښکاره کېږي چې په مصرکښې عربي صنعتګرانو هم په همغه خراساني نامه او جنسیت د خراساني ټوکرو تقلید کاوه.

د جوزجاني په وینا: بلهاري هم د هند له تجارتي مرکزو څخه و، چې هلته د هند او خراسان سوداګر استوګن وو او د مشکو سوداګري یې مشهوره وه، همدا راز جلوت، بلوت، لمغان، دینور، ویهند د هند او خراسان تجارتي مرکزونه وو، چې د لومړي یاد شوي ښار تجارتي مالونه ګني (نیشکر)، غوایي اوپسونه، اود وروستي مشك، مرغلرې اوګران بیه کالي وو.

خو د حدودالعالم د مؤلف جوزجاني په وینا خراسان یو ودان او له نعمتو ډك ملك و، چې د سرو، سپینو زرو او غمیو کانونه پکښې وو او د اسونو، کالیو، پیروزو، داروګانو، وریښمنو او مالوچو د پیدا کېدو ځای او تجارتي لوی مرکز یې نشاپور و، د خراسان د ښارو نامتو پیداوار دا وو: له هراته خمتا، شیرخشت او دوښا، له مالن څخه طایفي وشکې (مویز)، له کروخه کشمش، له مرو څخه ښه مالوچ (پنبه) قزین جامونه او سرکه، له ګوز ګانان څخه ښه آسان، کراستي، د آس تانګونه، زیلو او پلاس، له تالقانه وشکې او کراسته، له کندرم کراسته، له بلخه ترنج، نارنج، ګني (نیشکر) او نیلوفر، له تخارستانه پسونه، غله او راز راز میوې، له سمنګانه (اوسنی ایبکه) وشکې او میوه، له بنجهیره (اوسني پنجشیره) سره او سپین زر، له غوره پرده، زغره، ډال او ښه وسله، له سیستانه فرشونه، زیلو، خرما او انکوزه، له بسته (د هند لوی تجارتي مرکز) وچې میوې، خمتا (کرباس)، سابون، له درغشه (زمیندارو) زعفران، له بدخشانه سپین او سره زر، بیجاده او لاجورد.

الماني فون کریمر وایي چې: د شبرقان (اوسني شبورغان) توري د عباسیانو په هېواد کښې ډېرې مشهورې وې او د هندي تورو (مهند) تجارت هم له دې لارې کېده، د تالقان کراستي او نور دا واریدو ورین شیانو او قالینو شهرت درلود او د هغه ځای تاوده اوبدلي شیان په تیره بیا چوخه او پټو ډېر کارېدل.

هغه لوی ښارونه چې په خراسان، سیستان او زابل کښې د تجارت مرکزونه وو ددغه هېواد د کرهڼې، تجارت او صنعت پر پرمختګ دلالت کوي.

تر کومه ځایه چې د تاریخ له پاڼو څرګندېږي د بغداد اموي او د آل عباس دولت له دې سیمو څخه دا لاندې عایدات د خراج، جزیې، زکاة، د غنایمو د خمس او د دولتي ځمکو د عایداتو او عشر په نامه درلودل.

د جهشیاري او ابن خلدون په وینا:

له خراسانه: (۲۸,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، (۲,۰۰۰) د زرو ټوټې، (۴,۰۰۰) غاترې، (۱,۰۰۰) مریان، (۲۰,۰۰۰) کالي، (۳۰,۰۰۰) رطله هرېړه.

له سیستانه: (۴,۰۰۰,۰۰۰) درهمه،(۳۰۰) کالي، (۲۰) زره رطله فانید (سپینه شکره).

له توران او مکران څخه: (۴۰۰,۰۰۰) درهمه.

خو د قدامه بن جعفر په وینا د روغې په وخت کښې د عباسي دولت عایدات په دې توګه وو:

له خراسانه: (۳۷,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له سیستانه: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له توران او مکران: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، خو د سیستان د تاریخ

مؤلف تر اسلام وروسته د سیستان عمل د پخوانی روغې په اساس داسې لیکي:

د سیستان ګورتانو: بست، رخد، کابل، زابل، نوزاد، زمینداور، اسفزار، خجستان، زر زر درهمه (یو ملیون).

د خراسان عمل د اسلام د حد تر پایه د ۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې: اته دېرش ملیونه درهمه.

بیا همدا مؤلف د سیستان د خراج په شرح کښې وايي: چې د سیستان ټوله مالیه (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمه دي، چې له هغې جملې څخه (۸۵،۰۰۰) درهمه خالص عایدات او جزیه، او پاته (۵،۳۱۲،۰۰۰) درهمه د خراج ډولونه دي. خوابن خرداذبه د (۲۳۲هـ) په شاوخوا کښې له معتبرو رسمي اسنادو څخه مهم معلومات راټول کړي دي، چې د خلافت اداري او مالیاتي نظام همهغه و چې په خراسان کښې یې تراسلام د مخه رواج درلود. د طلا پیسې دینار وې، چې ۴،۲۵ طلایې درلوده او د سپینو زرو پیسې درهم وې چې ۲،۹۷ سپین زرېې درلودل، په جنسي مالیاتو کښې کیلي رواج و، چې کر(د لومړي توري په پیښ) یې ورته ویل او له ٦ خروارو سره برابر و.

ابن خردا به د خلافت د ختیزو ځمکو حاصلات داسې لیکي:

سیستان : (٦،٧٧٦،۰۰۰) درهمه.

رخج،زابلستان او زمینداور تر تخارستان پورې:(۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

سرخس: (۳۰۷،۴۰۰) درهمه.

مروشاهجان: (۱،۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

مرورود:(۴۲۰،۴۰۰)درهمه.

بادغیس: (۴۴۰،۰۰۰) درهمه.

هرات او اسفزار او کنج رستاق: (۱،۱۵۹،۰۰۰) درهمه.

پوشنګ: (۵۵۹،۳۵۰) درهمه.

تالقان د مروالرود او بلخ ترمنځ (۲۱،۳۰۰) درهمه.

غرجستان د هرات او مرو رود او غزنه ترمنځ: (۱۰۰،۰۰۰) درهمه او دوه زره پسونه .

د تخارستان سیمې د بلخ او جیحون ترمنځ :زم(۱۰٦،٦۰۰) درهمه.

فاریاب : (۵۵،۰۰۰) درهمه .

قبروغن (قته غن؟) ۴،۰۰۰ درهمه.

ګوزګانان: (۱۵۴،۰۰۰)درهمه.

بونده: (۲۰۰۰ درهمه)

برمخان او بنجار: (۲۰٦،۵۰۰) درهمه.

ختلان او بلخ او غرونه یې: (۱۹۳،۳۰۰) درهمه.

مند جان: (۲۰۰۰) درهمه .

خلم: (۱۲،۳۰۰)درهمه .

روب او سمنګان: (۱۲،٦۰۰) درهمه .

بامیان: (۵،۰۰۰) درهمه.

کابل: (۲،۰۰۰،۵۰۰) درهمه نغد او دوه زره وینځې د شپږ سوو زرو درهمو په بیه.

ریوشاران: (۱۰،۰۰۰) درهمه.

مکران (۱،۰۰۰،۰۰۰) درهمه.

شغنان: (۴۰،۰۰۰) درهمه.

وخان: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

کست (خوست): (۱۰،۰۰۰) درهمه.

اخرون: (۳۲،۰۰۰) درهمه.

په دغو عایداتو کښې هغه پیسې چې له جزیې څخه لاس ته ورتلې، له هندوانو او نورو آسماني دین پلویو نامسلمانو څخه اخیستل کېدې، د امام ابو یوسف په وینا په خراسان کښې د هر یوه سړي پر سر درې دیناره ټاکل شوي وو، چې بې وزلي او غریبان په کښې شامل نه وو، دا پیسې د اموي عبدالملك په وختو کښې ټاکل شوي وې. خو د خراج په ډول کښې د مقریزي په وینا په اموی عصر کښې د تاکستانی یو جریب پر سر لس درهمه، له نخلستان څخه اته درهمه او د ګنیو له کښت څخه شپږ درهمه، له مېوه لرونکې ځمکې څخه پینځه درهمه ، د غنمو د کښت له ځمکو څخه څلور درهمه او د اوربشو له ځمکې څخه دوه درهمه اخیستل کېدل.

اوس موږ له پورتنیو تاریخي کتنو څخه دې پایلې ته رسېږو چې د خراسان له ځمکو څخه له نیشاپوره نیولې د سند ترسینده او له جیحو نه تربحیره عرب پورې د عربي دولت ټول مالي عواید د قدامه او د سیستان د تاریخ د ناخرګند لیکوال په وینا د ۴۴ ملیونو درهمو په شاوخوا کښې، د ابن خرداد به په وېناد ۴۵ ملیونو درهمو په شاوخواکښې وو او که د مقریزي د وینا په اساس د هرو لسو درهمو وزن له ٦ څخه تر ۷ مثقالو پورې سپین زروګڼو او هر مثقال پینځه افغانۍ بیه ولرې، نو ټول به د ۲۲۵ ملیونو افغانیو په شاوخواکښې و ګڼل شي.

د عربی دولتو د مالي درامد په اړه راز راز معلومات شته ، خو له لګښتونو یې خبر نه یو. یوازې د سیستان د تاریخ ناخرګند لیکوال په سیستان کښې د دولت د مصارفو یو دقیق فهرسټ لیکلی دی چې له هغه څخه په هغه وخت کښې د حکومت لګښتونو ډولونه او اندازه څرګندېدای شي او موږ هغه راوړو، چې د عربی حکومت د ولایاتو په یوه ولایت کښې د دولتي عوایدو او مصارفو څه نا څه یوه کوچنۍ موازنه د اوسني عصر د

مروجو بودجو پراساس لاس ته راشي:

نوموړي مؤلف د سیستان د خراج عمل د: (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمو په شاوخواکښې لیکي او لګښتونه یې داسې بیانوي:

خاص د سلطان لپاره (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه.

د تیموق ?جوړول: (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه (ښایې چې د هیلمند د رود بند وي).

د کوره جوړول (۴،۰۰۰) درهمه (موخه یې سېلاب وړې ځمکې دي).

د بارې جوړول (۱۲،۰۰۰) درهمه (د ښار د کلا جوړول مقصد دی).

د نورو کلاو جوړول (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د بندیانو له پاره: (۳۰،۰۰۰) درهمه.

په جامع جومات کښې د روژې لګښتونه (۳۰،۰۰۰) درهمه (هرقاري او د مسجد خادم ته د روژې پر میاشت ۲۰ درهمه)

د موذنانو له پاره: (۲۰ ،۰۰۰) درهمه.

په هرکال کښې د سلو مریانو ازادول: (۵۰۰) درهمه.

دروغتون له پاره: (۱۰،۰۰۰) درهمه.

د بندونو ترل: (۲۵،۰۰۰) درهمه.

د شرط (پولیس) له پاره: (۲۵ ،۰۰۰) درهمه.

د خراج د بندار (د مالیې رییس) او دهغه د منشیانو له پاره: (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د صاحب مظالم (عدلیه) له پاره: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

د ریګو او شګود ترلو له پاره: (۳۰ ،۰۰۰) درهمه.

پرت (د رودو د خاورین بند له پاره):(۵۰ ،۰۰۰) درهمه.

د هیلمند د پلو ، لارو او کښتو د ویالو له پاره: (۳۰ ،۰۰۰)

درهمه.

پر پورتنیو ټاکل شویو لګښتونو سربېره د سیستان د تاریخ لیکوال دا اشاره هم کوي چې نور پاتې عایدات یې د ابناء سبیل او ضعیفانو او غریبانو د کالیو او نفقې او نورو هغو مصارفو له پاره سپمول او ساتل چې د والي په اختیار کښې وو. سربېره پر هغو سکو چې په اموي او عباسي دولتو کښې د خلفاو په نامه په ټولو اسلامي ولایاتو کښې وهل کیدې په خراسان کښې د سند ترسیند د پخوانیو نامسلمانو دولتو ځینې سکې هم دود وې، او کله هم دګندهارا، پنجاب او باختر د ساساني پاچهانو یا بودایي شاهانو پرپخوانیو سکو د خلیفه نوم او کلمه طیبه هم وهل کیدل.

د خلافت والیان چې خراسان ته راتلل دوی حق درلود چې په خپل نامه سکه ووهي. لکه حمید د قحطبه زوي (د ۱۵۱هـ پر شاوخوا) او عبدالملك د یزید زوی. (د ۱۵۹هـ پر شاوخوا)، جعفر د محمد زوی. (د ۱۷۱هـ په شاوخوا کښې) علی د عیسی زوی. (د ۱۸۰هـ پر شاوخوا) او هرثمه داعین زوی. (د ۱۹۱هـ پر شاوخوا) او غسان د عباد زوی (د ۲۰۲هـ پر شاوخوا) د بغداد د عباسیانو د وخت هغه والیان وو چې په نېشاپور کښې یې په خپلو نومو سکې وهلې دي، چې نمونې یې شته، او هم ابو مسلم خراساني د (۱۳۳هـ په شاوخوا کښې) د ابو مسلم عبدالرحمن بن مسلم په نامه په مروکښې سکه وهلې ده چې تراوسه شته .

د اسلامي لښکرو له فتوحاتو سره سم طبعاً د عربي دولت سکې په ټولو مفتوحه هېوادو کښې رواج شوې او لکه مقریزي چې لیکي: په اسلامي عصر کښې حضرت عمرفاروق د لومړي ځل له پاره د (ساساني) کسروي درهمو په وزن او شکل سکې خپرې کړې او پرهغو باندې یې "لااله الاالله وحده و محمدرسول الله" ولیکل، د دغو درهمو وزن هر لس درهمه شپږ

مثقاله سپین زر وو، حضرت عثمان پر هغو باندې الله‌اکبر ولیکه، د امیر معاویه په وخت کښې زیاد د ابوسفیان زوی په بصره او کوفه کښې داسې درهمونه رواج کړل چې هرو لسو درهمو یې اووه مثقاله سپین زر وزن درلود، او پرهغه سکه چې په دمشق کښې د امیر معاویه له خوا وهل شوې، د داسې انسان بڼه لیدل کېږي چې توره یې پر غاړه ده په اموي عصر کښې مصعب د زبیر زوی هم په عراق کښې د اموي درهمو پر بنسټ سکه ووهله او عبدالملك اموي هم په عراق کښې د حجاج په ذریعه مصورو درهمونو دود لاره شپږ دانګ(دوانیق)وو او پرهغو باندې یې "قل هوالله احد" هم لیکلي وو.

تر (۲۰۰هـ) وروسته په خراسان کښې د دغه ځای د داخلي پاچهانو سلسله منځته راغله او د خراسان پاچاهانو لکه طاهریانو، سامانیانو، صفاریانو او غزنویانو چې د عباسي خلیفه ګانو هم مهالي وو، یوه په نشاپور، طوس، هرات، زرنج، بست، غزنه، بخارا، سمرقند، مرو، بلخ، ری او د خپلو هېوادو په نورو ښارو کښې دارالضرب درلود او د سپینو او سروزرو سکې یې په کوفي لیکدود، دود کړې وې چې د پاچاو خلیفه دواړه نومونه ورباندې لیکل کیدل، د سلطان محمود ځینې سکې د سنسکریت په لیکدود هم وهل شوې دي، او ښایي چې داسکې د هند په هغو ښارو کښې وهلې شوې وې چې سلطان محمود فتح کړې وو.

د اصطخري او ابن حوقل په وینا د افغانستان په ختیزو سیمو کښې تر سنده پورې یوه سکه د قنهري قنهریات (ګندهاري) په نامه وه چې د کابل او راولپنډۍ ترمنځ (ګندهارا) ته منسوبه وه او اسماعیلیه او لودیه حکمرانانو په ملتان کښې وهلې وه، دا سکه له عراقي پینځو درهمو سره برابره وه او همداشان د خالصو سرو زرو سکه له هندي دریو درهمو سره انډول وه.

لکه مقدسي چې اشاره کوي، په منصوره، ملتان، ګندهارا او توران

کښې د "من" تول د مکې له منه سره یو، و. او بلې پیمانې ته یې "کیجې" ویل، چې په کیج او توران کښې یې تول له څلویښتو منو سره برابرو.

خو د اموي هېواد سیاسي ویش داسې و چې: د خراسان او ماوراء النهر ټولو مفتو.ـه څمکو تر کابل، پنجاب او سنده په عراق عجم پورې اړه درلوده دعراق د والي له خوادوه تنه عاملان رااستول کېده چې دیوه مرکز د خراسان له پاره مرو او دبل مرکز د کابل، پنجاب او سند لپاره و، خو دغه ویش په عباسي دوره کښې چې په افغانستان کښې اسلامي فتوحات پراخ شول، تغییر وموند او پر څو نورو مهمو او اساسي ولایتو وویشل شو: لومړی دخراسان ولایت چې له مرو او هرات څخه تربلخ او تخارستان پورې پروت و.

(د خراسان نقشه دې وکتل شي - ۳۹).

دوهم د سجستان ولایت چې ترکابله پورې رسیده.

درېیم توران ولایت چې ترمکران او سند پورې رسېده او په دغو ولایتو کښې مالي نظام او د مالیو د اخیستلو دفترونه د هغه له وخت څانګړیو اداري اصطلاحاتو سره موجودو، خوارزمي په دې اړه یوه ګټوره شرح لیکلې ده، او د څمکو خراج یې هم پردرې ډوله:

لومړی محاسبه (نغدي یاجنسي)

دویم مقاسمه (پر پیداوار مالیه)

درېیم مقاطعه (هغه مالیه چې د حکومت او جاګیر دار ترمنځ ټاکله حکومت ته ورکاوه، او په ټولو ولایاتو کښې د خراج (مالیاتو) او برید (پوسته) او جیوش (لښکرو) نفقاتو د یوانونه، رسایل (مکاتبات)، صدقات، مصادرات، اوقاف، رواتب (تنخواه) شرطه (پولیس) قضا (عدلیه) او نور موجود و، د ابن خلدون په وینا لیکونکي (کاتب) مهمه عهده درلوده چې د عربي حکمدارانو څانګړې باوري سړي او صاحب السرو، څو ته یې په یوه

وخت کښې دغه کارته ګمارل، رسمي فرمانونه اواسناد ټول د کاتبانوله خوا لیکل کېدل او استول کېدل او هغه کار چې نن یې وزیر او سکرتر کوي هغه وخت کاتبانو ته سپارل کېده، ترکاتب وروسته حاجب د وزیر د دربار وظیفه درلوده، چې زیاتې چارې د حاجب په واسطه اجراکېدې او عساکر چې د دیوانالجند یادیوان الجیش له خوا اداره کېدل عموماً د الفرسان (سپاره) او الرجاله (پلی) پر ټولګیو وېشل شوي او وسله یې توري، زغره، خول، نیزه، غشی، لیندی، منجنیق، د بابه او ضبور (یو ډول ټانک) وو: د عسکرو کالي لڅ، لنډ پرتوګ او څپلې (لکه د غرو د پښتنو کالي) وو، د لښکر کتارونه پر پېنځه ډوله وو:

لومړی قلب (منځ) چې په هغه کښې لوی مشر او قاید و.

دویم میمنه (ښی خوا).

درېیم میسره (کینه خوا).

څلورم ډېرلیك یا مقدمه (د مخه خوا) له بریالیو سره.

پېنځم ساقه ترلښکر وروسته. اود لښکرو مشران هم غالباً عربان وو.

خود قضا نظام په اموی عصر کښې داسې و چې:

د صحابه وو او تابعینو، عالمان او صالحان د خلیفه له حضوره او یاد ولایت د حکمرانانو له خوا په مهمو ښارو او مرکزوکښې د قاضیانو په توګه ټاکل کېدل او دغو قاضیانو د قران، سنت، اجماع او قیاس یعنی له څلور ګونو ادله وو سره سم د خلکو تر منځ شخړې حلولې، په خپل اجتهاد کښې آزاد، خو د شریعت د احکامو په پلي کولو کښې د امیرانو د سیاست له اغېزې څخه خپلواك وو او د خلیفه عمر بن عبدالعزیز په وینا یې دا پېنځه صفات (پوهه، بې تمه والی، زغم (حلم)، په ائمه پسې اقتدا او د پوهې او رایې له خاوند سره ګډون) درلود، پرمدونو مجلو یې د قضا فیصلې لیکلې،

ځینو قاضیانو د حکومت تنخانه اخیستله، هغه چاچې اخیستله د کال تر زرو دینارو او د میاشتې تر لسو دینارو پورې رسېده، همدا راز د امر معروف او نهی منکر، د تول او وزن، د بازار د معاملو د څارنې او د دیني احکامو د تبلیغ له پاره محتسبان مقرر وو او په تیره بیا عربي پوهان او دامت صالحان د اسلام ددین د تبلیغ له پاره د خراسان مفتوحه هېوادو او په هغو پورې تړلیو سیموته راتلل، لکه چې د (۴۷هـ) په شاوخوا کښې ربیع الحارثی عربي حکمران په سیستان او زابلستان کښې د حسن بصري (د خپل وخت د لوی عالم) په مرسته اسلامی قوانین پلي کړي وو.

اخځونه:

حدودالعالم، د السیاسي تاریخ الاسلام - عربي - ۳ټوکه، البشاری اصطخری، د البلاذری فتوح، کتاب الوزرا والکتاب، د ابن خلدون مقدمه، د سیرافی سفرنامه، د اموی عصرد تجارت تاریخ، ابن حوقل حضارة الاسلام کتاب الخراج ابن قدامه، کتاب الهندو اسند، د امیر علی مختصر تاریخ عرب، فتوحات عرب در آسیای میانه، الکامل ابن اثیر، تاریخ ادبیات فارسی د صفا، د ابن ندیم الفهرست، د پېښور د موزیم ډبرلیکونه، تاریخ سیستان، تاریخ تمدن ایران ساساني د نفیسي، د امام ابویوسف کتاب الخراج، د خلفاؤ په عصر کښې د مشرق تهذیب (اردو)، معجم الانساب زمباور، طبقات ناصری، مفاتیح العلوم، تاریخ التمدن الاسلامی د جرجی زیدان، تهذیب و تمدن اسلامي درې ټوکه اردو، نقودالاسلامیه د مقریزی، شرق د رتحت ادارهٔ خلافت، تاریخ عرب د هتي، د ګوستاو لوبون تاریخ تمدن عرب.

دریمه برخه

خپلواکه اسلامي دوره

طاهریان

(۲۰۵ - ۲۵۹ هـ)

د دغه کهاله لومړی سړی طاهر د حسین زوی، د مصعب لمسی، د رزیق کړوسی او د ماهان کوسی و چې د پوشنګ (د هرات لوېدیز خوا ته ننی زنده جان) له ځواکمنو کهولو څخه و. مصعب د رزیق زوی د بلاغت او ادب نومیالی پوه و چې د عباسیانو په وخت کښې د پوشنګ حاکم، او تر هغه وروسته یې زوی حسین ته د (۱۸۰ هـ - ۷۹۶ ع) په شاوخوا کښې د پو شنج حکومت لاس ته ورغی، حسین چې پر (۱۵۹هـ) کال په پوشنج کښې زیږېدلی و او د عباس کورنۍ له درباره د شام او بغداد حکمراني هم ورسپارل شوې وه، پر (۱۹۹هـ) کال مړشو. د ده زوی طاهر د خراسان د آزادي پالیو په چاپېریال کښې وده وکړه او په اسلامي خراسان کښې یې د لومړني

ملي حکومت بنسټ کښېښوو. د خپلواکۍ د لارې د هغو تېرو فداکارانو ستر آرمان د همدغه ننګيالي په مېړانه لاس ته راغی چې دوه سوه کاله يې د دغه ستر مقصد له پاره زيارېوست، په دې تفصيل:

د هارون الرشيد تر مړينې وروسته يې د دوو زامنو "امين او مامون" ترمنځ اختلاف پيداشو، امين چې په بغداد کښې خليفه شوی و، علي د ماهان زوی يې له (۶۰) زريز لښکر سره د خپل ورور جنګ ته واستاوه (۱۹۸هـ) خو مامون چې په خراسان کښې و، څلور خراساني لښکر يې د همدغه طاهر پوشنجي په مشرۍ ولېږل، او د بغداد د لښکر مشر علي د طاهر په لاس ووژل شو، د امين لښکر ماته وکړه، طاهر پر بغداد يرغل او د امين سر يې پرې کړ، مامون يې د بغداد پرتخت کښيناوه، چې ستر برم يې ومونډ، د دغو خدمتو په بدل کښې لومړی د شام حکومت او د بغداد کوتوالي وروسپارل شوه او بيا د خراسان حکمراني د ذواليمينين له لقب سره ورکړل شوه. (۱۹۹ هـ - ۸۱۴ م).

طاهر چې خراسان ته راورسېد لومړی يې د خراسان د مرکزيت په ټينګښت او د اداري په يووالي زور واچاوه، او په دوو دريو کالو کښې يې کرمان، سيستان، هرات، نشاپور، مرو، جوزجان، بلخ او تخارستان په خپل مرکز پورې وتړل له دغو مهمو فتوحاتو څخه تر (۲۰۵ هـ - ۸۲۰ هـ) پورې فارغ شو، د خپلواکۍ نقشه يې طرح کړه خراسانيانو ته يې پخوانی برم ور په زړه کړ او وروسته تر هغه چې د ولاياتو له مرکز څخه ډاډه شو، او خراسانيان يې د ځان مله کړل د (۲۰۷ هـ - ۸۲۲ ع) کال د ځلورمې خور پر ۲۴ مه د جمعې پر ورځ يې د خراسان د خپلواکۍ اعلان وکړ او د جمعې په خطبه کښې يې د مامون نوم ياد نه کړ.

دا تاريخي ورځ د خراسان په تاريخ کښې لومړی هغه ده چې د

آزادۍ په لار کښې د دې سيمې د خلکو تر دوو پېړيو زيار وروسته يې هيله پوره شوه او په خراسان کښې د ملي حکومت لومړی بنسټ د طاهر پوشنجي په لاس کښېښوول شو خو له بده مرغه دا زړور او ازادي پال طاهر پر همدې شپه وفات شو او د ده زوی طلحه چې يو پوه سړی او د پلار له خوا د سيستان امارت ورسپارل شوی و، د پلار پر خپلواک مسند کښيناست، شپږ کاله يې په عدالت حکومت وکړ، خلک يې وروزل، د بغداد د خلافت دربار هم د ده حکومت په رسميت و پيژاند او د خراسان د خپلواکۍ غوښتونکيو خلکو له هيجان څخه وېرېد.

طلحه پر (۲۱۳ هـ - ۸۲۸م) کال په سيستان کښې له خارجي حمزه سره ونښت خو پر همدغه کال دافاضل، متدين او عادل امير مړ شو، ورور يې عبدالله د طاهر زوی (پر ۱۸۲هـ زيږېدلی) چې څه موده په شام او مصر کښې حکمران و، تر هغه وروسته يې د بغداد د دربار له خوا په پارس کښې د بابك خرمي پر خلاف جګړې کولې؛ امير شو؛ د بغداد دربار دی رسماً د خراسان امير وپيژاند. د عبدالله رويه د بغداد له دربار سره ډېره صميمانه وه، او تل د خلافت له دښمنانو سره جنګېده، د عربي دولت دښمنان يې له منځه يوورل. لکه پر (۲۱۹هـ - ۸۳۴م) کال چې يې په تالقان کښې امام زاده محمد د قاسم زوی بندي کړ او خليفه ته يې واستاوه او پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) يې مازيار د قارن زوی د طبرستان حکمران د خلافت په ګټه مات کړ، د ده حکمدارانو په سيستان کښې څو واره د هغه ولايت شورشتونه آرام کړل. عبدالله اووه لس کاله پر ټول خراسان او د افغانستان پرلوېديزو سيمو حکومت وکړ، او پر (۲۳۰هـ - ۸۴۴م) کال مړشو، دی اديب، عالم او عمران خوښوونکی پاچا و، د ده په وختو کښې پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) کال په خراسان کښې خورا زړه بوږنوونکې زلزله وشوه، پر (۲۲۰ هـ - ۸۳۵م) کال په

سیستان کښې سخته وچ کالي راغله او د هیلمند اوبه وچې شوې وې.

تر عبدالله وروسته يې زوی دویم طاهر تر ۱۸ کالو پورې حکومت وکړ د ده په وخت کښې د سیستان خلک د صالح د نصر زوی او یعقوب لیث په مشرۍ پورته شول او د صفار کورنۍ د امارت بنسټ کښېښوو شو، په دې مانا چې د طاهر له خوا ابراهیم د حضین زوی د سیستان حکمران و، ابراهیم خپل نااهله زوی احمد نومی د بست والي وټاکه، احمد له عثمان بن نصر او احمد بستي او بشاربستي سره چې د هغه ولایت نامتو کسان وو ونښت، د بست او سیستان خلکو له طاهریانو څخه مخ وګرځاوه،او پر (۲۳۸هـ) کال يې په بست کښې له صالح سره بیعت وکړ، په دغه بحران او فتور کښې یعقوب لیث صفاري قوت ومومند او پر (۲۴٦ هـ - ۸٦۰ ع) يې سیستان د طاهر له واکمنۍ څخه ویوست او په خپله طاهر پر (۲۴۸ هـ - ۸٦۲ ع) کال مړشو.

محمد د دویم طاهر زوی او دده ځای ناستی بې کفایته عیاش او تنبل سړی و، یعقوب لیث صفاري له سیستانه پرده بری ومومند او هغه يې پر (۲۵۹ هـ - ۸۷۲ ع) کال بندي کړ، له دې کورنۍ څخه ابراهیم د محمد زوی، د طلحه لمسی، د عبدالله کړوسی او د طاهر کوسی تر ۲٦۸ هـ پورې په مرو کښې و، چې پر ۲۷۸ هـ کال خجستاني هغه مات کړ او پر ۲٦۷ هـ کال احمد د محمد زوی په خوارزم کښې او له ۲۵۹ هـ څخه تر ۲۸۲ هـ پورې دریم طاهر د محمد زوی په نشاپور کښې حکمرانان وو، خو د دغه کهاله پینځو پاچهانو پر لوېدیز او شمالي افغانستان واکمني درلوده، د افغانستان په جنوبي او ختیزو ولایاتو کښې رتبیلانو او کابلشاهانو پاچهي کوله.

د طاهریانو کهاله د بغداد خلافت له مرکز سره دوستانه اړیکي ساتل، د دوی درباري او ادبي ژبه عربي وه او په افغانستان کښې يې د زردشتي دین د پایځوړ پر خلاف زیار ویوست لکه پر (۲۱۳هـ - ۸۲۸ ع) کال

چې عبدالله زردشتي کتابونه وسېځل.

دافغانستان د طاهریانو نومونه دادي:

*۱ - طاهر د حسین پوشنجي زوی (۲۰۵ - ۲۰۷ هـ).
*۲ - طلحه د طاهر زوی (۲۰۷ - ۲۱۳ هـ).
*۳ - عبدالله د طاهر زوی (۲۱۳ - ۲۳۰ هـ).
*۴ - دویم طاهر د عبدالله زوی (۲۳۰ - ۲۴۸ هـ).
۵ - محمد د دویم طاهر زوی (۲۴۸ - ۲۵۹ هـ).
٦ - دریم طاهر محمد (۲۹۵ هـ).

یادښت:

الف: د طاهریانو د ټول کهاله شجره د دغه مخ مخامخ ته په ۴۰ مه نومره لیکل شوې ده.

ب: دا (*) نخښه د هغو پاچهانو له نومو سره ایښولې شوې ده چې سکې يې شته.

اخځونه: طبري، زین الاخبار، تاریخ سیستان، روضه الصفا - ابن اثیر طبقات ناصري - تاریخ ایران دورهٔ طاهریان - طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ ادبیات ایران د دکتور صفا - تاریخ اجتماعی ایران تاریخ ادبیات فارسي د سعید نفیسي.

صفاریان

(۲۴۷ - ۳۹۳هـ)

د امویانو او عباسیانو په وختو کښې سیستان تل د سیاسي هیجانونو مرکز و، په تیره بیا د خوارجو فرقې په دغه ولایت کښې ځای نیولی و او د عیارانو (د فتوت د خاوندانو) ډلې چې د دننیو سیاسي او ټولنیزو ګوندونو په شان یوه ډله وه، هم په سیستان کښې ځواکمن شول، له دې ډلې څخه یو سیستانی میړه چې د لیث زوی یعقوب و، او د سیستان د قرنین په کلي کښې زیږېدلی سر ته را ووت، او له خپل ورور عمرولیث سره د سیستان د حکمران صالح د نضر د زوی په خدمت کښې داخل شو، له درهم بن نضر سره (د ابن خلکان په وینا درهم د حسین زوی د مطوعه زعیم) چې د صالح له خوا د سیستان حکمدارو، سپهسالارۍ ته ورسېد؛ یعقوب زړور او داعیه غوښتونی سړی و او غوښته یې چې په خراسان او سیستان کښې یو غښتلی حکومت جوړ کړي، ځکه چې په دغه وخت کښې طاهریان کمزوري شوي وو او د بغداد له ځواکمن خلافت سره یې د مقاومت توان نه درلود. هغه و، چې یعقوب د (۲۴۷هـ - ۸۶۱م) کال د محرمې پر ۲۵ د دوشنبې پر ورځ د خپلو وسلوالو عیارانو په مرسته درهم بن نضر او خوارج مات کړل او د سیستان له خلکو یې بیعت واخیست، صالح له زاول شاه رتبیل څخه مرسته و غوښته، خو یعقوب رتبیل وواژه او بست یې ونیو، په

دې جګړه کښې شپږ زره تنه ووژل شول، د پرش زره بندیان، زښت ډېر پیلان او زیات غنیمت د یعقوب لاس ته ورغلل.

صالح د نضر زوی د والشتان (د کندهار د شمال) خوا ته پرشا شو، او زابل ته یې پناه یوووړه، خو په پای کښې د یعقوب لاس ته ورغی او په زندان کښې ووژل شو. په دې جګړه کښې د رتبیل ورور او خپلوان د بندیانو په توګه سیستان ته بوتلل شول (۲۵۱ هـ - ۸۶۵ ع) او پر همدغه کال یې عمار خارجي د سیستان په نیشک کښې له منځه یووړ، پر (۲۵۲ هـ) صالح بن حجر د رتبیل د تره زوی د رخج په کوهژ (کوهك) کښې یاغي شو، یعقوب هغه تر (۲۵۳هـ) پورې وواژه او پر همدغه کال یې والشتان، زمینداور او بست هم تصفیه کړل او د تګین آباد (اوسنی کندهار ته نژدې) امیر یې وځاپه، او ترهغه وروسته په هرات کښې د طاهریانو له حکمران سره و نښت او هرات یې هم ونیو، د (۲۵۴ هـ) په شاوخوا کښې یې کرمان هم لاس ته راوست او پر (۲۵۷ هـ) کال یې د رتبیل له زوی سره چې له زندانه تښتېدلی و، په رخج کښې جګړه وکړه، خو د رتبیل زوی کابل ته وتښتېد، چې پر (۲۵۸ هـ) کال یعقوب رخج زابل، (د کندهار) پنجوایي، غزنه او کابل ونیول او د ګردیز پر کلا یې چې د ابومنصورافلح د محمد د زوی او لویکی خاقان د لمسي په لاس کښې وه یرغل وکړ، افلح د کال لس زره درهمه خراج ومانه او یعقوب له هغه ځایه بامیان، تخارستان او بلخ لاس ته راوړل، پر کابلشاه په قهرشو او پیرو زوند (د کندهار په شاوخواکښې) او بست یې، ونیول سیستان ته ولاړ، له هغې سکې څخه چې پر (۲۶۰هـ - ۸۷۲م) یې په بنج هیر (د کابل په شمال کښې اوسنی پنجشیر) کښې وهلې وه څرګندېږي چې ټول کابلستان یې نیولی و.

پر (۲۵۹ هـ) کال یعقوب د خارجي عبدالرحمن د ځپلو له پاره د

هرات کروخ ته ولاړ او هغه ولایت یې ونیو، پر همدغه کال عبدالله د محمد زوی او د صالح سګزی لمسی (اوس هم د سیستان په شاوخوا کښې د پښتنو یوه پښنه ساکزی نومېږي) د یعقوب پرخلاف په سیستان کښې پورته شو، خو یعقوب مات کې نیشاپور ته وتښتېد او آل طاهر ته ورغئ، یعقوب ورپسې شو، آل طاهر او سګزي یې له منځه یووړل (۲۵۹ هـ تر ۲۶۳ هـ پورې) او لکه ابن خلکان چې وایي" د شاوخوا ټول ملکان لکه د ملتان ملك، د رخج ملك، د طبسین ملك، د زابلستان ملك، د سند او منکران ملکان یې د ځان تابع کړل".

تر هغو وروسته یعقوب په پارس کښې جګړې وکړې او د ۲۶۵ هـ ۸۷۸م) کال د شوال پر ۱۴ د دوشنبې پر ورځ تر ۱۷ کالو پاچهۍ وروسته د قولنج په ناروغۍ مړ شو.

په اسلامي دوره کښې یعقوب لومړنی عادل، واکمن او بخښونکی حکمران و، چې د افغانستان ټول هېواد یې د آمو له سینده ترسیستان او مکرانه او له بادغیسه، مرو او هراته تر کابل ګردیز، زابلستانه ونیو، د عسکرو او وسلو په تنظیم او د خزانو پر ډکولو یې زیار ویوست، ځکه نو مسعودي دی د نړۍ له سترو پاچهانو څخه ګڼلی او یو لوی فصل یې د ده د ښه سیاست او ښه تدبیر په ستاینه کښې لیکلی دی او وایي چې: د ده په لښکرو کښې پېنځه زره بختی اوښان اولس زره صفاری غاترې وې د ده تر مړینې وروسته د سیستان په خزانه کښې پنځوس ملیونه درهمه او اتیاملیونه دیناره وو، ده پخپل عجمي نژاد ویاړل او په هغه منظوم لیك کښې چې د بغداد خلیفه المعتمد ته یې ولېږه، د عباسیانو کهاله ته یې اخطار ورکئ چې له دغه هېواده ووځي که نه د توري او قلم په زور به وایستل شي.

لنډه داچې د یعقوب ترمړینې وروسته عمرولیث د ده ورور یې پرځای

کښېناست، د خلافت دربار هم هغه د خراسان، سیستان، فارس، کرمان، هند، سند او ماوراءالنهر په پاچهۍ ومانه، په لومړیو وختو کښې د ده سیاسي اړیکي له عباسیانو سره دوستانه وو، خو ترلږې مودې وروسته المعتمد خلیفه دده عزل اعلان او دده قلع او العن یې د خراسان د یوې ډلې حاجیانو په مخ کښې بیان کئ.

د (۲۶۶هـ - ۸۷۹ ع) کال په شاوخوا کښې د طاهري پاچهانو د امیرانو له پایځوړ څخه یوه سړي په خراسان کښې پاځون وکئ داسې احمد د خجستانی عبدالله زوی و، د هرات او سیستان تربریدونو پورې پرمخ ولاړ، خو عمرولیث هغه مات کئ (۲۶۷ هـ - ۸۸۰م) او تردې وروسته رافع د هرثمه زوی چې د ابن خلکان په وینا د معتمد خلیفه له خوا لمسیده په خراسان کښې د عمرو پر خلاف پورته شو، هرات او فراه یې ونیول، او د عمرو له لیرې والي څخه یې چې په فارس او عراق کښې جنګېده ګټه واخیسته، خوبیاهم عمرو پرهغه بری و موند، رافع ماوراءالنهر ته ولاړ او له ساماني پاچا نصربن احمد څخه یې مرسته وغوښتله او د خراسانیانو زیات یاغیان د ده ملګری شول، خو عمرو دی له خراسانه ترخوارزم پورې پرشا وشاړه او هلته پر (۲۸۳ هـ - ۸۹۶م) کال د عمرولیث د حکمران محمد بن عمرو خوارزمي په لاس ووژل شو. د خراسان تر تصفیې وروسته محمد بن حمدان د عمرولیث له خوا د زابلستان والي شو، او بردعالی د غزني عامل و، په دغه وخت کښې د ګندهارا دوو تنو پاچهانو ناسد او المان (په تاریخ سیستان کښې همدارنګه راغلي) پر غزني یرغل وکړ، پر داسې مهال چې عمرولیث په بلخ کښې د (۷۰) زرو نیزه والو سپرو په مرسته د ساماني اسماعیل بن احمد له لښکر سره په مقابله بوخت و، تر هغې چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال په یوه جګړه کښې لاس ترلی بغداد ته واستول شو، او هلته د (۲۸۹هـ -

۹۰۱م) په شاوخوا کښې ووژل شو، عمرو هم عادل او عمران خوښی پاچاو، چې زر رباطه (د مېلمنو او بې وسو خلکو لپاره دمه ځایونه)، پینځه سوه لوی جوماتونه او یو زیات شمېر پلونه او لارې یې جوړې کړې، د ابن خلکان په وینا د هېواد د چارو په ښه تدبیر او ښه سیاست کښې یې ساری نه درلود او لکه ابن اثیر چې یې څرګندوي د خپل هېواد او د خپل لښکر او د لښکر د افسرانو په احوال ډېر ښه خبر و، هېچا نه شوای کولای چې د عمرو له اجازې پرته چاته سزا ورکړي.

تر عمرولیث وروسته د صفاریانو دولت کمزوری شو او بلخي سامانیانو په شمالي افغانستان او هرات باندې د سیستان تر بریدونو برې وموند، د صفاریانو پاتې کسان ترڅه مودې پورې په سیستان کښې حکمرانان وو، لکه په (۲۸۹هـ - ۹۰۱م) کال چې د عمرو لمسیانو طاهر د محمد زوی او د هغه ورور یعقوب د امارت خاوندان وو، دوی یوڅه موده په پارس کښې په جګړه اخته وو او پر (۲۹۱هـ - ۹۰۳م) کال تربست او رخج پورې پرمخ ولاړل تر هغې چې پر (۲۹۶هـ - ۹۰۸م) کال لیث د علي زوی د لیث لمسی له دې کهوله میدان ته راووت او طاهر او یعقوب یې د عمرولیث د مریي سبکري په مرسته ونیول او بغداد ته یې واستول، دی په خپله د (شیرلباده) په نامه پرسیستان امیر شو، تربست، کش او فراه پورې د ده په نامه خطبه وویل شوه، لیث خپل ورور معدل زابلستان ته واستاوه او پر (۲۹۷ هـ - ۹۰۹م) کال یې تر بست رخج (رخد) او کابل پورې مال واخیست او پر (۲۹۸هـ) کال یې په بست کښې په خپل نامه سکه هم ووهله.

خو په پای کښې لیث پر (۲۹۸ هـ - ۹۱۰م) کال په یوه جګړه کښې د سبکري په لاس چې د المقتدر خلیفه له خوایې ملاتړ شوی و ورغئ، او په بغداد کښې بندي شو او د سیستان خلکو له دې کورنۍ څخه د علي یا

ابوعلي محمد د محمد د زوی او د لومړی لیث له لمسي سره پر (۲۹۸ هـ) کال بیعت وکړ، او تربست، غزني او کابل پورې یې هم د ده په نامه خطبه وویله، خو محمد د سیستان ساماني حکمران مات کړ، او بست ته ولاړ څو چې د ساماني احمد د اسمعیل د زوی جنګیالیو دی پر (۲۹۸ هـ) کال په رخج کښې ونیو، او بست ته یې راوست له نوموړی سبکري سره یې بغداد ته واستاوه، د همدغه کال په پای کښې د سیستان خطبه د سامان پر کورنۍ وویل شوه او د صفاریانو هغه پای ته ورسېده. خو پر (۲۹۹ هـ) کال د سیستان خلکو د ساماني حکمران منصور اسحق پر وړاندې بلوا وکړه او ابو حفص عمرو د یعقوب زوی د محمد لمسی او د عمرولیث کړوسی د صفاري کورنۍ لس کلن هلك یې میدان ته راویوست او د مولی سندلی په مشرۍ یې چې د صفاریانو له موالیو څخه و، ساماني حکمران ونیواو د سیستان د عیارانو په مرسته یې د نوموړی ابوحفص په نامه خطبه وویله. خو ساماني دربار حسین د علي مروزي زوی سیستان ته ولېږه او ابومنصور جیهانی د سامانیانو وزیر بیا سیستان تر زمینداوز او زابلستان پورې تر واك لاندې راوست (۳۰۳ هـ - ۹۱۵م) په دې توګه د ساماني دربار امیرانو تر رخج ارغنداو او ناوې پورې سیمې و نیولې او د طرابیل (ښايي چې د رتابیل مصحف وی) د پخوانیو زمامدارانو پایځوړ یې په زابلستان کښې له پینو وغورځاوه، پر (۳۱۰ هـ - ۹۲۲م) کال احمد د قدام زوی او عزیز د عبدالله زوی د سیستان امیران وو، چې پر (۳۱۱ هـ) کال بیا د سیستان خلك و پاریدل او امیر ابو جعفر احمد د محمد زوی، د خلف لمسی او د لیث کړوسی یې د صفاریانو له کورنۍ څخه راویوست او د سیستان د امیرۍ واګې یې ور وسپارلې او په رخه کښې خطبه هم د ده په نامه وویله شوه، د ده له خوا بیا حمك د رخج او محمد د بست حکمرانان و ټاکل شول، او

هېواد يې تر رخج او د هرات تر شاوخوا پورې ونيو، او تر (۳۵۲ هـ - ۹۶۳م) کال پورې يې خپلواک حکومت کاوه، د ښو اخلاقو خاوند او مدبر سړی و د ده د حکومت ورځې ترخلوېښتو کالو پورې په سيستان کښې ډېرې ښې تېرې شوې خو په پای کښې پر (۳۵۲ هـ) کال په سيستان کښې ووژل شو: تر ده وروسته يې زوی امير خلف بانو پرځای کښيناست، خو د ده او د اميرطاهر بوعلي تر منځ چې د يعقوب ليث د نيکه د وررله اولادې څخه و، د سيستان پر امارت اختلاف راوپېوکېد. چې نوموړی طاهر پر (۳۵۹ هـ - ۹۶۹م) مړشو نو زوی يې امير حسين له امير خلف بانو سره جنګېده او پر (۳۷۳ هـ) کال يې له امير سبکتګين څخه چې غزني يې تربست پورې نيولی و، مرسته و غوښته امير سبکتګين مرسته ورکړه او پر همدغه کال يې په منځ کښې روغه وشوه، حسين چې مړ شو د سيستان امارت اميرخلف ته پاتې شو، ده تر (۳۹۰هـ ۹۹۹م) پورې ښه خپلواک حکومت وکړ، څنګه چې دا مهال سلطان محمود له غزني څخه د سيستان امارت ګواښه، څکه نو خلف د هغه اطاعت و مانه چې هر کال به د غزني خزانې ته سل زره ديناره ورکوي.

خو سلطان محمود سيستان له خپله هېواده جلا پرې نه ښوو او پر (۳۹۳ هـ ۱۰۰۲م) کال يې پر هغه څمکه يرغل وکړ او خلف يې د سپهبد په طاق کښې کلابند کړ دی سلطان ته ورغی، خو سلطان د خراسان ګوزګانان ته تبعيد کړ او سيستان د سبکتګين کورنۍ د پاچهۍ برخه شوه، د همدغه خلف بانو له نسله د (۸۸۵هـ - ۱۴۸۰م) تر شاوخوا او حتی د صفويانو تر وختو پورې په سيستان کښې محلي اميران د ملوکو په نامه موجود وو چې په سيستان کښې يې د غزنويانو او نورو تر اطاعت لاندې حکمداري کوله.

په افغانستان کښې صفاري ملوك د اسلامي دورې لومړني علم

دوسته، عمران خوښوونکي او عادل پاچهان وو، چې په هېواد کښې يې سياسي او ديني يووالي راووست، د همدغو صفاريانو په وختو کښې دري ژبه درباري او ادبي ژبه شوه او محمد بن وصيف سکزی لومړی دري قصيده د صفاري پاچا په ستاينه کښې وويله؛ په دې زمانه کښې د افغانستان ختيزې سيمې لکه کابل او ګرديز د کابل شاهانو له لاسه ووتې او له افغانستانه د رتبيلانو او کابلشاهانو کمبله ټوله شوه.

(د صفاريانو او د سيستان د ملوکو بشپړه شجره ددې مخ مخامخ ده. ۴۱ نومره).

*۱ - يعقوب د ليث زوی (۲۴۷ - ۲۶۵ هـ)

*۲ - عمرو د ليث زوی (۲۶۵ - ۲۸۷ هـ) وژل يې په بغداد کښې ۲۸۹ هـ.

*۳ - طاهر د محمد زوی د عمروليث لمسی او ورور يې يعقوب د (۲۸۹ - ۲۹۶هـ).

*۴ - ليث د علی زوی د لومړي ليث لمسی (مشهور په شيرلباده) ۲۹۶ - ۲۹۸هـ).

۵ - ابوعلي معدل د علي زوی د لومړی ليث لمسی (۲۹۹هـ).

۶ - ابوحفص عمرو د يعقوب زوی د محمد لمسی او د عمروليث کړوسی (۳۰۰هـ).

*۷ - امير ابو جعفر احمد د محمد زوی د خلف لمسی د ليث کړوسی (۳۱۱ - ۳۵۲ هـ).

*۸ - ابواحمد خلف بن احمد (د ۳۴۴ هـ شاوخوا - مړ په ۳۹۹ هـ) ابن بانو.

۹ - امير طاهر بوعلي د محمد زوی د طاهر لمسی (د مور له

خواصفاری) (۳۵۲ - ۳۵۹ هـ).

۱۰ - امیر حسین د طاهر زوی (۳۵۹ - ۳۷۳ هـ).

۱۱ - بهاءالدین طاهر د نصر زوی د احمد لمسی (۴۸۰ هـ).

* ۱۲ - تاج الدین نصر د طاهر زوی د محمد لمسی (د ۴۸۲ هـ په شاو خواکښې مړ پر ۵۵۹ هـ).

۱۳ - شمس الدّین ابوالفتح احمد د نصر زوی (۵۵۹ هـ).

۱۴ - عزالملوك محمد د نصر زوی؟

* ۱۵ - تاج الدین حرب د محمد زوی (۵۶۲ هـ - مړ ۶۱۲ هـ).

۱۶ - شمس الدین یمین الدوله بهرامشاه د عثمان زوی (۶۱۲هـ).

*۱۷ - تاج الدین نصر د بهرامشاه زوی (۶۱۸ هـ).

*۱۸ - رکن الدین ابو منصور د بهرامشاه زوی (۶۱۸ هـ).

۱۹ - شهاب الدین محمود د عثمان زوی (۶۱۹ هـ).

۲۰ - علي د عثمان زوی (۶۲۲ هـ).

۲۱ - شمس الدین علی د مسعود زوی د خلف لمسی د مهربان کړوسی د طاهر کوسی (۶۲۶ هـ).

*۲۲ - نصرالدین د ابوافتح زوی د مسعود لمسی (۶۵۲ هـ).

۲۳ - شاه نصرت د نصرالدین زوی (۷۲۸هـ).

*۲۴ - قطب الدین محمد درکن الدین محمود زوی (۷۳۱ هـ).

۲۵ - تاج الدین د محمدزوی (۷۴۷هـ).

۲۶ - سلطان محمود د شاه علی زوی (۷۵۱ هـ).

*۲۷ - عزالدین د رکن الدین محمود زوی (۷۳۳هـ).

۲۸ - قطب الدین د عزالدین زوی (۷۸۴ هـ).

۲۹ - شاه شاهان تاج الدین د قطب الدین زوی (۷۸۸ هـ).

*۳۰ - قطب الدین د تاج الدین زوی (۸۰۵ هـ).

*۳۱ - شاه شاهان شمس الدین د قطب زوی (۸۲۲ هـ).

۳۲ - نظام الدین یحي د شمسَ الدین زوی (۸۴۲ هـ).

۳۳ - شمس الدین محمد د یحي زوی (۸۸۵ هـ).

۳۴ - سلطان محمود؟

۳۵ - امیر محمد مبارزالدین - (د ۸۴۵ هـ شاوخوا)

۳۶ - قطب الدین علی (۸۲۲ - ۸۴۲ هـ).

۳۷ - شاه حسین د ملك غیاث الدین محمد زوی د احیاء الملوك مؤ لف پر (۱۰۲۷ هـ) کښې.

اخخلیك:

گردیزی، تاریخ سیستان، تاریخ ادبیات د براون - طبقات سلاطین اسلام - ابن اثیر، طبري، طبقات ناصری و ابن خلکان، تاریخ الاسلام السیاسی، مروج الذهب، تاریخ عرب، روضة الصفا، لب التواریخ، گزیده، معجم البلدان، معجم الادبا، تاریخ تمدن اسلام جرجی زیدان، احیاء الملوك د تهران چاپ، تاریخ ادبیات د دکتور صفا - تاریخ ادبیات فارسی د سعید نفیسی.

په سیستان کښې د صفاریانو د ماڼیو د کنډوالو انځور -(۴۲ نومره عکس).

سامانیان

(۲۷۹- ۳۸۹هـ)

د سامانیانو کورنۍ د (سامان خداه) له اولادې څخه وه، چې یو نجیب سړی و، دی د بلخ په کلیوالي سیمو کښې حکمران او دین یې زردشتي و؛ د ګردیزی په وینا دی د (۱۹۷ هـ - ۸۱۲م) په شاوخوا کښې د مامون الرشید په هڅه مسلمان شو، اسد د سامان زوی د مامون حضور ته لار پیدا کړه، دغه اسد څلور زامن لرل: نوح - احمد - یحیی - الیاس - چې د خراسان د حکمران غسان د عباد د زوی له خوا سمر قند او سغد نوح ته، فرغانه احمد ته، چاچ او اسرو شنه یحیی ته او هرات الیاس ته وسپارل شول.

د احمد بن سامان زوی چې امیر نصر نومېد پر (۲۶۱ هـ - ۸۷۴م) کال د معتمد خلیفه له خوا د ماوراءالنهر په امارت وپېژاند شو، ده د بخارا حکومت خپل ورور اسماعیل داحمد زوی ته پرېښوو، خو پر (۲۷۵هـ-۸۸۸م) کال په بخارا کښې د دوو ورونو تر منځ سخته جګړه پېښه شوه، نصر د اسماعیل لاس ته ورغی او سمر قند ته واستول شو، پر (۲۷۹هـ-۸۹۲م) کال مړ شو، ټول ماوراءالنهر او خراسان د اسمعیل په لاس کښېوت او د معتضد او مکتفی خلیفه ګانو دربار هم دی رسماً په پاچهۍ و پېژاند، هغه د آل سامان د سلسلې بنسټ اېښودونکی دی چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال یې ځواک و موند او د بغداد د خلافت دربار هم دی د سیستان د آل صفار په

مقابل کښې چې د خپلواکۍ غږ یې تر خولې ویوست پیاوړی کړ، پر همدغه کال یې په بلخ کښې صفاري عمرولیث بندي کړ او شمالي او لویدیز افغانستان یې له تخارستانه ترمرو هراته ونیول او د ایران شمال او ماوراءالنهر هېوادونه یې د ساماني هېواد برخه کړل. د مجمل فصیحي په وینا د هند پرځینو لویدیزو سیمو هم د اسمعیل لاس برشوی و، چې بنایي د فصیحي مقصد ګندهارا وي، محمد د محمد زوی د عبدالله بلعمی لمسی د دري ژبې د تاریخ طبری مترجم د دغه پاچا فاضل وزیر و، اسمعیل پر (۲۵۹هـ - ۹۰۷م) کال وفات شو (د اسمعیل ساماني د قبر عکس - ۴۳ نومره).

د اسماعیل تر مړینې وروسته یې زوی احمد پر ځای کښېناست، دی پر (۲۹۷هـ - ۹۰۹م) کال هرات ته راغی او حسین د علي مروزی زوی یې سیستان ته ولېږه، څو چې صفاري حکمرانانو معدل اوبو علي چې تر بست او رخجه پورې واکمن وو له منځه یو وړل، سیستان یې د ساماني اسحاق زوی منصور ته ورکړ، خو لکه د مخه چې وویل شول د سیستان خلکو د سندلي په مشرۍ هغه ونیو (۳۰۰هـ - ۹۱۲م).

احمد پر (۳۰۱ هـ) کال د خپلو مریانو په لاس ووژل شو، خلکو د هغه اته کلن زوی نصربن احمد پر تخت کښېناوه ، خو د هیواد چارې د هغه پوه وزیر ابو عبدالله محمد د احمد الجیهاني زوی اداره کولې .

پر (۳۰۲ هـ - ۹۱۴م) کال په خراسان کښې منصور د ساماني اسحاق زوی یاغي او له سیستان او هراته حسین علي مروزی هم ورسره یوځای شو.

خو له ساماني درباره سپه سالار احمد د سهل زوی هرات ته راغی، همدا چې منصور په نیشاپور کښې مړشو، حسین پر (۳۰۶ هـ - ۹۱۸م) کال

تر سختو جګړو وروسته غاړه کېښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه ولیکل شول د سیستان ولایت د ساماني محلي حکمرانانو او امیرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه پېر نورې پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر دېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پېښو څخه د افغانستان په شمالي سیمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سیمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امیر په مرسته یې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امیر نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بیا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی یې لومړی عبدالملك پر تخت کښیناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵۶م) کال ابوالحسن سیمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکایت وکړ او پر ځای یې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹۶۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګین حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ و ګمارل شو، او ابوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکویه په وینا د ابوعلی محتاج د له منځه وړلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پایه وغځلاوه، خو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹۶۱م) کال مړ شو او ورور یې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښیناست، دده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګین د مخنیوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹۶۱م کال) له نیشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم،

تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ یې کښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹۶۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې یاغي شو، د ابوالحسن سیمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنیوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنیولو وروسته یې د غور ځینې کلاوې هم ونیولې. د منصور په عصر کښې د سیستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقویه شو، خو تر هغه وروسته نوموړي خلف په سیستان کښې د سامانیانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې یې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثیر په وینا د ساماني دولت د کمزورتیا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هیله پیدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای یې دویم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې یې تر مړینې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سیمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګین له دنیا تلی او پر ځای یې زوم سبکتګین د غزني د چارو واګې په لاس کښې نیولې وې او ابو علي سیمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړینې وروسته یې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فایق خاصه سره یې لاس یو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار یوسړی چې ابوالعباس تاش نومید خراسان ته واستاوه او له سبکتګینه یې مرسته وغوښتله، سبکتګین له خپل زوی محمود سره د دویم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال یې د هرات ښارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د دیلمیانو دربار ته پناه یووړه، دویم امیر نوح سبکتګین ته د "ناصرالدین" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه یې تر

تر سختو جګړو وروسته غاړه کېښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه وليکل شول د سيستان ولايت د ساماني محلي حکمرانانو او اميرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه ډېر نورې پېښې د افغانستان په تاريخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر ډېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پېښو څخه د افغانستان په شمالي سيمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سيمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امير په مرسته يې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امير نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بيا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی يې لومړی عبدالملك پر تخت کښېناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵٦م) کال ابوالحسن سيمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکايت وکړ او پر ځای يې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹٦۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګين حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ وګمارل شو، او ابوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکويه په وينا د ابوعلی محتاج د له منځه وړلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پايه وځغلاوه، خو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹٦۱م) کال مړ شو او ورور يې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښېناست، ده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګين د مخنيوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹٦۱م کال) له نيشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم،

تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ يې کېښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹٦۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې ياغي شو، د ابوالحسن سيمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنيوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنيولو وروسته يې د غور ځينې کلاوې هم ونيولې. د منصور په عصر کښې د سيستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقويه شو، خو تر هغه وروسته نومړي خلف په سيستان کښې د سامانيانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې يې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثير په وينا د ساماني دولت د کمزورتيا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هيله پيدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای يې دويم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې يې تر مړينې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سيمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګين له دنيا تلی او پر ځای يې زوم سبکتګين د غزني د چارو واګې په لاس کښې نيولې وې او ابو علي سيمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړينې وروسته يې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فايق خاصه سره يې لاس يو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار يوسړی چې ابوالعباس تاش نوميد خراسان ته واستاوه او له سبکتګينه يې مرسته وغوښتله، سبکتګين له خپل زوی محمود سره د دويم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال يې د هرات ښارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د ديلميانو دربار ته پناه يووړه، دويم امير نوح سبکتګين ته د "ناصرالدين" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه يې تر

غزني، کابل او بلخ پورې وپېژاند، د هغه زوی محمود یې د "سیف الدوله" په لقب د نشاپور حکمدار وټاکه. دویم امیر نوح او سبکتګین دواړه پر (۳۸۷هـ) کال مړه شول او دویم منصور د دویم نوح سپین زنی زوی پر ساماني تخت کښېنول شو، خو د سامان د کهاله د نظام رسۍ وشلېده، ایلك خان بخارا ونیوه او بکتوزن دویم منصور ړوند کړ (۳۸۹ هـ - ۹۹۸م). ورور یې دویم عبدالملك د دویم نوح زوی پر تخت کښېناوه، خو سلطان محمود د هغه رانده پاچا د کسات اخیستلو له پاره مرو ته لاړ او په پای کښې یې له بکتوز او فایق سره داسې وکړل چې: هرات او بلخ (یعنې د افغانستان تر کابله) دې د محمود وي او نیشاپور او مرو دې د دوی.

محمود پر (۳۸۹ هـ) کال له دې جګړې راوګرځید، او پر همدغه کال ایلك خان بخارا ونیوله، دویم ساماني عبدالملك یې په اوزګند کښې بندي کړ او همهلته یې وواژه. ابونصر ابراهیم منتصر د دویم نوح زوی د سامانیانو وروستني شهزاده په ډېره زړورتیا دمحمود له ورور نصر او ایلك سره جګړه کوله، خو په پای کښې د محمود په لمسانه پر (۳۹۵ هـ -۱۰۰۱ ع) کال ووژل شو، چې همدا د سامانیانو د سلسلې پای و.

د دغه مهال له علمي او اداري نومیالیو څخه دوه نامتو وزیران یو محمد د احمد جیهاني زوی (د ورکې جغرافیا ټولوونکی) او بل محمد د محمد بلعمي زوی (په دری ژبه د طبری تاریخ مترجم) او د دري له پخوانیو شاعرانو څخه هم ابو شکور بلخي، رودکي. دقیقی بلخي، او ابو محمد هاشم (په بست کښې د پښتو شاعر چې پر ۲۹۷هـ مړ دی) او نور وو.

د سامانیانو پر مهال، اسلام دین د اسلامي مدنیت له عربي ژبې او ادب سره تر کابله رارسیدلی و، خو د هېواد د ختیزو سرحدو لکه: ننګرهار، لغمان، کونړ او د خوست او منګل د غرونو اوسیدونکي پر خپلو پخوانیو

ادیانو، ژبو او مدنیت پاتې وو او دري ادبیاتو ښه وده کړې وه (۴۴ نومره د سامان د کورنۍ شجره.)

۱ - لومړی نصر د احمد ساماني زوی (۲۶۱ - ۲۷۹ هـ).

*۲ - اسمعیل د احمد زوی (۲۷۹ - ۲۹۵ هـ).

*۳ - احمد د اسمعیل زوی (۲۹۵ - ۳۰۱ هـ)

*۴ - دویم نصر د احمد زوی (۳۰۱ هـ - ۳۳۱)

*۵ - لومړی نوح د نصر زوی (۳۳۱ - ۳۴۳ هـ).

*۶- لومړی عبدالملك د نوح زوی (۳۴۲ - ۳۵۰ هـ).

*۷ - لومړی منصور د نوح زوی (۳۵۰ - ۳۶۶ هـ).

*۸ - دویم نوح د منصور زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ هـ).

*۹ - دویم منصور د دوهم نوح زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ هـ).

*۱۰ - دویم عبدالملك د دوهم نوح زوی (۳۸۹ هـ).

۱۱ - ابوابراهیم منتصر د دویم نوح زوی (۳۹۰ هـ) د ده تروژلو پورې پر (۳۹۵ هـ).

اخځونه:

ګردیزی - ابن اثیر - طبقات ناصری - دایرة المعارف اسلامی - تاریخ سیستان - تجارب الامم - تاریخ الاسلام السیاسی - مختصر تاریخ ایران د پاول هورن - روضةالصفا، طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ بخارا - لب التواریخ - تاریخ یمینی - دبارتولد ترکستان - حبیب السیر.

مناجاتو نه په پښتو ادبیاتو کښې منقول او په لاس کښې شته، تر هغه وروسته د سړبن زوی خرښبون د سلیمان له غره څخه د غلزیو د کلات د غونډان تر غره پورې واك درلود ، پر (۴۱۱ هـ - ۱۰۲۰م) کال د سلیمان غره په جنوبي لمنه "مرغه" کښې مړ شو، همدارنګه اسماعیل د بیټني زوی د سلیمان په غره کښې واکمني او روحاني نفوذ درلود، د ده د واکمنۍ لمن د سلیمان غره لوېدیز پلو ته له "وازې خوا" څخه تر غزني پورې رسېده له دغو دوو تنو څخه هم د پښتو پخواني اشعار راپاتې دي (د ۴۰۰هـ - ۱۰۰۹م په شاوخوا کښې). د خرښبون درې زامن: کند، زمندو او کاسي د پښتنو د ټبرو نومیالي نیکونه دي، چې د دوی کول لړۍ په افغاني نسب نامو کښې ځرګنده شوې ده.

پاتې دې نه وي چې خرښبوني پښتانه د افغانستان په لوېدیزو سیمو کښې خپاره وو، لکه عبدالرزاق سمرقندی چې په غزني او برمل کښې د "افغان خرشواني" په نامه د هغو یادونه کوی، (۸۲۰ هـ) شاوخوا. (مطلع سعدین دویم ټوك لومړی برخه ۳۵۹ مخ لاهور چاپ).

د افغاني انسابو په کتابو کښې دا درې ورونه غرغښت - بیټنی او سړبن د پښتنو ټبرو د لړۍ سرونه ګڼل شوي دي، چې په دې ځای کښې د دوی د نسب د شجرې مهمې څانګې لیکل کېږي. (وګورئ ۴۵ مه نومره د نسب شجره).

ماخذونه: د سلیمان ماکوتذکرة الاولیاء، پښتانه شعراء لومړی ټوك، ایین اکبري، مخزن افغاني، د درویزه تذکرة الابرار، پټه خزانه، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ ټوك، مطلع سعدین ۲ ټوك، حیات افغاني، شوکت افغاني، صو لت افغاني. خورشید جهان، د سراولف کیرو پټانان، د صوبه سرحد او بلوچستان ګزیتیر، د افغانستان ګزیتیر، تاریخ سلطاني.

پښتانه واکمنان

(د ۳۰۰ هـ شاوخوا)

له هغه ډېر پخواني کهاله چې د کسي (سلیمان) پر غره، د غور په غرو او د هغو سیمو په شاوخوا کښې یې د پښتنو واکمني او لاربښوونه کوله د کیس عبدالرشید پښتون (پټان) درې زامن مشهور دي چې غرغښت، بیټنی او سړبن نومېدل. د دغه پښتانه کهاله په اړه ډېرې سیمه ییزې افسانې شته، خو هغه څه چې د پښتنو پخواني مورخ سلیمان ماکو د (٦۱۲ هـ -۱۲۱۵م) په شاوخوا کښې په خپله تذکره کښې لیکلي او تر هغه وروسته نورو مورخانو لکه ابوالفضل علامی په ایین اکبري کښې (۱۰۰٦ هـ -۱۵۹۷م)، اخون درویزه (چې پر ۱۰۴۸هـ - ۱٦۲۸م مړ دی) په تذکرة الابرار او مخزن اسلام کښې، نعمت الله هروي په مخزن افغاني کښې (۱۰۱۸ هـ - ۱٦۰۹م) شیخ امام الدین خلیل (چې پر ۱۰٦۰ هـ مړ دی) په تاریخ افغاني کښې تاید کړی دی او تاریخي حقایق دي دا راښیي چې دغو درې واړو ورونو د (۲۵۰ تر ۳۰۰ هـ پورې) په افغانستان کښې د غور له غرو څخه د سلیمان تر غره پورې واکمني او روحاني او قبیلوي نفوذ درلود. د شیخ بیټني ځینې پښتو

فریغونیان

(۲۵۰ - ۴۱۰ هـ شاوخوا)

دغه کهاله د سامانیانو او غزنویانو په وختو کښې په گوزگانان کښې واکمني درلوده او له دوارو سلطنتي کورنیو سره یې دوستانه اړیکي ساتل، علم روزونکي او سوله پال، پوه پاچاهان وو، د دوی د حکومت شمالي ویش امو سیند او جنوبي ویش یې غرستان، غور او تالقان (د کروان رباط ته نژدې) د زمینداور او هیلمند تر شاوخوا پورې رسېده، په غور کښې هم د فریغونیانو تر لاس لاندې یو حکمران ناست و. دی غورشاه نومېد. په خپله گوزگان د سرپل شاوخوا ته ویل کېده، دا کهول تر اسلام د مخه د "گوزگان خداه" د پاچهانو له نسله و، چې د فریغون په رباط یې اړه درلود، دا رباط د مقدسي په وینا له اندخو د (اوسنی اندخوی) او کرکی څخه د یوې ورځې لارې واټن و. د افریغ کلمه د دغه هېواد په لرغونیو نومو کښې تر خوارزمه لیدل کېږي خو په خپله د فریغون (د دغه کهاله د لړۍ د مشر په اړه) څه معلومات نه لرو پرته له دې چې دا لعتبی په وینا د دریېمې هجري پېړۍ په شاوخوا کښې د افریغون رباط ته نژدې اوسېده، خو د ده زوی احمد بن فریغون د اسلامي دورې په تاریخ کښې د دغه کهاله لومړی سړی دی چې موږ یې پېژنو نرشخي وايي:

پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال چې امیر اسمعیل ساماني له عمرولیث صفاري سره جنګېده، امیر احمد فریغوني د عمرولیث له خوا هم د بلخ حکمران وپېژندل شو. قابوسنامه دی د ډېرو آسونو د گلو خاوند گڼي چې د ورځې یې زر ارزق بهاڼان راوړل او دا خبره مبالغه نه ده، ځکه چې د دې سیمو خلك تر اوسه د اسونو د گلو په ساتنه او روزنه مشهور دي.

د دغه کهاله یو بل واکمن ابوالحارث محمد د احمد زوی دی چې موږ هغه د دري ژبې د پخوانۍ جغرافیې کتاب (حدودالعالم) له مخې پېژنو، دی پوه پالونکی واکمن و چې دا کتاب پر (۳۷۲ - ۹۷۲م) کال ده ته وړاندې شوی و او د دې کورنۍ د ډېر خواك په وخت کښې حکمران و، اصطخري د (۳۴۰-۹۵۱) په شاوخوا کښې هغه یاد کړی دی. د بارتولد په وینا (۳۶۵ ۹۷۵ع) کال یې خپله لور ساماني زلمي پاچا نوح د منصور زوی ته ورکړه، د العبتي په وینا تر (۳۸۰ هـ -۹۹۰م) کال وروسته نوح د منصور زوی دی د فایق جګړې ته راوغوښت خو ماته یې وخوړه. ابن اثیر وايي چې پر (۳۸۳هـ) کال نوح له خراسانه گورگان ته راغی او ابوالحارث ورسره یو ځای شو او پر (۳۸۵ هـ) کال چې سبکتگین له فایق سره جنګېده ابوالحارث د سبکتگین د ملاتړ له پاره هرات ته راغی او د العبتي په وینا، په همدغو وختو کښې خپله بله لور د سبکتگین زوی محمود ته ورکړه او د سبکتگین یوه لور یې خپل زوي ابوالنصر احمد د محمد زوی ته په نکاح کړه، پر (۳۸۶هـ - ۹۹۶م) کال چې سبکتگین مړ شو، همدغه ابوالحارث د محمود او د هغه د ورور اسمعیل تر منځ روغه وکړه، له محمود سره غزني ته لاړ او پر (۳۸۹هـ ۸۹۸م) کال محمود د اسمعیل نیول هم ابوالحارث ته وسپارل دا د تاریخ په پاڼو کښې د ابوالحارث وروستنۍ یادونه ده.

العبتي پر (۳۹۴ هـ - ۱۰۰۳م) کال د فریغون بن محمد په نامه یو

تن یادوي چې محمود هغه له بلخ څخه په وروستنی ساماني شهزاده منتصر پسې د اندخود او مرورود خواته اســـتولی و، خو د ده پوره احوال لاس ته رانه غی. د دې کورنۍ یو بل سړی ابو نصراحمد د محمد ابوالحارث زوی دی چې دالعبتي او ګردیزي په وینا د ګوزګانان و، پر (۳۹۸ هـ - ۱۰۰۷م) کال په هغه جګړه کښې چې د قراخانیان او د محمود د ورور تر منځ په پل چرخیان کښې وشوه د محمودی لښکر د منځ (قلب) مشرو او پر (۴۱۰هـ ۱۰۱۰م) کال مړ شو. بیهقي د (۴۱۰هـ-۱۰۱۰م) کال په پېښو کښې لیکي چې پر همدغه کال محمود د غور جګړو ته لاړ، خو د ده شهزادګان مسعود او محمد پر څوارلس کلنۍ په زمینداور کښې د امیر فریغون ګوزګانان له زوی حسن نومي سره اوسېدل په همدغه کال امیر ابوالحارث مړ و، ځکه نو د ده زلمی زوی حسن د سبکتګین د لور له نسه د ګوزګانان د تاج وتخت نامزد و، خو دا سمه څرګنده نه ده چې د احسن د همهغه فریغون بن محمد زوی و، که د ابو نصر؟ خو په دې خبر یوو چې سلطان محمود د العبتي او عوفي په وینا د ابو نصر فریغوني لور خپل زوی محمد ته وکړه او د ګوزګانان ولایت یې بیرته ابو نصر ته ورکړ او ابو محمد حسن د مهران زوی یې د هغه ځای د چارو په کفالت له ده سره وګماره ګواکي د ګوزګان سیمه پر (۴۰۸هـ - ۱۰۱۷م) کال بشپړه د غزنویانو تر واکمنۍ لاندې راغلې وه، ناصر خسرو علوي په دغه بیت کښې اشاره ورته کړې ده:

کجاست آنکه فریغونیان زهیبت او
زدست خویش بدادند ګوزګانان را

په دې توګه نو د فریغونیانو کهول دافغانستان د لوېدیزو شمالي سیمو، سیمه ییز پاچاهان وو، چې په عدالت نېکنامۍ او د علومو په پالنه

یې شهرت درلود د فریغون په دربار کښې نامتو پوهان او لیکونکي روزلي شوي دي چې له هغې جملې څخه: بدیع الزمان همداني، ابو الفتح بستي، د مفاتیح العلوم خاوند خوارزمي او د حدودالعالم نامعلوم مولف دی.

د دغه کهاله نومیالي:

۱- امیرفریغون (۲۵۰ هـ).

۲- امیر احمد دفریغون زوی (۲۷۹-۳۳۷ هـ شاوخوا).

۳- ابوحارث محمد داحمد زوی (۳۳۷-۳۸۹هـ).

۴- فریغون د محمد زوی (۳۹۴هـ شاوخوا).

*۵- ابو نصراحمد د محمد زوی (۳۹۰- ۴۱۰هـ).

٦- حسن دابونصراحمد زوی؟ (۴۱۰هـ).

اخځ:

العبتي، ګردیزی، اصطخری، نرشخی، مقدسي، بیهقی، قابوس نامه، عوفي، ابن اثیر، مینورسکی دحدودالعالم پر لمنلیکونو، د بار تولد جغرافیای تاریخي ایران، معجم الانساب - د مینورسکي مقالې د لندن چاپ.

د ملتان لودیان

(د ۳۷۰ -۴۰۱ هـ شاوخوا)

د (۳٦٦هـ ۹۷٦م) په شاوخوا کښې سبکتګین په غزني کښې واکمن او ساماني واکمن، بې واکه او کمزوې شول ځکه نو د افغانستان ښارونه له تخارستان او بلخه تر ګوزګانان هرات، سیستان، بست او کابل تر ګردیزه د غزني په پایتخت پورې وتړل شول (۳٦۸هـ-۹۷۸م).

په دغه وخت کښې دافغانستان ختیزو سیمو تر ماورای سند او ملتان پورې د ملتان د لودیانو په نامتو کهاله اړه درلوده او له لاهوره تر خیبره جیه پاله کابلشاه حکم کاوه. هغه وخت چې سبکتګین پر کابل او ننګرهار یرغل وکړ، جیه پاله وړاندې ورغی او د غزني په شاوخوا کښې یې ورسره جګړه وکړه خو مات شو، د جګړې د تاوان تر ورکولو وروسته بېرته لاهور ته وګرځېد او د قنوج، ډهلي، اجمیر او کالنجر راجه ګان یې له ځان سره ملګری کړل دیو لك چمتو سپرو سره تر خیبره را تېر او د کابل سیند پر غاړه لغمان ته راورسېد.

سبکتګین له هغه سره جګړه وکړه په زرګونو سرې یې ځنې ووژل او نور یې پر شا وشړل، د سند تر سینده پسې ولاړ، په پېښور کښې یې خپل -یو امیر له اوو زرو سپرو سره پرېښوو او په خپله غزني ته راغی (۳۸۱هـ

۹۹۱ م) په دغه وخت کښې ملتان د لودي شیخ حمید په لاس کښې و، (لودي د پښتنو یو نامتو ټبر دی) دغو لودیانو چې د سبکتګین واك ورخ پر ورخ په ډېرېدو ولید له هغه سره یې روغه وشوه او چې جیه پاله ماته وکړه شیخ حمید په ملتان کښې پر خپل ځای پاتې شو او له سبکتګین سره یې تړون وکړ (۳۸۲ هـ). د ده وراره شیخ رضی په اخباراللودي کښې د احمد لودی په وینا د پښتو ژبې له شاعرانو څخه و، چې د حمید لودي په وختو کښې یې د افغانانو په غرو (سلیمان غره) کښې د اسلام تبلیغ کاوه، له دې څخه څرګندېږي چې د سند او غزني تر منځ ځینو افغانانو لا تر دغه وخته د اسلام دین نه و منلی، لکه چې پر (۳۷۲ هـ) کال د (حدودالعالم) جغرافیا لیکونکی د کندهار ښار (د اندس پر غاړه) د برهمنانو او بتانو او لغمان د بودتونو (بتکدو) او بنیهار (بنیر) د بت پرستو هندوانو او افغانانو ځایونه بولي، حال دا چې په همدغه وخت کښې بست غور او رخد اسلامي ښارونه وو او کابل یو داسې ښار و چې نیمایي یې مسلمانان او نیمایي یې هندوان وو. د شیخ حمید د مړینې خبر په تاریخ کښې نه شته خو دومره ښکاري چې په ملتان کښې د ده واکمني د سند تر غاړو او د سلیمان تر غره پورې رسېده. لاهور تر ټکسیلا او ویهند تر کندهاره (د سند د سیند پر غاړه) په جیه پاله پورې اړه درلوده، خو پر (۳۹۲ هـ ۱۰۰۱ م) کال محمود ویهندونیو او پر (۳۹٦ هـ ۱۰۰۵ م) کال چې یې پر ملتان لومړی یرغل وکړ. د ملتان حکمران ابوالفتوح داود د نصر زوی و، نو څرګنده شوه چې نصر د شیخ حمید زوی د لودیانو دویم حکمران د (۳۹۰ هـ - ۹۹۹ م)په شاوخوا کښې حکومت کاوه، دی تر حمید وروسته د هغه پر ځای کښېناست له غزنویانو سره د لودیانو د کورنۍ په سیاسي سیالۍ کښې د سلطان محمود له خوا په بده عقیده او د اسمعیلي ملا حده و، دین ته په ګروهېدلو متهم شوی و. مګر د پښتو له هېوادنیو اخځونو لکه

پټه خزانه او د ده له پښتو شعره خرګندېږي چې دا تور غلط او دی ملحد او بې دینه نه و.

ابوالفتوح داود تر نصر وروسته د ملتان تخت ته ورسېد او پر (۳۹۵ هـ ۱۰۰۴م) کال سلطان محمود د بهاتیه پر حکمران (بجی راو) باندې یرغل وکړ، داود څه اعتنا ورته ونه کړه، ځکه نو پر دا بل کال محمود له نوي لښکر سره د ننګرهار له لارې ورغئ، لومړی یې راجه اننده پاله په پېښور کښې مات او بیا ملتان ته ورسېد او تر اوو ورځو کلا بندۍ وروسته داود لودي پر کال دوه لکه او په بل روایت دوه کروړه درهمه خراج ومانه، شل زره درهمه یې هم د جګړې تاوان ورکړ محمود سره یې د روغې تړون وتاړه او تر (۴۰۱ هـ ۱۰۱۰م) کال پورې یې پر ملتان او د افغانستان پر ختیزو سیمو حکومت وکئ، خو پر همدغه کال محمود پر ملتان یرغل وکړ او هغه یې ونیو، د کندهار د شمال د غورك په کلا کښې یې بندي او همهلته مړ شو.

که څه هم چې د داود په مړینې د پخوانیو لودیانو کهول له منځه ولاړ خو د داود اولاده تر هغه وروسته هم په ملتان کښې وه، او د فخرمد بر په وینا د داود زوی شیخ د سلطان مسعود تر مړینې وروسته په ملتان بلواو کړه، چې د سلطان مودود له خوا یو لښکر د لوی حاجب احمد محمد او فقیه سلیطی په سپه سالارۍ دده د سر کوټلو له پاره وګمارل شو، همدا چې لښکر د وایوه کلا ته ورسېد، نوموړی شیخ له خپلو ملګریو سره منصوره ته ولاړ او غزنوي لښکریانو ملتان ونیو، دا په ملتان کښې د لودي کهاله د پایڅوړ ورستی یادونه ده.

دا کهول په هند کښې د اسلامي او افغاني ثقافت لومړنی ممثل دی، د دغه کهاله دوه تنه شیخ رضي د حمید وراره او نصر د حمید زوی د پښتو ژبې شاعران وو، د دوی شعرونه او ژوند پېښې د پښتو شاعرانو

تذکرې پټې خزانې د شیخ احمد ابن سعید اللودی د کتاب اعلام الوذعی فی اخبار اللودی (٦٨٦ هـ ١٢٨٧م) په حواله راوړي دي، "فرشته" هم د هغو افغانیت لیکلی دی. موږ وینو چې لودیانو پر (۸۵۵ هـ) کال بیا د بهلول لودي په مشرۍ په هند کښې د سلطنت دویمه کورنۍ جوړه کړې او سل کاله یې حکومت کړی دی (۹۳۲ هـ) خو د لودیانو لومړی کهول د افغانستان په تاریخ اړه لري او د بهلول کورنۍ په هند کښې پاچهي کړې ده.

د لومړي کهاله نومیالی:

۱- شیخ حمید لودي (د ۳۷۰ هـ شاوخوا).
۲- شیخ رضی د حمید وراره (د ۳۸۰ هـ شاوخوا).
۳- نصر د حمید زوی (د ۳۹۰ هـ شاو خوا).
۴- ابو الفتوح دواد د نصر زوی (۳۹۵ شاوخوا)
۵- شیخ ... د داود زوی (د ۴۳۲ هـ شاوخوا)

اخځونه:

تعلقات هندو عرب - زین الاخبار- د پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټوك - شوکت افغانی - تاریخ یمینی - فرشته - طبقات اکبری - حدود العالم - تاریخ سند - ابن اثیر - حیات افغانی - خورشید جهان - پټه خزانه - آداب الحرب.

د تخارستان د باینجور کورنۍ

(۲۳۲- ۳۷۲ هـ)

د دې لړۍ امیرانو په تخارستان، بلخ، خلم، ترمذ، اندراب، پنجهیر، بامیان او وخش کښې حکمراني کوله او په هغه باینجور اړه لري چې د عباسي خلیفه ګانو منصور او مهدي هممهالي وو، کېدای شي چې تر اسلام دمخه د تګین شاهانو پایخوړ وي.

* ۱ - له هغې ډلې څخه: داؤد د الیاس زوی چې د ۲۳۲ هـ په شاوخوا کښې یې سکه وهلې او پر (۲۵۸هـ) کال یعقوب لیث صفاري له ده څخه بلخ ونیو. دی له ۲۳۳ کال څخه تر ۲۵۸هـ پورې د بلخ حکمران و او پر ۲۵۹ هـ کال مړ شو.

* ۲ - ابو داؤد محمد داحمد زوی او د باینجور لمسی، چې د ۲۶۰هـ په شاوخوا کښې یې سکه وهلې ده، دی له ۲۶۰ کال تر ۲۶۵ هـ پورې د بلخ او تر ۲۷۹ هـ پورې د تخار، جوزجان، ختلان او ترمذ واکمن و.

* ۳ - ابو جعفر احمد د محمد زوی او د احمد لمسی چې د ۲۷۹هـ له شاوخوا څخه واکمن و او پر ۲۸۸هـ کال یې په اندراب کښې سکه وهلې ده.

* ۴ - جعفر د احمد زوی او د محمد لمسی چې تر ۳۱۰ هـ وروسته یې حکومت کاوه او پر ۳۱۰-۳۱۲-۳۱۳- هـ یې په ختل کښې سکه وهلې چې

اوس هم شته.

* ۵ - احمد د جعفر زوی او د احمد لمسی چې د ۳۷۲ هـ په شاوخوا کښې حکمران و او د ګردیزي په وینا د چغانیانو دابی علی احمد د محتاج د زوی ملګری و.

د دې کورنۍ ځینې نور کسان هم حکمرانان وو، لکه داؤد د باینجور زوی چې پر ۲۰۶ هـ کال د بصرې عامل و، هاشم د باینجور زوی چې دوخش او هلاور د حکمران و، پر ۲۴۳ هـ کال مړ دی، بیګ د عباس زوی او د باینجور لمسی د ختل خاوند، حارث چې له ۲۷۲ څخه تر ۲۹۳ هـ پورې د ختل حکمران و او سکه یې هم وهلې ده، داود دابو داؤد زوی د عباس لمسی چې د ۲۷۲ هـ په شاوخوا کښې ژوندی و، حاتم د داود زوی او د باینجور لمسی چې د (۲۵۱هـ) په شاوخوا کښې د جوزکرمان حاکم و، او الیاس د هاشم زوی چې په ۲۱۱ هـ کال د مصر سر لښکر و. (د دې کورنۍ د نسب شجره وګورئ ۴۶ لمبر)

د غـــرســـتـــان شـــاران

(۲۸۹ - ۵۵۰ هـ)

لکه مارکوارت چې په ایرانشهر کښې څرګنده کړې ده، د "شار" کلمه له "شیر" او "شاه" سره ګډه ریښه لري او دا د افغانستان د منځنۍ سیمې د یو شمېر واکمنو لقب و، چې د واکمنۍ سیمې یې ختیز خوا ته د بامیان د شیرانو د هېواد ګاونډۍ وې او لکه د دغه کتاب په لومړیو بحثو کښې چې مو وویل دا شاهي کهولونه د دغه هېواد د هپتالي کوشاني عناصرو پایڅوړ دی او د حکمرانۍ مرکز یې په بشین کښې و، چې شورمین او بغشور هم د هغه ځای ښارونه وو او د دغه هېواد ار نوم په اوستایي تلفظ "غرستانه" او په طبقات ناصري کښې هم "غرستان" (په پښتو د غر{کوه} په مانا+ستان) دی. فردوسي یې په شاهنامه کښې د "غرچګان" په نامه یادوي او معرب یې غرجستان یا غرشستان دی. د دې سیمې شاران حکمرانان په نیاو (عدل) او داد مشهور وو، ناصر خسرو قبادیاني په دغه بیت کښې د دغو کورنیو او د دوی د حکمرانۍ د مرکزو داسې یادونه کړې ده:

استاده بد به بامیان شیری   بنشسته بعزدربشین شاری[1]

داسې ښکاري چې د غرستان شاران تر اسلام د مخه هم د دې

۱- د ناصر په دیوان کې دا بیت ناسم لیکل شوی، چې سم شو.

سیمې حکمرانان و، د دوی د نیکونو یو تصویر چې لاس ته راغلی کټ مټ د هپتالي (هیاطله - هون) د پاچهانو بڼو ته ورته دی.

په اسلامی عصر کښې د غرستان د شارانو یادونه د سلطان محمود د فتوحاتو او د غزني سلطنت تر اداري لاندې د هېواد له اداري تمرکز سره منځ ته راځي، چې یو له دې غرستانی شارانو څخه "شاررشید" پر ۳۸۹ هـ کال د سلطان محمود سیاسي مشرتابه او هېواد اداري یووالي ته غاړه ایښي وه، بل شار ابونصر محمد، د اسد زوی دی چې پر ۴۰۵ هـ کال سلطان محمود بندي کړ او پر ۴۰۶ هـ کال په هرات کښې مړشو.

۳ - شارشاه ابو محمد د محمد زوی و، چې د پلار پر ژوندانه د هغه پر ځای کښېناست او له سلطان محمود او ابو علي سیمجور سره وجنګید او تر ۴۰۶ هـ کال وړاندې مړ شو.

۴ - شارارد شیر.

۵ - شارابراهیم دارد شیرزوی.

۶ - شارشاه دابراهیم زوی چې لور یې "حور ملکه" د سلطان حسین جهانسوز غوري ماندینه وه.

هغو شارانو چې د سلطان محمود تر وخت وروسته تېر شوي د غزني او غور تر مرکزي واکمنۍ لاندې ژوند کاوه، خو پوهان او علم پالونکي خلک وو.

ماخذونه:

ابن اثیر - تاریخ یمینی عتبی - دایره المعارف اسلامی، د غرجستان ماده - نامهای ایرانی جبستی-روضته الصفا- تاریخ ګزیده - معجم الانساب زمباور - ابن خرد اذبه ۳۹ - معجم البلدان ۳-۷۸۵.

د اندراب امیران

دا امیران هم د هپتالي کوشانیانو د پخوانیو حکمرانانو له پایخوړه ښکاري چې په اسلامي عصر کښې یې اسلام منلي او د اندراب په غرو کښې پاتې شوي دي، له دې کبله چې د دوی د حکمرانی سیمه د ستغو غرو په منځ کښې وه، نو ځکه د جهانګیرانو له واکمنی خوندي پاتې وو.

له دغو امیرانو څخه یوازې د دوو تنو نومونه د دوی له سکو څخه لاس ته راغلي دي او دا سکې د ارمیتاژ په موزه کښې شته:

* ۱ - مکتوم د حرب زوی (د ۳۵۹ هـ پر شاوخوا).
* ۲ - سهلان د مکتوم زوی (د ۳۶۵ له شاوخوا څخه تر ۳۷۴هـ پورې).

مأخذونه:

معجم الانساب زمباور - د مار کوف د ارمیتاژ فهرست.

چغانیان امیران - آل محتاج

چغان (معرب یې صغان) تر آمو ها خوا یو ځای دی چې اوس د شوروي تاجکستان جمهوریت جنوبي برخه ده. په نوموړي ځای کښې له پخوانیو زمانو څخه یوه سلطنتي کهاله د "چغان خدات" په نامه حکومت کاوه، چې له آریایي تاجیکو عناصرو څخه و؛ د اسلامي درېیمي پېړی په سر کښې امیر محتاج نومي هلته حکمران او چغان خدات ته منسوب و، چې تر هغه وروسته یې کورنی په تاریخ کښې د "آل محتاج" په نامه مشهوره شوه، له دې کورنی څخه عادلان او پوهان امیران منځته راووتل، د سامانیانو او غزنویانو په وختو کښې یې د آمو سیند پر دواړو غاړو بلخ او تخار باندې د هندوکوش تر شمالي لمنو پورې حکومت کړی دی. د محتاج د پلار دا یادونه چې احمد نومېده د یا قوت په معجم الادباء کښې راغلې ده، ژوند یې پر (۲۵۰هـ) اټکلېدی شي - د دې کورنی نور غړي دا دي:

۱ - له محتاجه یو زوی د ابو سعد مظفر په نامه پاتې شو چې د ۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې یې ژوند او حکومت کاوه، زوی یې ابوبکر محمدبن مظفر د ساماني نصر بن احمد د دربار امیر او پر ۳۲۱ هـ کال د خراسان حکمران او د خراسان د ټولو عسکرو سپه سالارو، تر هغه د مخه د ۲۹۸هـ کال پر محرمه د اسمعیل ساماني د زوی احمد له درباره د سیستان د نیولو

له پاره استول شوی و او په ګرګان کښې حاکم شو، په خراسان کښې د ده د واکمنۍ ورځې له (۳۲۱ هـ) کاله د ده د مړینې تر کاله (۳۲۹هـ) پورې وې، دغه سړي د خراسان په پیښنو کښې تل د یوه غښتلي او اغېزمن واکمن په توګه لاس درلود او په چغانیان کښې ښخ دی.

۲ - ابوعلي احمد د محمد زوی او د مظفر لمسی چې پر ۳۲۷ هـ کال د پلار د ناروغۍ پر وخت د خراسان سپه سالار او حکمران و، پر ۳۲۹هـ کال په جرجان اوری کښې له ماکان بن کاکي سره وجنګېد او هغه یې وواژه، خو پر ۳۳۳هـ کال چې د امیر نوح بن نصرساماني د دربار له خوا د خراسان له حکمرانۍ څخه لرې کړی شو، نو سر یې له اطاعته وغړاوه، نوح یې خلع کړ، په خپله یې د خراسان د چارو واګې په لاس کښې ونیولې او د ژوند تر پایه یې د سامانیانو له دربارسره اخ و ډب درلود، څو چې د ۳۴۴هـ کال د برات پر ۲۹ مړ او په چغانیان کښې ښخ شو.

۳ - ابوالعباس فضل د محمد زوی او د مظفر لمسی پر ۳۳۳ هـ کال د خپل ورور ابوعلي له خوا د بلاد جبل (عراق عجم) پر حکومت مامور شو، او تر هغه وروسته د ساماني عسکرو لوی سپه سالار و چې له خپل ورور سره یې هم جنګونه وکړل او پر ۳۳٦ هـ کال په بخارا کښې بندي شو.

۴ - ابوالمظفر عبدالله د احمد زوی، د محمد بن مظفر لمسی چې تر ۳۳۷ هـ وروسته د ساماني امیر نوح په دربار کښې در هین په توګه اوسېده، پر ۳۴۰ هـ کال له آسه ولوېد، مړ شو او په چغانیان کښې ښخ دی.

۵ - ابو منصور د احمد زوی د محمد لمسی چې پر ۳۴۰هـ کال د چغانیان د حکمرانۍ نایب و.

٦ - ابوالمظفر طاهر د فضل زوی، د محمد لمسی، د مظفر کړوسی،

د چغانیان والي او ادب پالونکی فاضل سړی و. منجیك تر مذی د ده له ستاینونکیو څخه و او پر ۳۷۷هـ مړ دی.

*۷ - فخرالدوله ابوالمظفر احمد د محمد زوی ادبپال والي، د دقیقي او فرخي ستایلی و، چې د داغګاه مشهوره بولله "تا پرند نیلګون بر روی پو شد مر غزار" د ده په ستاینه کښې ده، سکه یې هم وهلې وه.

د آل محتاج امیرانو عموماً د سامانیانو او غزنویانو له سلطنتي کورنیو سره ښه اړیکي ساتل، د هغو د ساتنې او ملاتړ تر سیوري لاندې یې د هندوکوش د شمالی ولایاتو حکمراني له بدخشان او تخاره نیولې تر بلخ او جوزجان پورې کوله، دا کورنۍ د دری ادب له پالونکیو څخه ګڼله کېږي.

(د نسب شجره دې وکتل شي ـ ۴۷ لمبر)

اخځ:

تعلیقات چهار مقاله د د کتور معین ـ معجم الانساب زمباور ـ ابن اثیر ـ تاریخ یمینی ـ معجم الادباء ـ رودکي د سعید نفیسی ـ ابن خلدون ـ روضةالصفا ـ دایرةالمعارف اسلامي ـ دیوان فرخی ـ د عروضی سمر قندی چهار مقاله.

سیمجوریان

د "سیمجور" کلمه د جستي په وینا په " نامهای ایراني" کښې د زرین گور خر (سیم+گور) په مانا ده او دا د خراسان د یوه سردار ابو عمران سیمجور نوم دی چې د ساماني اسماعیل د احمد د زوی په دربار کښې یې د سرمنشي (دوات دار) وظیفه درلوده (۲۸۷هـ) نو ځکه یې دی "دواتي" باله چې د خراسان یوه لویه کورنۍ وه.

۱- ابو عمران سیمجور دواتي پر ۲۹۸ هـ کال د ساماني اسماعیل د زوی احمد له درباره د سیستان په حکمرانۍ وگمارل شو، خو یو کال وروسته (۳۰۱ هـ) سیستانیانو له نصربن احمد سره مخالفت وکړ او سیمجور له هغه ځایه ووت. په (۳۱۴هـ) کال چې امیر نصر د احمد زوی "ري" ونیو د هغه ځای حکومت یې سیمجور ته ورکړ، دی د خپل مهال زړور او جنگیالی و، چې پر ۳۱۶ هـ کال د خراسان په ځنډو کښې د ابوالحسن د ناصر اطروش له زوی سره هم جنگېدلی دی.

۲ - ابو علي ابراهیم د سیمجور زوی تر خپل پلار وروسته د مرو، هرات، نیشاپور او قهستان حاکم و (۳۳۳ - ۳۳۵ هـ) نوح د نصر زوی، دی د ابوعلي احمد چغاني تر گوښه کولو وروسته د خراسان په حکمرانۍ وټاکه، او څه موده هم د گرگان والي و، چې پر ۳۳۶ هـ کې مړ دی.

۳* - ابوالحسن محمد د ابراهیم زوی او د سیمجور لمسی: د پلار تر مړینې وروسته د خراسان سپه لار او لقب یې ناصرالدوله و، پر ۳۵۶ هـ کال له یوه لښکر سره د "ري" نیولو ته وگمارل شو او د ۳۷۸ هـ کال پر ذیحجه مړ دی.

۴* - ابوعلي محمد مظفر د محمد زوی د ابراهیم لمسی د پلار تر مړینې وروسته د هغه پر ځای کښېناست او حاجب الباب و، څه موده هم د پلار پر ژوندانه د هرات حاکم و، خو تر هغه وروسته په نیشاپور کښې د خراسان واکدار او سِپه لار وټاکل شو، سکه یې هم وهلې ده، د خپلواکۍ دعوه یې کوله، تر هغې چې د بلخ له حکمران سره یې لاس یو کړ او د ساماني امیر نوح په مقابل کښې یاغیان شول، خو امیر سبکتگین او زوی یې محمود له دوی سره وجنگېدل او د ۳۸۴ هـ کال د روژې پر ۱۵ ورځ یې په طوس کښې مات کړل؛ ابوعلي خوارزم ته وتښتېد او هلته د (۳۸۶ هـ) کال په روژه کښې ونیول شو، په پای کښې یې سبکتگین ته په لاس ورکړ چې د گردیز په کلا کښې بندی و او پر ۳۸۸ هـ کال مړ شو.

۵ - ابوالقاسم علي د محمد زوی او د ابراهیم لمسی: د هرات والي و او پر ۳۸۶ هـ کال نیشاپور ته ولاړ د سبکتگین د دربار له خلکو سره یوځای شو، د قهستان حکمراني یې ومونده، د تېتوالی او پاسوالی تر لیدو وروسته له ساماني منتصر سره یو ځای شو (۳۹۱هـ) په سرخس کښې یې د سبکتگین له زوی نصر سره جگړه وکړه، ونیول شو او غزنه ته یې واستاوه.

۶ - ابوالحسن د ابوعلي سیمجوري زوی: پر ۳۸۵ هـ کال چې یې پلار له برمه پرېووت، دی "ری " ته ولاړ، خو په نیشاپور کښې د امیر محمود لاس ته ورغی، غزني ته واستول شو او په گردیز کلاکښې بندي و.

۷ - ابوسهل د ابوالقاسم علي زوی او د محمد لمسی: د ۳۸۸ هـ په

شاوخوا کښې يې ژوند کاوه.

د دې کورنۍ نومیالیو په خراسان کښې د ساماني د وخت او د غزنوي دورې د پیل په پېښو کښې لویه ونډه درلوده، ډېره موده يې په بشپړ خواك او خپلواکۍ حکومت کړی دی، کله يې هم د پاچا په عنوان سکه وهلې ده، چې د ابوالحسن محمد ناصرالدوله سکه شته له ۳۷۲ څخه يې تر ۳۷۷ه پورې حکومت کړی، او یوه لور يې د نوح بن منصور ساماني پاچا ماندینه وه.

همدارنګه ابوعلي محمد مظفر عمادالدوله (۳۷۷ - ۳۸۷ ه) هم سکه وهلې وه او خپلواکي يې درلوده. (۴۸ نمبر نسب پاڼه دې وکتل شي)

مـأخـذونـه:

الکامل - تاریخ یمینی - طبقات ناصری - نامهای ایرانی، د بارتولد ترکستان - د زامباور معجم ۳۱۰.

غـــزنـــويـــان

(۳۵۱ - ۵۸۳ هـ)

د سامانیانو په یادونه کښې مو ولوستل چې پر (۳۴۹ه - ۹۶۰م) کال د ساماني لومړي عبدالملك له درباره امیرحاجب الپتګین د خراسان په سپه سالارۍ ګمارل شوی و، خو د عبدالملك تر مړینې وروسته الپتګین د ساماني نوح له زوی منصور څخه سر وغړاوه او غزني او زابلستان ته ولاړ (۳۵۰ه) دا مهال د غزني د شاوخوا حکمران د لویك له کورنۍ څخه یو سړی و، چې د دې کورنۍ یادونه د کتاب په پیل کښې تېره شوه او ښایي چې د افغانستان د هپتالي کوشانیو د امیرانو پایڅوړ وي، ځکه چې په خپله الپتګین او د هغه ځای ناستي چې د نومو په پای کښې يې د "تګین" کلمه راغلې ده، هم د تګین شاهي سلطنتي کهاله ته منسوب دي چې یو افغاني او ترکي ګډ جوړښت دی، د چیني ګرزندوی وکونګ Wou-Kong په شهادت د (۷۶۰م) کال په شاوخوا کښې يې د افغانستان پر ختیزو او د هندوکوش پر جنوب واکمني کوله او د تګین اباد ښار د دوی په نامه د محمود د اخلافو تروخت پورې هم د اوسني کندهار لوېدیز شمال ته ولاړ و، سکې يې چې د اسلامي عصر په اوایلو پورې اړه لري د هندوکوش په شاوخوا کښې موندل کېږي.

په هرحال الپتګین له لویك (انوك) څخه غزني لاس ته راوست (۳۵۱هـ) تر خپلې مړینې پورې یې یو کال پر غزني او زابلستان حکومت وکړ او پر (۳۵۲هـ) کال په غزني کښې مړ شو، تر هغه وروسته یې زوی اسحاق پر ځای کښېناست.

دا مهال بیا امیر لویك د غزني د نیولو له پاره راغی، اسحاق بخارا ته و تښتېد، له منصور بن نوح څخه یې مرسته وغوښتله او بېرته یې غزني ونیو، چې تر دریو کالو حکمرانۍ وروسته پر (۳۵۵هـ - ۹۶۵ ع) کال مړ شو. تر الپتګین وروسته د ده یو ملګری چې ښه پرهیزګار، مبارز او عادل سړی و او بلکاتګین نومېد ((په غالب اتکل به همهغو افغاني تګین شاهانو ته منسوب وي)) د ده پر ځای کښېناست، دی لس کاله په غزني کښې امیر و، د (۳۵۹هـ) پر شاوخوا یې په غزني کښې سکه وهلې ده، چې د (۳۶۵هـ) په شاوخوا کښې د ګردیز په کلابندۍ کښې مړ شو، امیر پیري تګین چې یو مفسد سړی او د الپتګین ملګری و، پر غزني یې لاس بری وموند خلك له هغه څخه خوابدي او تنګ شوي وو، نو د غزني او ګردیز د پخواني کهاله امیر، لویك یې راوباله، لویك د کابلشاه د زوی په مرسته د لوګر د خرخ پر شاوخوا (د کابل جنوبي لوري ته) یرغل وکړ. امیر سبکتګین (د الپتګین زوم او ملګری) هغه مات کړ، لس پیلان یې ځني ونیول او غزني ته راغی، د غزني چې خلك د پیریتګین له ظلمه تنګ شوي وو نو په ګډه یې امیر سبکتګین د جوق قرابجکم زوی او د قرارسلان لمسی (غالبا تګین شاهیانو ته منسوب) یې د غزني په امارت ومانه (د ۳۶۶هـ - ۹۷۶م کال د شعبان ۲۷).

امیر سبکتګین نوی مسلمان شوی او زړور سړی و، او د نظام الملك په وینا په سیاست نامه کښې او د حمدالله په وینا په تاریخ ګزیده کښې ده، د زاول د یوه مشر لور غوښتې وه، او له دې لارې د افغانانو زوم

شوی و، څخه نو د ده په لښکر کښې ټول افغانان جنګېدل او بست، قصدار (بلوچستان د کلات جنوب په اوسني خضدار)، زمینداور، بامیان، تخارستان، غور، زابلستان او کابل یې چې د قراتګین نومي د ګمارل شویو کسانو په لاس کښې و، ونیول او د کابل په شمالي سیمه پروان کښې یې سکه ووهله لکه چې مو د لودیانو په حالاتو کښې ووېل په لغمان کښې یې د کابل سیند پر غاړه دویهند له جیپا له کابل شاه سره جګړه وکړه او د هغه سل زریز لښکر یې مات کړ، لغمان یې تر پېښوره ونیو او د هغو سیمو خلکو ته یې د اسلام د دین تبلیغ کاوه (۳۸۱هـ - ۹۹۱م) په دې جګړو کښې سبکتګین ته ډېره ولجه په لاس ورغله، ډېر غښتلی شو، د عتبی او ابن اثیر په وینا افاغنه او خلج (نني غلجیان) تر هغه وروسته د ده تابع شول.

د سبکتګین له نورو غوره کارو څخه لکه د دویم ساماني نوح په حالاتو کښې چې مو ووېل، د هرات په جګړه کښې (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) د سبکتګین او د هغه د زوی محمود، مرسته ده چې په نتیجه کښې یې د ساماني دربار مخالفان و پرځېدل. دانامتو عادل، زړور او رېښتین پاچا تر ۲۱ کالو حکمرانۍ وروسته د ۵۶ کلنۍ په عمر پر (۳۸۷ هـ) کال د بلخ او بامیان تر منځ د مدرموي په کلي کښې مړ او په غزني کښې ښخ شو. له آمو سینده ترقصدار (بلوچستان) پورې او له سند سینده تر نشاپور او سیستان پورې یې د غزني تر مرکزیت لاندې یو هېواد جوړ کړی و. وطني کورنیو حکمرانانو لکه په سیستان کښې د صفاریانو وروسته پاتې کسانو او په ګوزګان کښې د آل فریغون امیرانو د هیواد په ختیځ کښې د ملتان لودی پاچهانو دده مشرتوب منلی و.

د امیر سبکتګین تر مړینې وروسته د ده د شپږو زامنو له ډلې څخه اسمعیل غزني ته راغی او د ده پر ځای کښیناست، خو د بې کفایتۍ له امله

يې ښوربښيانو سر واخيست، د ده مشر ورور امير محمود چې په نشاپور کښې د خراسان حکمران و، په همدغه کال (۳۸۷ هـ) له خراسانه لښکر راويوست او د غزنين په وره کښې يې له خپل ورور سره جګړه وکړه، خو دا چې د محمود مور زاولۍ وه او فردوسي هم هغه زابلي بللې ده (خجسته درګه محمود زابلي درياست) نو د زابليانو په مرسته يې اسمعيل او د هغه لښکر مات کړ او اسمعيل تر اوو مياشتو پاچهۍ وروسته په زندان کښې مړشو.

محمود د غزني تر نيولو وروسته د بلخ خوا ته مخه کړه، پر همدغه کال يې شمالي افغانستان هم ونيو، په بلخ کښې د پاچهۍ پر تخت کښيناست او د مرو خواته پر مخ ولاړ چې د نوح له زوی عبدالملك سره جګړه وکړي، خو د جګړې پر ځای يې روغه وشوه، ساماني درباره له تخارستانه تر بلخ او هراته محمود د خراسان د پاچا په توګه وپېژاند (۳۸۸هـ - ۹۹۸ ع) هغه وخت چې يې وغوښتل له مرو څخه بلخ ته راوګرځي؛ د بغداد خليفه القادربالله له خوا د عهداولوا خلعت ورته راورسېد او پاچهۍ يې پر خراسان باندې رسماً د "يمين الدوله او امين المله ولی اميرالمومنين" له القابو سره ومنل شوه (د ۳۸۹ هـ - ۹۹۸م ذيقعده). امير محمود په سکو کښې د نظام الدين، ملك الممالك او ملوك الملوك په القابو هم ياد شوی، فردوسی دی "شاه" او العتبی يې احياناً "سلطان" ليکي. د غزنوي دورې نور مورخين لکه بيهقي او ګرديزي ورته "امير" وايي خو نظام الملك په "سياست نامه"، ابن اثير په "الکامل" او منهاج سراج په "طبقات ناصري" کښې ويلي دي چې: محمود لومړی وار د "سلطان" په لقب ملقب شو او د مجمل التواريخ والقصص (د تهران چاپ) د مؤلف په وينا دا لقب محمود د امير خلف صفاري له وينا واخيست او هغه وخت چې خلف ووېل محمود سلطان دی تر هغه وروسته محمود په دغه مشهور شو، (۴۰٦مخ).

سره له دې چې دا لقب د ده او د ده د اخلافو پر سکو نه شته او لومړی وار د ابراهيم غزنوي پر سکه وهل شوی چې پر (۴۵۱هـ - ۱۰۵۹م) کال پر تخت کښېناست، خو په غزني کښې د سلطان محمود د قبر پر شناخته په کوفي غونډې پخواني ليك د ده د مړينې ورځو ته نژدې ليکل شوی دي "الاميرالاجل السيدنظام الدين ابی القاسم محمود بن سبکتګين" چې دا تينګ سند ډېر پخوانی دی.

سلطان محمود پر (۳۸۹هـ) کال د ساماني منصور او عبدالمالك غوره اميران بکتوزون او فايق او وروستني ساماني شهزاده المنتصر يې لکه چې دمخه وليکل شول نسکور کړل په نور پاته ژوند کښې يې د (۳۹۲ هـ او ۴۱٦هـ) تر منځ اووه لس واره پر هند لوی او کوچني يرغلونه وکړل او له (۳۹۰هـ څخه تر ۳۹۲هـ)پورې يې دويهن په ولايت (داتك پر غاړه اوسنی هوند) او لغمان او پېښور کښې له جيپاله سره وجنګېد او پېښور يې ونيو، چې د "غازي" په لقب مشهور شو. پر (۳۹۳ هـ - ۱۰۰۲م) کال يې د احمد صفاري زوی خلف لکه د صفاريانو په احوال کښې چې تېر شول ونيو، سيستان يې قبجی حاجب او کد خدای بو علي شاد ته وسپاره، خو بوبکر عبدالله چې د خلف د لور نبيره و، بوالحسن حاجب پر دوی بلوا وکړه، څو سلطان پر (۳۹۴هـ) کال بيا سيستان ته راغی او هغه بلوا يې شنډه کړه.

پر (۳۹٦هـ-۱۰۰۵م) کال د سند تر سيند پورېوت او لکه د لوديانو په بحث کښې چې ووېل شول ملتان يې ونيو او پر (۳۹۷ هـ-۱۰۰٦م) کال يې د ترکستان ايلك خان چې بلخ او هرات يې تر نشاپوره تر واك لاندې و مات کښې، پر (۳۹۹هـ-۱۰۰۸م) کال يې د هند راجګان په ويهيند کښې له انندپاله سره مات کړل د (۴۰۲ - ۴۰۳هـ) تر منځ يې په پنجاب او کشمير کښې فتوحات وکړل او پر (۴۰۳هـ ۱۰۱۲م)کښې يې غرجستان (د غور شمال

ته) هم ونیو، د بیهقي په وینا یې پر (۴۰۵هـ - ۱۰۱۴ع) کال د بست له لارې پر غور یرغل وکړ، د غور حکمران امیر محمد سوري له لسزریز لښکر سره د آهنګران په کلا کښې کلابند او بندي شو د (۴۰۷هـ - ۱۰۱٦م) په شاوخوا کښې یې پر پنجاب او کشمیر بریدونه وکړل او یو کال وروسته د خوارزم خلکو پر مامون خوارزم شاه (د سلطان محمود پر اوښي) بلوا وکړه او ویې واژه، خو محمود خوارزم ونیو او آلتونتاش یې هلته ودراوه. پر (۴۰۸ (۴۰۹-۴۱۰هـ) کالو یې په هند کښې قنوج او د ګنګ کڅونه له ډېرو بندیانو او ولجو سره ونیول او له دریو ملیونو درهمو سره غزني ته راستون شو. د ابن اثیر په وینا په لاره کښې له افغانانو سره ونښت ځکه چې دوی تل د هند او غزني په لاره کښې د محمود مخه نیوله. پر (۴۱۱هـ - ۱۰۲۰م) کال د غور فتح پر (۴۱۲هـ)کال د کشمیر د لوهر کوټ د حصار محاصره، پر (۴۱۳هـ) کال د ګوالیار او کالنجرو او پر (۴۱۴ هـ) دسلیمان د غرو او افغانانو فتوحات بشپړ شول. پر (۴۱۵هـ ۴۱٦) کال ماوراالنهرته ولاړ، د بلخ او آمو د غاړې امیران یې د ځان تابع کړل له کاشغری قدرخان سره یې تړون وتاړه، او څلور زره سلجوقیان یې خراسان ته راوستل. پر (۴۱٦ هـ) محمود د جنوبي هند د کاتیاوار پر سومنات حمله وکړه، د هغه ځای مشهور بودتون (معبد) یې وران کړ دلته ډېره ولجه لاس ته ورغله او ګجرات یې هم ونیو.

د محمود وروستنی یرغل پر (۴۱۸هـ - ۱۰۲۷م) کال د ملتان د جټانو د طایفې د تادیب له پاره و او په خپل ژوندانه کښې په دې بریالی شو چې له اصفهانه نیولې تر عراق همدان او طبرستانه، ختیځ خواته د ګنګا تر څنډو، شمالاً تر خوارزمه، جنوباً د بلوچستان تر کڅو او کاتیا وار پورې یې یوه لویه شهنشاهي جوړه کړه او خپل زوی مسعود یې په اصفهان کښې کښېناوه (۴۲۰ هـ-۱۰۲۹م) دا لوی هېواد یې له ګنګا څخه د دجلې او فرات

تر کڅو (سواحلو) پورې د غزني د مرکزیت تر اداري لاندې راووست او په آسیا کښې یې خورا لویه امپراتوري جوړه کړه. ده په غزني - پروان - نشاپور هرات - جوزجان - بلخ - ولو الج (تخارستان) لاهور (د محمود پور په نامه) او د هرات په نورو ښارو کښې سکه ووهله او دربار یې تل د درې سترو شاعرانو لکه فردوسي، فرخي، منوچهري، عنصري او لویو پوهانو لکه البیروني، ابن سینا، ثعالبي، خمار، العتبی او نورو د راټولېدو ځای و. دی ستر، باکفایته، زړور، سخي او د جهانداری په چارو پوه پاچا و، چې د العتبی په وینا یې له ترکي افغاني تاجیکو، خلجو (غلجو چې داصطخری او یاقوت په وینا په خراسان او سیستان او کابل کښې اوسېدل) او هندو عناصرو څخه ګډ لوی لښکر جوړ کړ او د افغانانو طایفې یې د غور په غرو د سلیمان په غره، سپین غره او نورو کښې د ځان تابع او اسلام یې پرې ومانه د ابن اثیر په وینا د معتزله، باطنیه، جهمیه، مشبه او روافضو فرقې یې وشړلې او کتابونه یې وروسېزل. د ابن خلکان په وینا ده هر کال په هند کښې غزا پر ځان فرض کړې وه، په مذهب شافعي و، ابن خلکان د امام الحرمین عبدالملك جویني (د سلطان معاصر) له کتابه چې "مغیث الخلق فی اختیار الاحق" نومېږي وایي چې: محمود دامام ابوحنیفه په مذهب و، له حدیثو سره یې خورازیاته مینه درلودله او تل به یې هغه له لویو شیخانو څخه اورېدل خود قفال سرهزی نامتو شافعي فقیه په څه دامام شافعي مذهب ته راواوښت.

لنډه داچې سلطان محمود کروړ او زړور پاچا و، د ابن اثیر په وینا ښه مخ، ښکلې ښه یې درلوده، سترګې یې کوچنۍ او وېښتان یې سره وو، د ابن خلکان په وینا د (۳٦۱هـ) کال د عاشورا پر ٦ مه زېږېدلی و، چې د آسیا په زړه کښې د یوه لوی دولت تر جوړولو وروسته دسل په ناروغی

اخته، او پر (۶۱) کلنۍ تر (۳۳) کالو پاچهي وروسته د (۴۲۱هـ - ۱۰۳۰م) کال د دویمې خور (ربیع الاخر) پر ۲۳ د پنجشنبې پر ورځ مړ او د غزني په فیروزه مانۍ کښې ښخ شو. اوس که څه هم په غزني کښې د فیروزه مانۍ څه نخښه نه شته، خو یوازې د سلطان د مزار شناخته (ډبرلیك) پاتې دی چې پر هغه یې په کوفي غونډې لیك داسې لیکلی دی: "غفراناً من الله الامیر الاجل السید نظام الدین ابی القاسم محمود بن سبکتکین غفرله، توفی رحمته الله علیه ونور حفرته وبیض وجهه عشیته یوم الخمیس اسبع بقین من شهر ربیع الاخر سنه احدی و عشرین واربعمائه "هغه کوچنۍ گنبده چې نن د سلطان پر مزار ودانه ده پر ۱۳۲۴هـ ق کال د امیر حبیب الله خان په امر جوړه شوې ده. (۴۹-۵۰عکسونه)

تر محمود وروسته یې زوی محمد له گوزگانان څخه راغی او په غزني کښې د پلار پر ځای کښیناست، خپل اکا امیر یوسف د سبکتگین زوی یې خپل سپه سالار خواجه ابو سهل احمد حمدوی یې وزیر او علي قریب یې لوی حاجب وټاکل خو تر (۵۰) ورځو وروسته ابوالنجم امیر ایاز ایماق او علي دایه له غزني څخه د دې له پاره ووتل چې د سلطان مشر زوی امیر مسعود ته چې په "ری" او اصفهان کښې حکمران و، ورشي او هغه د خلکو له خوا غزني ته راوبولي. محمد د هندوانو د لښکر سپه سالار "سوندهرای" په هغو پسې وگماره، خو د سرای مریانو سوندهرای و واژه او په نشاپور کښې امیر مسعود ته ورغلل، دا مهال د بغداد خلیفه القادر بالله د امارت لوا او عهد د مرسل بن منصور بن افلح گردیزي په لاس امیر مسعود ته ولیږل، ده ته یې د اسلامي دایره المعارف په وینا د ناصرالدین الله او حافظ عبادالله او ظهیرخلیفة الله لقب ورکړ، چې ابن اثیر دالقب سید الملوك او السلاطین هم لیکلی دی، په دغه ډول یې مسعود رسماً د خراسان

پاچا وپېژاند.

امیر مسعود له هراته بست ته راغی، محمد له غزنه څخه تگین آباد (دهلمند او ارغنداو ترمنځ) ته لښکرراووست، خو تر(۷) میاشتو پاچهۍ وروسته امیر یوسف او علي قریب هغه په تگین آباد کښې ونیو ړوند یې کړ او امیر مسعود یې د هغه پر ځای کښیناوه (۴۲۱هـ د کوچني اختر میاشت).

سلطان مسعود خواجه احمد د حسن میمندی زوی (چې پر ۴۲۱ هـ مړ دی) د هند له زندانه راویوست او هغه یې خپل وزیر وټاکه او حسن میکالی (وزیر مشهور په امیر حسنك) یې د قرمطي والي په تور په بلخ کښې غرغره کړ، د محمود له خزانه داره یې چې احمدینا لتگین نومېد خورا ډېر مال واخیست او دی یې هند ته واستاوه او پر (۴۲۲ هـ) کال یې کرمان او مکران ونیول، پر (۴۲۳ هـ ۱۰۳۱ م) کال هرات ته ولاړ او سپه سالار عبدوس یې د خراسان د ترکمانانو د فساد د مخنیوي له پاره وگماره، پر (۴۲۴ هـ) کال یې د کشمیر پر سرستی لښکرو یوست او پر (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳ م) کال یې برآمل، ساری او طبرستان بری وموند امیر بکتغدي یې له لوی لښکر سره د خراسان د شمالي ډاگو د ترکمانانو د مخنیوي له پاره واستاوه خو بېرته، ناکام راستون شو پر (۴۲۶ هـ - ۱۰۳۴ م) کال یې یو لښکر د هندو سپهسالار تلك د جهلن د زوی په مشرۍ د احدینا لتگین د خپلو له پاره چې په هند کښې یاغي شوی و، ولیږه، احمد مات شو او منصوره ته ور وتښتېد، د سند په اوبو کښې ډوب شو (۴۲۷ هـ - ۱۰۳۵م) او پر همدغه کال یې پرهانسې او د هند پر نورو کلاو یرغل وکړ، تر فتوحاتو وروسته یې خپل زوی امیر مجدود په لاهور کښې حکمران پرېښو او تر (۴۲۸ هـ - ۱۰۳۶ م) پورې بېرته غزني ته راغی.

له دې کبله چې په خراسان کښې سلجوقي ترکمانانو تل فتنې

جوړولې ځکه يې پر همدغه کال د بلخ له لارې ماوراء النهر ته مخه وکړه، خو پر بلخ باندې داؤد ترکمان يرغل وکړ، چې امير مسعود بلخ ته ورسېد داؤد مرو ته پر شا شو، او پر (۴۲۹ هـ) کال يې په ګوزګانانو کښې مسعود علي کندزي له پښو واچاوه او ځينې سلجوقيان يې د ځرځايو په ورکړه راضي کړل، له ځينو سره يې پر (۴۳۰ هـ) کال په شمالي سيمو کښې جګړه وکړه او تر (۴۳۱هـ - ۱۰۳۹م) کاله د هرات او غور له لارې غزني ته راغی، لوی حاجب سباشي او حاجب بکتغدی چې په دې جګړو کښې يې خپلسري کړې وه مصادره او په هند کښې معزول کړل. په دې وخت کښې د سلجوقي ميکائيل زامنو طغرل او چغري بيك خراسان له نيشاپوره تر هرات بلخ او سيستان پورې ونيو، مسعود يې د مرو اوسرخسي منځ د "دندانقان" په جګړه کښې مات کړ او پر (۴۳۱هـ) کال مسعود خپله وروستنی سکه ووهله چې تر هغه وروسته په ۴۳۳هـ کال په هغه ښار کښې سلجوقي طغرل سکه وهلې ده.

امير مسعود چې د هېوّاد په اوضاع کښې ګډوډي وليده، خپل زوی مودود يې په غزنه کښې پرېښوو او په خپله له محمودي خزانو، لښکر او خپل راڼده ورور محمد سره هندوستان ته لاړ خو په ماريګله (د اوسنی حسن ابدال په شرقي برخه) کښې د ده لښکريانو پرده بلوا وکړه، روند امير محمد يې خپل پاچا وټاکه، مسعود يې د ګيري (ګهری) په کلا کښې بندي کړ او بيا يې د طاهر بن محمد په لاسو ووواژه (د ۴۳۲ هـ - ۱۰۴۰ کال د جمادی الاولی ۱۱).

په دې وخت کښې امير مودود په غزنه کښې پر تخت کښېناست او له خپل لښکر سره يې هندوستان ته مخه وکړه، د ننګر هار په دنپور (اوسنی جلال آباد ته نږدې - د بابر په آدينه پور) کښې د خپل تره محمد له لښکر سره ونښت او د خپل پلار ترك او تاجيك وژونکي يې ووژل، محمد او د هغه

زوی طاهر يې هم ژوندي پرې نه ښوول (۴۳۲) هلته يې يو ښار د "فتح آباد" په نامه ودان کئ، چې تراوسه په همدغه نامه پاتې دی.

سلطان مودود له سلجوقي ترکانو سره چې نفوذ يې ورځ پر ورځ په ماوراء النهر او خراسان کښې ډېرېده، د ښو اړيکو په ټينګولو کښې زيارېوست او د بيګ لور يې وکړه، خو سره له دې هم د هغه له شره خوندي پاتې نه شو، له همدې کبله غزنويانو تر خراسانه پر خپلو هندي مستملکاتو باور پيدا کړ، دا کار لومړی د مودود په سکو کښې ليدل کېږي چې پر خپله سکه يې د سيوا Siva د غوايه صورت د سری سمنته ديوه Sri samanta Diva له ليکنې (ډېرليك) سره نقش کړې و، چې دا رويه د ويهند د کابل شاهانو له سکو څخه اخيستل شوې وه. مودود تر ۹ کالو پاچهۍ وروسته پر ۳۹ کلنۍ (۴۴۱هـ - ۱۰۴۹م) کال مړشو او د غزني پاچهي تر دوو مياشتو پورې د امير مودود د زوی دويم مسعود او تره يې علي د لومړی مسعود د زوی په نامه وه، چې د سلطان محمود زوی عبدالرشيد پر دوی غالب او پر همهغه کال (۴۴۱) د غزني پر تخت کښېناست.

سلجوقي داؤد چې د خراسان حکمدار و، د سيستان له لارې پر بست او زميندارو يرغل وکړ او زوی يې الپ ارسلان له تخارستانه پر غزني راغی - خو د عبدالرشيد د لښکر سالار چې طغرل نوميد او د سلطان محمود له مريانو څخه و، الپ ارسلان د خمار په دره کښې (ښايي د اوسني ميدان په کهنه خمار کښې)، داود په بست او د هغه تره يبغو يې په سيستان کښې مات کړل او وروسته بيا غزني ته راغی عبدالرشيد يې د آل محمود له ځينو شهزادګانو سره ووواژه (د ۴۴۳ - ۱۰۵۰م شاوخوا) خو د غزني خلکو پر طغرل بلوا وکړه او نوشتګين نامي دی وواژه، سلطان فرخزاد د مسعود زوی او د محمود لمسی يې د غزني پرتخت کښېناوه (۴۴۴هـ) ده د زابلستان د خلکو

له اوږو څخه د درنو مالیو بار لرې کړ، ځکه نو په خلکو ګران شو، فرخزاد د هېواد اداره لوی حاجب خرخیز ته وسپارله. هغه د سلجوقیانو د مقابلې له پاره لوی لښکر خراسان ته ولېږه او د ابن اثیر په وینا په ډېرو جګړو کښې بریالی شو. خو د فرخزاد ځینو مخالفینو دسیسه جوړه کړه او غوښتل یې چې دی په حمام کښې ووژني، خو پر (۴۵۰هـ) کال د خپلو ملګریو په مرسته له دې مړینې څخه وژغورل شو او تر (۷) کالو پاچهۍ وروسته د (۴۵۱ هـ) کال د صفر په میاشت کښې مړ شو، ورروسته یې ورور ابراهیم د مسعود زوی پاچهۍ ته ورسېد، ده له سلجوقي داؤد او آلپ ارسلان سره روغه وکړه او د افغانستان ختیزې برخې تر لاهور پورې ده په لاس کښې پاتې شوې، څو ځلې یې هند ته لښکر ویوست او د خیرآباد، ایمن آباد کلاوې او ډېر مسجدونه، مدرسې او ماڼۍ یې ودانې کړې، (۴۲) کاله یې په آرامۍ او هوسایې حکومت وکړ او پر (۴۹۲ هـ-۱۰۹۸م) کال پر شپېته کلنۍ مړ شو، زوی یې علاء الدین درېیم مسعود د ده پر ځای کښېناست او امیر عضدالدوله ته یې د هند امارت ورکړ، خو دا چې د سلطان سنجر خور "مهد عراق" یې ماندینه وه، نو ځکه یې له سلجوقیانو سره روغه او دوستي درلوده، له همدغه کبله یې هند نیولو ته پام واړاوه تر هغې چې د ده سپه سالار طغاتګین په هندستان کښې د ګنګ تراوبو پورېووت.

سلطان ابراهیم د (۵۰۹ هـ - ۱۱۱۵ م) کال په شاوخوا کښې مړ او زوی یې ارسلان شاه په غزني کښې پرتخت کښېناست؛ خپل ورور شېرزاد یې و واژه او خپله میره یې چې د لوی سلطان سنجر خور وه وکنځله، ځکه نو د ده بل ورور بهرامشاه له ده څخه د سنجر دربار ته وتښتېد، هغه له بهرامشاه سره مرسته وکړه او په غزني کښې یې ارسلانشاه مات او هندوستان ته یې په تېښته اړ کړ، چې هم هلته پر (۵۱۱ هـ - ۱۱۱۷ م) کال مړ شو، د ده پر

ځای بهرامشاه د سلجوقي سنجر په ملاتړ پر تخت کښېناست او خپله سکه یې د سلطان سنجر په نامه ووهله، ده هندوستان ته لښکر ویوست، پر (۵۱۲هـ - ۱۱۱۸م) کال یې په ملتان کښې محمد باهلیم له لسو زامنو سره له منځه یووړ او په سوالك کښې یې ناګور کلا جوړه کړه.

غزني ته له راتګ سره سم له سلطان علاء الدین جهانسوز غوري سره په جګړه اخته شو، په دې جګړه کښې یې زوی دولت شاه ووژل شو. بهرام شاه هندوستان ته پرشالاړ او غزني د غوریانو لاس ته ورغی. خو چې غوریان بېرته وګرځېدل، دی غزني ته راغی او پر (۵۵۲ هـ - ۱۱۵۷م) کال مړ شو تر ده وروسته خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷ هـ) او خسرو ملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳ هـ) په غزني او لاهور کښې پر تخت کښېناستل، خو خسرو د غزانو په لاسو مات او هغوی غزني ونیو، دی لاهور ته لاړ او بیا پر (۵۸۳هـ) کال سلطان معزالدین محمد سام غوري په لاهور کښې خسرو ونیو، د غرجستان د بلروان په کلا کښې یې بندي کړ او پر (۵۸۷ هـ) کال یې وواژه. د ده له مړینې سره سم د غزنویانو د سبکتګین کهاله کمبله ټوله شوه.

د غزنویانو دولت په افغانستان، ایران، هندوستان او ماوراء النهر کښې د دجلې له کځو (سواحلو) څخه ترګنګ پورې دوې پېړۍ واکمني لرله، چې غزني، بلخ، لاهور او بست یې پایتختونه وو.

په دغه عصر کښې اسلامي مدنیت او دري ژبې ډېره وده وکړه، په هېواد کښې د اسلام دین بشپړ خپور شو او هند هم د هغه په رڼا روښان شو، د هېواد له ختیځ څخه د کابل شاهۍ حکومت او دیانت نخښې ورکې شوې د غزنویانو نامتو وزیران ابوالعباس اسفرایني احمد بن حسن میمندي. حسن بن محمد میکالي، خواجه عبدالصمد خواجه طاهر منستوفي او نور وو. د

افغانستان، هندوستان، ماوراء النهر او ایران ښارونه ودان وو او ښه سوداګري په کښې کېده. نامتو پوهان او لیکوالان یې البیروني، ابن سینا، ابوالفتح بستي، ثعالبي، عبدالجبار العتبي، بونصر مشکان، ابوالفضل بیهقي، د کلیله او د منه خاوند نصرالله، ابو منصور موفق هروي (د کتاب الابنیه عن حقایق الادویه لیکونکي) عبدالحي ګردیزي د الحرب والشجاعه لیکونکی فخر مدبرمبارك شاه، د کشف المحجوب لیکونکی او نامتو صوفي ابوالحسن هجویري غزنوي دي.

فردوسي، فرخي، عنصري، عسجدي، منوچهري، سنایي، مسعود سعد سلمان، ناصر خسروبلخي، اسدي طوسي، سیدحسن غزنوي، ابوالفرج روني او مختاري غزنوي د دغه مهال نومیالي شاعران ګڼل کېږي.

د غزنویانو دربار په آسیا کښې د شاعرانو، عالمانو او د فن د خاوندانو پالنځای و، په خپله سلطان محمود پوه او ادیب پالونکی پاچاو، ځینې پوهان په فقه کښې یو کتاب د ده بولي او ځینې اشعار او قطعات یې رانقلوي.

د غزنویانو په عصر کښې نفیسه صنایع او د ودانولو فن د یادونې وړ وده کړې وه. سره له دې چې د تاتار یرغل د افغانستان په لویو ښارو کښې د صنعت ټول پایځوږ (بقایا) له منځه وړی دی، خو د ودانۍ، ډېرو توربلو او خطاطي له صنعت څخه د سبکتګین او سلطان محمود قبرونه او د غزني دوه څلي او د درېیم مسعود د ماڼۍ کنډوالې په غزني کښې د زمانې له لاس وهلو څخه خوندي پاتې دي، د بست د ښار د لښکر ګاه د آثارو له بقایاو څخه چې پر (۱۹۵۰م) کال په افغانستان کښې د فرانسوي لرغون پېژندونکیو له خوا کیندلي شوي د هغه ځای پر دېوالو یې د رنګینه نقاشیو هنري نخښې موندلي دي چې د غزنوي دورې د هنر او صنایعو طراوت ښې

ښکاري. په غزنوي دوره کښې د هېواد د ولایاتو اداره د حکمرانانو په واسطه کېده چې د غزني د پاچهانو د دربار له خوا د ملکي او لښکري چارو له پاره له سپه سالارانو د دربار له لویو حاجبانو، پاشهزادګانو او د پاچا له خلپوانو څخه ګمارل کېده. د بیهقي په وینا د غزني د پاچهۍ په مرکز کښې به یو د دیوان وزیر او لوی خواجه (د مالیې د وزیر او صدراعظم په توګه)، یو دیوان عرض (د سپه سالار تر امر لاندې د حرب د وزارت د چارو له پاره)، د رسالت یو دیوان (د لوی دبیر تر امر لاندې د پاچهۍ د لیکنو د فتر د چارو له پاره) او د وکالت یو دیوان (د لوی حاجب تر امر لاندې د دربار د وزارت د چارو له پاره) و. د پاچهۍ په دربار کښې ځینې مشران د "ندیم، وزیر، خازن او کوتوال" په نامه وو او دا چې هېواد په خپل مرکز پورې نښتی او امنیت هم ټینګ و، نو ځکه د دولتي مالیو زیاتوالي هم یقیني دي، لکه څنګه چې مو د مؤرخانو په وینا د خراسان عباسي دورې د پیل مالیات په منځني ډول د (۴۵) ملیونو په شاوخوا کښې اټکل کړل اوس هم کولای شو په همدغه میچ (مقیاس) د ټول خراسان، د غزني، زابل، تخارستان، پېښور، لاهور، ملتان، سند، ماوراء النهر او خوارزم د ولایاتو عایدات د غزني دولت په خزانه کښې تر سل ملیونو درهمو زیات اټکل کړو، البته هغه زیاتې ولجې، ډېر جواهر او سره زر چې د هندوستان په جګړو کښې لاس ته راتللې له دغه حسابه بېل دي.

صاحب برید (ډاک چلوونکی) د جاسوسي دیوان، سالار (د لښکر مشر) او کوتوال (د پولیسو مشر او د ښار د کلا ساتندوی) په زیاتو لویو ښارو کښې د حکومت چارې اجرا کولې او عدلي چارې قاضي ته سپارل شوې وې، لکه د محمود په عصر کښې چې قاضي ابوالحسن د قاضي ابو محمد الفزاري له پارس څخه د استازی په ډول غزني ته راغی، سلطان چې

د ده علمي مقام، پرهیزګاری او ورع ولیده د غزنه قضا یې ورکړه، د هغه زوزاد تر ډېرو وختو پورې په هغه پایتخت کښې قاضیان وو.

د غزنویانو سیاسي اړیکي د بغداد د خلافت د دربار او د ماوراء النهر له خانانو سره تل دوستانه وو، تل د خلافت رسل (سفیران) او د ماوراء النهر امیران د غزني د پاچهانو دربار ته راتلل او د رسولدار (د تشریفاتو د رییس) له خوا په ډېر درناوي هرکلی ورته ویل کېده. د غزنوي دولت په مامورینو کښې د غزنوي تر پاچهۍ لاندې ټول خلك شامل وو. آن تر دې چې د غزني دربار په لویو لښکري خلکو او پوځي افسرانو کښې هندوان هم وو، همدارنګه د غزني په لښکر کښې ډېر زیات پښتانه هم وو. چې د هند په فتوحاتو کښې یې لویه ونډه درلوده

غزنوي پاچهان

* ۱ - میرالپتګین (۳۵۱ - ۳۵۲هـ)
۲ - امیر اسحق د الپتګین زوی (۳۵۲ - ۳۵۵ هـ)
۳ - امیر بلکتګین (۳۵۵ - ۳۶۵هـ)
۴ - امیر پیری تګین (۳۶۵ - ۳٦٦هـ)
* ۵ - امیر سبکتګین (۳٦٦ - ۳۸۷ هـ)
* ٦ - امیر اسماعیل د سبکتګین زوی (۳۸۷ هـ)
* ۷ - سلطان محمود د سبکتګین زوی (۳۸۷ - ۴۲۱هـ)
* ۸ - امیر محمد د محمود زوی (۴۲۱هـ)
* ۹ - سلطان مسعود د محمود زوی (۴۲۱ - ۴۳۲هـ)
۱۰ - محمد - دویم ځل (۴۳۲هـ)
* ۱۱ - سلطان مودود د مسعود زوی (۴۳۲ - ۴۴۱هـ)
* ۱۲ - دویم مسعود د مودود زوی (۴۴۱هـ)

۱۳ - علي د لومړي مسعود زوی (۴۴۱هـ)
* ۱۴ - عبدالرشید د محمود زوی (۴۴۱ - ۴۴۴هـ)
۱۵ - طغرل (د محمود مریی) (۴۴۴ هـ)
* ۱٦ - فرخزاد د لومړي مسعود زوی (۴۴۴هـ - ۴۵۱ هـ)
* ۱۷ - سلطان ابراهیم د لومړي مسعود زوی (۴۵۱ - ۴۹۲ هـ)
* ۱۸ - علاء الدین دریم مسعود (۴۹۲ - ۵۰۹ هـ)
۱۹ - شېرزاد د دریم مسعود زوی (۵۰۹ هـ)
* ۲۰ - ارسلان شاه د دریم مسعود زوی (۵۰۹ - ۵۱۱هـ)
* ۲۱ - بهرامشاه د دریم مسعود زوی (۵۱۱ - ۵۵۲هـ)
* ۲۲ - خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷هـ)
* ۲۳ - خسروملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳هـ)

(۵۱ لمبر شجرې او ۴۹ نقشې ته دې وکتل شي)

اخخلیك: تاریخ سیستان - بیهقي - طبقات ناصري - ابن اثیر - طبقات سلاطین اسلام - ګردیزي - العتبي - پاول هورن مختصر تاریخ ایران - آداب الحرب - دائرة المعارف اسلامي - تاریخ ایران رازي - راهنمای افغانستان - سیاست نامه - ابن خلکان - ابن خلدون - تجارب الامم - فرشته روضةالصفا - حبیب السیر - تاریخ ګزیده - مجمل التواریخ والقصص - تاریخ الاسلام السیاسي - تاریخ الاسلام ذهبي - مجلة آریانا - لباب الالباب معجم الانساب زمباور - د سر اولف کیرو پټانز اخبارالدولة السلجوقیه - راحةالصدور - افغنستان بعد ازاسلام لومړی ټوك - مادر زبان دری - فتوح السلاطین - غزنویان بوسورت

⚬⚬⚬⚬⚬

د سلجو قيانو او خوارزم شاهيانو واکمني

او

د سيستان د ملکانو لنډه يادونه

(۴۲۹ - ۶۳۲هـ)

سلجوقيان د سيحون او ارال رود د شمالي ترکمانانو يو ټبر و، چې د سامانيانو په وختو کښې د بخارا شمالي لور (اوسني نوراتا) او ماوراءالنهر ته راغلي او اسلام يې منلی و، څرنګه چې د دوی کار د ګلو روزنه وه، ځکه نو د څړ ځايو د موندلو له پاره ګرځنده وو، په جند کښې د دغه ټبر مشر سلجوق د توقاق ياتقاق تيمور زوی څلور زامن لرل: چې نومونه يې: ييغوار سلان مشهور په اسرائيل، ميکائيل، يونس او موسی دي.

سلطان محمود سهواً د سلجوق ټبر څلور زره کورنۍ له جيحونه راپورې ويستې، په خراسان کښې يې تر نيشاپوره څړ ځايونه ورکړل او د سلجوق زوی اسرائيل يې چې د منهاج سراج په وينا "برق جهنده او شير دمنده" ته ورته و په کالنجر کښې بندي کړ (د ۴۱۶هـ - ۱۰۲۵م شاوخوا) د ميکائيل زامنو طغرل بيګ، داؤد او چغری بيګ ډېر ژر خپل ټبر راغونډ او خراسان يې تر غزني، سيستان، بلخ، نشاپور او کرمان پورې ونيو، طغرل (۴۲۹ - ۴۵۵ هـ) لکه چې د مسعود غزنوي په حالاتو کښې تېر شو، د دندانقان په جګړه کښې يې سلطان مسعود مات کړ، پر (۴۲۹هـ - ۱۰۳۷م)

کال يې په نشاپور کښې د پاچهۍ خول پر سر کښېښوو، خپل ورور ييغور يې د لوېديځ افغانستان، پوشنج، هرات او سيستان په حکمدارۍ وګماره او پر (۴۳۲ هـ) کال تر بسته پر مخ ولاړ. ورونو يې داؤد او چغري بيګ د افغانستان په شمالي سيمو کښې له مرو او سرخس څخه نيولي تر بلخ او شبورقان پورې ونيول خو د بلخ په علي اباد کښې د سلطان مسعود لښکر مات کړ، تر هغه وروسته د دندانقان په جګړه کښې (۴۳۱ هـ) د سلجوقيانو ټولو قواو مسعود ته وروستنۍ ماته ورکړه، داؤد خپل نفوذ په جنوب کښې ترسيستانه او په شمال کښې تر بلخ او تخارستانه وغځاوه.

که څه هم سلطان مودود له غزني څخه خپل وزير عبدالرزاق د احمد ميمندي زوی په سيستان کښې د سلجوقيانو جګړې ته واستاوه (د ۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ شاوخوا) خو څه يې ونه کړای شول او تخارستان، بلخ، ترمذ، قباديان، وخش، ولوالج د چغري بيګ زوی الپ ارسلان (۴۵۵ - ۴۶۵ هـ ۱۰۶۳ - ۱۰۷۲ م) په لاس کښې وو، په خپله او زوی يې ملکشاه (۴۶۵ - ۴۸۵ هـ ۱۰۷۲ - ۱۰۹۲ م) له سلطان ابراهيم غزنوي سره دوستانه اړيکي وساتل او زابلستان او کابل يې تر لاهوره پورې غزنوي دولت ته پرېښوو، دا مهال د ملکشاه ورور تکش په بلخ کښې ياغي شو. ملکشاه پر (۴۷۷ هـ) کال هغه په ترمذ کښې ونيو او ړوند يې کړ. د ملکشاه زوی سلطان سنجر (۵۱۱هـ - ۵۵۲ هـ - ۱۱۱۷ - ۱۱۵۷ م) چې د سلجوقيانو د کهاله نامتو پاچا ؤ "لکه چې د غزنويانو په احوال کښې تېر شو" له بهرامشاه غزنوي سره يې د ارسلانشاه په مقابل کښې مرسته وکړه او هغه يې تر خپل اغيز لاندې تر لاهوره د غزني پاچا کړ (۵۱۱هـ) يا دا چې د سنجري هېواد ولېش بالواسطه تر لاهوره ورسېد، همدارنګه سلطان سنجر (لکه چې د غوريانو په احوال کښې به يې راوړو) د هرات د غرو د ناب نومې ځای په درې کنجې کښې

له علاء الدین حسین جهانسوز غوري سره جګړه وکړه، علاء الدین یې ونیو او بېرته یې غور ته واستاوه (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵ م شاوخوا) تر هغه وروسته د قرخطاطایانو او غزانو نیمې وحشي قبیلې د منځنۍ آسیا له غرو څخه راووتلې او سنجري دولت یې له منځه یووړ (۵۵۲ هـ - ۱۱۲۸م شاوخوا) د افغانستان پر سیمو یې له غزني څخه تر زابل او سیستان پورې یرغل وکړ او خسرو شاه غزنوي یې د لاهور خوا ته پر شا وشاړه، خو د "غز" ګواښ ډېر ژر د غوریانو او خوارزم شاهیانو له خوا له منځه یوړل شو، د سلجوقیانو په وختو کښې د خوارزم شاهیانو د کورنۍ لاس هم پر خراسان او د افغانستان په شمالي او لوېدیزو سیمو بر شو، چې وروسته به وڅېړل شي.

هغه لویه پېښه چې د خوارزمیانو پر مهال منځته راغله هغه د خوارزمشاهیانو او د غوري کهاله "چې له ډېرو وختو یې په غور او بامیان کښې په خپلواکۍ حکم کاوه" جګړه وه چې د غوریانو او خوارزمیانو په احوال کښې به راشي، علاء الدین محمد (د ۶۱۱ هـ - ۱۲۱۴ م) په شاوخوا کښې غور، فیروز کوه او هرات تر غزني پورې ونیول، غوري کهول یې په غور کښې له پښو واچاوه تر هغه وروسته سلطان جلال الدین د خوارزمیانو وروستنی پاچا په افغانستان کښې له چنګیز لښکر سره جګړې وکړې چې په وروستۍ برخه کښې به یې تفصیل راوړل شي.

په دغه وخت کښې افغانستان پر څلورو برخو وېشلی شوی و: شمالي ولایتونه له تخارستانه تر مرو پورې مستقیماً په سنجری او سلجوقي دربار اړه درلوده؛ د غور، بامیان او ګوزګانان سیمې د هرات تر شاوخوا پورې د غوریانو د کهاله تر لاس لاندې وې، زابل ولایت له هلمنده تر غزني، کابل، ننګرهار، پېښور او لاهور پورې د غزني د محمود کورنۍ په واکمنۍ کښې و او سیستان ولایت له بست او زمینداوره تر زرنج، فراه او نیه پورې

د سیستان په ملکانو اړه درلوده، چې دغو ملکانو د سلجوقیانو، غوریانو، غزنویانو او ان له چنګیزیانو سره هم ښه اړیکي ساتل، چې د صفاریانو او د نیمروز د وطني امیرانو له پایښت (بقایاو) څخه وو چې "د دوی د نومو تفصیل د صفاریانو په مبحث کښې تېر شو او هم د آل کرت ملکانو چې شرح به یې وروسته راشي له تاتاري یرغلګرانو سره لاس یو او هرات او سیستان یې تر لاسه کړي وو، د سیستان د ملکانو او صفاریانو له پایښت څخه لکه د صفاریانو په برخه کښې چې مو وویل یو هم ملك تاج الدین و (د ۴۸۲ هـ شاوخوا) د دغه سړي له نسله په سیستان کښې تر زرو کالو پورې امیران پاتې وو، چې د "ریو" په وینا پر (۱۰۲۸هـ) کال ملك جلال الدین محمود خان د سیستان امیر په (۱۶) پښت عمرولیث صفاري ته رسېږي او هم شاه حسین د ملك غیاث الدین محمد زوی چې د صفاریانو تاریخ یې له پخوانۍ زمانې څخه تر خپل مهاله د "کتاب احیاء الملوك " په نامه لیکلی دی په صفاریانو پورې اړه لري.

اخځلیك: طبقات ناصري، اخبارالدولة السجلوقیه - لب التواریخ - تاریخ سیستان - ابن اثیر - د پاول هورن تاریخ مختصر ایران - د خلیل ادهم دول اسلامیه د زمباور معجم الانساب - راحة الصدور.

(وګورئ ۵۲ نومره نسب پاڼه.)

غوریان

(۴۰-۶۱۲ هـ)

سوریان د خراسان او غور د افغانانو یو ټبر و، چې تر اوسه هم د هرات شمال لوېدیځ د بادغیس د زور آباد (زورابد - یاقوت) په شاوخوا کښې د "زوري" په نامه اشتوګن دي؛ تر اسلام دمخه هم دغه کهاله د تخارستان، غور، هرات او خراسان په غرو کښې حکمراني کوله او د "غرشاه" په لقب یادېدل، (په دغه لقب کښې د "غر" کلمه پښتو ده) دا کهول لرغوني افسانوي شخصیت "ضحاك" ته منسوب دی (دا نوم فردوسي "ضحاك" بللی او په پښتو سرچینو کښې د تاریخ سوري په حواله "سهاك" دی. طبري، البیروني او ابن بلخي یې "بیور اسپ ازدهاق" یادوي او په مسعودي کښې "ده اك" راغلی چې د طبري په وینا یې معرب ډول "ازدهاق" دی. په اوستا کښې "دهاك - اژی دها" یاد شوی چې په دري کښې "اژدها" او په پښتو کښې "اژدهار" دی، همدارنګه په خراساني نومونو کښې دا نوم ډېر کارېدلی لکه د زین الاخبار د لیکونکی عبدالحی ګردیزي د پلار نوم ضحاك (د ۴۰۰ په شاوخوا کښې) او ضحاك شیباني (د ۲۸۷ هـ شاوخوا) ظاهري فقیه او بامیان ته نژدې "ضحاك" نومي ښار او د "سهاکا" مشهوره پخوانۍ آریایي قبیله چې سکستان د دوی په نامه دی، مفغن صورت یې "سهاك" او "سهاکزی"

د افغاني قبیلو نومونه دي، دا ټول دا ښیي چې دا نوم د لرغوني افغانستان په نومونو کښې پخوانۍ ریښه لري.

د دغه کهاله په نورو نومو کښې یو نوم هم "بسطام" دی چې (د ګستهم - وستهم د پهلوان په مانا معرب ډول دی) چې فردوسي هم هغه یادوي، دغه سړی په شغنان، بامیان، تخارستان او غور کښې حکمراني کړې او تر هغه وروسته په غور کښې له دغه ټبر څخه دوو وروڼو لاس درلود چې یو امیر سول او بل سپه سالار سام و، د سوري ټبر امیران دغه نامه ته منسوب دي چې فردوسي او نورو مورخینو د "ماهوري سوري نژاد" په نامه یاد کړي، بلاذری د "جبل زور" او د هغه ځای د مشهور بت چې هیون تسنګ پر (۶۰۳م) د "شونا" په نامه لیدلی یادونه کوي، ابن فندق هم په تاریخ بیهقي کښې د سلطان مسعود د وختو د خراسان عمید سوري یادوي او په را وروسته وختو کښې نامتو شیر شاه سوري هم په هند کښې له دغه افغاني ټبر څخه را پاڅېدلی دی.

د سوري کهاله له نومیالیو څخه یو هم شنسب د خرنك زوی دی چې د فخرالدین مبارکشاه له نسب نامې څه د منهاج سراج په روایت د حضرت علي (رض) هممهالی او د هغه په حضور یې ایمان راوړی و، عهد او لوایې یې ځنې اخیستې وه. له هغه کهاله څخه چې به هر څوك پر تخت کښېناست د حضرت علي ﷺ هغه عهد او لوابه ورکول کېده دا چې په اسلامي دوره کښې د غور لومړی حکمران دی چې موږ یې پېژنو او امیر پولاد غوري د ده له زامنو څخه و، چې د غور د غرو شاوخوا یې تر واکمنۍ لاندې وه، د خپلو پلرو نوم یې ژوندی کړ او چې صاحب الدعوت العباسیه ابو مسلم مروزی منځته راووت نو امیر پولاد د غور لښکر د ابو مسلم ملاتړ ته ور ووست، د آل عباس د تقویې له پاره یې ډېر کارونه وکړل د امیر پولاد د حکمرانۍ

مرکز د غور مندیش و او د غور پر ټولو غرو او شاوخوا یې حکمراني کوله (د ۱۳۰ هـ - ۷۴۷ م شاوخوا). د امیر پولاد یو زوی و چې امیر کروړ نومېد، د کندهار د خلکو د عنعنې او د احمد بن علي بستي د کتاب "تاریخ سوري" په حواله یې د پټې خزانې کتاب د متن له مخې پېژنو چې پر (۱۳۹ هـ - ۷۵۶م) کال د غور په مندیش کښې امیر و او د "جهان پهلوان" په نامه یې چې د فردوسي د پهلوانانو له القابو څخه دی شهرت درلود.

بالشتان (د کندهار د شمال والشتان) خیسار، تمران او برکوشك (د غور مشهورې کلاوې) د ده په لاس کښې وې، دی داسې غښتلی پهلوان و، چې یوازې له لسو تنو سره جنګېده او له همدغه امله یې کروړ باله چې په پښتو کښې د کلك او سخت په مانا دی. د دغه کهاله واکمني تر زمینداور، بست او والشتان پورې رسېده، له اموي کهاله څخه عباسي کهاله ته د خلافت د انقلاب په جګړو کښې دی هم د ابو مسلم ملګری و، پټه خزانه د تاریخ سوري په حواله د ده یوه پښتو حماسه رانقلوي او د ښې وینا خاوند یې بولي، په خپلې دې پخوانۍ حماسه کښې امیر کروړ جهان پهلوان د خپل حکومت سیمه له مرو او هرات څخه تر جروم (ګرمسیر) غرج او تخار پورې ګڼي او وایي چې زرنج (سیستان) مې د توږې په زور ونیو.

د ده دا حماسي شعر د خراسان او پښتو یو لرغونی حماسي اثر دی چې د ده د غښتلي روح، ملي غرور جهانګیرۍ او جهان کشايۍ څرګندویي کوي، په هغه کښې هغه پښتو زاړه لغات او کلمات دي چې اوس په دې ژبه کښې مستعمل او ژوندي نه دي پاتې شوي.

امیر کروړ پر (۱۵۴ هـ - ۸۰۰م) کال د هرات لوېدیځ لوري ته د پوشنګ په جګړو کښې ووژل شو او تر ده وروسته یې زوی امیر ناصر په غور، بست او زمینداور کښې حکومت کاوه (د ۱۶۰ هـ - ۷۷۶ م شاواخوا).

(د دې په زړه پورې تاریخي، ژبنۍ، او ادبي موضوع د تفصیل له پاره دې د کابل چاپ پټه خزانه کتاب او د پښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوك وکتل شي).

منهاج سراج تر امیر پولاد وروسته د هارون الرشید تر وختو (د ۱۷۰ هـ - ۷۸۶ م) تر شاوخوا پورې د دغه کهاله د حکمرانانو یادونه، نه کوي، له ښه مرغه دا خلا پټې خزانې د محمد بستي د تاریخ سوري په حواله ډکه کړې چې په لږ تفصیل سره د امیر کروړ او امیر ناصر یادونه کوي او بیا منهاج سراج د دغه کهاله یو بل امیر، بنجي د نهاران شنسبي زوی د غور له لویو امیرانو څخه ګڼي او لیکي چې د خپل یوه معاصر غوري امیر سره چې د بهرام زوی شیش نومېده د هارون الرشید دربار ته ورغلل، امیر بنجي د "قسیم امیر المومنین" په لقب د غور امیر او امیر شیش د غور د لښکر پهلوان وټاکل شول (د ۱۷۰ هـ - ۷۸۶ م شاوخوا). د غور امیران د همدغه بنجي له نسله او د غور سپه سالاران د شیش له توکم څخه دي، چې د صفاریانو په وختو کښې له آل شنسب څخه په مندیش کښې د غور امارت امیر سوري ته رسېدلی و، لکه د صفاریانو په احوال کښې چې مو ولوستل د (۲۵۳ هـ - ۹۶۷م) په شاوخوا کښې یعقوب صفاري د نیمروز، بست او د اور ښارونه تر تګین آباد اور خج پورې ونیول، د هغه ځای امیر یې له پښنو وغورځاوه، په دغه وخت کښې امیر سوري د غرني غور امیر و، چې تر هغه وخته لا د غور نیمایي خلك مسلمانان نه وو، تر دې وروسته امیر سبکتګین هم پر غور حملې وکړې، خو د سوري کهاله خپلواکۍ ته یې څه تاوان ونه رسولای شو، لکه څنګه مو چې د غزنویانو په احوال کښې ولوستل سلطان محمود هم پر غور یرغل وکړ، خو د غور امیر چې پر دغه مهال محمد سوري و، کله به یې اطاعت کاوه او کله نه. تر دې چې د بیهقي (۴۰۵ هـ -

۱۰۱۴م) کال او ابن اثیر په ویناو (۴۰۱ هـ) کال محمود د غور د جنوب له خوا د بست او خوابین له لارې له لوی لښکر سره غور ته ورغی، چې د لښکر په مخ کښې د هرات حکمران التونتاش او د طوس حکمران ارسلان جاذب وو، امیر محمد یې په یوه جګړه کښې د لسزریز لښکر په مرسته د آهنګران په کلا کښې کلابند کړ؛ محمد تر ډېرې مودې وروسته له کلا راووت او سلطان ته تسلیم شو، سلطان دی د ده له کشر زوی شیش سره غزني ته بوت، خو (غزني ته نژدې) د ګیلان په شاوخوا کښې هغه پر لاره زهر وخوړل چې په خپله ګوتمۍ کښې یې ځای کړي وو، ځان یې ووژه خو د یرغملتابه سپکاوی یې ونه مانه.

د پښتو ژبې وطني روایات چې د "لرغوني پښتانه" او "تاریخ سوري" کتابو په حواله په پټه خزانه کښې راغلي پورتنۍ تاریخي پېښې تاییدوي او د محمد د مرثیې پښتو بولله هم راوړي چې اسعد د محمد سوري زوی (چې پر ۴۲۵هـ د زمینداور په بغني کښې مړ دی) ویلي ده، دا شاعر په اهنګران کښې د ده په دربار کښې و، دا بولله چې د ژبنې بلاغت او فصاحت له مخې ډېره پخه ده، د محمد د مقام لوړوالی او زړورتوب ښیي؛ د آهنګرانو د جګړې او د محمود له خوا د محمد بندیتوب څرګندوي او دی د سوري کهاله ویاړ بولي، چې د خپل کهاله د پت ساتلو په لاره کښې یې ځان قربان کړ، د شیخ اسعد بولله د پښتو لرغوني ادب له غوره‌آثارو څخه ده.

د محمد تر مړینې وروسته د سلطان محمود له خوا امیر بوعلي د محمد سوري زوی د غور د مندیش په غرو کښې د پلار پر ځای کښېناست، د سلطان تابع و، په غور کښې یې په مدرسو، جوماتو او ماڼیو جوړولو لاس پورې کړ او علم دوسته سړی و، ده د محمودي عهد تر پایه حکمراني وکړه،

خو د مسعود په وختو کښې د (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳م) په شاوخوا کښې (د بوعلي وراره) عباس د شیش زوی پورته شو، خپل تره یې بندي کړ او د غور پاچهۍ پر تخت کښېناست. عباس ظالم او بېباکه سړی و او د نجوم علم یې خوښ و، د مندیش ولایت په سنګه کلا کښې یې یوه رصدخانه ودانه کړه، خو خلکو د ده له تادا د سلطان ابراهیم غزنوي دربار ته شکایت وکړ، ابراهیم هم غور ته لښکر ویوست او امیر عباس یې غزني ته بندي بوت، د غور امارت یې د ده زوی امیر محمد ته چې د غزني دربار ته مطیع او عالم پالونکی، عادل او د ښو اخلاقو خاوند سړی و ، وسپاره. (د ۴۵۰ هـ - ۱۰۵۸م شاوخوا) تر محمد وروسته یې زوی قطب الدین حسن د محمد زوی او د عباس لمسی چې ستر پاچا او د غور د پاچاهانو نیکه و پر تخت کښېناست (د ۴۶۰ هـ - ۱۰۶۷ م شاوخوا)، ده د غوریاغیان په جګړه د ځان تابع کړل په هغه جګړه کښې چې (د غزني جنوب لوېدیځ ته) دوجیرستان او کوشک په پای کښې یې له یاغیانو سره وکړه ووژل شو (د ۴۹۳ هـ شاوخوا) دده زوی ملك عزالدین حسین د غور پر تخت کښېناست، ده له سنجري دولت سره دوستانه اړیکي درلودل او د ښو اخلاقو څښتن، پر ژمنه ولاړ او عالم پالونکی پاچا و، چې اوو زامنو یې خراسان، غور، زابل، غزني، بامیان او تخارستان په خپلې پاچهۍ پورې تړلي وو او هر یوه پر یوې برخې په لاندې ډول حکومت کاوه:

۱- قطب الدین محمد چې خپل لرغونی هېوادنی لقب (غر شاه) یې رسماً پر عربي "ملك الجبال" واړاوه او ځان ته یې غوره کړ؛ د فیروز کوه د ښار کلا یې ودانه کړه، او د ورشاد (ورساد) په ولایت کښې یې چې د ده سیمه وه له خپلو ورونو سره شخړې جوړې کړې او غزني ته ولاړ، هلته د بهرامشاه غزنوي له خوا ووژل شو (۵۴۱ هـ - ۱۱۴۶م) چې د هغه وژل د

غوري او غزنوي کهولو تر منځ د اختلاف سبب شو.

۲- بهاء الدین سام د غور د مندیش په سنګه کښې و، همدا چې سلطان سوري غزني ته ولاړ فیروز کوه یې هم ده ته پرېښوو، دی پر (۵۲۴هـ ۱۱۴۹ م) کال په فیروز کوه کښې پر تخت کښېناست او د غرجستان له شارانو سره یې دوستي وکړه، د هرات په غرو کښې یې د شیرسنګ کلا، په غرجستان کښې یې د بند روا کلا، د غرجستان او مادین تر منځ یې د فیوار کلا جوړه کړه، او د ګیلان ملك بدرالدین لور (د ګیلان ملکه) یې چې د شنسبانیانو له نسبه وه، ځانته واده کړه، چې د دوو نامتو زامنو سلطان معزالدین محمد سام او سلطان غیاث الدین محمد سام مورده. سلطان بهاءالدین د خپل ورور سلطان سوري د غچ اخیستلو له پاره په جروم او غرجستان کښې لښکرې راغونډې او پر غزني یې یرغل وکړ، خو (د غزني) په ګیلان کښې مړ شو، ده د غزني د سفر په وخت کښې د غور او جبال تخت خپل ورور سلطان علاء الدین حسین ته پرېښی و.

۳- ملك شهاب الدین محمد خرنګ د حسین زوی چې د مادین سیمې په ده اړه درلوده، دا سیمه د غور یو ولایت و، د ده زوی ملك ناصر الدین ابوبکر د (۶۱۸هـ - ۱۲۲۱م) په شاوخوا کښې د ګزیو او تمران د ولایت (د کندهار شمالي خوا ته) حکمران و، د چنګیز تر یرغل وروسته هند ته په ډیلي کښې د التتمش دربار ته ولاړ او هلته د (۶۲۰ هـ) په شاوخوا کښې مړ شو.

۴- ملك شجاع الدین علي د حسین زوی چې د غور د جرماس ولایت حکمران و، تر هغه وروسته یې زوی علاء الدین ابوعلي په غور کښې د ده پر ځای کښېناست، د سلطان غیاث الدین په وختو کښې د غور، بست، وجیر، ګرمسیر، درمشان، روز ګان او غزني سیمې ده ته وسپارل شوې، د

خراسان تر نیولو وروسته په نشاپور کښې حکمران و، سلطان معزالدین دی بوت او د غرجستان او زمینداور حمکران یې وټاکه، پر (۶۰۱ هـ) کال یې د قهستان د ملا حده و د جناباد مانۍ ونیوله، خو د سلطان معز الدین تر شهادت وروسته د غرجستان د اشیار په کلا کښې بندي شو.

۵- علاء الدین حسین د حسین زوی د غور په وجیرستان کښې حکمران و او د خپل ورور سلطان بهاءالدین تر مړینې وروسته په فیروز کوه کښې د غور پر تخت کښېناست، د غور او غرجستان لښکرې یې را غونډې کړې او غزني ته یې مخه کړه، سلطان بهرام شاه له غزني څخه د غزني او هندوستان له لښکر سره راووت او د ګرمسیر او تګین آباد له لارې زمینداور ته ولاړ، علاء الدین چې دا جګړه د خپلو دوو ورونو د غچ اخیستلو له پاره کوله، تګین آباد ته نژدې یې د بهرامشاه له لښکر سره لاس واچاوه، او تر هغه وروسته یې د غزني په شاوخوا کښې دوه خله د غزنویانو مقاومت مات کړ او د غزنوي دولت پایتخت یې ونیو (۵۴۵ - ۵۴۶ هـ)، ده هغه لوی ښار له خاورو سره برابر کړ او اوسېدونکي یې اته ورځې تول ووژل، له هغه ځایه یې بست او زمینداور ته مخه وکړه او د بست ښار یې له محمودي مانیو او ښکلیو ودانیو سره چې په خپل وخت کښې یې ساری نه و هم وران کړ، نو ځکه ورته جهانسوز ویل کېږي.

ده تر دې فتح وروسته تخارستان د غور په مرکزي دولت پورې وتاړه او خپل ورور فخر الدین ته یې وسپاره علاءالدین تر دې وروسته له سلجوقي سنجرې دولت سره ونښت، سلطان سنجرد هر یو الرود د ناب په سیمه کښې له ده سره جګړه وکړه، څنګه چې خلك له علاءالدین څخه خواشیني وو، د ده شپږ زره خلجي او ترکي سپاره لښکریان سنجر ته تسلیم شول. په خپله علاءالدین د سنجر لاس ته ورغی بندی شو، خو څنګه چې سنجرد غزانو له

لاسه مات شوی و، علاءالدین یې و نازا وه؛ مرسته یې ورسرد وکړه او بېرته یې غور ته واستاوه همدا چې خلکو د ده په غیاب کښې ملك ناصر الدین حسین د محمد زوی له مادین څخه راوستی او د فیروز کوه پر تخت یې کښېنولی و، چې د علاءالدین د راګرځېدو خبر یې واورېدو ناصر الدین یې وواژه او علاءالدین ته تسلیم شول.

ده بامیان تخارستان، جروم (ګرمسیر)، د اور، بست او د هرات د جبال د تولك او غرجستان، مرغاب ښارو نه هم د غور د پاچهۍ اطاعت ته ار*کړل او د ملا حده الموت رسل ته یې هم د غور په غرو کښې لار ورکړه، په پای کې د (۵۵۱هـ - ۱۱۵۶م) په شاوخوا کښې د غور په سنګه کښې مړ شو.

تر ده وروسته یې زوی سیف الدین محمد د فیروز کوه پر تخت کښېناست، د ملا حده ورسل یې وواژه او د غزانو د فتنې د مخنیوي له پاره یې ملا وتړله چې د هرات او قادس شاوخوا ته رسېدلي وو، خو تر یوه کال زیات ژوندی پاته نه شو او د غزانو په جګړه کښې د غوري سپه سالار شیش په لاس ووژل شو (د ۵۵۸هـ - ۱۱۶۳م شاوخوا).

علاء الدین جهانسوز د غور لومړی ستر سلطان دی چې د افغانستان هېواد یې تر یوې اداري لاندې راوست او د فیروز کوه په مرکز پورې یې وتاړه.

۶- سلطان سیف الدین سوري (۵۴۳ - ۵۵۴ هـ، ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹م)

د غوریانو لومړی پاچا دی چې د سلطان لقب یې واخیست، د ده د پاچاهۍ مرکز د غور دا ستیه حصار و هغه وخت چې یې ورور قطب الدین ملك الجبال په غزني کښې ووژل شو، نو سلطان سوري له بهرامشاه غزنوي سره جګړه وکړه او هغه یې د کورم ناوې ته وشغلاوه، په خپله دی د غزني پر تخت

کښېناست او غور یې خپل ورور سلطان بهاءالدین ته پرېښو و، خو د ژمي په وخت کښې چې یې ورور علاءالدین حسین له غزني څخه غور ته ولاړ بهرامشاه د خلجي (غلجي) افغانانو له لښکر سره له ختیز لوري پر غزني یرغل وکړ، او سلطان سوري یې د هغه له وزیر سید مسجد الدین موسوي سره ونیو او د غزني د طاق د پله پر سر یې غرغره کړ، څو چې ورور یې جهانسوز د هغه په کسات کښې غزني وران کړ.

۷- ملك فخر الدین مسعود تر ټولو ورونو مشرو او د غور په کاسي کښې امیر شو، څنګه چې سلطان علاءالدین جهانسوز د غزني تر فتح وروسته تخارستان هم د ځان تابع کړ، نو خپل مشر ورور ملك فخر الدین مسعود یې د بامیان حکمران وټاکه، ده د شغنان او تخارستان غرونه تر درواز، بلور، وخش او بدخشان پورې ونیول او لکه چې د غیاث الدین محمد په احوال کښې یې لولئ د راغ زر په جګړه کښې د خپلو وریرونو په لاس بندي او بېرته بامیان ته واستول شو او هلته مړ شو (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵م شاوخوا). تر ده وروسته یې مشر زوی شمس الدین محمد په بامیان کښې امیر و، د فیروز کوه له درباره او د سلطان غیاث الدین له حضوره هم په رسمیت وپېژندل شو، ده بلخ چغانیان، وخش، جروم (ګرمسیر)، بدخشان او د شغنان غرونه لاس ته راوستل اود سلطانشاه خوارزمشاهي د مخنیوي له پاره یې د غور له لښکر سره یو ځای د مرود رودبار په جګړه کښې ګډون کړی و او د سلطان لقب یې وموند، د ده تر مړینې وروسته یې زوی بهاء الدین سام چې لوی او علمدوسته پاچا و د بامیان پر تخت کښېناست (۵۸۷هـ - ۱۱۸۹م) د ده دربار د پوهانو د غونډې ځای و. امام فخر الدین رازي شیخ الاسلام جلال الدین رسا د اوافصح العجم مولانا سراج الدین د ده په دربار کښې وو، د ده پاچهي له کشمیره تر کاشغر، تر مذه او بلخه

پورې او جنوب خوا ته د غور او غرجستان تر پایه پورې رسېدله، غور، غزني او بامیان د ده تر فرمان لاندې وو. هغه وخت چې سلطان معز الدین شهید شو (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵ م) نو د هېواد امیرانو دی غزني ته ور وغوښت خو دی په ګیلان تر ۱۴ کالو پاچهی وروسته مړ شو. بیا یې زوی جلال الدین علي پر ځای کښېناست (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵م) او خپل ورور علاء الدین یې د غزني پر تخت کښېناوه همدا چې د غور، غز او تاج الدین یلدوز لښکر د کرمان درې د کورم له شاوخوا څخه پر علاءالدین یرغل وکړ نو دی له بامیانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره راغی او د ده په غیاب کښې یې تره علاءالدین مسعود د شمس الدین محمد زوی د بامیان تخت ونیو او ورزات یې صاحب وزیر ته ورکړ، خو جلال الدین د غزني تر نیولو وروسته ژر بامیان ته ورغی او خپل اکا یې د هغه له وزیر سره وواژه. بیا چې تاج الدین یلدوز دویم ځل پر غزني یرغل وکړ، د علاءالدین لښکر یې د سقران (شنغران) په رباط کښې مات کړ او دی یې په غزني کښې کلابند کړ، نو جلال الدین له بامیانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره ورغی، خو د واړه ورونه د یلدوز لاس ته ورغلل، بېرته بامیان ته واستول شول او هلته مړه شول (د ۶۱۲هـ - ۱۲۱۵م).

دا وه د غوري اوو ورونو لنډه یادونه چې د غور شهنشاهي یې جوړه کړه او تر هغو وروسته سلطان غیاث الدین بن محمد سام بهاءالدین قسیم امیر المومنین چې د غور له لویو پاچهانو څخه دی پاچا شو، دی له خپل ورور معزالدین سره د خپل تره علاءالدین په امر د وجیرستان په کلا کښې بندي و، خو سلطان سیف الدین د علاء الدین زوی دوی خوشې کړل چې غیاث الدین د غزان په جګړه کښې ورسره و، خو چې سیف الدین د خپل سپه سالار له لاسه ووژل شو، همدغه شیش سپه سالار د غور او غرجستان لښکر راوستل او له غیاث الدین سره یې بیعت وکړ او د فیروز کوه پر تخت

یې کښېناوه (۵۵۸هـ - ۱۱۶۲م)، ده خپل ورور معزالدین د سر جاندار په رتبه دا ستیه او کجوران حکمران وټاکه، ابوالعباس شیش یې چې د سلطان سیف الدین تر وژلو وروسته یې دي ښه پیاوړی کړی و، وواژه. دا مهال د غیاث الدین تره ملك فخر الدین مسعود د بامیان له حکمران ملك علاء الدین قماج سنجري، د بلخ له حکمران او له تاج الدین یلدوز د هرات له حکمران څخه مرسته وغوښتله او د بامیان، بلخ او هرات له لښکرو سره یې پر فیروز کوه یرغل وکړ. په راغ زر نومي ځای کښې له یو بل سره جګړې ته چمتو شول. خو په لومړي سر کښې د غور پهلوانانو ملك یلدوز د هرات حکمران د هغه د لښکر په منځ کښې وواژه او هراتیان یې سره تیت کړل، بیا یې د بلخ لښکر هم مات او د قماج سر یې پرې کړ، د بامیان ملك فخرالدین ته یې ور واستاوه، په خپله یې هغه کلا بند کړ، خپل تره معزالدین او غیاث الدین یې محترمانه ونیول او بېرته یې بامیان ته واستول.

سلطان غیاث الدین تر هغه وروسته ګرمسیر او زمینداور ونیو؛ قادس، کالیون، فیوار، سیفرود، غرجستان، تالقان او ګرزوان یې هم د غور په سلطنت پورې وتړل او خپل ورور معزالدین یې له جروم (ګرمسیر)، تګین آباد او سیستان څخه د غزني، زاول او کابل خوا ته واستاوه. ده د غزانو لښکر چې په دغه وخت کښې یې غزني نیولی و، په (۵۶۹هـ - ۱۱۷۳م) کال له غزني څخه بېرته وشاړه او د غزنویانو پایتخت یې هم په غور پورې وتاړه، د هرات نیولو ته یې ملا وتړله او بهاءالدین طغرل د سنجر یو مریي چې پر هرات یې لاس بر شوی و، د سلطان تر لښکر دمخه خوارزم ته ولاړ او پر (۵۷۱هـ) کال هرات او تر هغه وروسته پر (۵۷۳هـ - ۱۱۷۷م) کال قوشنج هم د غور له مرکز سره ونښتل.

دا مهال د سیستان ملکانو (چې شرح یې تېره شوه) هم د اطاعت

غاړه کنټرولوه او شمالي ښارونه لکه تالقان، اندخود، میمنه، فاریاب، پنجده، مرو، دزق او خلم هم فتح شول، خو جلال الدین محمد د ایل ارسلان خوارزمشاه زوی د خطایانو په مرسته د هېواد شمالي شاوخوا ته ګواښ پېښاوه، ځکه نو غیاث الدین پر (۵۸۸هـ - ۱۱۹۲م) کال د غزني لښکر د معزالدین په مشرۍ او د بامیان لښکر د ملك شمس الدین په مشرۍ او د سیستان لښکر د تاج الدین حرب په لارښوونه د مرو په رود بار کښې را غونډ کړل، د مرغاب په کڅو (سواحلو) کښې یې خوارزمشاهیان مات او پر (۵۹٦ - ۱۱۹۹م) کال یې خراسان ونیو، تر نشاپوره پر مخ ولاړ، هغه یې ملك ضیاء الدین ابو علي شنسباني ته وسپاره، مرو شاهجهان یې هم ونیول او ملك نصر الدین محمد خرنك یې د هغه ځای په حکمرانۍ وګماره، د سرخس ایالت یې تاج الدین زنګي د فخر الدین مسعود بامیاني زوی ته وسپاره.

غیاث الدین بیا هېواد ته مرکزیت ورکړ او د منځنۍ اسیا ټولې سیمې یې له هندوستانه تر عراقه او له چینه او جیحونه د هرمز تر سینده پورې د غور د فیروز کوه تر بیرغ لاندې راوستې. دی د خراسان ستر او یوازینی شهنشاه ګڼل کېده، نو د بغداد خلیفه الناصر لدین الله هم خپل سفیران ابن ربیع او قاضي مجد الدین قدوه او ابن الخطیب د فیروز کوه دربار ته راواستول او غوري سلطنت یې په رسمیت وپېژاند. د غور له درباره هم سراج الدین محمد جوزجاني د سفیر په توګه بغداد ته ولاړ او په دغه ډول د فیروز کوه او بغداد د دوو شهنشاهیو تر منځ سیاسي تاوده اړیکي ټینګ شول.

سلطان غیاث الدین غوري د ختیځ او غور ستر علمدوست او زړه سواند پاچا و چې په دربار کښې یې پوهان راغونډېدل، دی پر ٦۳ کلنۍ د (۵۹۹هـ - ۱۲۰۲م) کال د درېیمې خور (جمادی الاولی) پر ۲۷ ورځ د هرات

په ښار کښې وفات او په هغه لوی مسجد کښې چې ده په خپله جوړ کړې و ښخ دی، دا جامع جومات تر اوسه په هرات کښې شته. دی په لومړي سر کښې د خپلو اسلافو په شان د محمد کرام سیستاني په مذهب و، خو وروسته یې شافعي مذهب ومانه. د ده د دربار نومیالي پوهان قاضي وحید الدین شافعي مروروذي او صدرالدین کرامي نیشاپوري وو. د ده د هېوادو قاضیان قاضي القضات معزالدین هروي او قاضي شهاب الدین هرمابادي او وزیران یې شمس الملك، عبدالجبار ګیلاني، فخر الملك شرف الدین قره‌ري، مجد الملك ریوشاري، عین الملك سوریاني، ظهیر الملك سجزي او جلال الدین ریوشاري وو. پر دوبي یې دارالملك فیروز کوه او پر ژمي زمینداور و. له خپل لاس لیك سره یې "حسبی الله وحده" لیکل (۵۳ نومره تصویر وګورئ).

د سلطان غیاث الدین محمدسام تر مړینې وروسته یې زوی غیاث الدین محمود چې یو عیاش سړی و، د خپل تره معزالدین له خوا د بست، فراه او اسفزار په حکمرانۍ وګمارل شو، ده لښکر راټول کړ او تر مروشاهجان پورې پر مخ ولاړ، د معزالدین تر شهادت وروسته پر (٦۰۲ هـ) کال یې له بست څخه د زمینداور له لارې پر غور یرغل وکړ او فیروز کوه یې له ملك علاء الدین ابو علی څخه واخیست غور یې له غرجستان تالقان، ګرزیوان، قادس او ګرمسیر سره لاس ته راوستل او د خپل پلار او تره د ملك وارث شو. ده تاج الدین یلدوز ته چې د معزالدین محمد له خادمانو څخه و، د غزني د حکمرانۍ چتر او مثال د سند تر سینده پورې وراستاوه، پر (۶۰۵هـ - ۱۲۰۸م) کال یې د هندوستان د هېوادو مثال سلطان قطب الدین ایبك ته ورکړ. په دې توګه یې د غور پاچهي د هند تر پایه بالواسطه ټینګه کړه.

پر (۶۰۷هـ - ۱۲۱۰ع) کال ملك رکن الدین ایرانشاه محمود د ملك علاء الدین ابوعلي زوی له پنځوس زریز غزنوي او کاسي لښکر سره پر غور او فیروز کوه یرغل وکړ، خو غیاث الدین محمود د ده سر پرې کړ، د میمنې او فاریاب تر منځ په سالوره کښې یې له علاءالدین آتسز حسین شنسبي سره چې د سلطان محمود خوارزمشاه په مرسته د بلخ، مرو، سرخس او رود بار له لښکرو سره یې د تالقان له لارې پر غور یرغل کړی و، جګړه وکړه؛ د خوارزمشاه او اتسز لښکر یې مات کړ، تر هغه وروسته څنګه چې علیشاه د تکش خوارزمشاه زوی د خپل ورور له درباره غور ته وتښتېد غیاث الدین محمود دی دبر کوشك په ماڼۍ کښې بندي کړ، د علیشاه نوکرانو دی پر (۶۰۷ هـ -۱۲۱۰ م) کال ووژه؛ دی سخي، بخښونکی، عادل او حلیم پاچا و، د پلار (۸۰۰) زرعین سندوخه خزانې چې د څلورو سوو او ښانو بارکېده خلکو ته وبخښلې.

د غیاث الدین محمود تر مړینې وروسته د غور امیرانو د ده ځوارلس کلن زوی بهاء الدین سام د فیروز کوه پر تخت کېښناوه، درې میاشتې وروسته سلطان علاء الدین اتسز شنسبي د سلطان محمود خوارزمشاه او د هرات امین حاجب ملك خان په مرسته پر فیروز کوه یرغل وکړ او د (۶۰۷م) کال پر دریېمه خور (جمادی الاولی) یې هغه ښار ونیو، بهاءالدین یې د شاهي کورنۍ له ښځمنو سره خوارزم ته وشاړه، تر هغه وروسته علاءالدین اتسز د علاءالدین حسین جهانسوز زوی د فیروز کوه پر تخت کېښناست او تر (۴) کالو پورې یې حکومت وکړ په ګیلان کښې د ملك تاج الدین یلدوز او موید الملك محمد د عبدالله سیستاني زوی د غزني له وزیر سره په جګړه کښې مات شو، وروسته ملك نصیرالدین حسین"امیر شکار له غزني څخه پر غور یرغل وکړ او په جرماس کښې یې علاءالدین

اتسز وواژه، غور یې د غزني د پاچهۍ تر اثر لاندې راوست، د (۶۱۱هـ ـ ۱۲۱۴ع) په شاوخوا کښې تاج الدین یلدوز له غزني څخه علاء الدین "در غور" ببرته د فیروز کوه تخت ته واستاوه، خو علاءالدین پر (۶۱۲هـ) کال د سلطان محمد خوارزمشاه لاس ته ورغی په خوارزم کښې مړشو، ټول غور د خوارزمشاهی تر لاس لاندې شو.

د سلطان غیاث الدین محمد بل ورور ابوالمظفر معز الدین محمد بن سام قسیم امیرالمؤمنین، هم د ختیځ او آل شنسب ستر پاچا ؤ چې له خپل ورور سره، سر جاندار (د شاهي ګارډ قوماندان)و، تر هغه وروسته د غور د کجوران او استیه د ولایت حکمران شو(۵۵۸ هـ ـ ۱۱۶۲ م) او د ګرمسیر ښاورنه یې تر تګین آباد پورې لاس ته راوستل، ده په غزني کښې د غزانو دوولس کلنه واکمني ړنګه کړه، د سلطان غیاث الدین محمد په امر د غزني پر تخت کېښناست(۵۶۹هـ ـ ۱۱۷۷م)، پر (۵۷۰ هـ) کال یې ګردیز فتح او ملتان یې له قرامطه څخه ونیو او پر (۵۷۳ هـ ـ ۱۱۷۷ع) کال یې د سنقران د یاغیانو غوړونه تاوکړل، پر (۵۷۴ هـ) کال د "بهیم د یو نهرواله" په جګړه کې مات شو. پر (۵۷۵ هـ) کال یې فرشور (پېښور) او پر (۵۷۷هـ ـ ۱۱۸۱م) کال یې لاهور ونیو، تر هغه وروسته د خپل ژوند تر پایه یې ټول هندوستان ونیو او د اسلام په نور یې روښانه کړ.

په افغانستان کښې د ده د وختو له مهمو پېښو څخه په اندخود کښې د خط له کفارو او د ترکستان له ملوکو سره د سلطان معزالدین محمد جګړه وه چې سالار حسین خرمیل د ګرزیوان ملك د ده د لښکر په مخ کښې و، خو څنګه چې د غوریانو لښکر څه ونه کړای شول، نو ملك عثمان سمر قندي چې د ترکستان د آل افراسیاب له ملکانو څخه و، منځګړی شو او روغه یې وکړه، سلطان غزنین ته وګرځېد، په پنجاب کښې د کوکهران ډله

او د جود د غره قبایل یاغیان شول. څکه نو سلطان محمد د هغو غزا ته و ووت، د هغو تر سر کوټلو وروسته د غزنه پر لار د ملا حده د یوه فدایي له لاسه په دمیك نومي ځای کښې (چې د اوسني پنجاب د جهلم په سیمه کښې دی) د (۶۰۲هـ - ۱۲۰۵م) کال د برات (شعبان) پر ۳مه شهید شو.

سلطان محمد معزالدین غوري هم د خپل ورور په شان د آسیا په زړه کښې یو لوی هېواد وساته او د غور د شهنشاهۍ حدود یې په هندوستان کښې د ګنګا تر سواحلو ورسول او هم یې هند د اسلام په نور روښانه کړ، د ده هېواد ختیځ خوا ته د ګنګا تر کڅو (سواحلو) لوېدیځ پلو ته د خراسان، خوارزم نسا او باور د تر پایه پورې غځېدلی و، جنوب له بحیرهٔ عرب سره نښت، د ده حکمداران په لاندې ځایو کښې دا کسان وو: په غور کښې ملك ضیاء الدین، په بامیان کښې ملك تاج الدین زنګی، په ملتان کښې ملك حسام الدین علی کر ماج، په لاهور کښې ملك قطب الدین ایبك، په غزنه او کرمان کښې ملك تاج الدین یلدوز، په سند هوا چه کښې ملك ناصر الدین قباچه، په بامیان کښې سلطان بهاءالدین سام، په فیروز کوه کښې سلطان غیاث الدین محمود، په سیستان کښې ملك تاج الدین حرب، په مکران کښې ملك تاج الدین، او په وخش کښې ملکشاه.

د ده نومیالي وزیران ضیاءالملك درمشی، مؤید الملك محمد عبدالله سجزي، او شمس الملك عبدالجبار ګیلاني دي. قاضیان یې صدر شهید نظام الدین ابوبکر، سید شرف الدین ابوبکر د صدر شهید زوی او د لښکر قاضي یې شمس الدین بلخي و. د پاچهۍ بیرغونه یې ښۍ خوا سور او کیڼ خوا ته تور وو. منهاج سراج د سلطان په شاهي خزانه کښې د ډېرې شتمنۍ یادونه کوي چې د خواجه اسماعیل خزانه دار په وینا د غزني په خزانه کښې نوازې یو زر او پېنځه سوه منه الماس وو.

د پټې خزانې په کتاب کښې د پښتو ژبې محلي روایتونه د پخوانیو کتابو په حواله دا څرګندوي چې د محمد غوري په دربار کښې د پښتو ژبې شاعران وو، چې یو له هغو څخه ښکارندوی د فیروز کوه د کوټوال احمد زوی دی، چې په هند کښې د محمد د فتوحاتو په ستاینه کښې یې یوه ډېره ښه او خوندوره بولله ویلې او په پټه خزانه کښې لیکل شوې ده چې د پښتو ژبې له خورا مهمو ادبي، تاریخي آثارو څخه ګڼل کېږي (وګورئ ۵۴ نومره تصویر).

د معزالدین محمد غوري تر شهادت وروسته هغه لوی هېواد ټوټې ټوټې شو، د افغانستان ختیزه برخه له غزني څخه تر سنده پورې د تاج الدین یلدوز لاس ته ورغله چې د غور د دربار له خدمتګارانو څخه و او د محمد خدمت یې کاوه.

دغه تاج الدین خپله یوه لور ملك قطب الدین ایبك (د هند حکمران) ته او بله لور یې هم ناصرالدین قباچه (د سند حکمران) ته ورکړې وه، غزني یې د سند تر سینده ونیو، خو هغه وخت چې قطب الدین ایبك له لاهور څخه پر غزني یرغل وکړ یلدوز د سند په پنج آب سیند کښې ورسره جګړه وکړه او مات شو، د کرمان د" کورم" ناوې ته ولاړ او له هغه ځایه یې په غزني کښې پر قطب الدین یرغل وکړ قطب الدین په غزني کښې تر څلوېښتو ورځو پاچهي. وروسته بېرته هند ته ولاړ او غزني د یلدوز په لاس کښې پاته شو، لکه چې وویل شول د سلطان غیاث الدین محمود په ملاتړ د هرات په جګړه کښې د سلطان محمد خوارزمشاه په مقابل کښې ودرېد او پر سیستان یې هم لښکر ویوست او له تاج الدین حرب سره یې چې د سیستان ملك و، روغه وکړه (۶۰۲ هـ). ده نه کاله د معزالدین محمد په نامه سکه ووهله چې "عبده" یې پر لیکلي وو. همدا چې د سلطان محمد خوارزمشاه لښکریان له

تخارستانه پر غزني راغلل او تر ګردیزه یې ونیول نو تاج الدین یلدوز هندوستان او لوهور ته ولاړ او په هغه جګړه کښې چې په تراین کښې یې له سلطان التمش سره وکړه ونیول شو او په بداون کښې ووژل شو (د ۶۱۱ھ، ۱۲۱۶م شاوخوا) د غوریانو د سلسلې د شلېدلو په وخت کښې (۶۱۲ ھ شاوخوا) خوارزمشاهیانو شمالي ولایتونه غور او هرات ونیول او سیستان تر بست، تګین آباد او زابلستان پورې د سیستان د محلي ملکانو لاس ته ورغی. غزني ولایت، کابل او ختیزې سیمې تر سنده پورې په تاج الدین یلدوز پورې اړه ومونده، تر ده وروسته د خوارزمشاهي له درباره ملك کربز په غزني، امین ملك په هرات او اختیار الدین محمد خرپوست په پېښور کښې واکمن وو (د آل شنسب وروستنۍ پېښې د چنګیز د راوتلو په شرح کښې راوړل کېږي).

د غوریانو په وخت کښې د غزنویانو د دورې مدنیت بشپړ تابه ته ورسېد، د دري ژبې ادبیات د غوري فاتحینو په واسطه تر ډهلي پورې خپاره شول، پښتو ژبه هم د سوریانو په کهاله کښې پالل شوې او د شعر او ادب ژبه شوه، د اسلام دین یې په ټول افغانستان او د هند په زیاته برخه کښې خپور کړ، صنعت او عمران چې بېلګې یې د هرات جامع مسجد، د غور جام خلی (منار) (وګورئ ۵۵ ـ ۵۶ نومره عکسونه) او د ډهلي قطب منار دي ډېره وده وکړه، علوم او فنون د غوریانو په لوی هېواد کښې له نامتو پوهانو او شاعرانو سره وپالل شول او د (افغان. هند) اسلامي مدنیت چې لودیانو او غزنویانو یې بنسټ اېښی و. پخوالي ته ورسېد.

د غوریانو د دورې نومیالي پوهان او شاعران داوه: امام فخرالدین رازي، نظامي سمرقندي، احمد میداني نیشاپوري (د مجمع الامثال خاوند) علي باخرزي (د دمیته القصر خاوند) قاضي منهاج سراج جوزجاني (د

طباقات ناصري خاوند) قاضي وحیدالدین شافعي مرورو دي، صدر الدین کرامي نیشاپوري، معز الدین هروي، شیخ الاسلام جلال الدین ورساد، مولانا سراج الدین جوزجاني، ابو نصر فراهي، محمد عوفي (دلباب الباب خاوند)، اسعد سوري، شیخ تیمن، تایمني، ملکیار غرشین، قطب الدین بختیار، بنکارندوی (پښتو شاعران) ملك الکلام فخرالدین مبارکشاه (د غوریانو د منظومې نسب نامې خوند) او نور.

د غوریانو درباري ژبې پښتو او دري وې، څنګه چې غوریان د پښتنو له سوري ټبره څخه وو. نو څکه د دوی په وختو کښې پښتانه د غور او سلیمان له غرو څخه د ترنك، ارغنداو، هیلمند، کابل او هریرود ناوو ته راسر شول، د هند په فتوحاتو کښې یې د پاچهانو په لښکر کښې هم ګډون وکړ. د پښتنو د قبیلو زیات خلك او مشران په هند کښې د شهنشاهانو او د هغو له خوا ناستیو سره پاتې شول. چې د هغو پایځوړ تر اوسه هم په ټول هند کښې ډېر شته لکه لودیان، سوریان، مومندان، شیرانیان، بهریچان (بړیځن) چې زیاتره یې په هند کښې دروهیله پاپټان په نومو یادېږي، دا خلك ان تر اوسه هم د هند په مختلفو سیمو کښې ځانګړي حکومتونه او د ریاست او نفوذ سیمې لري.

د غور د شاهي کهالې نومیالي

۱ - شنسب د خرنك زوی (د ۴۰ - ۸۰ شاوخوا)
۲ - امیر پولاد د شنسب زوی (د ۱۳۰ ھ شاوخوا)
۳ - امیر کروړ د پولاد زوی (۱۳۹ - ۱۵۴ ھ)
۴ - امیر ناصر د کروړ زوی (د ۱۶۰ د ھ شاوخوا)
۵ - امیر بنجي د نهاران زوی (د ۱۷۰ ھ شاوخوا)
۶ - امیر سوري د ؟ زوی (د ۲۵۳ ھ شاوخوا)

۷ - امیر محمد سوري (د ۴۰۵ هـ شاوخوا)

۸ - امیر بوعلي د محمد سوري زوی (د ۴۲۵ هـ شاوخوا)

۹ - عباس د شیش زوی او د بوعلي وراره (د ۴۵۰ هـ شاوخوا)

۱۰ - امیر محمد د عباس زوی (د ۴۵۰ شاوخوا)

۱۱ - قطب الدین حسن د محمد زوی (د ۴۶۰ هـ شاوخوا)

۱۲ - ملك الجبال عزالدین حسین د قطب الدین حسن زوی (د ۵۱۰هـ شاوخوا)

۱۳ - قطب الدین محمد د عزالدین زوی (په ۵۴۱ هـ کنبي وژل شوی)

۱۴ - بهاءالدین سام د عزالدین زوی (۵۴۴ ـ ۵۵۴ هـ)

۱۵ - ملك شهاب الدین خرنك د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

۱۶ - ملك شجاع الدین د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

* ۱۷ - سلطان علاءالدین حسین جهانسوز د عزالدین زوی (۵۴۴ ۵۵۱ هـ)

۱۸ - سلطان سیف الدین د عزالدین زوی (۵۴۳ ـ ۵۴۴ هـ)

* ۱۹ - ملك فخرالدین مسعود د عزالدین زوی (د ۵۴۰ هـ شاوخوا)

* ۲۰ - سیف الدین محمد د جهانسوز زوی (۵۵۱ هـ)

* ۲۱- سلطان غیاث الدین محمد سام (۵۵۸ ـ ۵۵۹ هـ)

* ۲۲- سلطان معزالدین محمد سام (۵۶۹ ـ ٦۰۲ هـ)

* ۲۳ - سلطان غیاث الدین محمود د غیاث الدین محمد زوی (۵۹۹ ـ ٦۰۷ هـ)

* ۲۴ - سلطان بهاءالدین سام د محمود زوی (٦۰۷ هـ)

۲۵ -علاءالدین اتسز د جهانسوز زوی (٦۰۷ ـ ٦۱۱ هـ)

۲٦ - علاءالدین درغور (۵۹۹ ـ ٦۱۲ هـ)

۲۷ -ملك ناصرالدین ګزیو د شهاب الدین خرنك زوی (د ٦۱۸ هـ شاوخوا)

۲۸ - سلطان شمس الدین محمد د فخرالدین مسعود زوی (د ٦۵۰هـ شاوخوا)

۲۹ - سلطان بهاءالدین سام د شمس الدین محمد زوی (۵۸۷ ـ ٦۰۲ هـ)

* ۳۰ - جلال الدین ابو علي د بهاءالدین سام زوی (٦۰۲ ـ ٦۱۲ هـ)

۳۱ - علاءالدین مسعود د بهاء الدین سام زوی (٦۰۲ ـ ٦۱۲ هـ)

۳۲ - علاءالدین مسعود د شمس الدین محمد زوی (٦۱۰هـ شاوخوا)

مأخذونه: طبقات ناصری - ابن اثیر - دول اسلامیه - پټه خزانه - آداب الحرب - دایرة المعارف اسلامی - فرشته - شوکت افغانی - معجم الانساب - ګزیده - لب التواریخ - فتوح اسلاطین عصامی - (وګورئ ۵۷ نومره نسب لیك).

خوارزمشاهيان

خوارزم يو زرغون، ودان او مشهور ولايت و چې د آمو له سينده اوبېده، د اتيا فرسخو په شاوخوا کښې يې اوږدوالی درلود، ښارونه يې له بازارو ډك او كلي يې يو بل ته سره نژدې وو، د كرهنې ځمكې او مانۍ يې درلودې، پايتخت يې ګرګانج (جرجانيه) نومېده او له ډېرو پخوانيو زمانو څخه يې د افغانستان د شمالي او مادون النهر له ښارو سره اقتصادي، سياسي او فرهنګي اړيكې درلودل.

د ماركوارت په وينا ايريانم ويجو (باختر ته تر هجرت دمخه د ارياپانو اصلي ټاټوبي) همدا ځای و. دا نوم په اوستا كښې XVARIZEM او په پخواني فرس كښې "هوارزميش" و، خوارزمي ژبه نورو آريايي ژبو ته يوه نژدې ژبه وه چې په وروستنيو كيندنو كښې يې آثار راوتلي دي. البيروني هم دا ژبه په آثارالباقيه كښې يوه مستقله ژبه ګڼلې ده، د هغې د مياشتو نومونه يې ليكلي دي او وايي چې د خوارزم ملكانو ته "خوارزم شاه" وايي.

د ۳۲ هـ په شاوخوا كښې احنف د قيس زوی عربي فاتح د مادون النهر سيمې له تخارستانه تر تالقان، فارياب او جوزجان پورې ونيولې او د آمو له غاړو خوارزم ته واوښت. خو ويې نه نيولای شوې د معاويه د زوی يزيد په وختو كښې هم سلم د زياد زوی د خوارزم له خلكو سره په ځلور سوه

زره درهمه روغه وكړه، خو چې يزيد د مهلب زوی د حجاج له خوا خراسان ته راغی له خوارزميانو سره وجنګېد (د ۸۲هـ شاوخوا)، او د (۸٦ هـ شاوخوا) قتيبه د مسلم باهلي زوی هغه فتح كړ.

د البيروني په وينا د خوارزمشاهيانو د كهاله لومړی مؤسس كيخسرو و او د اسلام له پيله خوارزم د حكومت له پلوه پر دوو برخو ووېشل شو:

شمال برخه چې پايتخت يې "ګرګانج" و، د عربي اميرانو له خوا اداره كېده او جنوبي برخه چې مركز يې "كات" و د خوارزمشاهانو سيمه وه، د خوارزمشاهانو مشهوره كورنۍ تر اسلام دمخه او وروسته مامونيان و، چې په اسلامي دوره كښې يې مؤسس ابو سعيد احمد د محمد زوی و چې د (۳۴۰ هـ په شاوخوا كښې) يې ژوند كاوه، د ده د (۳٦٦ هـ كال) سكې شته له دې كورنۍ څخه ارثموخ خوارزمشاه د هجري سنې د پيل په شاوخوا كښې اوسېد، نسب يې د البيروني په وينا افريغ ته رسېد او چې قتيبه دويم وار پر خوارزم برې وموند خوارزمشاه اسكجموك د ازكاجوار زوی د سبری لمسی د سخر كړوسی او د نوموړي ارثموخ كوسی يې په خوارزمشاهۍ وپېژاند د (۸٦هـ شاوخوا) چې د احمد د نسب سلسله ده ته په لاندې توګه رسېده: احمد د محمد زوی، د عراق لمسی، د منصور كړوسی، د عبدالله كوسی چې هغه بيا د تر كسباثه زوی، د شاوشفر لمسی او د اسكجموك كړوسی و.

دويم: ابو عبدالله محمد د احمد زوی چې د ابن اثير په وينا پر (۳۸۵ هـ) كال مړ دی.

درېيم: مامون د محمد زوی چې كورنۍ يې د ده په نامه "ماموني" يادېږي، د سامانيانو له خوا په ګرګانج كښې د خوارزم والي و، دی له ابو عبدالله خوارزمشاه سره وجنګېد او بريالی شو، د خوارزمشاهۍ لقب يې پر ۳۸۵هـ خپلې كورنۍ ته واړاوه، پر (۳۸۷ هـ) وفات شوی؛ يوه لور يې د

سلطان محمود ماندینه وه.

څلورم: ابو الحسن علي د مامون زوی پر (۳۸۷ هـ) پر تخت کښېناست، د سبکتګین لور حره یې وکړه، په خوارزم کښې یې ابن سینا ته ښه راغلاست وویل او سکه یې شته.

پېنځم: ابو العباس د مامون زوی پر (۳۹۰ هـ) کال.

شپږم: ابو الحارث محمد د علي زوی او د مامون لمسی چې پر (۴۰۷ هـ) کال یې سکه ووهله او پر (۴۰۸ هـ) کال سلطان محمود له منځه یووړ، د غزنه له درباره یې لوی حاجب التونتاش د خوارزم په حکومت وګماره، د خوارزمشاه لقب یې ورکړ، د مامونیانو د کورنۍ کمبله ټوله شوه، او تر التونتاش وروسته یې زوی هارون (۴۲۳ هـ) او اسماعیل خندان د التونتاش زوی (۴۲۵ هـ) او شاه ملك (۴۲۹ هـ) په خوارزم کښې حکومت کاوه چې پر (۴۳۴ هـ) کال طغرل بیګ سلجوقي له منځه یووړل.

د خوارزمشاهیانو د دویمې کورنۍ بنسټ د انوشتګین په لاس کښېښېنو شو چې د بلکاتګین له مریانو څخه و، د (۴۷۰ هـ) په شاوخوا کښې یې د سلجوقي دولت په وختو کښې شهرت وموند او د "غرشا" لقب یې واخیست" همدا چې پر (۴۹۰ هـ) اکنجی قچقار د بر کیاروق ګمارل شوی حکمران ووژل شو، نو د خراسان والي امیر داد حبشي د بر کیاروق په تصویب قطب الدین محمد د انوشتګین زوی په خوارزمشاهۍ وټاکه، تر هغه وروسته دا لقب د چنګیز تر راتلو پورې دې کورنۍ ته پاتې شو، چې یو وخت یې د واکمنۍ سیمه تر زمینداوره هم رسېدلې او پر (٦۱۷ هـ) وروستنی خوارزمشاه جلال الدین منکبرنی د افغانستان په خاوره کښې د چنګیز له لښکریانو سره ډېرې جګړې وکړې.

د دغه کهاله نور کسان چې خوارزمشاهۍ ته رسېدلي دادي:

۳ - اتسز د محمد زوی چې پر (۵۲۱ هـ) کال پاچا شو، اوسکه یې ووهله، پر (۵۳۳ هـ) یې له سلطان سنجره ماته وکړه خو پر (۵۳۵ هـ) یې د خوارزم تخت بیا ده ته ورکړ.

د ده په وختو کښې علي چتري په هرات کښې پورته شو، خواتسز د سنجر ټول ملکونه ونیول او دربار یې د فاضلانو د راغونډېدو ځای شو، رشیدالدین وطواط خپل کتاب حدایق السحر د ده په نامه ولیکه، د (۵۵۱هـ) کال پر دریمه خور (جمادی الاخری) مړ دی.

۴ - ایل ارسلان د اتسز زوی: دی د پلار تر مړینې وروسته پر خوارزمشاهي تخت کښېناست او د قراخطا او قفچاق له قبیلو سره یې روغه وکړه، د سنجري ملکانو پایځوړ یې له خراسانه وشاړه او یا یې روغه ورسره وکړه او پر (٦۵۸ هـ) مړ شو.

۵ - سلطان شاه ابوالقاسم محمود د ایل ارسلان زوی (۵٦۸-۵۸۹هـ)

چې له ورور سره د دښمنۍ له امله یې د غور د سلطان غیاث الدین دربار ته پناه یو وړه، خو دا چې د غور دربار له سلطان تکش سره ترون درلود څه مرسته یې ورسره ونه کړه، محمود ماوراءالنهر ته ولاړ، د "خطا له خانه" یې ملاتړ وموند او خراسان یې د غز د امیرانو له لاسه وژغوره، په مرو کښې یې دارالملك جوړ کړ، د هرات ملك بهاءالدین طغرل هم ورسره یو ځای شو، تل به یې د غور بریدونه ګواښل، خو سلطان غیاث الدین غوری په مرورود کښې د غور بامیان او سیستان لښکرې راغونډې کړې او تر شپږو میاشتو یې جګړه وکړه، په پای کښې د غور د سلطان لښکرې له مرغابه پورېوتلې او بهاءالدین یې وواژه او محمود د ماتې په حال کښې پر (۵۸۸ هـ) کال مروته وګرځېد، زهر یې وخوړل او مړ شو (۵۸۹ هـ).

٦ - ابو المظفر سلطان تکش د ایل ارسلان زوی: د ۵۸۹ هـ کال د

لومړی خور (ربیع الاول) پر ۱۲ پر تخت کښېناست، دی لوی عالم او هنرور پاچا و، چې نیم خراسان یې په خپل مټ تر لاس لاندې کړ د هېواد وېش یې د هیلمند تر غاړو رسېده. ډېرې سکې یې په داور (زمینداور) کښې وهل شوې او له هغه ځایه لاس ته راغې. تکش د قفچاق او خطا له قبیلو سره روغه کړې وه مازندران او د عراق یوه برخه یې ونیوله، د سنجر وراره سلطان طغرل یې بندي کړ؛ د بغداد خلافت دربار یې، ګواښه، د بغداد وزیر" ابن القصاب" یې مات کړ د خلافت دربار خپل دوه تنه سفیران ابن الربیع او ابن الخطیب د غور د فیروز کوه دربار ته واستول چې د سلطان غیاث الدین غوري حضور ته د تکش له تېرې ګیله وکړي خو سلطان تکش د ۵۹۶ هـ کال د روژې پر ۹ مړ شو.

۷ - علاءالدین محمد د تکش زوی د پلار تر مړینې وروسته خوارزمشاهۍ ته ورسېد او نشاپور یې خپل ورور علیشاه ته (چې پر ۶۰۹هـ وژل شوی) ورکړ د غور او غزنه دربارو ته یې سفیران واستول او روغه یې وغوښته، د غور تر پاچهانو وروسته یې خراسان ونیو، ملك عزالدین خرمیل غوري له ده سره یو ځای شو، تر یوولسو میاشتو کلابندۍ وروسته یې هرات ونیو او بلخ یې هم لاسته راوست، د ده د هېواد سرحدونه تر بلاساغون، کاشغر او خطا پورې ورسېدل "تاینکو طراز" او "ګورخان خانان" په ترکستان کښې د ده اطاعت ته غاړه کښېښووه، د عراق او اذربایجان هېوادونه یې ونیول، سلطان جلال الدین علي سام غوري یې وواژه، پر ۶۱۲هـ یې غزني ته لښکر کښې وکړه؛ تاج الدین یلدوز یې د هند خوا ته وشاړه او د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورسېد او خپل زوی جلال الدین منکبرني یې د افغانستان پر حکمرانۍ وګماره، خو پر (۶۱۷ هـ) کال د چګیز لښکر له ختیځ خوا د ده پر هېواد یرغل وکړ، دی د ماتې په حال کښې د آبسکون جزیرې ته

وتښتېد او پر همهغه کال مړ شو.

د علاءالدین له ورونو څخه یو "یونس خان د تکش زوی" د عراق حکمران، بل "ملك خان" د نشاپور او خراسان حکمدار او دریم علي شاه د عراق او اصفهان حکمران و، څه موده هم د علاءالدین محمد له زامنو څخه ارزلوشاه پر ۶۱۷هـ کال د پلار تر تېښتې وروسته پر تخت کښېناست، خو د چنګیز لښکریانو خوارزم ونیو.

همدارنګه رکن الدین غوریشانستي د علاءالدین محمد زوی څه موده د عراق حکمراني وکړه، خو پر ۶۱۷ هـ کال د چنګیز لښکر دی همهلته وواژه. همداراز "آق سلطان د علاءالدین محمد" بل زوی هم څه موده په کرمان کښې پاچا و، چې د خطایي براق حاجب په لاس ووژل شو.

۸- د سلطان محمد خوارزمشاه مشر زوی او وروستنی زړور پاچا جلال الدین منکبرنی دی چې پر ۶۱۷ هـ کال د خپل تښتېدلي پلار پر ځای کښېناست او د چنګیز له لښکریانو سره یې په مېړانه جګړې وکړې.

دی د پلار پر ژوند د خراسان، غور او غزني نایب السلطنه و چې وزیر یې شهاب الدین الپ سرخسی نومېده، له خپلې خوا یې غزني ملك کربر، فیروز کوه یې مبارزالدین سبزاواري، کرمان یې ملك الامراء او پرشور (پېښور) او بوبکر پور یې ملك اختیارالدین محمد علی خرپوست ته وسپارل.

هغه وخت چې پلار یې پر ۶۱۷هـ کال د چنګیز له یرغله وتښتېد، ده په نشاپور، د خراسان او کرمان په بیابانو او د نیمروز، بست او داور په ښارو کښې جګړې کولې تر هغې چې په غزني کښې ملك خان امین حاجب "د هرات مات شوی حکمران" هم له ده سره یو ځای شو؛ چنګیز خپل زوم قوتو قونوین په دوی پسې وګماره، د پروان په شاوخوا کښې یې درې واره جګړه وکړه او قوتو یې مات کړ، څو چې چنګیز د خراسان له تالقانه د ده

جګړې ته راغی او جلال الدین د پرشور (پېښور) خوا ته پر شا شو. چنګیز د سند د سیند تر غاړو پسې ولاړ. په هغه جګړه کښې چې د سند د اوبو پر غاړه یې وکړه مات شو او ځان یې اوبو ته واچاوه دا و چې د ملتان او کرمان له لارې پارس ته ولاړ د (۶۲۱ هـ) د ۶۲۸ هـ کال د شوال پر ۱۵ د کردانو له لاسه ووژل شو، د ده له مړینې سره د دغه کهاله لړۍ پای ته ورسېده. د دې پېښو تفصیل به د چنګیز خان د حالاتو په شرح کښې راشي (د دغه مخ مخامخ ۵۹ نومره نسب لیك وګورئ).

اخځلیکونه: طبقات ناصري، ابن اثیر، معجم الانساب، د پاول هورن د ایران مختصر تاریخ، تاریخ ګزیده، جهان ګشای جویني، سیره جلال الدین منکبرني - نفثة المصدور، د بار تولد ترکستان، تاریخ ایران در عهد مغل دعباس اقبال.

څلورمه برخه

د خوارزمشاه وروستۍ ماتې

او

د چنګیز منځته راتلك

(۶۱۶ - ۶۴۰هـ)

د چنګیز د منځته راتګ پر مهال د غزنوي او غوري کورنیو واکمني له منځه تللې وه. د هېواد د شمالي سیمو واك د خوارزمشاهي دربار په لاس کښې و. په سیستان کښې د نیمروز سمیه ییزو ملکانو کمزوري حکومت چلاوه، د افغانستان ختیزې برخې هم د هغو امیرانو په لاس کښې وې چې د غور سلاطینو ټاکلي وو، په هرات کښې هم کرت حکمرانانو حکومت کاوه (ال کورت).

پر داسې مهال چې د هېواد ځواکونه پاشلي شوي وو، پر ودان افغانستان او د هغه پر پرمختللیو ښارو باندې د آمو له ها خوا د چنګیز تاړاکګر یرغلونه پیل شول او د (۶۰۰هـ - ۱۲۰۳م) په شاوخوا کښې د چنګیز خان (تموچن د یسو کای بهادر زوی چې د قیات په تبر کښې پر ۵۴۹

۱۱۵۴م زوکړی و) تر واکمنۍ لاندې د منګولیا په قراقروم کښې یوه لویه امپراتوري جوړه شوه چې بریدونه یې ختیځ لورته د چین له سینده تر پامیره رسېده چې د سلو مېلیونو په شاوخوا کښې منګولیایي وړي او وحشي ټبر د چنګیز تر کلکې اداري او خونړي تېغ لاندې د ده فرمان ته لاس پر نامه وو.

دا مهال سلطان علاوالدین محمد خوارزمشاه له اورګنجه پر ماوراءالنهر او د افغانستان او ایران پر یوې سیمې واکمني درلوده. ده د سمرقند د ترکانو او قرا خطائیانو دولت چې د خوارزمي دولت او چنګیزي ځواکونه تر منځ پروت و، ونړاوه او هم یې د افغانستان غوریان چې ملاتړې یې وو او د افغانستان له غزني او نورو سیمو یې د وحشي غزانو په پوپنا کولو کښې لوړتیا ښودلې وه، له پښو واچول همدا راز خوارزمشاه د بغداد له خلیفه ناصرالدین سره هم دښمني لرله چې د هغه نوم یې هم له خطبې او سکې غورځولی و، نوموړي خلیفه د یوه لیك په واسط چنګیز دې ته راوپاراوه چې پر خوارزمشاه یرغل وکړي (۵۷۵-۶۲۲هـ) په خپله د سلطان درباریانو هم له چنګیز سره لیکنۍ اړیکه درلوده، د هېواد په چارو کښې د سلطان د مور ترکان خاتون له لاسه هم ګډوډي او ورانۍ راغلې و. تر دې چې د دې ستمګرې ملکې له لاسه د هېواد ټول مشران ډېر تنګ وو، په دې توګه له دننه او د باندې د خوارزمشاهي دولت د نړېدو سببونه راغونډ شوي وو.

د چنګیز امپراتوري له خوارزمشاهي دولت سره پر (۶۱۶هـ ۱۲۱۹م) کال ونښته، چې سلطان خوارزمشاه تاتار تجارتي کاروان تالا او د چنګیز سفیر یې وواژه. چنګیز له ډېره قهره له دوو سوو زرو تنو لښکر سره د توپاني سېلاب په څېر د خوارزمشاه پر هېواد راوخوت او تر شا یې یو ملیون نور ملا تړ هم درلود. د ده لښکر تر سیحون راپورېووت او د سلطان محمد لښکر یې مات کړ په یوه داسې زور او وحشت چې په تاریخ کښې یې ساری نه شته

پر اسلامي ودانو ښارو لکه بخارا، سمرقند، بناکت، خجند، جند او د ماوراءالنهر پر نورو ښارو یې یرغل وکړ او دا ښارونه یې په خورا دهشت وران او وګړي یې ووژل (۶۱۷-۱۲۲۰ م).

خوارزمشاه چې د چنګیز له زورورو یرغلو څخه تر جیحون راپورېوتی او په بلخ کښې ناست و، د ماوراءالنهر د ورانۍ د خبر تر اورېدلو وروسته مخامخ طوس ته وتښتېد او دا ښارونه یې دغو لاندینیو امیرانو ته وسپارل چې د چنګیز مخه ونیسي: ترمذ د سیستان لښکر مشر امیر زنګي ابي حفص ته، د تخارستان ولخ امیر سرهنګ سام ته، د بامیان کلا امیر عمر باوردي ته، پېښور او غزني ملك اختیارالدین خرپوست ته، د غور سنګه ملك حسام الدین سر زراد ته د غور نورې کلاوې ملك قطب الدین حسن، د هرات کالیون اختیار الملك دولت یار، هرات شمس الدین جوزجاني، د غرجستان فیوار پهلوان اصیل الدین نشاپوري، د تالقان نصرت کوه د ملك شمس الدین اتسز باوریانو ته، د (جوزاجان) ګرزویوان د الغ خان خدمتګارانو ته، د غرجستان کلاوې عید پهلوان شروان ته، فیروز کوه ښار مبارزالدین سبز وارې او د تولك کلا یې امیر حبشي نیزه ورته و سپارل.

خو د چنګیز لښکرې د جبه سبتای او تغاجار په مشرۍ د (۶۱۷هـ-۱۲۲۰م) کال پر لومړۍ خور (ربیع الاول) له جیحونه راپورېوتې او د بلخ تر نیولو وروسته یې په خوارزمشاه پسې د هرات لاره ونیوه د هرات حکمران امین ملك یې کلا بند او تر پوشنجه پورې یې خلك ټول ووژل په ډېره چټکۍ یې ځانونه طوس ته ورسول، خو محمد خوارزم شاه په ډېره ناهیلۍ د آبسکون جزیرې ته وتښتېد، د (۶۱۷هـ) کال د کوچني اختر (شوال) پر میاشت په داسې حال کښې چې کفن یې نه لاره مړ شو او چنګیز خان یې هډوکي وسیزل تر هغه وروسته د چنګیز لښکر د خوارزمشاهانو مرکز (جرجانیه

اورګنج) چې د آسیا خورا ودان ښار او د پوهې او ادب زانګو وه، وران او خلک یې له یوه سره ووژل (د ٦١٨هـ - ١٢٢١م کال د صفرې میاشت). د محمد خوارزمشاه مور د هغه کهاله له نورو غړیو سره د چنګیز لښکر لاس ته ورغله، زوی یې جلال الدین د نشاپور او زوزن له لارې بست ته راغی او ځان یې هرات ته ورساوه له هغې خوا په خپله چنګیز د آمو غاړې "ترمذ" ته راغی او تر یوولس ورځنی جګړې وروسته یې د هغه ښار او د بلخ خلک ټول ووژل. زوی یې (تولي) د خراسان ښارونه له مرو او نسا څخه نیولې تر هرات، فیروزکوه، استیه او تولک پورې ونیول او وران یې کړل، یوازې د مرو په لوی ښار کښې یې تر دوو ملیونو زیات خلک ووژل (٦١٨هـ - ١٢٢١م) د هرات خلکو چې د شمس الدین جوزجاني په مشرۍ له تولي سره جګړه کوله تر اوو ورځو کلابندۍ وروسته تسلیم او په سوونو زره تنه یې ووژل شول او یوازې سل زره نجونې یې بندیانې شوې.

تر هغه وروسته چنګیزیانو جوزجان ولایت، اندخود، میمنه او فاریاب تر تالقانه پورې ونیول، د تالقان نصرت کوه کلا لس میاشتې کلابنده وه او ټولو اوسېدونکو یې تر وروستۍ سلګۍ پورې مقاومت وکړ، خو ټول ووژل شول تر هغه وروسته یې بیا پر بامیان یرغل وکړ، خو هلته چې د چغتای زوی موتوجن ووژل شو چنګیز له ډېره قهره پر انسانانو سربېره د بامیان څاروي هم ووژل او هغه ښار یې ماوبالیغ (بدمرغه ودانۍ) وباله او داسې یې له بیخه ونړاوه چې استوګن په کښې پاتې نه شول. تر هغه وروسته یې د تخارستان ښارونه ونیول (٦١٨هـ -١٢٢١م) پر دغه مهال جلال الدین منکبرني خوارزمشاه له هراته غزني ته راغی، د افغانستان وطني مشران لکه امین ملک له خپل دېرش زریز لښکر سره، سیف الدین اغراق اعظم ملک او مظفر ملک افغاني مشران هم له ده سره یو ځای شول او په پروان (د کابل

شمال خوا ته په اوسني جبل السراج کښې) یې د چنګیز له ۴۵ زرو لښکریانو سره چې د قوتوقو په مشرۍ جنګېدل جګړه وکړه، تردوو ورځو جګړو وروسته یې چنګیزي لښکرو ته سخته ماته ورکړه، چنګیزیانو د تخارستان د ولخ کلا پرېښوه او وتښتېدل.

خو د جلال الدین د بریالي لښکر مشران یو تر بله دښمن او پېښور ته ستانه شول، هلته یې تر دریو میاشتو پورې یو بل واژه چنګیزخان بیا د پروان د ماتې د غچ اخیستو له پاره د تالقان د نصرت کوه تر نیولو وروسته د بامیان له لارې پر غزني یرغل وکړ، جلال الدین له غزني څخه وووت او د ګردیز خوا ته پر شا شو. چنګیز غزني ته راغی، وروسته تر هغه چې هلته یې خپل حاکم کښېناوه، د سند خوا ته پر مخ ولاړ او (د اټک جنوبي خوا ته) د نیلاب پر ګودر یې جلال الدین چې تر سینده پورې پورېووت ونیو، اته کلن زوی یې ور وواژه، جلال الدین خپله مور او ماندینه او د حرم نور غړي په سیند کښې ډوب او په خپله له اوو سوو تنو سره د چنګیز د لښکر په مقابل کښې جنګېده، خو په پای کښې پر یوه آس سپور د سند له دریابه ژوندی پورېووت. چنګیز د سلطان پاتې خپلوان او ملګري ووژل او درې میاشتې یې په پېښور او د پنجاب پر وېش هم خلک ووژل، بیا یې د سند پر ښي غاړه تر چتراله یرغل وکړ، تر هغه وروسته یې خپل دوه زامن اوګدای او چغتای په هغو سیمو کښې پرېښوول، خپله د کابل او بامیان له لارې د جیحون غاړې ته ستون شو (٦١٨ پر شوال) او درې کاله وروسته پر (٦٢١) کال تربې نوین د چنګیز د لښکر سردار، ناصرالدین قباچه یې په ملتان کښې ځلوېښت ورځې محاصره او بېرته ناکامه راوګرځېد.

د جلال الدین منځته راتګ په ټول خراسان کښې د چنګیز پر خلاف خلک زړور کړل، په مرو، هرات او نشاپور کښې د ده د کوټوالانو پر وړاندې

راپورته شول، خو د چنګیز لښکر "مرو" په تش ډاګ بدل کړ هراتیان یې چې د ملك مبارزالدین سبزواري په مشرۍ جنګېدل ټول د (۶۱۹هـ) کال پر وروستۍ خور (جمادیالاخری) ووژل او ښار یې د چنګیز د لښکر د افسر "ایلچیګدای نویان" په امر وران کړ، پر (۶۲۰هـ) یې د غرجستاني امیرمحمد چې د غور د ملکانو خوریه و او د اشیار په کلا کښې یې مقاومت کاوه وواژه. په غزني کښې هم "اوګدای" له کسبګرو پرته نور ټول خلك بیابان ته و کوچول او هلته یې تر تېغ تېر کړل، آن دا چې فیروزکوه یې پر (۶۱۹هـ) کال داسې وران کړ چې اوس یې ځای پېژندنه هم ناشونې ده، همدا شان چغتای د سند مکران او کرمان (په فتحینو د کورم په ناوه کښې) ولایتونه چور او رنګ کړل.

چنګیز چې (د سند د سیند پر غاړه د اوبو او هوا د خرابۍ له امله ناروغ شو، ځکه نو دی او زامن یې پر (۶۱۹ هـ - ۱۲۲۲م) کال ماوراءالنهر ته ستانه شول او پر (۶۲۱هـ -۱۲۲۴م) کال د خپلې کورنۍ اصلي چونۍ (اردوګاه) ته ورسېد، چنګېز دا مدهشه بلا د (۶۲۴هـ - ۱۲۲۶م) کال په روژه کښې د (۷۲) کلنۍ پر عمر د تنګت په دښته کښې مړشو او ګڼ شمېر خلك یې له وحشت او تبرې ځخه بچ شول. "د چنګیز د فتوحاتو څېړل او د نړۍ په نورو سیمو کښې د ده وراني د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.) خو جلال الدین خوارزمشاه هغه ننګیالی مېړه چې پر ډېره بې وسۍ سربېره یې خپله متره ونه بایلله، څه مهال یې د سیند کیڼې خوا ته په ځنګلو کښې تېر کړ او ژر یې یوه ډله، له ځان سره یو ځای او د سند له واکمن "ناصرالدین قباچه" سره یې ډغرې ووهلې، د ډهلي له لوی پاچا "سلطان شمس الدین ایلتمش" (۶۰۷ هـ - ۶۳۳م) ځخه یې مرسته وغوښته، خو هغه په دې پلمه چې د ډهلي هوا ښه نه ده، و یې نه منله. جلال الدین په لاهور کښې د هند

د یوه راجا لور وکړه او د هغه په ملاتړ یې "ناصرالدین قباچه" مات کړ او ډېره ولجه یې لاس ته ورغله، د "تهته" او "دیبل" تر ښاره پر مخ لاړ. سلطان شمس الدین ایلتمش د جلال الدین له ورځ پر ورځ مخ پر ډېرېدو اتلوالۍ ځخه وډارېد او دېرش زریز لښکر یې د هغه د مخنیوي له پاره واستاوه.

که څه هم چې د جلال الدین د لښکر یوه مشر د ډهلي لښکر مات کړ، خو جلال الدین له څلورو زرو ملګریو سره پر (۶۲۱هـ -۱۲۲۶م) کال د مکران له لارې د ایران کرمان ته ولاړ؛ تر تفیلس، خلاط، ګرجستان او ارمستان پورې ځایونه یې ونیول، پر (۶۲۸هـ) کال په میافارقین کښې د کردانو له لاسه ووژل شو او د ده له مړینې سره د خوارزمشاهي کهاله وروستۍ ډیوه مړه شوه (د جلال الدین منکبرنی د فتوحاتو او احوال نوره څېړنه د افغانستان په تاریخ اړه نه لري).

د چنګیز لښکریانو په جلال الدین پسې د ایران تر پایه وځغستل، په خراسان کښې د بقیة السیف ښارو او کړېدلیو خلکو د ساتنې له پاره لږو عسکروته اړه وه پر غزني، بامیان او غور کښې د چنګیز له خوا د (۶۲۲هـ له شاو خوا ځخه بیا تر ۶۳۳هـ-۱۲۳۶م) پورې سیف الدین حسن قرلغ حکمران و، همدغه سړی پر (۶۲۲هـ)کال د بغداد د خلیفه الظاهر په نامه سکه وهلې ده، پر (۶۲۶هـ - ۱۲۳۱م) کال چې اوګتای قاآن پر تخت کښېناست، د خراسان خلك د قراچه ویغان سنقور په مشرۍ د دوی کوټوالانو او حاکمانو ته راپورته شول، اوګتای په بادغیس کښې له اوسېدونکیو لښکریانو ځخه یوه برخه د طایر بهادر په مشرۍ ور واستوله او قراچه یې تر دوو کالو پورې د سیستان د ارګ په کلا کښې کلا بند وساته، داسې خوځښتونه په ټول افغانستان کښې راوټوکېدل، ځکه نو تاتاریانو دویم ځل د غور، هرات، غرجستان، سیستان، کالیون فوار، تولك، سیفرود، خیسار

او غزني په ښارو او جنګي کلاو کښې د هغو خلکو په وژلو لاس پورې کړ چې د دوی له تېغه ژوندي پاتې شوي وو او هم یې بیا هغه ودانۍ چې د دوی له ورانۍ څخه خوندي پاته وې ورانې کړې، تر هغه وروسته جنتمور د خراسان په حکمدارۍ وټاکل شو (۶۳۵هـ ۱۲۳۲م) ده بیا ملك بهاءالدین د خراسان امیر وټاکه، تر هغه وروسته د (۶۳۵هـ-۱۲۳۷م) په شاوخوا کښې نو سال او د (۶۳۸هـ - ۱۲۴۰ م) په شاوخوا کښې ګرګوز و، له (۶۴۱هـ تر ۶۵۴هـ۱۲۴۲-۱۲۵۶م) پورې امیر ارغون د چنګیزیانو له درباره د خراسان حکمرانان وو او د کرت ملکانو د دوی تر اطاعت لاندې پر هرات، فیروزکوه او غرجستان (د افغانستان پر لوېدیزو مهمو برخو) باندې حکومت کاوه او دا بلا وهلي ښارونه یې د تاتار له بلا څخه وساتل. لکه د (۶۴۳هـ-۱۲۴۵م) په شاوخوا کښې چې هولا کو (۶۳۹هـ -۶۴۹هـ، ۱۲۵۱م) د چنګیز لمسی خراسان ته راغی امیر ارغون د هرات د پاچا ملك شمس الدین کرت په ملګرتیا د هغه د اطاعت منلو په توګه ورغلل.

په ماوراءالنّهر کښې استو ګنو چغتایانو د افغانستان ولایتونه: تخارستان، بلخ، میمنه، جوز جان، غرجستان، غور، هرات، بادغیس، سیستان، زابل تر غزني او کابل پورې مستقیماً د تېغ په زور او یا بالواسطه اداره کول، دوی دېرش کاله هغه لوی ښارونه چې په آسیا کښې د مدنیت، ثقافت او اسلامي علومو مهم مرکزونه وو، وران کړل. خلك یې په بېرحمۍ یو مخیز ووژل؛ په زرګونو ستر کتابتونونه یې وسېزل، څکه نو د ثقافت، مدنیت، صنایعو، پوهنو، تجارت او ادب بازار سوړ شو، خراسان د سند تر غاړو پورې یوه ویروونکې کنډواله شوه، ټول تاریخ لیکونکي په ګډه دا مني چې د چنګیز ناتار د نړۍ له خورا زړه بوګنوونکیو پېښو څخه ګڼل کېږي. د ابن اثیر په وینا ټولو خلکو ته یې زیان ورسېد، د چنګیزیانو اردو چې هر

ځای ته رسېدلې نو د لښکر مشران یې د خلکو باداران وو، څکه نو د افغانستان د خلکو په مدنیت کښې چې تر هغه وخته یې د لرغونې آریایي او اسلامي عربي مدنیتو یوه ګډه ښه درلوده او ساماني، غزنوي او غوري لویو پاچهانو پاللی و یو بل نوی مغولي عنصر هم ور ګډ شو، مغولي آدابو او ژبې په دري ژبه کښې چې رسمي او درباري ژبه وه اغېزه وکړه، د ژوندانه خویونه، اخلاق او کالي هم د دوی په پېښو واړول شول.

(د هغو سیمه ییزو ملکانو یادونه به په راتلونکي مبحث کښې وشي چې د چنګیزیانو په دربار کښې په آزاده توګه او یا د اطاعت له لارې اوسېدل)

سره له دې چې په خراسان کښې د چنګیزیانو ګډوډیو او وینو تویولو، پوهان، مدرسې او کتابتونونه له منځه یوړل، خو بیا هم په دغه دوره کښې داسې شاعران او عالمان وو چې اسلامي فرهنګ یې له خراساني ټولنیزو ځانګړتیاو سره ساته، ځینې هم د وحشت او سفاکۍ له دغه ډګره د هند او روم ښارو ته وتښتېدل.

په خراسان کښې د مغولي دورې پوهان او شاعران دادي: حضرت مولوي بلخي (د مثنوي خاوند)، شیخ نجم الدین دایه (د مر صادالعباد څښتن)، خواجه نصیرالدین طوسي (نامتو حکیم)، معین الدین جویني (د نګارستان خاوند)، شیخ عطار نیشاپوري (نامتو صوفي او د تذکرة الاولیا څښتن)، پور بهاء جامي (شاعر)، امامي هروي (شاعر)، امیر حسیني غوري (د نزهة الارواح خاوند)، ابن یمین فریومدي جویني (شاعر)، سلیمان ماکو (د پښتو تذکره اولیا- ۶۱۶ هـ په شاوخوا کښې).

د چنګیزیانو په وخت کښې اداري او سیاسي تشکیلات او اصطلاحات له هغه شکله چې د خلفاوو، غزنویانو او غوریانو په وخت کښې

وو، په بل ډول واړول شول په دې مانا چې په ټولو نیول شویو هېوادو کښې د چنګیز لښکري سپه سالارانو د یاسا (د چنګیزی احکامو او قوانینو) په اساس په ډېر شدت حکم کاوه، په یاسا کښې د لښکرکښیو، د ښارو د ورانولو، د ملك د مصالحو د شوری د ترتیب، د جزاګانو د ډولو او د تاتاریانو د ژوندانه د دودونو قاعدې لیکل شوې وې، چې هغه ته یې لکه آسماني کتاب په درنه سترګه کتل او توره (د قومي آدابو او نیکه ګانو دساتیرو مجموعه) یې هم ورته ویل. همداراز د فرانسوي ختیځ پوه کاترمر په وینا (د جامع التواریخ رشیدي په سریزه کښې) چنګیزي پاچهانو هر یوه د حاجب په عنوان اسلامي سلا کاران هم لرل، چې د هغو په واسطه او د قاضي القضات په حکم یې د مسلمانانو تر منځ اسلامي احکام او آداب ساتل، د دوی په منځ کښې د "بخشی وتوین" په نامه کشیشان هم وو، چې د کوډو او سحر مخنیوي یې کاوه، دوی او یغوری لیك دود کاراوه. د مغولي دورې کارمنو ته دا رتبې وې: قورچي (وسله وال)، چربي (د وره ساتندوی، دربان)، اخته چي (د اسو ساتونکي) داروغه (د خاصه قراول امر)، کشیکچی (ګارډ). بهادر (مبارز). د دربار لویان دا وو: نوین یا نویان (شهزاده) او الغ نویان (لوی شهزاده). ترخان (عسکر افسر) په خپله پاچا ته یې خان، قاآن او خاقان ویل، لښکر یې په لس زریز (تومان) ویشلی شوی و، چې هر زرو تنو ته یې "هزاره" او سلو تنو ته یې "صده" ویل، د جګړې په ډګر کښې په جرنغار (میسره)، برنغار (میمنه)، قول (قلب چې د خان دریځ و)، چنداول (ساقه)، هراول (مقدمه) او قراول (کشاف) باندې وېشل کېده.

عسکر یې بنه، ارزاق او ښځې یې "اغروق" بللې. پر لویو لارو یې د مسافرانو له پاره سرایونه (یام) ودان کړي وو، چې په هر یام کښې دولتي چاپار آسان د "الاغ" په نامه موجوده وو او د هغو په واسطه یې شاهي

مخابرات او مواصلات اجرا کول. قضایي محکمې یې "یرغو" او قاضي یې "یرغوچي" او د محکمې د حکم سند یې "مو چلکا" بلل، حشر (اشر) یعنې عسکري او اجباري کار او خدمت یې هم په خلکو کاوه. د پاچا مهر ساتونکي ته یې "تمغاچي" او مهر ته یې "تمغا" ویل، هر یرلیغ (فرمان) چې دا مهر به ورباندې و، "واجب الاطاعة" ګڼل کېده، دا فرمانونه د ایلچي په لاس استول کېدل، زیات وختونه به د سردارانو شوری چې "قوریلتای" نومېده جوړېده، د لښکر چونۍ "یورت یا اردو" به په ییلاق (صیفیه) او قشلاق (شتائیه) کښې وه. افسرانو ته یې "یورتیچي" ویل. په دغه عصر کښې د چین د نقاشۍ فن په منځنۍ آسیا کښې ښه وده وکړه، دا صنعت ډېر پر مخ ولاړ، همدارنګه کاشي کاري، معماري، وریښمینې نساجۍ، زرینو جامو، مرصع، زریفت غالیو او الیچي اوبدلو هم پرمختګ وکړ، چین مغول او هند تجارتي اړیکې د خراسان له لارې له ایران، عراق او روم سره زیات شول، مشهوره وریښمن لار چې د وریښمنو د تجارت په مناسبت په دغه نامه یاده شوې ده، له چین څخه خراسان ته او له هغه ځایه به لوېدیزو هېوادو ته تله. د پېښور، کابل، بلخ یا کندهار، هرات او سیستان له لارې د هند او سند لارې د چنګیز د امپراتورۍ تجارتي روابط پراخ کړي وو، دا ځکه چې مغولي خانان هم د خراسان له لارې اروپا ته تلل، خو دا تجارتي پراختیا هغه وخت منځ ته راغله چې چنګیز مړشو، څه نه څه دده د اولاد او لمسیو زور زیاتۍ لږ شو. چنګیز پاچهانو پر دغو کالو پر افغانستان حکومت کړی دی:

* ۱ - چنګیز (په افغانستان کښې) (۶۱۶ - ۶۱۸هـ)
* ۲ - اوګدای د چنګیز زوی (۶۱۸ هـ)
* ۳ - چغتای د چنګیز زوی (۶۱۸ - ۶۳۹ هـ)
* ۴ - تولی د چنګیز زوی (د ۶۲۰ هـ شاوخوا)

* ۵ - قراهولاکو د تولوی زوی او د چنګیز لمسی (٦٣٩ - ٦۴۹ هـ)
* ٦ - ارغون د اباقا زوی او د هولاکو لمسی (٦۴٣ هـ).

مأخذونه: طبقات ناصری - جامع التواریخ رشیدی - جهانکشای جوینی - تاریخ وصاف - ابن اثیر - دول اسلامیه - د پاول هورن تاریخ ایران، د عباس اقبال از چنگیز تاتیمور - حبیب السیر - تاریخ گزیده - د محمد نسوی سیرة جلال الدین- تاریخ سند - د براون تاریخ ادبیات ایران - د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ - روضة الصفا - د ابن عربي مختصرالدول.

د چنګیزیانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني امیران

(۶۰۰-۷۸۳هـ)

د سلطان غیاث الدین محمد سام غوري په وخت کښې (۵۵۸ ۵۹۹هـ) دوه ورونړه یو تاج الدین عثمان مرغنی او بل عزالدین عمر مرغنی د غور د سلطان د تره زامن د دربار مخور سړي وو په اسلامي دایرةالمعارف کښې د لانکورت دیمز په وینا، دوی د هغه امیرمحمد غرجستانی اولاد دی، چې پر (٦٢۰ هـ - ۱۲۲۳م) کال د اشیار په کلا کښې د مغولو په لاس وژل شوي وو (خو دا وینا د څېړلو وړ ده)، عزالدین د سلطان وزیر و، د هرات سیمه ده ته سپارلی شوې وه، ده غرجستان حسام الدین علي عمر مرغنی او خیسار تاج الدین عثمان ته سپارلی و، چې وروستني د سرجاندار منصب درلود، د عزالدین لور عایشه خاتون د سیستان د ملك ناصرالدین عثمان حرب ماندینه وه (د٦١٢هـ - ۱۲۱۵م پر شاوخوا). دا دوه ورونړه د ملك ابوبکر کرت کړوسیان وو چې د غور د ملکانو په وخت کښې یې شهرت درلود، ملك رکن الدین محمد د تاج الدین عثمان زوی و او د خیسارکوتوال د سلطان غیاث الدین محمود (۵۹۹-٦۰۷هـ) لور کړې وه، نامتو مورخ مهناج سراج د ده له درباریانو څخه و، دی د چنګیز له ایلچیانو سره په نرمۍ چلېده او

چې د چنګیز له خوا د خیسار غور او د هغې سیمې نور اړوند ښارونه ده ته وسپارل شول، نو خپله خور یې ملك شمس الدین محمد مهین ته ورکړه او هغه یې خپل ولیعهد او د چنګیز خان مصاحب وټاکه، له دې امله د چنګیزیانو په دربار کښې مقرب او د اعتبار خاوند شو، خو چې پر (٦٤٣هـ ١٢٤٥م) کال رکن الدین مړ شو، شمس الدین محمد مهین یې پر ځای کښېناست. ده پر (٦٤٤هـ) کال له سالین نوین سره چې د چنګیزیانو سپه سالارو، پر ملتان ور ودانګل، د لاهور او ملتان ملکان یې د خان تابع او د لاهور په حکمرانۍ وګمارل شو، خو چنګیزیان د مسلمانانو د پلوۍ له امله پرې په قهر شول، ده تاتاري حکمران طایر بهادر ته پناه یو وړه او (د کندهار په شاو خواکښې) د تګین اباد حکمران شو، دا چې د افغانستان (دا نوم په تاریخ کښې لومړی وار له همدغه وخته یاد شوی - د سیفی تاریخ هرات ١٦٣مخ) د خلکو په پلوۍ تورن و، ځکه نو له هغه ځایه د منګوخان حضور ته ورغی (٦٤٥هـ-١٢٤٧م) منګوخان د ده د تېر کهاله د قدردانۍ له مخې د ټول هرات، جام، باخزر، کوسویه، فوشنج، تولك، غور، فیرزو کوه، غرجستان، مرغاب، فاریاب، مرجق، د آمو تر سینده، فراه، سجستان، تګین اباد، کابل، تیراه، بست او افغانستان د سند تر سینده ده ته پرېښوول او د خراسان (اوسني افغانستان) د سند تر غاړې خپلواك حکمران وټاکل شو، د (٦٤٦هـ - ١٢٤٨م) په شاو خوا کښې یې د خپل دربار سرداران مامور کړل چې د غور او هرات حکمران شرف الدین بیتکجی چې پر خلکو یې ظلم کاوه ونیو او د هغه له تابعینو سره یې وواژه. تر هغه وروسته پر (٦٤٧ هـ) کال ملك فخرالدین د تالقان، ملك شمس الدین د اسفزار، محمد عوض د خواف، ملك شمس الدین (په میمنه کښې) د ګرزیوان، ملك عزالدین، حسام الدین او شمس الدین د تولك، ملك علي مسعود ازابی او ملك تاج الدین د فراه

حکمرانان او هم له سیستانه ملك علي مومن او نصرالدین نیهی د شمس الدین مهین حضور ته راغلل او د اطاعت غاړه یې کښېښووه، خو د غرجستان ملك سیف الدین داسې ونه کړل، ځکه نو ملك مهین د خپل لښکر سرداران غرجستان ته واستول، سیف الدین یې ونیو او د هرات په ښار کښې ووژل شو (٦٤٧هـ) یو کال وروسته شمس الدین مهین له هراته فراه ته راغی، د سیستان لښکر یې هم له ځانه سره مل کړ، د خیسار کلا ته ولاړ، له هغه ځایه د غور له لښکر سره تګین آباد ته لاړ، غوښتل یې چې افغانستان ونیسي. (په هغه وخت کښې د غزني او کندهار تر منځ بیا تر سنده پورې افغانستان بلل کېده) د دې سیمو لوی امیران دا وو:

١ - فخر الدولة والدین ملك شاهنشاه لوی افغاني حکمران چې له خپل پایتخت مستنګ څخه یې (چې په اوسني بلوچستان کښې و) ده (د هغه وخت) پرټول افغانستان حکومت کاوه او د مغولو مالیه یې منلې نه وه.

٢ - ملك میرانشاه د شاهنشاه زوم.

٣ - ملك بهرامشاه د شاهنشاه زوی.

٤ - ملك تاج الدین هرموز (د کندهار شمال ته) په تیری کښې.

٥ - حسام الدین جاول په زاول کښې.

٦ - پهلوان جلم.

٧ - سندان افغان.

٨ - احمد توری.

٩ - مهتر کیورا.

١٠ - مهتر سیورا.

١١ - رانا کنجر.

١٢ - جمال الدین بهروز کهیرایي.

افغاني امیر شهنشاه چې تر اوسه یې په مستنګ کښې خپلواك حکومت لاره ملك شمس الدین ته وراندیځ وکړ چې کالني مالیات دې وټاکي چې ور وایې ستوي او د ده وطن ته دې لښکر نه راولي، خو شمس الدین د مستنګ تر بریده پرمخ ولاړ او پر (٦۵۱ هـ - ۱۲۵۳م) کال ملك تاج الدین د میرانشاه (د افغانستان له خاورې څخه د ۵۰ فرسخه څمکې حکمران) وررور او نور افغاني ملکان هم ده ته تسلیم شول، شمس الدین پر (٦۵۲هـ) کال مستنګ کلابند کړ خو امیر شهنشاه، بهرامشاه او میرانشاه له پېنځو زرو جګړنو سره د خاسك کلا ته پناه یو وړه، تر اوو جګړو او څلورو کلابندیو وروسته شهنشاه او بهرامشاه له نوي تنو خپلوانو سره ووژل شو، خو میرانشاه په ډېره مېړانه د شمس الدین د لښکر پر زړه (قلب) حمله وکړه، ترې وووت او سیستان ته یې پناه یووړه، پر (٦۵۸ هـ - ۱۲۵۹م) کال بیا مستنګ ته راغی او د شمس الدین مهین له لښکریانو سره په یوه جګړه کښې ووژل شو.

د افغانانو بل مرکز د تیرې حصار و، چې اوس هم د کندهار شمال ته څلوېښت میله لیرې په همدغه نامه یادېږي د دغه حصار امیر المار افغان و، چې د طایر بهادر، قرانوین او سالی نوین لښکرې یې څو واره ماتې کړې وې او د چنګیزیانو اطاعت ته یې غاړه نه وه ایښې، په دغه وخت کښې چې شمس الدین مستنګ ونیو د تیرې پر حصار یې هم یرغل وکړ، المار یې تر سختې جګړې وروسته وواژه او حصار یې امیر حسام الدین جاول (د زاول مرادف) ته وسپاره (د ٦۵۳هـ، ۱۲۵۵م صفره) همدارنګه شعیب نومي پښتون چې یو نومیالی افغان و، د (٦۵۳ هـ) کال د برات میاشتې پر لومړنیو ورځو له کشمیره را ورګرځېد د تګین آباد په شاوخوا کښې یې د آل کرت پر حکمران یرغل وکړ، خو شمس الدین مهین له خیساره ژر راورسېد او دی یې د کهیرا په حصار کښې وواژه، تر هغه وروسته یې د شعیب د تره زوی سندان

افغان ته چې په ختېه سورانی و، پام شو، هغه یې (د اوسني بلوچستان) د دوکي په حصار کښې تر سختو جګړو وروسته د جګړې په ډګر کښې وواژه، په دې جګړو کښې خورا لوی جنګیالي لکه د تولك ملك عزالدین، د بغني ملك تاج الدین او ملك تاج الدین کرد د آل کرت د لښکر په مشرتابه جنګېدل (٦۵۴هـ - ۱۲۵٦م کال منځ) په دې جګړې پسې لښکري مشران د سلیمان غره تر لمنو پورې په خپلو مخالفینو پسې لاړل چې په لاس به ورتلل وژل یې. د ساجي حصار یې چې د سرحد د نورو پښتنو امیرانو مرکز و، هم تر سختو جګړو وروسته ونیو. (٦۵۵هـ) او شمس الدین په تګین آباد کښې، پهلوان مبارز الدین محمد نهی حکمران وټاکه، په خپله هرات ته ولاړ، خو یو کال وروسته یې چې دسیستان ملکانو د خپلواکۍ غږ پورته کاوه د مسعود زوی ملك علي وواژه او د هغه وریرونه ملك نصر الدین او ملك علاء الدین یې مستنګ ته وشړل سیستان یې تول ونیو بې وسلې یې کړ (٦۵٦هـ ۱۲۵۸م) او چې تول سرکښان یې وټکول نو پر (٦۵۷هـ) کال یې د سند رود پر غاړه د بهکر حصار محاصره کړ او د لسو زرو دینارو او ډېرو ولجو تر اخیستو وروسته بېرته راوګرځېد. په دې توګه شمس الدین مهین ټول افغانستان د هرات تر مرکزیت لاندې راوست او تر غوریانو وروسته یې د هېواد یووالی بشپړ کړ. سره له دې چې دغه ویرلیدلي هېواد د چنګیزیانو له لاسه ډېر مادي او مانیز تېپونه لیدلي وو، خو بیا هم دغه ننګیالي پاچا پر هغو ټپو د سیاسي یووالي د ملهم پټۍ کښېښود.

پر (٦۵۹ هـ - ۱۲٦۰ م) کال چې ملك تاج الدین کرد یاغي شو او د امیر هرموزتیري او امیر هوبو پښتنو سردارانو په ملاتړ د مستنګ کلا ته راغی، ور سره د کرت د لښکر افسرانو ملك اختیار الدین د تولك، محمد نهی او د بغني تاج الدین جګړې وکړې، شمس الدین تر (٦٦۵ هـ - ۱۲٦٦ م)

کال پوري ایران او نورو ځایو ته د چنګیزي پاچهانو په سفرو کښې اخته پاتې شو، پر (۶۶۶ه) کال یې د افغانستان په خاوره کښې تر تیرا پوري جنګونه وکړل، هغه خلك یې د ځان تابع کړل او باج یې پرې ومانه. دا چې هرات په همدغو وختو کښې د چنګیز شهزادګانو د جګړې ډګر و، نو ځکه شمس الدین مهین ډډه وکړه او د خیسار په کلا کښې یې ځان ګوښه وساته، همدا و، چې د آباقا لښکر شهزاده براق مات او بیا د پخوانیو ولایتو فرمان د شمس الدین مهین په نامه صادر شو، دی یې هرات ته راوست (۶۷۴ه - ۱۲۷۵م) خو څنګه چې چنګیزي شهزاد ګانو ونه غوښتل چې پر خراسان باندې دې د هغه خپل یو غښتلی سړی حکومت وکړي، په تېره بیا چې شمس الدین مهین خراسان او افغانستان ته سیاسي وحدت هم ورکړی و، ځکه نو له ده څخه وبرېدل، اصفهان ته یې وغوښت او په تبریز کښې یې پر (۶۷۶ه ۱۲۷۸م) کال زهر ورکړل او ویې واژه.

تر شمس الدین وروسته یې زوی ملك رکن الدین (د شمس الدین کهین په لقب) پر (۶۷۷ه) کال په هرات کښې د پلار پر ځای کښېناست، د هرات او خراسان په ودانولو کښې یې زیار ویوست او د عدل او نیاو چارې یې پیل کړې تر (۶۷۸ه) پورې یې د غور، خیسار او نورې تولې کلاوې ونیوې او پر (۶۸۰ ه - ۱۲۸۱ م) کال یې د کندهار کلا هم ونیوه، خپل زوی ملك علاء الدین یې په هرات کښې خپل نایب پرېښوو او په خپله د غور د خیسار په کلا کښې کښېناست (۶۸۲ ه - ۱۲۸۳م) د پلار غوندې یې له چنګیزي شهزادګانو سره د ملګرتیا اړیکې ټینګک کړل، تاتاري هندونوین یې چې د هرات په سیمو کښې یې خلك آزارول ونیو او هرات بیا د شهزاد ګانو د یرغلو او کورنیو جګړو له کبله وران شو، ملك شمس الدین کهین په همدغو حالاتو کښې پر (۷۰۵ ه) کال مړ شو. خو یو کال د مخه پر (۶۸۳ه

۱۲۸۴م) کال د ده مشر زوی ملك فخرالدین چې پلار بندي کړی و، له بندیخانې ووت او له خیساره هرات ته ولاړ، له هغه ځایه یې خواف فراه او د خراسان نور ښارونه ونیول (۶۸۵ه - ۱۲۸۶م) پر (۶۹۷ه - ۱۲۹۷م) کال په هرات کښې پر تخت کښېناست، غازان خان د ده حکومت له هراته د سند تر اوبو او امو پورې په رسمیت وپېژاند.

فخرالدین علم پالونکی، عمران دوسته او ادیب پاچا و، خطیب پوشنجي ربیعي "کرت نامه" کتاب د ده په نامه نظم کړی دی. ده پر (۷۰۱ه - ۱۳۰۱م) کال څوواره پر اسفزار یرغل وکړ، خو چې چنګیزي اولجایتو پاچا شو، دی یې له هراته مبارکی ته ورنغی، ځکه نو اولجایتو دانشمند بهادر له لسو زرو سپرو سره د ده د سر ټکولو له پاره هرات ته واستاوه، فخرالدین د غوریو زړور جمال الدین سام د هرات د کلا ساتلو ته وګماره او په خپله د امانکوه کلاته ولاړ، نوموړي سام دانشمند بهادر وواژه او د هغه لښکر یې مات کړ؛ او لجایتوله ډېره غضبه امیر یساول بوجای د دانشمند بهادر زوی له دېرشو زرو سپایانو سره په منډه ورواستول، په دغه وخت کښې فخرالدین مړ شو (۷۰۶ ه - ۱۳۰۷م). د سردارانو اختلاف او کاختی سام غوری هم اړ کړ چې کلا تسلیم کړي په دې توګه په خپله دی او ملګري یې د یساول په حکم ووژل شول.

اولجایتو د هرات، اسفزار، فراه، غور او غرجستان حکومت د فخرالدین ورور ملك غیاث الدین محمد ته وسپاره (۷۰۷ ه) دی چې د اولجایتو له حضوره هرات ته ورسېد؛ نو غور، خیسار او اسفزار یې هم ونیول، خو ځینو امیرانو اولجایتو د ده په اړه بد ګمان کړ، ځکه یې نو پر (۷۱۱ ه - ۱۳۱۱م) کال خپل اردو ته وغوښت او تر (۷۱۵ ه - ۱۳۱۵م) پورې یې د بېرته تلو اجازه ورنه کړه، د ده تر شا دلدای اوبو جای د بلواله

وېرې پر هراتیانو زور زیاتی کاوه. له تاتاري شهزاده ګانو څخه یو عادل شهزاده چې داود خواجه نومېد غزني، بست، زابل او تګین آباد لاس ته راوړي وو، خو غیاث الدین محمد پر (۷۱۵هـ - ۱۳۱۵م) کال بیا د اولجایتو له درباره د افغانستان تر پایه او د آمو تر وېش پورې د هرات په حکمرانۍ وګمارل شو، دا مهال چنګیزي شهزادګان او د بدخشان ملك، غیاث الدین علیشاه د آمو پر غاړه سره ونښتل او له بدخشان څخه تر بلخ او مرغاب پورې د جګړې ډګر شو، په دې جګړې کښې د دانشمند بهادر زوی بوجای ووژل شو او پر (۷۱٦ هـ) کال د نکو دریان امیر آوجی بلا د غیاث الدین له لاسه ووژل شو، خپل نور مخالفین یې هم پر سر وټکول، او د خراسان او سیستان کلاوي یې ونیولې په اسفراز کښې یې ملك قطب الدین، په فراه کښې یې ملك ینا لتګین، د زره باخرز په حصار کښې یې ملك عبدالعزیز او په تولك کښې یې ملك فرخ زاد وترټل، او پر (۷۲۱ هـ - ۱۳۲۱م) کال یې خپل زوی شمس الدین محمد په هرات کښې پر خپل ځای کښېناوه او په خپله حج ته ولاړ، همدا غیاث الدین و، چې پر (۷۲۷ هـ - ۱۳۲٦م) کال یې امیر چوپان وواژه پر (۷۲۸هـ) د ابو سعید دربار ته ولاړ او پر (۷۲۹ هـ - ۱۳۲۸م) کال چې له حج څخه راغی په هرات کښې مړ شو.

د ملك غیاث الدین تر مړینې وروسته یې زامن ملك شمس الدین محمد (۷۲۹ - ۷۳۰ هـ)، ملك حافظ (۷۳۰ ـ ۷۳۲ هـ) او ملك معزالدین حسین (۷۳۲ - ۷۷۱ هـ) پاچهۍ ته ورسیدل، ملك معز الدین د آل کرت له نومیالیو او د علم او ادب له پالونکیو څخه و، چې مولانا سعدالدین تفتازانی خپل مطول د ده په نامه ولیکه او امیر مسعود (د خراسان سربدارانو (۷۳٦ - ۷۸۸هـ) د سلسلې د موسس) خواجه عبدالرزاق باشتینی ورور په زاوه کښې له ده سره جګړه وکړه او مات شو (د ۷۴۳ هـ ـ ۱۳۴۲م

کال د صفری پر ۱۳) حسین بری وموند او خپل دښمن ته یې کلك ګوزار ورکړ تر هغه وروسته یې په بادغیس کښې د اندخود او شبرغان امیران مات کړل، چې امیر قزغن د آمو د شاخوا څخه راغی هرات یې کلابند کړ، نو پر (۷۵۲ هـ - ۱۳۵۱م) کال یې له هغه سره روغه وکړه، بل کال چې ماورالنهر ته لاړ، د ده په غیاب کښې یې ورور امیر باقر د پاچهۍ دعوه وکړه، خو حسین ژر راوګرځېد او باقر یې بندي کړ معزالدین حسین تر ۳۹ کالو پاچهۍ وروسته پر (۷۷۱ - ۱۳٦۹م) کال مړ شو او زوی یې ملك غیاث الدین پر (۷۷۱هـ - ۷۸۳ هـ) د ده پر ځای کېناست، دی د سبزوار د سربدارانو په جګړه کښې بریالی شو، خپل زوی پیرمحمد ته یې د امیر تیمور خورزه وکړه، خو پر (۸۳۰هـ - ۱۳۸۱م) چې امیر تیمور هرات ونیو، نو غیاث الدین د هغه له زوی پیر محمد او ورور محمد سره مارواءالنهر ته تبعید او پر (۸۳۴ هـ ـ ۱۳۸۵ م) کال وواژه او د آل کرت لړۍ پای ته ورسېده.

په سیستان کښې د نیمروز ملکان د آل کرت هممهالي وو، چې د هغوی څرنګوالی مو د صفاریانو د څېړلو په پای کښې راوړی دی، بل کهول چې د آل کرت هممهالی و، د ترنك رود د غاړی د امیرانو کورنۍ هوتکیان، (د راتلونکي افغاني هوتکي دولت اسلاف) وو، چې د غلجیو د کلات د ترنك رود غاړې په غرو کښې یې حکمراني کوله، د چنګیزیانو د یرغلو مخه یې نیوله، چې یو له هغو څخه بابا هوتك د تولر زوی (چې پر ٦٦۱هـ زېږېدلی او پر ۷۴۰ هـ مړ دی) د پښتنو نومیالی عارف او شاعر او د چنګیزیانو په مقابل کښې ستر جنګیالی و، تر هغه وروسته یې زوی شیخ ملکیار د (۷۴۹ هـ - ۱۳۴۸م) په شاوخوا کښې نومیالی امیر او د پښتو ژبې شاعر و، چې د ترنك رود پر غاړه یې د دښمنانو په مقابل کښې جګړې کولې، همدغه کهاله پر دوولسمه هجري پېړۍ د کندهار هوتکي دولت جوړ

کړ (په دغه کتاب کښې دې د هوتکیانو شرح حال وکتل شي) شیخ متي خلیل (۶۲۳ - ۶۸۸ ه) د پښتو صوفي شاعر و، محمد د علي بستي زوی د تاریخ سوري مؤلف، احمد د سعید لودي زوی د اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی . مؤلف (۶۸۶ ه) شیخ کته متي زی خلیل (د ۷۵۰ ه په شاوخوا کښې) د لرغوني پښتانه مؤلف هم د افغانستان د دې دورې له علمي کسانو څخه و.

ال کرت علمدوسته، فاضل پالونکي او ودانپال پاچهان وو، د دوی په وخت کښې د چنګیزیانو له چور او چپاو سره سره علم، ادب او صنعت ګردسره وده وکړه، د دوی دربار د پوهانو او شاعرانو د راغونډېدو ځای و، د ربیعی پوشنجي کرت نامه، د تفتازانی مطول، د هرات تاریخ، دسیفی هروی مجموعهٔ غیاثی از سامنامه، او د امیر حسینی غوری نزهة الارواح او زاد المسافرین د آل کرت د دربار له مشهورو مؤلفاتو څخه وو.

د هرات د کرت اولاده:

۱ - ملك کرت د (۵۰۰ ه) شاوخوا.

۲ - تاج الدین عثمان مرغنی د (۶۰۰ ه) شاوخوا.

۳ - عز الدین عمر مرغنی د (۶۰۰ ه) شاوخوا.

۴ - ابوبکر کرت د (۶۰۰ ه) شاوخوا.

۵ - رکن الدین خیسار د (۶۴۳ ه) شاوخوا.

۶ - ملك شمس الدین محمد مهین د ابی بکر کرت زوی (۶۴۳ - ۶۷۶ ه).

۷ - ملك رکن الدین ملقب په شمس الدین کهین د ابی بکر کرت زوی (۶۷۷ ـ ۷۰۵ ه).

۸ - ملك فخر الدین د کهین زوی (۷۰۵ ـ ۷۰۶ ه)

* ۹ - ملك غیاث الدین محمد د کهین زوی (۷۰۶ ـ ۷۲۹ ه)

۱۰ - ملك شمس الدین د غیاث الدین محمد زوی (۷۲۹ ـ ۷۳۰ ه)

۱۱ - ملك حافظ د غیاث الدین محمد زوی (۷۳۰ ـ ۷۳۲ ه).

* ۱۲ - ملك معزالدین د غیاث الدین محمد زوی (۷۳۲ ـ ۷۷۱ ه).

۱۳ - باقر د غیاث الدین زوی (۷۵۳ ه).

* ۱۴ - ملك غیاث الدین پیر علی د معز الدین زوی (۷۷۱ ـ ۷۸۳ ه).

(۶۱ شجرې ته دې وکتل وشي).

اخځ:

تاریخ هرات د سیفی - د "تعدیل در نسب نامهٔ آل کرت" مقاله د آریانا په مجله کښې د حبیبي په قلم - تاریخ ایران در عصر مغول د عباس اقبال - پټه خزانه . لب التواریخ - تاریخ سیستان - تاریخ ادبیات ایران ۴ ټوك د براون - تاریخ ادبیات پښتو ۲ ټوك - تزك تیموری - حبیب السیر - روضة الصفا - طبقات ناصري.

پینځمه برخه

د هرات تیموریان

(له ۷۷۱ ـ تر ۹۲۰ شاوخوا پورې)

تیمور (په پخوانۍ املا تمر د اوسپنې په مانا) مشهور په کورګان یعني زوم او "تیمور لنګ" د "تراغای برلاس" زوی، د چنګیز کهاله ته منسوب د قرا جارنوین له کوله د ماوراء النهر د کش په ښار کښې د ۷۳۶ هـ کال د برات پر ۲۷ د (۱۳۳۶م د اپریل پر ۱۱) زیږېدلی او د نړۍ له سترو خونړیو پاچهانو څخه و. تیمور پر (۷۶۱ هـ ـ ۱۳۵۹م) شهرت ته ورسېد چې د (۷۷۱ هـ ـ ۱۳۶۹ م) کال پر برات یې د ماوراء النهر حکمران امیر حسن نسکور او "صاحبقران" نوم یې وګاټه، خو د ماوراء النهر د سیمو تر نیولو وروسته پر (۷۸۲ هـ ـ ۱۳۸۰ م) کال د آمو تر سیند راپورېوت، اندخود، سرخس او پوشنج یې ونیول، هرات نیولو ته یې ملا وتړله او د آل کرت وروستنی حکمدار غیاث الدین پیر علي یې له منځه یوور. د تیمور بل یرغل د (۷۸۵هـ ۱۳۸۳ م) په شاوخوا کښې د افغانستان پر سبزوار او فراه پیل شو، زره او سیستان یې چور چپاو او اوسېدونکي یې ټول ووژل ودانۍ یې داسې ورانې کړې چې کنډوالې یې تر اوسه لېدل کېږي ډېر کله منارونه یې

جوړ کړل، په دغه سفر کښې یې بست او کندهار هم وران کړل. تیمور د خپل ژوندانه تر پایه ۳۵ ځله له چینه تر مصره له ډهلي تر استانبول او مسکوه پورې لښکرې وویستې او وینې یې وبهولې چې نور فتوحات یې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري، خو پر (۸۰۰ هـ ـ ۱۳۹۷م) کال چې د هند نیولو په نیت راووت د افغانستان پر ستم لېدلي هېواد یې بیا یرغل وکړ او هغه ښارونه چې تر چنګیزي چور او چپاو وروسته د آل کرت په وختو کښې بېرته ودان شوي وو، بیا وران کړای شول.

پر همدغه کال تیمور خراسان له فیروز کوه څخه تر ری پورې خپل زوی شاهرخ ته وسپاره او کابل، غزني او کندهار یې خپل لمسي پیر محمد ته ورکړل، پیر محمد په سلیمان غره کښې د سند تر سینده پورې له اوغانانو (افغانانو) سره جګړې وکړې، دا چې یې کلا بند کړ او د سارنګخان له ګمارل شویو کسانو سره یې لاس واچاوه او ملتان یې هم تر شپږو میاشتو کلابندۍ وروسته ونیو، تیمور هم د اندراب پر لار له هندوکوشه راواوښت او د کابل تر نیولو وروسته د لغمان سهول ته ووت، له هغه ځایه د شمال خوا ته د "کیتر"(۱) له تورکالیو (سیاه پوشو) کافرانو سره یې جګړې وکړې او د چغان سرای په شاوخوا کښې یې د خپلو فتوحاتو یو ډبرلیك په غره کښې وکینده چې تر اوسه شته، تر هغه وروسته یې هند ته مخه کړه او د (۸۰۱ هـ کال د محرم په ۱۲ او د ۱۳۹۸ م کلا د سپتمبر پر ۲۴) د سند د نیلاب له ګودره پورېوت او هندوستان یې تر ډهلي پورې چور او یو لك تنه یې ووژل په دغه سفر کښې دوولس زره پښتانه د ملك بهاء الدین جلواني، ملك یوسف

(۱) د کوچینو کوشانیانو د لقب "کداره" ـ قیدار یو شکل دی چې اوس هم په دې نامه یادېږي.

سرواني او ملک حبیب نیازي په مشرۍ له ده سره وو. تیمور تر ورانیو او دا لویې امپراتورۍ تر جوړولو وروسته (۸۰۷ هـ - ۱۴۰۴ م) کال د برات پر ۱۷ د ۷۱ کلنۍ په عمر مړ او په سمرقند کښې ښخ شو.

د تیمور د مړینې پر وخت د تیمور لمسی پیر محمد د غیاث الدین جهانګیر زوی له آمو او بلخ څخه د سند تر سینده د کابل حکمران و. ده په لهو او فسق ژوند تېراوه، ځکه نو په سمرقند کښې د تیمور لمسي د میرانشاه زوی خلیل د چارو واګې په لاس کښې ونیول او تر (۸۱۲ هـ - ۱۴۰۹م) پورې یې د ماوراء النهر پر ځینو برخو حکم چلاوه، خو شاهرخ د تیمور زوی د (۸۰۷ هـ) کال پر روژه په هرات کښې پر تخت کښېناست، دی د ختیځ له لویو، علم دوستو او عمران خوښونکیو پاچهانو څخه و، چې تر شلو کالو یې زیاته په هرات کښې پاچهي وکړه. په افغانستان کښې یې د چنګیزي او تیموري فتوحاتو پر ټولو هغو ټپو ملهم کښېښوو، چې د چنګیز او تیمور د یرغلو له امله منځته راغلي وو. ښکلې ودانۍ، مدرسې او خانقاوې یې جوړې کړې چې تر اوسه یې هم په هرات او ټول خراسان کښې لکه د مشهد د بقعه رضوی ماجت او نورې نخښې شته. د ده او د ملکې یې "ګوهرشاد" نومونه په علمدوستۍ، ادب پالنه، ودانۍ او عدالت مشهور دي، ده د خپل سلطنت پر لومړي کال د سلطان علي سبز واري ښورښت آرام کړ، او پر ۸۰۸ کال یې د تیمور لمسی سلطان حسین او امیر سلیمانشاه وځپل. د ده زوی میرزا الغ بیګ اندخود او شبرغان ونیول د ټول خراسان حکمراني تر طوس او نشاپور پورې ورته وسپارل شوه. ملک صالح د ملک اسماعیل زوی چې له هنده غور ته راغی او د محمد سپهبد غوري په ملتیا یې هلته ښورښت پیدا کړ نو امیر لقمان برلاس او امیر حسین جاندار د هغې پېښې مخه ونیوه (۸۰۹ هـ - ۱۴۰۶ م) او یو کال وروسته شاهرخ د پیر علي تاز د

مخنیوي له پاره بلخ ته مخه وکړه، پیر علي هندوکوش ته وتښتېد او شاهرخ تر تخارستان او ختلان پورې د افغانستان ټولې شمالي سیمې ونیوې (۸۱۰هـ). پر (۸۱۱ هـ) کال یې په فراه کښې "ینا لتګین"، "شاه سکندر" او "پهلوان شمس دراز" تر کلابندۍ وروسته د ځان تابع او د اوک او جوین کلا یې ونیوه، شاه قطب الدین د ملک محمود زوی یې بېرته د سیستان په زره کښې کښېناوه او هغه ولایت یې پهلوان جمال ته وسپاره د کندهار، غزني او کابل ولایتونه یې تر سند پورې خپل زوی میرزا قید و او بلخ، تخارستان او بدخشان ولایتونه یې میرزا ابراهیم نومي ته وسپارل، شیخ زین الدین خوافي یې د سیستان امارت ته واستاوه (۸۱۲ هـ) او چې په کندهار کښې د دوو ورونو امیر تومان کندهاري پیر محمد د امیر کتلو زوی مشهور په پیرک او د مودود ګرمسیري تر منځ مخالفت پېښ شو، دواړه هرات ته راغلل، په نتیجه کښې د هغه ځای حکومت پیرک ته وسپارل شو او مودود د هرات په دربار کښې مقرر شو (۸۱۳ هـ - ۱۴۱۰م).

د (۸۱۴ هـ - ۱۴۱۱ م) په سر کښې د هند د پاچا له خوا د ملتان قاضي خضرخان د سفیر په حیث د شاهرخ دربار ته راغی او په بادغیس کښې یې ورسره وکتل، د عبدالرزاق سمرقندي په وینا په هند کښې د شاهرخ په نامه خطبه ویل شوې او سکه وهل شوې وه.

پر (۸۱۵ هـ - ۱۴۱۲م) کال د بدخشان حکمران شاه بهاء الدین یاغي شو او د شاهرخ لښکریانو له بغلان او اشکمش څخه پر بدخشان یرغل وکړ په بهاء الدین پسې تر پامیره ولاړ او د هغه ولایت حکومت یې د بهاء الدین وروشاه محمود ته ورکړ، خو ځلور کاله وروسته میرزا سیورغتمش د بدخشان حکمران شو پر (۸۱٦ هـ - ۱۴۱۳ م) کال د هرات ښار د اختیارالدین حصار چې فخرالدین کرت جوړ کړې او د تیمور په یرغلو کښې

وران شوی و، د شاهرخ په امر بېرته ودان شو پر (۸۲۰ هـ - ۱۴۱۷ م) چې د دوو محلي حاکمانو د سیفل کندهاري د زوی او ملك محمد تر منځ شخړه پېښه شوه او د کندهار پښتنو د سند تر سینده او ګرمسیر پورې بلوا وکړه شاهرخ صدرالدین ابراهیم صدر عالي د هزاره سیمې ته ولېږه او د هغه ځای مشران یې د پاچا خدمت ته راوستل، د بدخشان لښکریان له زاسیو غتمش سره او سیستان سپایان له ملك قطب الدین سره یو ځای شول او د شاهرخ تر رکاب لاندې یې پر کندهار یرغل وکړ، د هزاره ګانو امیران د پرمل افغان له مشرانو سره د خواجه لقمان (نعمان) تر مشرۍ لاندې د غزني له شاوخوا څخه راغلل او اطاعت یې ومانه کابل میرزا قیدو ته وسپارل شو او شاهرخ د هلمند د غاړې دا غرق له لارې بېرته هرات ته ولاړ امیر عبدالصمد یې د ګرمسیر پر حکومت او امیر حسام یې د کندهار پر کوتوالۍ وټاکل، چې میرزا قیدو یاغي شو، د اوبې د ناب تر جګړې وروسته ګرفتار او په هرات کښې بندي شو، نو شاهرخ د کابل، غزني او کندهار ولایت او افغانستان د هند او سند تر بریدو پورې خپل زوی میرزا سیورغتمش ته ورکړ (۸۲۱ هـ) نه کاله د ټول افغانستان حکمران و، څو چې د (۸۳۰ هـ - ۱۴۲۶ م) کال د حرم پر میاشت د کابل په ښار کښې مړ شو او شاهرخ هغه ټول ولایت د هغه زوی میرزا سلطان مسعود ته وسپاره. شاهرخ پریوارت هېواد له سیحونه د عرب تر بحیرې او دفارس له لوېدیزو څنډو د سند د سیند تر غاړو پورې پنځوس کاله په بري سره واکمني لرله، او یو اویا کلن د (۸۵۰ هـ - ۱۴۴۶م) کال د ذیحجی د میاشتې پر ۲۵ په ری کښې مړ شو. د شاهرخ تر مړینې وروسته د ده په ارت هېواد کښې د تیموري شهزادګانو تر منځ شخړې منځته راغلې او په سمرقند کښې د ده عالم او منجم زوی الغ بیګ (د زیج الغ بیګ او او لوس اربعه مؤلف) او د سمرقند درصد ګاه ۸۴۱ هـ موسس) د

ده پر ځای کښېناست. له خپل لښکر سره بلخ ته راغی او د افغانستان شمالي ولایتونه یې ونیول، خپل زوی میرزا عبداللطیف یې د هغو ولایتو حکمران وټاکه او په خپله سمرقند ته ولاړ (۸۵۱ هـ) خو همدا مهال میرزا علاء الدوله د بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسي هرات لاس ته راوست او د عبداللطیف د مقابلې له پاره یې پر بلخ او شبورغان یرغل وکړ، خو بې له دې چې خپل مقصد ته ورسېږي تر چور، چپاو او ورانولو وروسته هرات ته ستون شو (۸۵۱هـ - ۱۴۴۷ م) الغ بیګ په ماوراءالنهر، ختلان، کندوز، بدخشان، میمنې او فاریاب پورې لښکر راغونډ او د هرات خوا ته پر مخ ولاړ، خو میرزا علاء الدین له خپل لښکر سره د منجاب د کوتل له لارې مقابلې ته ورووت. د هرات پر ۱۴ فرسخۍ په تر ناب کښې سره ونښتل، د میرزا علاء الدوله لښکر مات شو او په خپله مشهد ته وتښتېد. خپل ورور میرزا ابو القاسم بابر ته ورغی، الغ بیګ سید عماد الدین ته یې وزارت او مولانا قطب الدین احمد اساسي ته یې د قضای اعلی منصب ورکړ، په خپله یې د مشهد خوا ته مخه وکړه (۸۵۲ هـ). د ده تر شا امیر زاده یار علي او امیر سلطان ابو سعید چې د هرات د نره تو په حصار کښې بندیان وو، له زندانه ووتل او په هرات کښې یې اړودوړ جوړ کړ، الغ بیګ له مشهده بېرته د هرات خوا ته مخه کړه او د ښار د باندې یې چور کړ د هغه ځای حکمراني یې میرزا عبداللطیف ته پرېښووله او په خپله تر آمو پورېووت (۸۵۲ هـ) میرزا عبداللطیف پېنځلس ورځې وروسته هرات میرزا ابوالقاسم بابر ته چې له سرخس څخه پر مخ راته پرېښوو او په خپله بلخ ته وتښتېد. بابر میرزا هرات ونیو او امیر زاده یارعلي یې وواژه (۸۵۲ هـ پای).

تر هغه وروسته بابر میرزا سیستان او نیمروز هم په خپل هېواد پورې وتړل، خو ورو ورو یې علاء الدین په بلخ او بدخشان کښې ورته پورته

شو، بابر د هرات له لښکر سره د بدخشان د غرو خوا ته وخوځېد، شمالي ولايتونه يې له بدخشان څخه تر مرغاب پورې امير ناصرالدين او امير مبارزالدين هزار اسپي ته وسپارل (۸۵۴ هـ) بابر ميرزا تر (۸۶۱ هـ - ۱۴۵۸م) پورې پر هرات او سيستان او د افغانستان پر شمالي ولايتو باندې تر بدخشان او خراسان پورې سلطنت وکړ او پر همدغه کال مړ شو، خو عبداللطيف په بلخ کښې د خپل پلار پر خلاف بيرغ پورته کړ، پر (۸۵۳ هـ - ۱۴۴۹ع) يې خپل پلار الغ بيګ او خپل ورور عبدالعزيز ووژل او يو کال وروسته دی په خپله هم ووژل شو (۸۵۴ هـ - ۱۴۵۰م).

د هرات د تيموريانو نوميالی سلطان ابو سعيد ګورګان د سلطان محمد زوی، د ميرانشاه لمسی او د تيمور کړوسی دی چې پر (۸۶۱ هـ - ۱۴۵۶ م) کال د هرات د سلطنت پر تخت کښېناست ده هم پر زابلستان د خراسان او توران تر پايه حکم وچلاوه او د شاهرخ نوميالۍ ملکه ګوهرشاد يې پر (۸۶۲ هـ) کال ووژله، تر لسو کالو پورې يې په کامرانۍ سره حکومت وکړ. د کابل، غزني او د افغانستان ولايتونه يې د هندوستان تر وېش پورې خپل زوی ميرزا الغ بيګ ته ورکړي وو. د دغه شهزاده ځينې سپاهيان د ملتان تر دروازې هم ورسېدل (۸۷۳ هـ).

خو د بدخشان په ولايت کښې د ابو سعيد بل زوی ميرزا سلطان ابوبکر (۸۶۵ - ۸۸۴ هـ) حکومت کاوه، چې د بدخشان يوه محلي شهزاده وربانديې حمله وکړه خو نوموړی شهزاده هم ووژل شو، همدا شان د کندهار او ګرمسير ولايت يې خپل بل زوی ميرزا سلطان مراد ته ورکړي وو، چې پر (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال په يوه جګړه کښې د اوزون حسن لاست ته ورغی او ووژل شو.

د ابوسعيد له لويو مخالفينو څخه يو هم سلطان حسين د منصور

زوی، د بابر لمسی، د عمر شيخ کړوسی او د تيمور کوسی دی چې علم دوسته فاضل پاچا و، ده په ايران او ماوراءالنهر کښې تر اوږدې حکمرانۍ وروسته د ډېرې لوړې ژورې وليدې همدا چې سلطان ابوسعيد د ايران د شمال اران د قراباغ په اوو فرسخۍ کښې د امير حسن بيګ د لښکر په مقابل کښې مات، بندي او ووژل شو (۸۷۳ هـ درجب ۱۴) نو سلطان حسين د (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال د روژې پر لسمه د جمعې پر ورځ په هرات کښې د پاچهۍ پر تخت کښېناست، د ده پاچهي هم د شاهرخ د دورې په څېر د علم ادب او صنعت د روزنې دوره وه، د ده نامتو وزير امير علي شير نوايي د علم او ادب او جهانداری په کارو کښې ساری نه لاره (د ۹۰۶ هـ. ۱۵۰۰م د جمادی الثانی. څلورمې خور پر ۱۳ مړ دی) واعظ کاشفي، علامه جلال الدين دواني، مولانا جامي نامتو عالم او صوفي، مير خواند، خواند مير او عبدالرزاق سمرقندي د دې دورې نوميالي تاريخ پوهان دي.

د هرات انځور ګر بهزاد د ده په عصر کښې اوسېده د سلطان حسين بايقرا له عمراني نخښو څخه د بلخ په خواجه حيران کښې د هغه مزار ودانول دي چې حضرت علي ته منسوب دي (د افغانستان په شمالي سيمه کښې اوسني مزار شريف) د ده پر وخت کښې امير ابو اسحاق تر خان د بلخ حکمران او ميرزا سلطان حسين د شبورغان حاکم و، هغه وخت چې هغه دواړه مړه شول مير مغول په بلخ او ملك يحيى په سيستان کښې واليان شول د (۸۷۴هـ - ۱۴۶۹ م) پر شاوخوا ميرزا محمد عمر چې له تيموري شاهزاده ګانو څخه و، له هراته د ګرمسير د نيولو له پاره واستول شو، نظام الدين احمد برلاس چې د کندهار حاکم و تسليم او ميرزا محمد عمر د هغې سيمې حکمران شو، همدا رنګه په خپله سلطان حسين د نره تو کلا ونيوه او د مرغاب له غاړو يې مخالفين ورك کړل. خو پر (۸۷۵ هـ - ۱۴۷۰ م) کال چې

سلطان حسین د خراسان په شاوخوا کښې له تورکمنو قبیلو سره په جګړه اخته و، د ده ورور یادګار میرزا هرات ونیو، هغه و چې سلطان حسین له زرو سپرو سره له میمنې او فاریاب څخه ورتېر شو او یادګار یې په هرات کښې د خوب په حال کښې ونیو او ویې واژه، په خپله سلطان حسین تر ۳۹ کالو پاچهی وروسته د (۹۱۱هـ - ۱۵۰۵م) کال د ذیحجې میاشتې، پر ۱۱ مه پر اویا کلنی مړ شو. (وګورئ ۶۲ -۶۳ عکس).

دا مهال د هرات دولت سیاسي او علمي اغېزه تر استانبول او جنوبي هندوستان پورې رسېدلې وه، له استانبوله د آل عثمان سلاطینو او له جنوبي هنده د اسلامي دولت نامتو ادیب وزیر محمود ګاوان د هرات له دربار او مولانا جامي سره سیاسي او عملي لیکنې لرلې.

د سلطان حسین میرزا تر مړینې وروسته د هرات غښتلی مرکزي دولت د بدیع الزمان میرزا او مظفر حسین میرزا شاهزادګانو په لاس کښې و، خو له بده مرغه هغه مدنیت دوسته او عمران پسنده دولت چې هرات یې د آسیا د علم، ادب او صنعت مرکز ګرځولی و، د سند له غاړو د ایران تر پایه او د سیحون له سینده تر عرب بحیرې پورې یې سیاسي نفوذ غوړېدلی و، بیا د چنګیز نژاد ته منسوب د یوه سړي شیبک خان په لاس وران او برباد شو، د ازبکانو او صفویانو په جګړو کښې سني او شیعه مذهبي اختلافاتو د هرات ښایسته ښار وران کړ.

د هرات تیموري پاچهان:

* ۱ - تیمور د تراغای زوی (۷۷۱ ـ ۸۰۷ هـ)
* ۲ - شاهرخ د تیمور زوی (۸۰۷ ـ هـ ۸۵۰ هـ)
* ۳ - الغ بیګ د شاهرخ زوی (۸۵۰ ـ ۸۵۳ هـ)
* ۴ - عبداللطیف د الغ بیګ زوی (۸۵۳ ـ ۸۵۴ هـ)

* ۵ - ابو القاسم بابرد بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسی (۸۵۴ـ۸۶۱هـ)
* ۶ - ابو سعید کورګان د محمد میرانشا زوی او د تیمور لمسی (۸۶۱ ـ ۸۷۳هـ)
* ۷ - سلطان حسین د غیاث الدین منصور زوی، د بایقرا لمسی، د عمر شیخ کړوسی او د تیمور کوسی (د تیموریانو د نسب شجره وګورئ).

ماخذونه:

رياض الانشاء د محمود ګاوان، مطلع السعدین د عبدالرزاق سمر قندی، تاریخ ایران، تارخ ایران در دورهٔ مغول د عباس اقبال، تاریخ ادبیات ایران بعهد مغل د براون، رهنمای افغانستان، دایرة المعارف اسلامي، حبیب السیر، روضة الصفا.

د کونړ حکمرانان
او یوسفزیان
(د ۸۰۰ - ۹۰۰ هـ شاوخوا)

د (۸۰۰ هـ - ۱۳۹۷م) پر شاوخوا چې د افغانستان پر خاوره د تیمور یرغلونه جاري وو، د کونړ په درو کښې یوې سیمه ییزې کورنۍ حکمراني کوله چې حکمران یې (سلطان) باله. دغه کهاله د کونړ په پیچ دره کښې مرکز درلود او کلیوالي افسانو دوی د ذوالقرنین زوزاد ګڼل. د دغه کهاله له نومالیو څخه یوسلطان پکهل او بل د هغه ورور سلطان بهرام و، چې دوی بیا د سلطان کهجامن زامن او د هندو لمسیان وو. سلطان پکهل له لغمانه تر کونړ، باجوړ، سوات او کشمیره پورې حکومت کاوه، (د پښنور د هزاره ضلع) پکهلی نومي ځاۍ همده ته منسوب دی. د کونړ په درو کښې د ده لیکنې (ډبرلیکونه) پاتې دي تر ده وروسته یې زامن په سوات کښې سره ونښتل او لویه جګړه یې وکړه.

خو سلطان بهرام لغمان او ننګرهار ونیول او خپل یوه برخه مخالفان یې پېښور ته وشړل، د ده د واکمنۍ مرکز د سپین غره په لمنه کښې پاپین و. تر ورور وروسته یې د هغه د حکمرانۍ ځمکې تر کشمیر پورې هم ونیولې او له کابله تر کمشیره یې پر یوه هېواد باندې حکم کاوه، تر ده وروسته

"سلطان تومنا" د حکمرانۍ واګې په لاس کښې ونیول، خو د دې کورنۍ حکمراني د شینوارو، کونړ، سوات او باجوړ په غرو کښې د هزاره تر ضلع او کشمیر پورې محدوده پاتې وه، د کابل، ننګرهار او پېښور په غرو، رغو او د غرو په لمنو کښې د کندهار د سیمو او د ارغستان د رود د غاړو د پښتنو مهاجرتونه د تیمور د اولادې په وختو کښې پیل شول د کند او زمند ټبرونه د ګاونډیانو داختلاف او د څرڅایو د لړوالي له امله د کندهار له سیمو څخه د کابل خوا ته را وکوچېدل، د ګومل او نورو ځایو خلك له دوی سره یو ځای شول او د کابل په درو کښې اوسېدل، د دوی حکمرانان مداد، مدو او شیخ عثمان وو، د (۸۷۰هـ - ۱۴۶۵م) پر شاوخوا کښې چې میرزا الغ بیګ د سلطان ابو سعید کورګان زوی د کابل حکمدارو، د دغه ټبر ټول مشران یې له ملك سلطان شاه سره یو ځای راغونډ او ویې وژل، خو د سلطان شاه یوسفزي وراره (احمد) له دې وژنې بچ پاتې شو، تر کلاني خلك یې په لغمان کښې مېشت کړل، خو په حصارك کښې د یوسفزیو او مهمندزیو تر منځ لویه جګړه پېښه شوه، چې په نتیجه کښې یې مهمندزیو د ننګرهار سیمې ونیولې او یوسفزیانو د باجوړ، بونیر او سوات خوا ته مخه کړه، د هغه ځای بومي خلك (د لازاك) وتښتېدل، پر شور (پېښور) ته یې پناه یووړه او یوسفزیو د شلمانیو مشر چې جلو نومید وواژه او د پېښور د شمال د اشنغر او دوابه پر ټولو ځمکو یې قبضه وکړه له ناوګۍ څخه یې د (باجوړ) تر ارهنده ونیول. دا مهال د یوسفزیو حکمرانان ملك احمد او ملك ملي وو، دا شیخ آدم مشهور په (ملي) د یوسف زوی د پښتنو له سړبني ټبر څخه دی چې د یوسفزیو د قوم ستر مشر، لاربنود، واکمن، نامتو مقنن (law Giver) او په تقوی او فضیلت مشهور سړی و، ده د (۸۲۰هـ - ۱۴۱۷م) پر شاوخوا کښې د شیخ ملي دفتر په نامه د ټولنیزو قوانینو، قومي دودونو او د ځمکو د وېش په اړه یو کتاب

ولیکه، چې یوسفزیانو له هغه وخته تر وروسته څلور پېړیو پورې هم خپلې میراثي ځمکې د هغه دفتر د قوانینو په لارښوونه ویشلې، په دغو قوانینو کښې د کرهنې، څرې د اوسېدو ځمکې د عدالت او مساوات له مخې وېشل شوي او تر لسو کالو وروسته د کورنیو د غړیو د زیاتوالي یا لږوالي له کبله نوی وېش کېده، داکتاب د پښتنو د تېرو د نسبو له شرح سره لیکل شوی و.

تر شیخ ملي وروسته د یوسفزیو واکمني کجوخان رانی زی ته ورسېده (د ۹۰۰هـ ۱۴۹۴م شاوخوا) کجوخان هم یو کتاب ولیکه چې د شیخ ملي د دفتر پایځوړ یا بشپړوونکی ګڼل کېږي. په هغه کښې یې د یوسفزیو د تاریخ شرح او د شیخ ملي د وضع کړیو قوانینو سمون او تکمیل راوړی و. ډېره موده د دغه قوم مشر او واکمن و او د (۱۲) زرو سپرو په مرسته یې په شیخ پتور کښې له غوریه خېلو سره جګړه وکړه او مات یې کړل. د یوسفزیو بله مهمه جګړه په لنګرکوټ کښې له دلازاك سره وه چې د لازاك ته یې وروستنی ماته ورکړه، ترکجو خان وروسته د یوسفزیو دوه تنه شاه منصور د ملك سلیمان زوی او سلطان ویس سواتي د هغو سیمو حکمرانان وو چې د (۹۱۰هـ ۹۲۵) پر شاوخوا محلي واکمنان ګڼل کېدل، د شاه منصور یوه لور بي بي مبارکه د بابر مانذینه وه او همدارنګه سطان علاء الدین سواتي او طاووس خان د بابر له همهالیو نومیالیو څخه وو چې ده په خپله دا نومیالي یاد کړي دي.

۱- سلطان پکهل د کونړ د کهجامن زوی او د هندو لمسی (د ۸۰۰هـ) شاوخوا.

۲- سلطان بهرام د کهجامن زوی (۸۱۰هـ شاوخوا)

۳- سلطان تومنا (۸۱۵هـ شاوخوا)

۴- ملك احمد یوسفزی د(۸۱۵هـ شاوخوا)

۵- شیخ آدم ملی د یوسف زوی (د ۸۲۰هـ شاوخوا)

۶- کجو خان رانی زی (۹۰۰) هـ شاوخوا)

۷- شاه منصور د ملك سلیمان زوی (۹۱۰هـ شاوخوا)

۸- سلطان ویس سواتی (د ۹۱۰هـ شاوخوا)

۹- سلطان علاء الدین سواتی (د ۹۱۰هـ شاو خوا)

۱۰- طاووس خان د (۹۱۰ هـ شاوخوا)

اخځ: تاریخ مرصع، تذکرة الابرار و الاشرار، تاریخ پشاور، حیات افغاني، نسب نامهٔ افاغنه مجلهٔ آثار عتیقهٔ هند، د افغانستان کالنی، پټه-خزانه، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ ټوك، خورشید جهان، صولت افغانی، بابرنامه.

د هند تیموریان

د ارغونیانو، اوزبکو او صفویانو اغېزه

(۹۱۰ - ۱۱۵۱هـ)

د هرات د تیموریانو د دورې په پای کښې، ظهیر الدین محمد بابر د عمر شیخ میرزا زوی او د هرات د پخواني سلطان ابو سعید کورګان لمسی د (۸۹۹ - ۱۴۹۳م) کال د روژې میاشتې پر پېنځمه د فرغانه په اند جان کښې پر یوولس کلنۍ پر تخت کښېناست. دا وخت د هرات شهزاده ګان په خپلو مینځو کښې سره نښتي او اخته وو او د هرات سلطنت کمزوری شوی و، بابر د پلار او مور له خوا چنګیز او تیمور ته منسوب و، دی سره له دې چې کوچنی و، خو بیا یې هم وکړای شول چې پاچهي وساتي، دا مهال د ده اکا سلطان احمد میرزا په سمرقند کښې او سلطان محمود میرزا د بدخشان په کندوز کښې حکومت کاوه، له بابر سره یې مخالفت درلود د بابر ورور جهانګیر میرزا هم د ده مخالف و چې دغو مخالفینو او د ده نورو رقیبانو د ده ورور له اندجانه ویوست او شیباني خان (۹۰۵ - ۹۱۶هـ) د ابراهیم زوی چې د چنګیز د زوی جوجي له کوله و سمرقند ونیو، له بابر سره ونښت چې هغه پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

بابر تر (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م) پورې له شیباني سره جګړه وکړه او چې

خپل بډ (حریف) یې غښتلی ولید نو د افغانستان خوا ته یې مخه کړه پر همدغه کال له جیحونه راپورېووت او د بدخشان حکمران خسرو شاه ته چې په کندوز کښې و، ورغی؛ لږ مهال وروسته یې د خسرو د لښکر اته زره سپاره او پلي خپل پلویان کړل. خسرو یې د میمنې خوا ته وشاړه چې تیموري شهزاده بدیع الزمان میرزا ته یې پناه یووړه. په خپله بابر د خسرو مالونه خپل کړل او د خسرو له لښکریانو او دریو ځلورو زرو مغولي کورنیو سره یې له کندوزه کابل ته مخه وکړه. دا مهال د کابل حکمران عبدالرزاق میرزا دالغ بیګ میرزا کوچنی زوی و، چې د حکومت چارې یې د شیرم زکه (زکي) نومي په لاس کښې وې، د کابل مشرانو امیر محمد یوسف، محد قاسم بیګ او امیر یونس علی دی په سلطاني دیوانخانه کښې وواژه. په همدغو وختو کښې د افغانستان د جنوبي سیمو د کندهار او ګرمسیر حکمراني د میر حسن د زوی امّیر ذوالنون ارغون په کهاله پورې اړه درلوده، دا امیر ارغون (چې په بلوڅي روایاتو کښې په زنو مشهور دی) د ابو سعید کورګان له نوکرانو څخه و، چې سلطان حسین بایقرا د غور، غرجستان او زمینداور پر حکمرانۍ ټاکلی و، ده پر (۹۰۴ هـ) کال د هزاره او نکدري قبیلې ایل کړې او د دغه خدمت په پاداش کښې یې د فراه، غور او کندهار حکومت وموند، پر (۹۰۲هـ - ۱۴۹۶ م) کال یې شهزاده بدیع الزمان ته خپله لور ورکړه او له هغه سره یې په هغه یاغي تابه کښې چې له خپل پلار سلطان حسین بایقرا څخه یې کړی و، مرسته وکړه او پر (۹۰۴ هـ - ۱۴۹۸ م) کال یې هرات ونیو، بدیع الزمان چې پر بلخ بری وموند، ارغون سیستان ونیو، سلطان حسین بایقرا چې پر (۹۱۱ هـ) کال مړ شو، نو د ارغون واك لاپسې ډېر شو له کندهاره یې د شال، بولان او مستنګ (اوسني بلوچستان) پر ولایت د سند تر غاړو پورې، لاس بری وموند، په خپله د هرات په کلا بندۍ

او د شیباني په جګړه کښې ووژل شو (د ۹۱۳ هـ - ۱۵۰۷ م شاوخوا) تر دې وروسته یې دوو زامنو شاه بیګ او محمد مقیم ارغون له کندهاره د سند تر سینده حکم کاوه، د هرات تر نیولو وروسته یې له شیباني خان سره روغه وکړه. خو چې زکي ووژل شو او د کابل چارې ویجاړې شوې نو محمد مقیم ارغون د کندهار له ګرمسیره پر کابل یرغل وکړ پر (۹۰۸ هـ) کال یې میرزا عبدالرزاق د لغمان خواته پر شا وشاړه؛ کابل یې ونیو او دالغ بیګ لور یې وکړه. بابر چې د شمال له خوا تر هندوکوش را تېر شو او محمد مقیم له کابله کندهار ته ولاړ نو بابر کابل ونیو (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م).

محمد مقیم په کندهار کښې لښکر راغونډول پیل کړل او بابر د غزني خوا ته وووت. د غلجیو تر کلات پورې پر مخ ولاړ، خپل ورور جهانګیر میرزا ته یې د غزني حکومت ورکړ (۹۱۱ هـ - ۱۵۰۵ م)؛ یو کال وروسته د افغانستان ټول تیموري شهزادګان د شیباني د ورځ پر ورځ زیاتېدونکي ځواك پر وړاندې د مرغاب پر غاړه سره غونډ شول او بابر یې هم وروغوښت بابر چې د سلطان حسین د مړینې خبر اورېدلی و، په خپله د ده په وینا په زړه کښې یې د هرات خرخښه وه، نو د هزاره او اویماق له لارې مروچاق ته ولاړ، د کل باغان په پړاو کښې له نومورېو شهزادګانو سره یو ځای شو (د ۹۱۲ هـ غلورمه خور - جمادی الاخری - ۱۵۰۶ م) دا چې شیباني جنګ ته راوړاندې نه شو او له بلې خوا له کابل څخه هم د خړپړتیا خبر بابر ته راورسېد، نو بابر بیرته پر سره ژمي کابل ته راغی او په لار کښې درانه تلفات ورپېښ شول، ځکه چې د ده تر شا د کابل ځینو مشرانو د بابر تره جان میرزا په پاچهۍ منلی و، خو چې بابر کابل ته راورسېد تره یې کندهار او سیستان ته وتښتېد، دا مهال شیباني پر بدخشان یرغل وکړ او د بابر کشر ورور ناصر میزا یې د کابل خوا ته وشاړه.

بابر په افغانستان کښې تر چنګیز او تیمور وروسته غښتلی پاچا و، دی له هغو افغاني قبایلو سره ونښت چې په غرو او رغو کښې یې کوچیاني ژوند لاره هغه درانه تلفات یې چې د هرات په سفر کښې لیدلي د غزني د جنوب ختیز غلجیو قبیلو په چور او چپاو تلافي کړل (۹۱۳ هـ).

پر همدغه کال چې شیباني خان د هرات او فراه تر یرغل وروسته ګرمسیر ته ورسېد، نو بابر له کابله ور ووت او د کندهار په خالیشك نومي ځای کښې یې له شاه بیګ او محمد مقیم ارغوني سره جګړه وکړه، د خپل دوه زریز لښکر په مرسته یې کندهار ونیو شاه بیګ مستنګ او مقیم زمینداور ته وتښتېدل، بابر کندهار ایالت خپل ورور ناصر میرزا ته وسپاره او په خپله کابل ته راغی، خو د ارغون زامن چې شیباني ته یې پناه وړې وه د شیباني په ملاتړ بې بېرته پر کندهار یرغل وکړ او ناصر میرزا یې کابل ته وشاړه، شیباني کندهار شاه بیګ ته وسپاره او په خپله بېرته خراسان ته ولاړ (۹۱۳ هـ).

وړاندې مو وویل چې میرزا عبدالرزاق د محمد مقیم له لاسه مات شو او له کابله د افغانستان ختیځ ته وتښتېد، په ننګرهار کښې یې د علي شبکور سیستاني، محمد علي شیباني، عبدالله صف شکن، نظر، یعقوب او نورو په مرسته د پاچهۍ بیرغ پورته کړ، بابر پر (۹۱۴ هـ - ۱۵۰۸ م) کال پر هغه حمله وکړه او له خپلو دریو څلورو زرو تنو لښکرو سره په ننګرهار کښې وجنګېد، عبدالرزاق یې ووژاه او هم یې زبیر راغي چې په بدخشان کښې یې له بابر سره مقابله کوله د خپل تره جان میرزا په واسطه له منځه یووړ، دا مهال چې بابر په کابل او بدخشان کښې بوخت و، په هرات کښې د تیموري شهزاد ګانو حکومت د شیباني په لاس رنګ شو او ټول خراسان تر کندهار پورې لاس ته ورغی، ځکه پر (۹۱۶ هـ - ۱۵۱۰ م) کال صفوي پاچا شاه

اسمعیل مرو ته لاړ او شیباني یې هلته کلابند کړ، شیباني د برات میاشتې پر ۲٦ له پېنځلسو زرو تنو سره پر صفویانو یرغل وکړ، په دې جګړه کښې لس زره اوزبك په خپله له شیباني سره ووژل شول او شاه اسمعیل د (۹۱۷هـ ۱۵۱۱م) کال پر پسرلي تر آمو پرمخ ولاړ او بېرته هرات ته راغی، همدا چې د صفویانو په جګړه کښې د بابر لوی رقیب شیباني خان ووژل شو، نو بابر له شپېتو زرو تنو سره له کابل او بلخ څخه پر ماوراء النهر یرغل وکړ او تر ډېرو فتوحاتو وروسته تر (۹۲۰ هـ - ۱۵۱۴ م) پورې یې هغه نیولي ښارونه بېرته له لاسه ووتل او ناکامه کابل ته راوګرځېد بابر چې په ماوراء النهر کښې له ډېر وغښتلیو او کلکو رقیبانو سره مخامخېده نو ځکه یې تر هغه وروسته هغې سیمې ته پام وانه ړاوه او ویې غوښتل چې د هند د ارتو ملکو په نیولو لاس پورې کړي، د دغه کار لومړني کارونه یې په کابل کښې تر سره کړل او پر (۹۲۵ هـ - ۱۵۱۹م) یې پر هند خپل لومړی یرغل پیل کړ، د سند د نیلاب له ګودره د پنجاب تر بهره پورې ورسېد، هغه سیمې یې حسن بیګ اتکه ته وسپارلې او د کهکران پر ولایت او د پرهاله پر کلا یې حمله وکړه، د بهره او سند تر منځ ولایت یې محمد علي ته وسپاره بیرته کابل ته راغی او په لاره کښې یې د پېښور د شمال د یوسفزیو ډېرې قبیلې د ځان پر خوا کړې د یوسفزیو د یوه مشر شاه منصور لور یې وکړه.

په دې وسیله یې وکړای شول د سبکتګین په څېر (چې د محمود مور یې د زابل له پښتنو څخه کړې وه) د پښتنو زړور او ننګیالي قبایل د ځان پلوي کړي او د هغو په مرسته او ملاتړ د هند راتلونکي امپراتور شي، ځکه چې یوسفزیان د خیبر او سند تر منځ په ارته سیمه کښې پراته و نو دا ناشوني برېښېده چې د دوی له مرستې پرته دې څوك له کابله د سند اخوا هند ته واوړي.

په دې توګه د بابر کار اسان شو، نو پر دویم یرغل چې د (۹۲۵هـ) کال په پای کښې یې وکړ تر اټك پورېووت چې بېرته را وګرځېد نو په لاره کښې یې د حضر خیل قبیلې چور کړې، په درېیم یرغل (۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م) د پنجاب تر سیالکوټه پر مخ ولاړ، سید پور یې وران او خلك یې قتل عام کړل کابل ته راغی. شاه بیګ ارغون چې له سنده پر کندهار یرغل کاوه، نو ځکه بابر کندهار کلابند او له شاه بیګ سره یې روغه وکړه بیرته کابل ته ستون شو (د ۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م رجب)، بل کال یې بیا کندهار کلابند کړ او شاه بیګ یې د شال خواته پر شا وشاړه د (۹۲۸ هـ، ۱۵۲۱ م) کال د کوچني اختر د میاشتې پر ۱۳ یې د کندهار ښار په روغه ونیو او شهزاده کامران یې د هغه ځای حکمران وټاکه.

د بابر څلورم ځل تګ پر (۹۳۰هـ - ۱۵۲۳م) کال تر لاهور او سیالکوټه پورې و او په پېنځم ځل تګ یې (د ۹۳۲هـ د رجب پر ۸) د پاني پت په جګړه کښې سلطان ابراهیم لودي وواژه او (د ۹۳۲ هـ ۱۵۲۵م د رجب پر ۱۲) د ډهلي پر تخت کښېناست، همدا مهال د پېښور، کوهاټ او بنو خوا د یوسفزیو لویو قبیلو مهاجرتونه بشپړ شول او هم د بلوڅو لویو قبیلو د سند سیمه د غازي خان تر ډېرې او د پنجاب تر جنوبه ونیوه.

تر هغه وروسته کابل، بدخشان او کندهار له ډهلي څخه د بابر له خوا اداره کېدل خواجه کلان د غزني او ګردېز حکمران (۹۳۲هـ)، شهزاده همایون د کابل او بدخشان حکمران (۹۳۳ هـ - ۱۵۲٦م) او شهزاده کامران د کندهار حکمران و. همدارنګه همایون چې پر (۹۳۵هـ) کال هند ته ولاړ، سلطان سعدي خان کاشغری پر بدخشان حمله وکړه، خو د بابر زوی هندال میرزا هغه مات کړ او بابر د بدخشان حکمراني سلیمان میرزا ته وسپارله.

کندهار تر کامران وروسته شهزاده عسکري ته وسپارل شو، ده پر

(۹۳۰هـ) تر ۱۵۲۳م) د کندهار د چهل زینې په دالان جوړولو او ډبرلیك لیکلو پیل وکړ چې تر (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) پورې یې بشپړ کړل.

د افغانستان په تاریخ کښې بابر یو نومیالی، زړور، خونړی، پوه او مؤلف پاچا و، چې پر بلخ، بدخشان، کابل او کندهار یې تر ډهلي پورې پر یو لوی هېواد حکومت کاوه ده په پارسي او تورکي شعر وایه او څو مهم تالیفونه هم لري. د (۹۳۷ هـ ۱۵۳۰م) کال پر څلورمه خور - جمادی الثاني په اګره کښې مړ او د ده د وصیت له مخې د کابل په بابر باغ کښې ښخ شو. د ده هدیره پر (۱۰۵٦ هـ - ۱٦۴٦ م) شاهجهان جوړه کړه چې تر اوسه په کابل کښې مشهوره ده (وګورئ ٦۵ او ٦٦ نومره عکس) تر هغه وروسته یې زوی نصیر الدین همایون د ډهلي پر تخت کښېناست، پنجاب پېښور، لغمان، کابل، کندهار او بامیان یې د خپل ورو شهزاده کامران د حکمرانۍ سیمه وبلله او بدخشان یې د بابر د جان میرزا زوی میرزا سلیمان (د بابر تره) ته وسپارله؛ د (۹۴۲ هـ - ۱۵۳۵م) کال په شاوخوا کښې صفوي سام میرزا له هراته پر کندهار یرغل وکړ او د کندهار ښار یې د میرزا کامران د حکمران له لاسه ویوست، هغه وو چې کامران له لاهوره کندهار ته راغی، سام میرزا یې مات او کندهار یې خواجه کلان بیګ ته وسپاره او په خپله لاهور ته ولاړ، د بل کال په سر کښې په خپله صفوي شاه طهماسپ کندهار بیا له خواجه کلان څخه واخیست او میرزا بداغ خان قاجار ته یې وسپاره، څو هغه وخت چې شاه طهماسپ ایران ته ولاړ، بیا کامران له لاهوره راغی او کندهار یې ونیو (۹۴۳ هـ - ۱۵۳٦م).

خو همایون په هندوستان کښې ونه شو کړای چې د خپل پلار د پاچهۍ مقام وساتي دا ځکه چې بابر د لودیانو شهنشاهي برباد کړې او په هند کښې یې د افغاني تاریخ عظمت ته صدمه رسولې وه، له دې کبله

افغانان د خپل تاریخي برم د راژوندي کولو په تکل وو، د هند شهنشاهي یې خپل موروثي ملك ګاڼه او سلطان ابراهیم لودی چې د ناوړې اداري او ناپوهۍ له امله یې افغاني قوت تیت کړی و او نتیجه یې د پاني پت په جګړه کښې د بابر په مقابل کښې ولیده، نو ځکه دا مهال یو نابغه هوښیار پښتون فرید خان مشهور په "شېرشاه" په هند کښې د سوري له تېره منځته راووت، ده په هند کښې افغاني تیت ځواکونه سره راټول او د افغاني برم نغری یې بیا تود کړ، د پښتنو د چارو تر سمون او د دوی تر یووالي وروسته یې پر همایون حمله وکړه، همایون مات شو او د هند د شاهنشاهۍ مقام بېرته د هغه د تاریخي خاوندانو لاس ته ورغی؛ د ماتې پر همدغه کال د (۹۴۷ هـ - ۱۵۴۰م پر رجب) همایون د سند عمر کوټ ته ورسېد او د شال او مستنګ او د افغانستان د جنوبي ګرمسیر او سیستان له لارې هرات او مشهد ته ولاړ، صفوي دربار ته یې پناه یووړه. خو میرزا کامران په کابل، میرزا عسکري او میرزا هندال په کندهار کښې پناه واخیسته، تر څه مودې وروسته میرزا کامران له کابله هڅه وکړه او په نارین کښې یې د هغه ځای له حکمران سلیمان میرزا سره جګړه وکړه، هغه یې په زرو د خان تابع کړ او تر هغه وروسته یې پر کندهار یرغل وکړ، کندهار یې د هندال میرزا له لاسه ویوست او میرزا عسکري ته یې وسپاره. هندال د (جلال آباد) جوی شاهي ته مقرر شو او په افغانستان کښې خطبه او سکه د کامران په نامه جاري شوه، ده تر هغې جګړې وروسته چې پر (۹۴۸ هـ - ۱۵۴۱ م) کال یې په اندراب کې له سلیمان میرزا سره وکړه ټول بدخشان یې له خپل هېواد سره یو ځای کړ، له بدخشانه تر کندهاره او له کابله د سند تر سیند یې حکم کاوه چې د حکومت مرکز یې کابل و.

خو همایون هم له صفوي درباره مرسته واخیسته او پر (۹۵۱ هـ -

۱۵۴۴م) کال له دېرشو زرو تنو سره د هرات له لارې د هلمند غاړې ته راورسېد او په بست کښې يې د کامران حکمرانان شاهم علی او میر خلج کلابند کړل او ډېر ژر يې کندهار تر شپږو میاشتو کلابندۍ وروسته پر (۹۵۲هـ) کال له میرزا عسکري څخه ونیو، له هغه تړون سره سم چې له صفوي پاچا سره يې کړی و، هغه ښار يې شهزاده مراد صفوي ته وسپاره، خو چې هغه کوچنی شاهزاده په کندهار کښې مړ شو، نو همایون هغه ښار بیرم خان ته وسپاره، صفوي لښکریان يې بېرته رخصت او په خپله يې کابل ته مخه وکړه، د شاه کامران حکمرانان ورته تسلیم شول اود (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) کال په روژه کښې کابل هم د همایون لاس ته ورغی، کامران غزني ته وتښتېد او له هغه ځایه يې د سند ارغونیه حکمرانانو ته پناه یووړه.

همایون پر همدغه کال سلیمان میرزا د هندوکوش له شمالي ولایاتو څخه ماوراء النهر ته وشاړه او هغه ولایتونه يې هم د خان کړل، بیا همایون په ډېر تلوار له شمالي سیمو څخه راغی او د (۹۵۴ هـ - ۱۵۴۷ م) کال پر لومړۍ خور (ربیع الاول) يې کامران مات کړ چې هغه بدخشان ته وتښتېد او کابل د همایون لاس ته ورغی.

همدا چې کامران په بدخشان، تالقان او بغلان کښې پښې کلکې کړې نو همایون بې له ځنډه په تالقان کښې هغه تسلیمېدو ته اړ کړ او د کولاب ولایت ته يې واستاوه، میرزا ابراهیم يې په هغه ولایت کښې پرېښوو په خپله کابل ته راغی (۹۵۴هـ - ۱۵۴۷ م). خو کامران په کولاب کښې یوه ډله راټوله کړه او د پیرمحمد خان په مرسته يې بدخشان ونیو، څکه نو همایون دربیم ځل د هندوکوش شمالي سیمو ته ولاړ او د هغو سیمو تر نیولو وروسته يې د ختلان او کولاب سیمې میرزا کامران، د ظفر او تالقان کلا يې میرزا سلیمان او ابراهیم، کندز، اشکمش او نارین يې میرزا هندال ته ورکړل

او په خپله کابل ته راغی (د ۹۵۵ هـ - ۱۵۴۸ م کال د روژې دویمه ورځ).

د همایون څلورم تګ بلخ ته د پیر محمد خان په مقابل کښې و، خو ناکام را وګرځېد (۹۵٦ هـ - ۱۵۴۹م). پر (۹۵۷هـ) کال چې کامران بیا په شمالي ولایتو کښې لږ څه ځواکمن شو همایون پېنځم ځل هغې خوا ته ولاړ، خو د غوربند په جګړه کښې مات او کامران بیاکابل ونیو، خو همایون ډېر ژر لښکر راټول او په شتر ګرام کښې يې له کامران سره جګړه وکړه، کامران لغمان ته وتښتېد، همایون کابل ونیو او میرزا عسکري يې چې په دغه جنګ کښې نیول شوی و، بدخشان او بلخ ته واستاوه، چې له هغه ځایه عربستان ته ولاړ او هلته مړ شو (۹٦۵ هـ). خو کامران بیا د پښتنو مهمندو او خلیل قبیلو لښکر جوړ کړ او د جلال اباد د چهار باغ کلا يې محاصره کړه، خو همایون هغه په یود جګړه کښې له خیبره پېښور ته وشاړه او بیا پر (۹۵۸هـ ۱۵۵۱م) کال په چپرهار کښې د دغو دوو ورونو تر منځ جګړه پېښه شوه، میرزا هندال ووژل شو، کامران هند ته وتښتېد، مګر سلطان آدم ککهر هغه ونیو او پر (۹٦۰ هـ ۱۵۵۲ م) کال يې همایون ته وسپاره همایون هغه په بې رحمۍ روند کړ.

دا مهال چې د بابر کهول په افغانستان کښې په خپلو منځو کښې سره اخته وو او همایون خپل وروڼه له منځه ایستل نو د افغانستان خاوره په وینو لړلې وه، په هند کښې شیر شاه سوري د مدنیت، نظم، ودانۍ او جهاندارۍ ګټور بنسټونه کښېښوول، خو دا مدنیت پال شهنشاه د (۹۵۲ هـ ۱۵۴۵م) کال د لومړۍ خور - ربیع الاول پر لسمه ورځ د کالنجر کلا په یوه ناوړه اور پېښه کښې شهید شو، کهاله يې ونه شو کړای د ده په څېر د افغاني پړتم نغری تود وساتي. افغاني مشرانو چې پوه لاربنود يې نه درلود نوسره خواره واره شول (وګورئ ٦٧- شکل)

له دې خوا همایون ځان د ورونو له جنجاله وزګار کړ، خپل ورور شهزاد محمد حکیم یې په کابل کښې حکمران پرېښوو او په خپله د (۹٦۲هـ) کال د صفرې پر میاشت د پېښور له لارې د هند نیولو په تکل وخوځېد، د (۹٦۲ هـ) کال د روژې په سر کښې د ډهلي پر تخت کښېناست او د (۹٦۳ هـ - ۱۵۵۵م) کال د لومړۍ خور (ربیع الاول) پر پېنځمه په ډهلي کښې مړ شو. (وګورئ ٦۸ نومره عکس).

د ده پر ځای یې دیارلس کلن زوی جلال الدین محمد اکبر د (۹٦۳هـ -۱۵۵۵م) کال د دویمې خور (ربیع الثانی) پر ۱۲ د جمعې پر ورځ په لاهور کښې پاچا شو، همدا چې د همایون د مړینې خبر کابل ته ورسېد، میرزا سلیمان او زوی یې محمد ابراهیم کابل ته راغلل او محمد حکیم یې د کابل په ښار کښې څلور میاشتې کلا بند کړ، خو چې د اکبر لښکر کابل ته راورسېد سلیمان پرته له دې چې کابل ښار ونیسي، بېرته بدخشان ته ولاړ (۹٦۳ هـ) او د کابل د چارو واګې د شهزاده محمد حکیم مور "مېرمن ماه چوچك" په لاس کښې ونیول. دغه مهال ټول چارواکي په شخړو اخته وو، چې پر (۹۷۰ هـ - ۱۵٦۲م) کال د اکبر له درباره منعم خان خانان کابل ته وګمارل شو، دی د جلال اباد په چهار باغ کښې د کابل له لښکر سره مخامخ شو ماته یې وکړه او هند ته وتښتېد، څنګه چې همایون کندهار د کلات غلجي شاه محمد ته سپارلی و، نو ځکه صفوي شاه طهماسپ یو لښکر د شاه اسمعیل صفوي د لمسي سلطان حسین میرزا په مشرۍ کندهار ته راوخوځاوه او پر (۹۴٦ هـ) کال یې د کندهار ښار له شاه محمد څخه ونیو.

همدارنګه پر (۹٦۷ هـ - ۱۵۵۹ م) کال میرزا سلیمان له بدخشانه د بلخ نیولو په تکل لښکر راویوست او د ګازران پر چینه یې د پیر محمد خان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شو او زوی یې محمد ابراهیم د

دښمن په لاس ووژل شو.

تر هغه وروسته ابوالمعالي ترمذي د (۹۷۱ هـ - ۱۵٦۳م) کال په شاوخوا کښې د اکبر له درباره کابل ته راوتښتېد، د محمد حکیم خور یې وکړه او د شهزاده مور یې له ځینو نورو امیرانو سره ووژله، شهزاده او د کابل مظلومینو د بدخشان له حکمران میرزا سلیمان څخه مرسته وغوښته، میرزا د غوربند له پله سره د ابوالمعالي او د کابل له لښکر سره مخامخ شو، ابوالمعالی یې وواژه او د (۹۷۱ هـ - ۱۵٦۳ م کال د روژې پر ۱۷ یې کابل ونیو سلیمان کابل خپل زوم شهزاده محمد حکیم او میرزا سلطان امید علی ته پرېښوو، په خپله بدخشان ته ولاړ، محمد حکیم د اکبري دربار په ملاتړ له کابله د سند تر سینده او له کندها. د د هندوکوش تر سلسلې پورې خپلواك حکمران شو او د میرزا سلیمان نفوذ له منځه ولاړ (۹۷۲ هـ - ۱۵٦۴م) محمد حکیم چې په کابل کښې غښتلی شو، نو د خپل ماما فریدون په لمسانه یې له پېښوره پر لاهور یرغل وکړ، خو پر (۹۷۴ هـ -۱۵٦٦م) کال اکبر شاه له اګرې څخه لاهور ته راغی او محمد حکیم یې بېرته پېښور ته پر شا وشاړه.

میرزا سلیمان د محمد حکیم په غیاب کښې له بدخشانه راغی، کابل یې کلابند کړ، خو چې د محمد حکیم د راتګ خبر یې واورېد کابل یې پرېښوو، بدخشان ته ولاړ او له هغه ځایه د خپل لمسي شاهرخ د ابراهیم میرزا د زوی له لاسه چې په بدخشان، اندراب، تالقان او کندز کښې غښتلی شوی و، د کابل له لارې هند ته وتښتېد، او د بدخشان حکمراني د شاهرخ میرزا شوه (۹۸۳ هـ - ۱۵۷۵م) خو سلیمان له هنده د بیت الله د زیارت په پلمه ایران ته ولاړ او له هغه ځایه کندهار او کابل ته راغی پر (۹۸۷ هـ ۱۵۷۹ م) کال یې د محمد حکیم په مرسته پر بدخشان او خپل لمسي یرغل وکړ؛ شاهرخ ورسره روغه وکړه له تالقانه تر هندوکوشه یې سلیمان ته

پرېښوو او په خپله یې په بدخشان اکتفا وکړه (۹۸۸ هـ).

تردې روغې وروسته شهزاده محمد حکیم له کابله د پېښور او لاهور خوا ته لښکر وپوست او دا ښار یې کلابند کړ، خو د (۹۸۹هـ - ۱۵۸۱م) کال پر محرمه اکبر دی د لاهور له شاوخوا پر شا وشاړه او په خپل ورور پسې تر کابله ولاړ، دا د ده لومړی سفر و، خو کابل او زابلستان یې بېرته محمد حکیم ته وسپارل او د (۹۸۹ هـ کال د صفر پر ۱۴) له هغه ځایه هندوستان ته وګرځېد. خو په بدخشان کښې د میرزا سلیمان او شاهرخ اختلاف ورك نه شو، له دغه اختلافه د بلخ حکمران عبدالله اوزبك ګټه واخیسته دواړه یې کابل ته پر شا وشړل او بدخشان یې د هندوکوش تر لړې پورې له بلخ سره یو ځای کړ.

شهزاده محمد حکیم د (۹۹۳ هـ - ۱۵۸۵ م) کال د برات پر ۱۲ په کابل کښې مړ شو، اکبر پاچا د کابل ساتنې له پاره کنورمان سنګه له نوي ځواك سره راواستاوه او زین خان کوکه یې د دغه ځای حکمران وټاکه، کابل مستقیماً د اکبري هېواد برخه شوه (۹۹۵هـ - ۱۵۸۶م) د اکبر لښکرې د سوات او باجوړ په سیمو کښې د پښتنو له توریالیو قبیلو سره ونښتې او په خپله اکبر هم پر (۹۹۷ هـ -۱۵۸۸م) کال پېښور ته راغی دا کابل ته د ده دویم سفر و، په کابل کښې یې تر یوې میاشتې تېرېدو وروسته د کابل حکمراني کابلي قاسم خان ته ورکړه او په خپله پېښور ته وګرځېد، خو د روښاني حکمدارانو او د بایزید له زوی جلال الدین سره یې د افغانستان په جګړه کښې ځلوښت زره شاهي سپاره او د اکبري دربار مهم غړي راجه بیربل د پښتنو له لاسه ووژل شول، غزني د روښانیانو لاس ته ورغی چې تفصیل به یې د روښانیانو تر سرلیك لاندې راشي.

لکه دمخه چې مو ولیکل کندهار ښار د صفوي شهزادګانو په لاس

کښې و چې له اکبري هېواده بېل شوی و، ځکه نو پر (۹۹۹هـ - ۱۵۹۰م) کال خان خانان د بلوچستان له لارې پر کندهار حمله وکړه او کابلي شاه بیګ خان دا ښار بیا د اکبري هېواد یوه برخه کړه (۱۰۰۳هـ - ۱۵۹۴م). دی د اکبر د دورې تر پایه د کندهار حکمران و، پر (۱۰۱۱هـ - ۱۶۰۲م) کال یې د بدخشان شاهرخ زوی میرزا حسن چې پر کندهار یې یرغل کړی و، غورته پر شا وشاړه. پر (۱۰۱۴ هـ-۱۶۰۵م) کال د هند شاهنشاه جلال الدین محمد اکبر له دنیا ولاړ. (وګورئ ۶۹ نومره عکس).

د جلال الدین اکبر له مړینې وروسته یې زوی نورالدین جهانګیر پر ځای کښېناست، دا وخت د هرات صفوي حکمران حسین شاملو د سیستان د حاکم په مرسته پر کندهار حمله وکړه، خوشاه بیګ خان په کلا کښې بندي کړ پښې یې ټینګې کړې جهانګیر هم له هنده ملاتړ لښکر را واستاوه او صفوي لښکر ناکام وتښتېد. د کندهار، سند او ملتان حکمراني د جهانګیر له درباره غازي خان ته ورکړ شوه (۱۰۱۴هـ - ۱۶۰۵م).

جهانګیر پر (۱۰۱۵ هـ۱۶۰۶م) کال کابل ته لاړ په دغه ښار کښې یې شاه بیګ خان د افغانستان د شمالي سیمو حکمران وټاکه او تر پېنځو کالو وروسته پر (۱۰۲۰هـ - ۱۶۱۱م) کال چې روښاني احداد پر کابل یرغل وکړ، نو جهانګیر د شاه بیګ خان پر ځای قلیج خان د کابل په حکمرانۍ وګماره (له اکبر او جهانګیر سره د روښانیانو د جګړو تفصیل دې د روښانیانو په فصل کښې ولوستل شي).

کندهار چې تل د صفوي او بابري پاچهانو د جګړې ډګر و، اوس نو د جهانګیر لاس ته ورغلی و، خو پر (۱۰۳۱هـ - ۱۶۲۱م) کال بیا شاه عباس صفوي ونیو، سره له دې چې جهانګیر پر (۱۰۳۵هـ ۱۶۲۵م) کال کابل ته خپل دویم سفر وکړ، خو بری یې ونه موند چې کندهار ته لښکر وباسي، ځکه

يې خواجه ابوالحسن د کابل او بنګښ له سیمو د سند تر سینده حکمران وټاکه او په خپله هند ته ولاړ د (۱۰۳۷هـ - ۱۶۲۷م) کال د صفر پر ۲۸ د یکشنبې پر ورځ په لاهور کښې مړ شو (۷۰ عکس) د ده پر ځای یې زوی شهزاده خرم د هند پر تخت کښېناست، چې په شهاب الدین محمد شاه جهان مشهور شو. د بایزید روښان د کهاله جنګونه چې په تېرا، پېښور، کابل، غزني او بنګښ کښې د همایون او اکبر له مهاله پیل شوي وو، د شاهجهان د پاچاهۍ تر مهاله ونه دربدل، ځکه نو د ډهلي د دربار حکمرانان د افغانستان په سیمو کښې له سختو مقابلو سره مخامخ وو (شرح به يې د روښانیانو تر سرلیك لاندې راشي) جهانګیر چې له دنیا ولاړ د افغانستان حکمران ظفر خان له روښاني احداد سره په جګړه اخته و، دا مهال د بلخ حکمدار نذر محمد خان فرصت غنیمت وګاڼه او د بامیان د ضحاك پر کلا یې یرغل وکړ د افغانستا ن د شمالي ولایاتو د ټولو سیمو تر نیولو وروسته تر هندوکوش راتېر شو او کابل یې په خونړیو جګړو درې میاشتې کلا بند کړ، شاهجهان خواجه ابولحسن او مومند لښکر خان له ۱۵ زرو سپرو سره او سپه سالار مهابت خان له شلو زرو سپرو سره افغانستان ته راواستاوه (د ۱۰۳۷ هـ - ۱۶۲۷م) کال د ذیعقدې میاشت) نذر محمد د غور له لارې بلخ ته پرشا شو او کابل د لښکر خان لاس ته ورغی (د ۱۰۳۸هـ -۱۶۲۸م کال د محرمې میاشت) د دغه کال په پای کښې د شیخ رکن الدین افغان زوی کمال الدین د اټك له غاړو بیاتر کابل پورې پښتانه قبایل له ځان سره یو لاس کړل او د ډهلي حکومت پر خلاف پورته شو، پېښور يې کلا بند کړ، خو د کابل حکمران اسمعیل خان پورته شوی خلك سره تیت کړل او پېښور یې وساته (د ۱۰۳۸ هـ - ۱۶۲۸ م کال د ذیحجې میاشت).

په اکبري عصر کښې حسن خان ترین د اوسني بلوچستان د پښین

د سیمو له غټو مشرانو څخه و، چې زوی یې شېرخان ترین د صفوي او د ډهلي د تیموري حکومتو تر منځ خپلواك اوسېد، پر (۱۰۴۱هـ - ۱۶۳۱م) کال یې د سیوستان د نیولو هڅه هم وکړه دا مهال د کندهار صفوي حکمران علي مردان پر پښین یرغل وکړ او شېرخان د دوکې او چیټالې کلا وته پناه یوړه، خو شاهجهان د (۱۰۴۷ هـ - ۱۶۳۷ م) کال پر منځ د کندهار خواته لښکر راواستاوه، صفوي حکمران علیمردان خان تسلیم او کندهار یې د شاهجهان لښکر ته وسپاره، د کندهار محلي مشران ملك مغدود او کامران (په همدغه کتاب کښې ـــ د ابدالیانو شرح وګورئ) د شاهجهان له درباره رسماً د کندهار حکمداران وپېژندل شول او د شاهجهان لښکر د هلمند تر غاړو، زمینداور، بست او ګرشك پورې سیمې ونیولې (د ۱۰۴۸هـ - ۱۶۳۸م کال درېمه خور - جمادی الاولی) او د (۱۰۴۹هـ) پر محرمه شاهجهان کابل ته خپل لومړی سفر وکړ او د یوسفزیو غورځنګ د مخنیوي له پاره یې چې په نوښار او پېښور کښې یې د شاهجهان غټ حکمرانان وژلي وو، علی مردان خان وګماره (۱۰۵۰هـ) او سعید خان یې په کابل او قلیچ خان یې په کندهار کښې مقرر کړل نیم افغانستان یې له هندوکوشه تر کندهاره د ډهلي تیموري دولت برخه کړه، پښتانه ملك اودل او ملك حمزه چې په هلمند او سیستان کښې یې خپلواکي ساتله د (۱۰۴۹هـ) کال پر برات یې د هلمند پر غاړه د شاهجهان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شول او له منځه ولاړل، شاهجهان پر کندهار باندې د صفوي حملو د مخنیوي له پاره شهزاده د اراشکوه له پنځوسو زرو سپرو سره وګماره او بیا څنګه چې د کندهار صفوي قواو او د هندوکوش د شمالي ولایاتو حکمران نذر محمد خان کابل ګواښه، نو ځکه شاهجهان د (۱۰۵۵ هـ - ۱۶۴۵ م) کال پر ذیحجه شهزاده مراد بخش له پنځوسو زرو سپرو، لسو زرو پلیو او درنې توپخانې سره راوخوځول، دی

په خپله هم د (۱۰۵۶ هـ) کال پر دویمه خور کابل ته راورسېد او بې ځنډه یې د پروان او هندوکوش د درو له لارې پر شمالي ولایاتو یرغل وکړ، ټول بدخشان یې تر بلخ پورې ونیو او د ډهلي د تیموري هېواد وبش یې تر آمو سینده ورساوه، خواص خان یې د کندهار په صوبه دارۍ وټاکه، خواجه عبدالرحمن یې په بدخشان، سعادت خان یې په ترمذ، اسدالله یې په زمینداور او ذوالفقار خان یې په کابل کښې وګمارل په خپله پېښور او لاهور ته ولاړ، خو د نذر محمد خان زوی عبدالعزیز خان د توران والي پر (۱۰۵۷هـ ۱۶۴۷م) کال بیا پر بلخ یرغل وکړ د ده حملې د هندوکوش تر کلاو پورې ورسېدلې، ځکه نو شاه جهان کابل ته دریم سفر وکړ، شهزاده اورنګ زیب له خپلو لښکرو سره د هندوکوش په شمالي سیمو کښې د اوزبکو د حملو د مخنیوي له پاره تر بلخ، اندخود او میمنې پورې پر مخ ولاړ، څنګه چې د هندوکوش د شمال ساتنه سخته وه، ځکه نو شاهجهان بلخ نذر محمد خان ته وسپاره او په خپله هند ته ولاړ (د ۱۰۵۷هـ - ۱۶۴۷م کال د رجب میاشت).

صفویانو کندهار هېرنه کړ او پر (۱۰۵۸ هـ) کال یې لومړی د کندهار ښار د غوښتلو په اړه د دوستۍ له لارې یو لیك شاهجهان ته واستاوه او ترهغه وروسته په خپله شاه عباس ثاني له لوی لښکر راو پنځو بالیمز توپو سره له اصفهانه را ووت پر کندهار یې یرغل وکړ او دا ښار یې په ژمي کښې د پنځوسو زرو سپرو په مرسته کلابند کړ، د ډهلي له درباره شهزاده اورنګزیب له اویا زریز لښکر سره له لاهور او کابل څخه کندهار ته متوجه شو، خو صفوي پاچا تر خونړیو جګړو وروسته کندهار ونیو او محراب خان یې له لسو زرو سپرو سره هلته پرېښوو، په خپله دې هرات ته ولاړ، شهزاده اورنګزیب د (۱۰۵۹هـ - ۱۶۴۹م) کال پر دریمه خور (جمادی الاولی)، محراب په کندهار کښې کلابند کړ او په خپله شاهجهان هم څلورم

ځل کابل ته لاړ خو دا چې څه کار یې و نه کړای شو نو اورنګزېب ته یې د کندهار د څلور میاشتنۍ کلابندۍ د پرېښوو او لاهور ته د تګ امر وکړ. دوه کاله وروسته شاه جهان کابل ته پېنځم سفر وکړ او شهزاده اورنګ زیب یې له پنځوسو زرو سپرو او پلیو، شلو کلانړوونکیو توپو، شلو منځنیو توپو او لسو مستوجنګي پیلانو سره کندهار ته واستاوه، سعد الله خان یې هم له نور لښکر سره د شهزاده د ملاتړ په توګه وګماره، دغه پیاوړی ځواك چې کندهار یې بیا کلابند کړی و، تر دوو میاشتو پورې یې هېڅ ونه شو کړای او بې نتیجې کابل او لاهور ته ولاړ (۱۰۶۱هـ - ۱۶۵۰م د روژې میاشت) بل کال بیا شاه جهان یو لوی لښکر د شهزاده دارا شکوه په مشرۍ د کندهار درېیم وار کلا بندۍ له پاره راواستاوه چې په دغه لښکر کې یو سل او پنځوس زره سپاره، څلورپنځوس غټ او کوچني توپونه، یو سل اویا جنګي پیلان او د توپ دېرش زره ګولۍ وې. د کندهار کروړ حکمران محراب خان بیا ځان ټینګ او د کندهار کلا یې پینځه میاشتې وساتله شاه جهان بې له دې چې کندهار ونیسي دریم وار هم ناکام هند ته ولاړ، په دې توګه یوازې کابل او غزني د شاه جهان په لاس کې پاتې شول، د هغو د ساتنې له پاره یې بهادر خان افغان وګماره، کندهار، سیستان او هرات د صفویانو په لاس کښې وو، شمالي ولایات له میمنې او اندخود څخه نیولې تر بلخ، تخارستان او هندوکوش پورې د توران په حکمدارانو پورې چې د نذر محمد خان او لاده وه اړه درلوده. شاهجهان چې پر (۱۰۶۸هـ - ۱۶۵۷م) کال د خپل زوی اورنګزیب له خوا بندي شو او پر ځای یې اورنګزیب د ډهلي پر تخت کېښناست، نو اورنګزېب مهابت خان د کابل حکمران، شمشېرخان د غزني حاکم او سعید خان د افغاني کوهستان او پېښور پوځدار وټاکه. (وګورئ ۷۱ او ۷۲ نومره عکسونه).

د عالمګیر عصر د افغانستان په تاریخ کښې له شوره ډکه دوره وه چې د هېواد سیمې له اټك څخه تر کابله د ډهلي دربار د لښکرو او افغانانو تر منځ د جګړو ډګرو.

لومړی د پېښور د شمال یوسفزیو د باکو، ملا چالاك او سلطان محمود ګدون په مشرۍ پر پکهلي یرغل وکړ، عالمګیر پر (۱۰۷۷ھ - ۱۶٦٦م) د اټك پوځدار کامل خان ته د هغوی مخنیوی وسپاره، خو (۱۰۷۹ھ ۱٦٦٨م) کال په شاوخوا کښې ایمل خان مومند (چې د ایمل شاه په نامه یې سکه وهله) په خیبر کښې د نومیالی پښتون او د پښتو نامتو شاعر "خوشحال خان ختك" په ملګرتیا د عالمګیر د قوا پر خلاف ډېرې جګړې وکړې) عالمګیر په خپله د دوی د مخنیوي له پاره درې کاله په حسن ابدال کښې کې پروت و شهزاده محمد اعظم په کابل کښې و، آغر خان له پښتنو سره خونړۍ جګړې وکړې، تر هغې چې عالمګیر د تهترې، دوآبه، نوښار، ګنداب او خاپښ تر پېنځو جګړو او تقریباً د داورو خواو د یو لك تنو تر وژلو وروسته ونه شو کړای چې د افغانانو نهضت له منځه یوسي، نو له دې اوږدې جګړې څخه یې زړه تنګ شو ډهلي ته ولاړ (۱۰۸۱ھ) خو ایمل خان په لغمان کښې له آغرخان سره خورا لویه خونړۍ جګړه وکړه، پر (۱۱۰۲ھ= ۱٦۰۹م) کال آغر د افغانانو له خوا ووژل شو او د عالمګیر د دورې په پای کښې شهزاده محمد معظم بهادر شاه په کابل او پېښور کښې واکمن ؤ، چې پر (۱۱۱۴ھ- ۱۷۰۲م) کال یې د افغاني قبایلو یو غټ مشر پردل خان چې له خپل لښکر سره لهٔ خوسته کابل ته راتلو، د کابل او پېښور د لارې د بندیدو او بلوا له وېرې ووژه.

عالمګیر چې پر (۱۱۱۸ھ ـ۱۷۰٦م) کال مړ شو معظم له کابله لاهور ته ولاړ او د پاچهۍ بیرغ یې پورته کړ، د ډهلي د بابري دورې په پای

کې ناصر د کابل او پېښور او باقر خان د غزني حکمرانان وو او کندهار تر پښین، مستنګ او ډېره جاتو پورې د هوتکي پاچاهانو په لاس کښې و، څو چې پر (۱۱۵۱ - ۱۷۳۸م) کال نادر افشار د بابر د پاچهۍ کمبله تر (۲۴۰) کالو وروسته له افغانستانه ټوله کړه. په افغانستان کښې د ډهلي د امپراتورۍ، د ایران د صفویانو او د ماوراء النهر د توراني پاچاهانو د دریو لویو ځواکو د مخامخېدو او یو ځای کېدو نقطه وه، ځکه یې د پاچاهانو له مدنیت روزلو او صنعت او ادب پاللو څخه ګټه وانه خیسته. دوه نیمې پېړۍ له بهرنیو یرغلګرو سره د کورنیو آزادۍ غوښتونکیو په سختو جګړو وران شو په دې توګه پرته له جګړې وینې تویدنې او جاسوسۍ د بابري مدنیت له ودانیو کومه نخښنه و نه لیدل شوه.

په افغانستان کښې د بهرنیانو د دغو دوو نیمو پېړیو د ورانیو منظره ډېره دردوونکې ده او هغه څه چې د چنګیز او تیمور تر چور او چپاو وروسته د هرات د تیموریانو دولت جوړ کړي او د مدنیت، صنعت او ادب آثار یې منځته راوړي وو هغه په دې موده کښې وران شول، خو همدا دوره د افغان ملت د خپلواکۍ غوښتلو او له وطن سره د مینې لرلو د حس خورا ښه ښکارندویه ده چې دوه نیمې پېړۍ د درویو مدهشو قوتو سره وجنګېد او پر دې قوتونه یې پرې نه ښوول چې د دوی پر هېواد په خوښۍ او آرامۍ واکمني وکړي.

دا مهال د ډهلي تیموري پاچاهانو په کابل او کندهار، صفوي پاچاهانو په هرات او سیستان او توراني پاچاهانو په بلخ او بدخشان کښې سکه وهله، خو افغاني قومونه چې له دریو خواو څخه تهدیدېدل ځکه نو په دوی کښې د مقاومت روح او دا تونومي ساتل تقویه کېدل، دا مهال پښتو ادبیات نضج او پوخوالي ته ورسېدل، د آزادۍ او خپلواکۍ غوښتلو لار

خوښوونکیو لکه پیر روښان، خوشحال خان او نورو په پښتو ژبه ډېر ارزښتمن آثار ولیکل، د همدې دورې یوه ځانګړتیا دا هم ده چې په پښتو ادبیاتو کښې د هند د پردیو بابري پاچاهانو د واکمنۍ په مقابل کښې یو راز سخته کرکه او تنفر پیدا شو.

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو ملکي او لښکري تشکیلات د هند د لودیانو او سوریانو غونډې وو، د مستر سمت او دولافوز په وینا شېر شاهي مدني بنسټونه یې ارت کړل، افغانستان یې پر څلورو صوبو وېشلی وو: چې له هغې جملې څخه کابل صوبې د بابر د شاهنشاهۍ له پیله بیا د نادرشاه افشار تر فتح پورې په ډهلي اړه درلوده خو دویمه صوبه کندهار کله په ډهلي او کله د ایران په صفویه اړه درلودلې وه، درېیمه صوبه بدخشان د ډهلي د تیموریانو، هندیانو او د هغو د پلرنیو خپلوانو تر منځ د شخړو ځای ؤ، څلورمه صوبه بلخ هم کله د ډهلي په بابري کهاله اړه درلوده او کله یې د توران په پاچاهانو پورې. د کابل صوبې د بابر په وخت کښې د ده په وینا شل محله درلوده او عایدات یې شل لکه شاهرخۍ وې چې له یو کروړ اته ویشت لکه دام سره برابرې وې، همدا صوبه د ابو الفضل په وینا له پامیر، ګلګت، سوات، بونېر او باجوړ څخه تر کندهار او زابلستان پورې غځېدلې وه او په اکبري عصر کښې پر دوه سر کاره (کابل او کندهار) وېشل شوې وه، د کابل سرکار (۲۲) محله وو، (۴۶۵، ۸۰۵۰۷) دام نغدی، (۱۷۸، ۱۳۷) دام مالیه، (۲۸،۱۸۷) سپاره، (۷۰۰ و ۲۱۲) پلي او په خپله کابل ښار (۱۲،۷۵۸،۴۱۰) دام نغد عایدات درلوده.

خو د کندهار سرکار (۲۴) محله، (۸۱۱۴) تومان (د کلیو مجموعه)، (۲۹،۶۰۰) نغد دیناره، (۴۵،۷۷۵) پسونه (۴۵) بلوڅي آسان او (۳،۷۵۲،۹۷۷) خرواره غله، (۴۲۰) منه وریجې، دوه خرواره اوړه، (۲۰)

منه غوري، (۱۳،۸۷۵) سپاره او (۲۷،۲۶۰) پلي، دولتي عایدات وو.

لاهوري عبدالحمید د شاه جهان په وخت د بابر د اولادې د هېواد له ۲۲ صوبو څخه د افغانستان څلور صوبې او د هغوی دولتي عایدات داسې شمېرلي دي: کابل شپاړس کروړه دام، کندهار شپږ کروړه دام، بلخ اته کروړ دام، بدخشان څلور کروړ دام (هر پېنځه دامه له "۲" آنوسره برابر دي).

د ابو الفضل په وینا هره صوبه پر څو سرکارو، ښارو، کلاو او تاڼو وېشل کېده، صوبه دار ملکي او نظامي آمر و، چې تر دوو لسو کروړو دامه پورې یې تنخا رسېده. د صوبه دار تر امر لاندې یو کومکي (موقتي نظامي آمر)، تعینات (دایمي نظامي آمر)، پوځدار (د لوی نظامي افسر مرستیال) تانه دار او کوټوال په مهمو مرکزو کښې د هېواد د ښارو، لارو او نظامي کلاو عامه امنیت اداره کاوه او کله هم یوه صوبه د تیول (اقطاع) په توګه یوه امیر او شهزاده ته ورکول کېده چې هغه ته به یې تیولدار وایه، په هره صوبه او ښار کښې مامور محاسبه او د مالي چارو دیوان و، د شرعي محکمو او عدلیه چارې هم قاضي اداره کولې، چې د لښکر له پاره (د اردو عدالت) یو ځانګړی عسکر قاضي موجود و، بخشي یو مامور و چې د لښکر تنخا او لوازم یې تهیه کول واقعه نویس د استخبار او جاسوسي چارې اداره کولې، چې په هر ځای کښې یې د (هرکاره) په نامه جاسوسان درلودل، کله هم د ډهلي د بابر د اولادې په دربار کښې د ناظم او نظامت په نامه هم فوق العاده تنظیمه رییسان په موقتې توګه د ځینو مهمو چارو له پاره ټاکل کېدل، د دغو ټولو دولتي کار کوونکیو رتبې او تنخاوې دا ډول وې: لومړی لس زرې (ده هزاری) چې (۷۰۰) اسان، دوه سوه پیلان، دوه سوه بار وړونکي څاروي او (۳۲۰) ګاډۍ یې تر امر لاندې وې پر میاشت یې تر (۶۰) زرو روپیو تنخا اخیستله.

دا رتبې له لس زري (ده هزاري) څخه تر لس باشي (ده باشي) پورې (٦٦) رتبو ته رسېدلې او هر منصب له کښتنۍ خوا له پېنځه زري څخه د تنخاه له حیثه درې مرتبې درلودلې مثلاً لومړی پېنځه زري او دویم درېیم پېنځه زري.

د ډهلي د تیموري دورې له پاتیو ودانیو څخه په افغانستان کښې:

یو د کندهار د اوسني ښار لوېدیځ خوا ته د سرپوزې په غره کښې د څهل زینې دالان دی چې د هغه د لیکنې له مخې د هغه ځای ودانۍ پر (۹۳۰هـ) کال میرزا کامران، میرزاعسکري او میرزا هندال، پیل کړې او پر (۹۵۳هـ) کال یې پای ته رسولې تر هغو ورسته یوه اکبري منصبدار میر معصوم نومي پر (۱۰۰۴هـ کال) هلته د ماهرو ډېرو تورووونکیو په واسطه په څلورو کالو کښې د همایون او اکبر په نامه یو ډبرلیك کیندلی دی. بله لیکنه د کندهاري بابا حسن ابدال د خوریې سید حسن زنجیر پا د مزار ډبرلیك دی چې همدغه میر معصوم پر (۱۰۰۱هـ) کال کیندلی دی. همدا راز د کندهار شمال خوا ته څلوېښت میله لرې په خاکریز کښې د سید عبد الجلیل (مشهور په شاه مقصود) د سلطان خلیل زوی او د سلطان محمد لمسی (۸۵۴ مړ) د مزار ودانۍ او ډبرلیك دی چې پر (۱۰۵۵هـ) کال د سید معصوم د زوی میر بزرګ له خوا ودانه شوې او کیندل شوې ده:

د هاغه وخت بل ډبرلیك د سید محمد مشهور په سید شیر قلندر د امیر انصاري د زوي د مزار ډبرلیك دی چې د تاریخ معصومي په وینا د ۹۳۳هـ کال پر محرمه وفات شوي او پر (۱۰۰۵) کال نوموړي میر معصوم د کندهار د پنجوایي د سپېروان په غره کښې کیندلې او ودانۍ یې پرې جوړه کړې ده بل د کندهار چارباغ دی چې د ابو الفضل په وینا د بابر له ودانیو څخه و.

خو په کابل کښې د شهر آراء باغ، چارباغ، د جلو خانې باغ اور ته باغ، صورت باغ، مهتاب باغ او د آهو خانې باغ د عبدالمجید په وېناد بابر د ودانیو له پاتې شونیو څخه دي چې جهانګیر یې په خپل تزک کښې هم ستاینه کړې ده. همدا شان د پغمان باغ چې میرزا الغ بیګ او بابر جوړ کړی) او د بابر تخت چې په خپله د ده په امر پر ۹۱۴ هـ کال جوړ شوي او پر (۱۰۱٦هـ) کال جهانګیر د کابل جنوبي خوا ته بشپړ کړ، همدا راز د کابل چار چته (مشهور بازار چې علیمردان خان جوړ کړی و) د شور بازار مسجد (چې اورنګزیب ودان کړی و) علیمردان باغ، صفا باغ (د جلال آباد په بهسود کښې چې بابر جوړ کړی دی)، وفا باغ چې پر (۹۱۴هـ بابر ودان کړ) شهباز کلا (چې د ابو الفضل په وینا پر ۹۹۸هـ کال اکبر جوړه کړې وه)، استالف باغ، د بابر د مزار مرمرین مسجد او د مېملې باغ (کابل ختیزې خوا ته په ۱۰۵٦هـ کال ودان شوی) د شاه جهان له ودانیو څخه دي.

د کابل حصار چې له پخوا موجود و د جهانګیري تزك په وینا میرزا کامران ترمیم کړی او د بالاحصار ودانۍ د (۱۰۱۵هـ) کال پر سفر کښې د جهانګیر په امر ودانې شوې، خو د کندهار ښار حصار چې پر (۱۱۵۱هـ) کال نادرشاه وران کړ له پخوانۍ زمانې موجود ؤ، د عبدالمجید په وینا شاجهان هغه د اته لکو روپیو په لګښت ترمیم کړ د کابل شمالي خوا ته د پروان کلا (اوسنی جبل السراج) هم پر (۹۵۵هـ) کال همایون ودانه کړه چې د ده د لښکر مرکز و.

د ډهلي د تیموري پاچهانو په وختو کښې کابل، کندهار، بلخ او بدخشان دار الضرب هم وو او د ابو الفضل په وېناد اکبر په عصر کښې کابل یو له هغو څلورو صوبو څخه و، چې د اکبر د طلا سکه په کښې وهل کېده، په څلورو وارو صوبو کښې د ډهلي د تیموري یا د صفوي پاچاهانو

له خوا د سپینو زرو او مسو سکې وهل کېدې، د جهانګیر پر مهال په کندهار کښې مسي سکې وهل شوې دي چې د لمریز کال د میاشتو په ډول شکل لري، همدا شان جهانګیر د خپلې پاچاهۍ پر ۱۴م کال په کندهار کښې د سپینو زرو پر روپۍ سکه ووهله چې دا بیت پرې لیکل شوی و: ((ز جهانګیر بن اکبر شاه سکهٔ قندهار شد دلخواه.))

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو د وختونو علمي او ادبي نومیالي دا دي:

ابتري بدخشی (شاعر)، ابراهیم بټني (د مخزن افغان بشپړوونکی)، ملك ابو الفتح سیستانی (سردار شاعر)، آتشی قندهاري (شاعر پر ۹۷۳ه مړ دی)، شیخ احمد مجدد کابلي، (د سرهند عارف ۹۷۱ه ۱۰۳۴ه)، ارزاني (پښتو شاعر د ۹۵۰ه شاوخوا)، اشرف خان هجري (د خوشال خان ختك زوي پښتو شاعر)، میر اعجاز هروي (شاعر او نثر لیکونکی)، سلیم لودي افغان (شاعر)، افضل خان ختك (پر ۱۱۸۳ ه مړ او د پښتو د تاریخ مرصع مؤلف)، ملا الف هوتك (د پښتو بحر الایمان ناظم - ۱۰۱۹ه)، امام الدین متي زی (۱۰۲۰ - ۱۰۶۸ه) د تاریخ افغان مؤلف، امانی کابلی (شاعر)، امانی افغان (شاعر - ۱۰۷۷ه کال پر شاوخوا)، امیر (پښتو شاعر- ۱۰۲۳ ه)، انوري هروي (شاعر)، بابا بلخي (شاعر- د ۹۵۰ شاوخوا)، بابو جان (پښتو شاعر- د ۱۰۵۰ه شاوخوا)، خواجه باقی الله کابلي (عارف او د سلسله الاحرار مؤلف ۹۷۱- ۱۰۱۲ه)، شیخ بایزید افغان (د عالمګیر د وختو نامتو زاهد) بایزید روښان (پښتون مشر او لیکونکی)، بای خان (پښتو شاعر- ۱۱۰۰ه پرشاوخوا)، شیخ بستان بړیځ (پښتون شاعر او عارف چې پر ۱۰۰۲ه مړ دی)، بنايي کابلي (د همایون د وختو شاعر)، بوالعجب کابلي (د اکبر د دورې شاعر)، جهانګیر هروي (د منظر الآثار ناظم چې پر ۹۴۶ه

مړ دی)، غزنوي (شاعر پر ۹۷۳ ه کال په پېښور مړ کېښې دی)، تادیب هروی (شاعر ۱۰۸۰ه)، تاش محمد کندوزی د حجه الاورنګ شاهیه مؤلف- ۱۱۰۰ه)، ترابي بلخي (شاعر)، خوشال خان ختك (د پښتو نومیالی شاعر او جنګیالی مشر)، سلطان قندهاری، (د اکبر د وختو شاعر)، ثابت بدخشي (شاعر)، ثابت بړیځ (پښتون عارف)، ثاني خان هروي (د اکبري دورې شاعر)، حبیبي کابلي (د یوسف او زلیخا ناظم -۱۰۹۰ه)، قاضي نظام بدخشي (د بابر د دورې قاضي خان)، حسام الدین بدخشي (د بابر او همایون د دورې قاضي)، حلیمه (پښتنه شاعره- د خوشال خان ختك لور)، ملك حمزه سیستاني (شاعر ۱۰۸۳ه)، حمید ماشوخېل مومند (پښتو شاعر ۱۱۰۰ه)، حمید ګل (پښتو شاعر)، خانګل خلیل (پښتو شاعر)، خانی کابلي (شاعر ۹۸۵ه)، خرد بیګی کابلي (شاعر چې پر ۹۷۵ه مړ دی)، خواند میر (د حبیب السیر، خلاصة الاخبار، دستور الوزراء او نورو لیکونکی پر ۹۴۱ه مړ دی)، خواجه زاده کابلي (د اکبر د عصر شاعر)، خواجه حسن هروی (شاعر- چې پر ۹۷۹ه مړ دی)، خواجه محمد بنګښ (د عالمګیري عصر پښتو شاعر)، داعی کشمي (شاعر - پر ۹۹۴ کال مړ دی)، درویزه ننګرهاری (پښتو لیکونکی او نامتو مبلغ)، دولت لوانی (د پښتو شاعر- د ۱۰۵۸ ه پر شاوخوا)، رابعه کندهاری (د بابر د عصر شاعره)، دوست محمد کاکړ (شاعر او د پښتو غرغښت نامې کتاب مؤلف ۹۲۹ه)، دبیري کابلي (د شاهجان د وختو شاعر)، ربیع بلخی (شاعر ۱۰۸۰ه)، رحمان بابا (د پښتو نومیالی شاعر او نامتو عارف)، رونقی بدخشی (شاعر پر ۹۶۴ه مړ دی)، زایر بدخشی (شاعر پر ۱۰۶۷ه مړ دی)، ساغری هروي (شاعر د ۹۵۰ه پر شاوخوا)، سروري کابلي (د عالمګیر د عصر شاعر)، زرغونه کندهاری (د پښتو شاعره چې پر ۹۰۳ه کال یې د سعدي بوستان په پښتو

نظم کړ)، سکندر خان (د پښتو شاعر او د خوشال ختك زوی)، سلطان کندهاری (د اکبر د عصر شاعر)، سلطان علی او بهی هروی شاعر (۹۵۰ هـ شا و خوا)، سلطان محمد خندان (د کابل خطاط او شاعر -۱۱۰۰هـ کال په شا و خوا)، سوسني کابلي شاعر او جهانګیر د عصر امیر)، سید احمد ختك (د اکبری عصر له مؤلفانو څخه و)، سیف خان خوستی قطغنی (په موسیقی د راګ پن مؤلف او د شاهجهان د وختو افسر چې په ۱۰۹۵ هـ مړ دی)، ملا شاه بدخشي (شاعر او تفسیر لیکونکی په ۱۰۷۰ هـ کښې مړ دی)، شجاع سیستانی (شاعر)، شوخی هروی (شاعر)، شیدای بلخي (د بابر د حضور له پوهانو څخه و)، امیر شیر علي خان لودي (د مرآة الخیال د تذکرې مؤلف ۱۱۰۲ هـ)، شیر محمد هوتك کندهاری (۱۰۹۲ - ۱۱۷۵ هـ د اسرار العارفین ناظم په پښتو)، شیر محمد ننګرهاری (د پښتو شاعر ۱۱۰۰ هـ)، صادق کندهاری (د همایون د عصر شاعر) صبوحی بدخشی (شاعر- چې په ۹۷۳ مړ دی)، صبوحی کابلی (د اکبر د دربار شاعر) صدر خان ختك (د پښتو شاعر او د خوشال ختك زوی)، حاجي عارف کندهاری (د بیرم خان د دربار مشهور مؤرخ، صوفي او شاعر او په ۹۸۶ هـ د مطلع و مقطع لیکونکی)، حاجي عارف کابلي (شاعر ۱۰۰۰ هـ) ملا عالم ګلبهاري (د اکبر د وختو شاعر او د صلصلة الجرس ناظم او د لالة العقل او بحرالوجود او عوالم الاثار او فواتح الولایه لیکونکی چې پر ۹۹۲ مړ دی)، عباس سروانی (د تاریخ شیر شاهی مؤلف)، عبدالسلام پشاوری (پښتو لیکونکی او د درویزه لمسی)، عبدالرحمن بختیار (۹۰۰ د شاوخوا عارف)، عبدالعزیز هروی (د بابر دوختو عالم)، عبدالرحمن رمزی بدخشی (دردالشعیه او اِثبات نبوت مؤلف)، میر عبدالله د میر نعمان زوی (شاعر او د نقشبند په له مشایخو څخه و)، عبدالعلي تالقانی (د انشا لیکونکی ۱۰۶۰ هـ)، عبدالله نیازی(دا کبری دوري عارف چې پر ۱۰۰۰ مړ

دی او د شیخ سلیم چشتی او سید محمد جونپوری شاګرد)، عبدالله (د پښتو شاعر د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، د هزاره ضلع عبدالرحمن مانکراوی، (په اکبری عصر کښې د حسینه مؤلف)، عبدالرحیمَ مانکر اوی (دا کبر په عصر کښې دردالبدع مولف)، عبدالوهاب مانکراوی (دا کبر په عصر کښې د کنزالدقایق ناظم)، عبدالرسول د سید علي زوی (پر ۱۱۱۸ هـ کال د مجمع اللغات والاسمامولف)، عبدالقادر ختك (د پښتو شاعر او د خوشال خان زوی)، عبدالصمد بدخشی (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، عبدالرحیم هوتك کندهاری (د پښتو شاعر)، عبدالرشید د سلطان حسین زوی (د ۱۱۰۰ هـ پر شاوخوا د رشید البیان ناظم)، عبدالرزاق کابلی (د شاهجهان د عصر عالم چې پر شرح تجرید محاکمات بې حواشي لیکلې)، عزت هروی (شاعر او د عالمګیر د دربار لښکري افسر چې پر ۱۰۸۰ هـ مړ دی)، عشقی کابلی (میر بخشی او د اکبری عصر شاعر چې پر ۹۹۰ هـ مړ دی)، علي خان (د پښتو شاعر)، سید علي کندوزی د سید قنبر زوی مشهور په پیر بابا (نامتو عارف)، عمر خویشکی (د اکبری عصر له پوهانو او د پیر روښان له پیروانو څخه و)، عیسی پپښوری د آخوند پنجو شاګرد (د اهل بیت د فضلیت د کتاب لیکونکی)، عیسی مشوانی (د پښتو شاعر - ۹۰۰ هـ)، عیسی آخوند زاده کاکړ (د پښتو شاعر د ۱۰۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر کلان غزنوی (د اکبر عصر شاعر او امیر)، غلام محمد د شیر خان ګیګیاني زوی (په پښتو د معراج نامې او سیف الملوك ناظم ۱۱۱۵ هـ)، غیوری کابلي (شاعر او د شهزاده محمد حکیم نوکر)، فخری هروی (شاعر او د همایون د عصر مؤلف)، فصیح هروی (شاعر)، فصیحه هروی (شاعره)، فیاض پپښوری (د پښتو شاعر د بهرام او ګل ندامې د کیسې ناظم)، فیاض هروي (شاعر ۱۱۰۰هـ) فیروزه کابلی (شاعر او د همایون له درباریانو څخه)، قاسم

کندهاری (د اکبر د عصر له پوهانو څخه)، شیخ قاسم سلیمانی پېښوری (د اکبر د عصر عارف او د تذکرة الاولیاء افغان لیکونکی)، قاسم کاهی کابلی (د اکبر د دربار شاعر)، قاسم شینواری (په پښتو کښې د فواید شریعت لیکونکی پر ۹۷۶ هـ)، قلندر (د پښتو شاعر)، کاظم خان شیدا (د خوشال خان ختك د کورنۍ پښتو شاعر)، کاشفي بدخشی (شاعر - ۱۰۴۲ هـ)، میرزا کامل د احمد بخشی زوی (د بحر الزمان لیکونکی چې پر ۱۱۳۱ کال مړ دی)، گدایی کابلی (د همایون د عصر شاعر)، لایق بلخي (د توران د پاچا امام قلی خان د دربار شاعر)، شیخ متی کاسي (د اکبر د وختو عارف چې پر ۱۰۱۰ هـ مړ دی)، میر محمد زاهد هروي د قاضي اسلم زوی (د شاهجهان وقایع نویس ۱۰۴۶، د خپل وخت عالم د شرح مواقف د حاشیې، د علامه دوانی د شرح تهذیب د حاشیې، د قطب الدین رازی د تصور او تصدیق د حاشیې او د شرح الهیا کل وزواید ثلاثه د حاشیې لیکونکی)، قاضي محمد اسلم هروی (د جهانگیر په عصر کښې د کابل او هند قاضي او د شاهجهان امام و، چې پر ۱۰۶۱ هـ کال په لاهور کښې مړ دی)، شیخ محمد امین بدخشی (عارف او د قطرات او د ضروریه د رسالې لیکونکی چې پر ۱۰۹۸ هـ کال په کشمیر کښې مړ دی)، محمد یوسف کابلی د شاه بیگخان زوی (وژلی شوی شاعر - ۹۸۰ هـ)، شیخ محمد صالح الکوزی کندهاری (د پښتو شاعر - اود ۱۰۱۴ هـ د شاوخوا عالم)، محمد صالح فارغی (د همایون د عصر شاعر)، محمد تقی تالقانی غافل (شاعر چې پر ۱۰۵۰ هـ مړ دې)، ملا محمد هروی (د اکبری عصر عالم - ۹۸۲ هـ)، محمد هاشم کندهاری (د بیرم خان د دربار شاعر)، محمد فاضل بدخشی (د جهانگیر په عصر کښې د عدالت اردو قاضي او د خپل وخت عالم)، محمد امین فوشنجي د قنبر علي زوی (د شیباني د دربار امیر او شاعر)، محمد

طاهر انصاری هروی (د ۱۰۰۰ هـ د شاوخوا شاعر)، محمد د ابراهیم زوی (د سلطان ابراهیم لودي د عصر مورخ او د تاریخ ابراهیم شاهي لیکونکی)، علي محمد مخلص روښانی (۹۵۰ هـ د پښتو شاعر) ملامست زمند (د ۱۰۵۰ کال په شاوخوا کښې په پښتو د سلوك الغزات لیکونکي)، مستفید جگدلکی (د ۱۰۰۰ هـ په شاوخوا کښې د بخارا د پاچا عبدالعزیز خان د دربار شاعر)، مسعود د عبدالله پېښوری زوی (د پښتو شاعر اود ۱۰۰۰ هـ شاوخوا کښې د آدم خان او درخانی د نکل ناظم)، مصطفی خان بدخشي (د عالمگیر د دربار امیر، عالم او د قرآن د آیتو د استخراج په اړه د امارات الکلم د کتاب لیکونکی)، مصطفی د نورمحمد زوی، د عبدالکریم لمسی او د درویزه کړوسی د ۱۱۱۲هـ کال د شاوخوا پښتو لیکونکی)، مظفر الدین بدخشی (د ۹۸۷ هـ شاوخوا شاعر) میر معصوم نومی د سید صفایي زوی د هماغه بابا حسن ابدال له نسله چې په کندهار کښې ښخ دی (د اکبر د دورې شاعر، نظامي افسر، د تاریخ معصومي او طب نامې مولف، د معدن الافکار، حسن، ناز، اکبرنامې او پری صورت ناظم) مغزي هروی (د میرزا کامران د عصر شاعر چې پر ۹۸۲ هـ مړ دی)، معجز کابلی (د عالمگیر د عصر شاعر) مفید بلخی (د ۱۰۵۰ هـ کال په شاوخوا کښې د بخارا د عبدالعزیز خان د دربار شاعر) مقصود هروی (د همایون د دربار خطاط)، تاج محمد ممنون (شاعر پر ۱۱۵۰ هـ مړ دی)، قاسم موجي بدخشی (امیر او د همایون د دربار شاعر، د یوسف، زلیخا او لیلی مجنون ناظم چې پر ۹۷۹ مړ دی)، مهری هروی (د ملکه نورجهان د دربار شاعره) میر کلان هروی (د جهانگیر ښوونکی او نامتو عالم چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، میرك بلخی چې فکري یې تخلص و، (عالم او شاعر و او پر ۱۰۶۱ هـ کال په اصفهان کښې مړ دی)، میرك هروی (د دارا شکوه ښوونکی او د خپل وخت عالم او د

عالمګیر د وخت صدر کل چې پر ۱۰۷۱ هـ مړ دی)، میر دوست کابلی (د اکبری عصر خطاط)، میرزا خان انصاري روښاني (د پښتو شاعر)، میرالهی بدخشی (د کولاب شاعر او قاضي. د ۹۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر علي ہروي (نامتو خطاط چې پر ۹٦٦ هـ مړ دی)، میرزا قلي میلي هروي (شاعر چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، ناظم هروي (شاعر- د ۱۰۷۰هـ پر شاوخوا) میر نصر الدین هروي (د عالمګیر او اکبر د دربار له پوهانو څخه)، قاضي نظام غازي خان بدخشی (د شهزاده محمد حکیم او اکبر د دربار امیر او عالم ؤ او د اثبات کلام او بیان ایمان تحقیق او تصدیق د رسالې مولف او د وسایل تصوف او پر شرح عقاید د حاشیې لیکونکی چې پر ۹۹۲ هـ مړ دی)، خواجه نظام الدین احمد هروي د محمد مقیم زوی د اکبر د دربار مورخ او د طبقات اکبري مولف (چې پر ۱۰۰۳ مړ دی)، نظمي بلخي (د ۱۱۰۰ هـ د شاوخوا مولف)، نعمت الله هروي (د خواجه حبیب الله زوی پر ۱۰۱۸ هـ د مخزن افغان لیکونکی)، نعمت الله د رکن الدین تیراهی زوی (د ذکر و فکر د رسالې او رسایل تصوف مولف د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، نېکبخته د پېښور د شمالي د شیخ الله داد مموزي لور (د شیخ قاسم سلیمانی مور او پر ۹٦۹هـ کال د ارشاد الفقرا، مولفه)، واصب کندهاری (شاعر پر ۱۰۵۰ هـ په اصفهان کښې مړ دی)، واصل (د ۹۰۰ هـ په شاوخو کښې د پښتو شاعر)، واصل کابلی (شاعر چې پر ۹٦۸ هـ مړ دی)، واقعي هروي (د اکبر ملازم - شاعر)، والای قطغنی (شاعر او د شاهجهان په وخت کښې د کشمیر صوبدار چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وداعي هروی (د اکبر د وخت شاعر)، وفای هروي (شاعر- چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وقوفي هروي (د اکبر د عصر شاعر او عالم)، ویسی هروی د ۹۸۳ هـ په شاوخوا کښې شاعر او خطاط)، هدایت بدخشی (د خسرو او شیرین ناظم چې پر ۱۵۰ هـ مړ دی)، همت خان (د شاهجهان د

دربار له امیرانو او شاعرانو څخه و، چې پر ۱۰۹۲ هـ مړ دی)، همت سیستانی د ملك حمزه زوی د (د شاه جهان د عصر شاعر)، یاري هروي (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، یحیی سبزواری (شاعر چې پر ۱۰۳۵ هـ مړ دی)، یکتای بلخی (د بخارا امام قلی خان د دربار شاعر)، یګانه بلخي (د بخارا د امام قلي خان د دربار شاعر)، یونس خیبري (پښتو شاعر). د بابریانو په عصر کښې هندوستان تر یوې سیاسي ادارې لاندې راغلی و، دا مهال د ایران صفوي شهنشاهي بشپړه شوې وه. په تورکیه او عربي هېوادو کښې هم د عثمان د اولادې خلافت د افریقا تر پایه غځېدلی و. په ماوراءالنهر کښې هم شیباني کهاله (۹۰٦ -۱۰۰۷هـ) اقتدار موندلی و چې د دغو څلورو اسلامي شهنشاهیو د هېوادو بریدونه د ګنګا له غاړې د ایټالیا تر کڅو، جبل الطارق او طنجې پورې غځېدلي او د اسیا،اروپا او افریقا پر لویه برخه یې واکمني لرله. دانګلستان، روسیې، هالنډ، پرتګال، هسپانیا د هېوادونو سیاسي او تجارتي اړیکي هم له هند، ایران او عثمانیه سره ټینګ شوي وو، ځکه نو د هند تجارت د پېښور، کابل، بخارا، کندهار، هرات، بخارااو مشهد له لارو له ماوراءالنهر او ایران سره پر مخ لاړ. د شاهجهان په وختو کښې د کابل، کندهار، بلخ او بدخشان له صوبو څخه په دولتي خزانه کښې د دولت د عایداتو له زیاتوالي څخه هم زیاتېږي چې تجارت، کرهڼې او صنعت پراختیا موندلې وه، ځکه نو د هند ایران او عثماني امپراتوریو د صنایعو تجارت او علومو د ودې په ډګر کښې یې ښه خدمتونه کړي دي، له ماوراءالنهر ایران او خراسان څخه به تل صنعت کاران هند ته او له هغه ځایه به نومړیو هېوادو ته تلل راتلل. پوهانو به هم له یوه هېواده بل ته تګ راتګ کاوه. تاجرانو به هم د عثمانیه، ایران او ماوراءالنهر نفیس کالي او مالونه د خراسان له لارې هند ته او هندي مالونه (عقاقیر او دارو درمل) به یې

خراسان ماوراءالنهر، ايران او عثمانيه ته ورل، له دې کبله به تل تجارتي بډايې قافلې د کابل، کندهار او هرات له لارو تېرېدې. امرتسر، پېښور، ملتان، ښکارپور، کابل کندهار، هرات، بخارا، خجند او مشهد د تجارتي لارې ستر مرکزونه وو.

په افغانستان کښې د بابر اولاده:

* ۱- بابر (۹۱۰-۹۳۷ هـ)
* ۲- همايون د بابر زوى (۹۳۷ - ۹۶۳ هـ)
* ۳- کامران د بابر زوى (د ۹۶۰ شاوخوا)
* ۴- جلال الدين محمد اکبر د همايون زوى (۹۶۳ -۱۰۱۴ هـ)
* ۵- محمد حکيم د همايون زوى (د ۹۹۰ هـ شاوخوا)
* ۶- جهانگير د اکبر زوى (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ هـ)
* ۷- شا هجهان د جهانگير زوى (۱۰۳۷ - ۱۰۷۶ هـ)
* ۸- اورنگ زيب د شاهجهان زوى (۱۰۶۸ -۱۱۱۸ هـ)
* ۹- معظم شاه د عالمگير زوى (د ۱۱۱۸-۱۱۲۴ هـ شاوخوا)

(۷۳ نومره نسب پاڼه وګورئ)

مأخذونه:

تاريخ هند د دو لافوز- بابر، د فرانسوى فرنارد گرو ناد- اقبالنامهٔ جهانگيرى- اکبرنامه - تزك جهانگير - منتخب اللباب - عالمگير نامه - طبقات اکبري - رياض السلاطين - دول اسلاميه - ايين اکبري - رقعات عالمگيرى - منتخب التواريخ - تزك بابر، فرشته - مجمع السلاطين - کيمبرج هسترى آف انډيا ۴ ټوک - دائرة المعارف اسلامي - سيرا لمتاخرين - تاريخ معصومي - مفتاح التواريخ - مخزن افغاني - حيات افغاني - خورشيد جهان تاريخ نظامي ايران - تذکرة الابرا روالاشرار - سلوك الغزات قلمى پښتو-

تاريخ مرصع پښتو - ديوان خوشال خان پښتو - پټه خزانه پښتو - پادشاهنامه- عمل صالح - افغانستان در عصر تيموريان هند د حبيبي - تاريخ هند د سمة ماثرالا مرا- سبحة المر جان فى آثار هندوستان - د کندهار د چهل زينې ډبرليك - تذکرهٔ نصر آبادى - ذکر مجدد - تذکرهٔ علماى هند - د پښتونخوا هار او بهار- پښتانه شعرا ۲ ټوک - روز روشن - تاريخ افغاني د امام الدين هفت اقليم - شمع انجمن - د راورټي د ګرامر سريزه - شکرستان افغاني - بهارستان افغاني - سکينة الفضلا - قاموس الاعلام ترکي - مذکر احباب قلمي - حجة الاورنگ شاهيه قلمي - آتشکدهٔ أذر - گلشن روه - چراغ انجمن- د خوشال خان د کليات سريزه -تذکره حسيني - کليد افغاني - جامي سرو ازاد - تاريخچهٔ شعر پشتو - تاريخ ادبيات پښتو ۲ ټوک - رياض الشعراء قلمي مراة الخيال - مأثر رحيمى - مخزن اسلام پښتو قلمى - خزينة الاصفياء، د عبدالقادر خان د ديوان مقدمه - تذکرة الخواتين - نفايس الماثر - فوايد الشريعه پښتو خطي.

شپږمه برخه

روښـــــانـــيـــان

(۹٦۰ - ۱۰۴۷ هـ)

مخکښې مو ولوستل چې د غور د سوريانو دوره چې په ختمه افغان او د افغاني وياړونو ساتندويان وو په بې ساري برم و پرتم تېره شوه، هغه شاهنشاهي د خراسان د لوېديزو سيمو له پايه د ګنګا تر غاړو خپره وه. سر بېره پر دې چې د چنګيز وحشيانه يرغلو دا برم و پرتم و نړاوه، خو افغانانو هغه هېر نه کړ او په هند کښې يې بيا د لوديانو، سوريانو، خلجيانو او نورو د پاچاهۍ په جوړولو لاس پورې کړ. خو د چنګيز او تيمور د اولادې پرله پسې يرغلو پرې نه ښووه چې د افغانستان او خراسان خاوره بيا يو سياسي يووالی ومومي، بابر چې د همهغه توکم (نژاد) سړی و، هماغه يې وکړل چې نيکونو يې کړي وو.

په دې څو پرله پسې پېړيو کښې افغانان تل د خپل تېر برم و پرتم د راګرځولو په تکل کښې وو او په دغو څلورو سوو کالو کښې د افغانانو په غرو کښې داسې مېړونه وزېږېدل چې د افغاني تاريخي برم د راګرځولو له

پاره يې د خونړيو پاچاهانو له ځواکونو سره ډغرې ووهلې او لکه په دغه تاريخچه کې مو چې څو ځله لوستې دي له تاريخي هڅو سره سره يې د خپلواکۍ بيرغ هم رپاند ساتلی دی.

يو له هغو مېړونيو څخه چې غوښتل يې بيا افغانان خپل تاريخي برم ته ورسېږي بايزيد مشهور په پير روښان و، چې ښکيلاکګرو ورته (پير تاريك) وايه، دا تاريخي زړور او د ښکيلاکي واکمنۍ دښمن شخصيت بايزيد د قاضي عبدالله زوی او د محمد لمسی چې ده ته يې سراج الدين او ميا مسکين روښان هم ويل د انصاري له کورنۍ، په ختيه اورمړ پښتون، پر (۹۳۲هـ) کال د پنجاب په جالندهر کښې د بيبڼ (صورت مهند بي بي) له نسه چې د محمد امين لور وه وزېږېد، انصاري کهول لومړی په کندهار او بيا د وزيرستان په کاڼي ګرم کښې اوسېده، محمد امين د بيبڼ پلار د عبد الله د نيکه ورور و، دا يو علم پال کهول و.

د روښان د کهاله نيکه محمد انصاري دوولس زامن لرل چې له هغې جملې څخه عبدالله فضيلت درلود، د قضا په چارو بوخت و او لکه چې آخوند درويزه وايي اورمړ او انصاري د وزيرستان له قبيلو څخه دي او ميا روښان له انصاري قبيلې څخه و.

خو د پنجاب د جالندهر په ښار کښې د انصاري په نامه يو کهول و، چې ځانونه يې د ميا روښان اولاده بلله او له دوی سره د (تذکرة الانصار) په نامه يو کتاب و، چې په هغه کښې يې د بايزيد نسب په اووه لسمه پوړۍ ايوب الانصاری د حضرت محمد(ص) يوه صحابي ته رسولی دی.

وايي چې د بايزيد د زېږېدو ځای جلندهر دی او د ده حجره تر اوسه د شيخ احمد غوث ولي مزار ته نژدې شته.

په دې توګه به يې د دغه تاريخي اړيکي له امله انصاري نوم

موندلی وي، خو دا چې د وزیرستان په اور مړ قبیلو کښې په دغه نامه کومه قبیله نه شته ځکه نو ښایي ویل شي چې انصاریان له پلار و نیکه را په دې خوا له افغانانو سره اوسېدل، ځکه نو دوی افغانان وو او ټولو خلکو د درناوي په سترګو ورته کتل.

بایزید په کوچینوالي کښې له خپله پلاره او ملا پاینده او ملا سلیمان کالنجري څخه زده کړه وکړه، چې زلمی شو پلار یې وغوښتل چې دی په ملتان کښې د شیخ بهاء الدین زکریا په کورنۍ وګروهوي او د هغوی مرید یې کړي، خو ده چې وده او لاربښوونه ارثي نه ګڼله نو د خپل تره زوي خواجه اسمعیل د خداداد زوی او د محمد لمسی ته یې د ارادت لاس وغځاوه، تل یې په زهد، طاعت او تقوی ژوند کاوه او له خپل پلار سره چې ظاهراً قاضي او په دنیوي چارو ککړ و، نه اوسېده.

دا مهال بایزید ځانګړې زیار، زهد، مراقبې او تفکر ته ملا وتړله او لکه چې په خپله وايي یوه شپه یې حضرت خضر پر خوب ولید، تر هغه وروسته د قرب او وصلت مرتبې ته ورسېد او تل یې خپل پلار و مېریزی ورور شیخ یعقوب د قاضي تابه او بډې اخیستلو څخه منع کول ځکه نو له هغه وخته د ده او د کورنۍ تر منځ اختلاف پیدا شوی و.

بایزید له زلمي تابه په ګرځېدو او د نفس په تزکیه لاس پورې کړی و، تر کندهار، هند، ماوراء النهر او سمرقند پورې ولاړ د پوهانو او د نظر له خاوندانو سره یې وکتل او دودیز عربي او دیني علوم یې زده کړل، په ادب، فسلفه او تصوف کښې یې مطا لعات وکړل او د آفاق او نفس په سیر بوخت شو، د دغه سفر په ترځ کښې یې د آسانو سوداګري کوله، چې له سمرقنده به یې ښه اسان رانیول او هند ته به یې بوتلل، د ده دا سفرونه له پېنځلس کلنۍ څخه د (۹۴۷هـ) کال په شاوخوا کښې پیل او د (۹٦۰هـ) کال

تر حدودو پورې جاري وو.

دا وخت د بایزید علمي او فکري شخصیت ښه پوخ او د مورخانو په وینا فکور، عالم، فصیح او فاضل سړی ځنې جوړ شو. آخوند درویزه د ده مخالف هم وايي چې هوښیار، پوه او فیلسوف سړی و. د دبستان مذاهب مؤلف لیکي چې: په کابل کښې یې د میرزا محمد حکیم په دربار کښې ډېر پوهان او علماء په مناظره کښې پړه کړل او پر هغو یې بری وموند، ځکه نو میرزا دی په درنښت بیرته واستاوه او حتی وايي چې: په خپله میرزا، د کابل قاضي خان، حکیم خان او میرزا اتالیق ټول پر ده معتقد شول.

بایزید د خپلو سفر و او ګرځېدو پر مهال په ټوله پښتونخوا کښې د افغانانو د مظلومیت حال ته ځیر شو، دا چې د لودیانو او سوریانو تېر برم هم ور په یاد و، نو دا فکر ورته پیدا شو چې دا بې وزلي او تیت پرک خلک پر خپل ملي مرکز راغونډ او په دوی کښې داسې حکومت منځته راولي چې د دوی خپل وي او د پښتنو د آزادۍ نغری بیا تود شي.

څرګنده ده چې د بایزید دا سیاسي نظریه د هند د تیموریانو د هغو ظلمونو او ستمو مخالفت و، چې دوی پر افغانانو کول او په لیدو یې هر حساس پښتون د مخنیوي له پاره پارېده.

په دې اړه دوه تاریخي سندونه را سره شته: لومړی داچې بایزید د مشهور بیرم خان د حمکرانۍ پر مهال د (۹٦۰هـ) کال پر شاوخوا کندهار ته راغلی و او تجارتي مالونه یې راوړي وو لکه په خپله چې ده لیکلي دي: د هغې سیمې حکمران پر کاروانیانو ستم وکړ، د داد خواهۍ پر وخت یې دی هم دربار ته بوت، دی داسې لیکي:

"...په هغه وخت کښې په کندهار کښې یو میر و، چې بیرمخان نومېد، پر هغه کاروان یې ظلم وکړ... نو د ځینو وارثان ټول شول د فریاد

کولو له پاره او زه یې هم له خان سره رهي کړم ... ما وویل حق تعالی به امیران او پاچاهان له عدله وپوښتي او د چا یو ذره عمل نه ضایع کوي، ورښيي یې چې: (فمن یعمل مثقال ذرة خیراً یره) نو بیرمخان ومنل او ویې ویل: چې د حال پوښتنه کوم، خو پوښتنه یې و نه کړه د وعدې مخالفت وشو..."

له دغه بیانه چې په خپله د بایزید په قلم نقل شوی دی داسې څرګندېږي چې دا ستر افغاني شخصیت پر خپل قوم باندې د پردیو حاکمانو د مظالمو له لیدو څخه متاثر-ظالمان یې د عدالت او نیاو خوا ته وبلل.

دا شریف احساس چې د پردیو د زړه خوروونکیو ستمو له لیدو څخه بې شکه هر غیرتمن سړي ته پیدا کېږي، د روښاني نهضت اساسي سبب شو چې تذکرة الانصار یې داسې بیانوي: "حکام مغل ظلم و ستم خود را بر افغانان بغایت رسانیدند، تا جاییکه روزی یکی ازین ستم کاران یکنفر زن افغان را ماخوذ داشت و موی سر او را با سنګ آسیا فرو بست، چون پله سنګ بدوران آمدی، آنزن نیز با آن ګشتی و فریاد برآوردی..." بایزید چې سپېڅلی پښتون و، د دغه ویرجن حالت په لیدو به سره پېچیل کېده او له ګوګله به یې دود خوت، ځکه یې نو د هغه ظلم او ستم مخنیوی خپله ملي وجیبه وګڼله او د روحي سیر او مراقبت په عالم کښې یې د سرور کائنات ﷺ حضور ته عرض وکړ او اجازه یې وغوښتله چې قوم د مظلومانو د ځور او ستم د مخنیوي له پاره هڅه وکړي او ظلم پای ته ورسوي تر هغه وروسته چې یې داسې یوه روحاني اجازه واخیستله نو په مېړانه د پردیو ستمکارانو مخې ته ودرېد او د افغانانو په غرو کښې یې یو داسې نهضت منځته راووست چې په هغه کښې د جالندهر یو نومیالي بزرګ، شیخ غوث الکرام داسې وویل: "په غرو کښې بیا یو اور بل شو، خدای دې عاقبت په خیر

کړي".

بایزید د عدل او انصاف پر لار قدم کښېښوو او له هغې سیمې یې د ځور او ستم کرغېړنې نخښې ورکې کړې.

کېدای شي دا بیان کټ مټ رېښتیا نه وي، خو دا حقیقت ترې لاس ته راځي چې د روښان نهضت علت العلل پر افغان اولس د پردیو د ستمګارۍ مخنیوی و، چې هغه وخت د (ډهلي) د تیموري حکمدارانو د ظلم په اور سوزېدل، ظلم او ناروا تل په خپل مقابل کښې اتلان زېږوي او ننګیالي مېړونه پاروي.

پورتنۍ لیکې د بایزید روښان د آزادۍ غوښتلو نظریه او د سیاسي عقیدې فلسفه څرګندوي. خو هغه یو داسې مرکب کرکتر (سجیه) درلوده چې ظاهراً یې په نورو سیاسي آزادي غوښتونکیو او جنګیالیو کښې څرګ لګېدای نه شي، ځکه دی په عین حال کښې چې یو ننګیالی جګړن و، د تصوف، صلاح، تقوا، د نفس د ریاضت او ارشاد څښتن هم و چې ده د شخصیت دا اړخ په لاندې لیکو کښې د هغه له تعلیل سره لوستل کېدای شي:

د چنګیز او تیمور تر هولناك چور او چپاو وروسته د منځنۍ آسیا په هېوادو کښې له مصره تر هنده د ګوښه ګیرۍ، له ژوندانه څخه دتېښتې او منفي خوا ته د رجوع یو راز احساس پیدا شو چې د هماغو تاریخي بدمرغیو وینو تویولو منطقي نتیجه وه. خلك چې له مادي آلامو څخه ستړي شوي وو، نو د تصوف او روحانیت په لمنه یې منګولې ولګولې او د جګړې، چور او چپاو له ډګره یې د خانقاه ګوټ ته پناه یووړه، د تصوف مسلك بشپړ دود شو، په ټوله منځنۍ آسیا کښې د اولیاء الله او د تصوف د خاوندانو ګاونډ د ویرژړلیو او رېږدلیو له پاره یوازینی ټاټوبی ګڼل کېده، ان تر

(۹۰۰هـ) کال وروسته په اردبیل کښې د شیخ صفی الدین د خانقاه له ګوټ ځخه یوه لویه شاهنشاهي هم را ولاړه شوه، چې وروسته یې پر ټول ایران او د افغاني خاورې پر یوې برخې واکمني درلوده او د دربار رسمي کسان د (صوفي) په لقب یاد شول، په بخارا او هرات کښې د تیمور د اولادې حکومت هم پر روحي بنسټیو ولاړونو د دوي په دربار کښې د نقشبندیانو اغېزه دومره ډېره وه چې د تیمور غوندې مدهش خونخوار هم ورته پر ګونډو شوی او تندی یې پر درشل ورته ایښې و، د هرات په دربار کښې مولانا جامي دومره اغېزه درلوده چې د هغه ستر وزیر امیر علي شیر نوایي د ده په ستاینه کښې شعرونه ویل او له هند نه نامتو وزیر محمد کاونان د خپل نیاز عرض د ده حضور ته لیکه.

دا مهال د پښتونخوا سیمه چې دهند، ایران او ماوراء النهر تر منځ پرته وه له دې روحي هڅې ځخه خورا زیاته متاثره شوې وه، تر دې چې یوه سړی د پیر بابا په نامه له اټکه تر کابله د خلکو د ځان او مال ځښتن و او ټول یې تر روحي اغېزې لاندې وو.

دا نافذ او جذاب شخصیت سید علي نومېده چې د قنبر علي زوی، د سید احمد نور لمسی، د سید یوسف نور کړوسی او د محمد نور کوسی و، چې د محمد زوی د تیمور لنګ له خوریانو ځخه و، د ده اولادې د تیموري پاچاهانو له دربارو سره اړه دلوده، د سید علي پلار له ترمذه کندوز ته راغی، له هغه ځایه د بابر له زوی همایون سره هند ته لاړ، په خپله سید علي په مانك پور کښې د شیخ سالار رومي لاس ونیو او استفاضه یې ځنې وکړه، بیا له هغه ځایه د افغانانو غرو رغو ته راغی سید علي تر (۹۰۰هـ) وروسته زېږېدلی او د (۹۶۲هـ) کال په شاخوا کښې د اټك او خیبر تر منځ سیمو ته راغی، ده چې د تیمور له کهاله سره خپلوي او اړه درلوده او له بلې

خوا هاغه مهال د همدغو سیمو خلکو د ډهلي تیموري امپراتورۍ ته تل سر درد پیدا کاوه، نو ځکه نوموړیو سیمو ته د سید علي راتګ له سیاسي مقاصدو ځخه تش نه و او دغو سیمو ته له رارسېدو سره یې د یوسفزیو د دولت زيټبرډیوه لوی ملك لور وکړه او د روحاني اغېزې د خپرولو په ترڅ کښې یې خپل سیاسي مقصدونه هم پر مخ بیول. غوښتل یې چې په دې سیمو کښې د دین او روحانیت له لارې د ډهلي د دبار مخالفان نوم بدي او ناکام کړي او د ډهلي د دبار اطاعت ته د خلکو پاملرنه وګرځوي.

سید علي دلته مخلص او خونګرمه مریدان پیدا کړل، په پښتونخوا کښې تر دېرشو کالو پورې بې تاج و تخته پاچا و، چې د ډهلي له درباره مادي او مانیزه مرسته ورسره کېده، د ده سیاسي او روحاني مرکز په بونیر غرو (پاچاکلی) و، چې هملته پر (۹۹۱هـ) کال مړ شو. دغه سید او د ده مریدانو په خپل ټول ځواك د بایزید روښان تکفیر او ناکامی ته ملا وتړله او په راز راز وسیلو یې (لکه پروپاګند، وعظ او خطابه او د کتابو د لیکلو له لارې) په پیر روښان پورې د الحاد، بد بینی او بد اعتقادی تور وتاړه.

اوس به تاسې ته روښانه شوې وي چې د بایزید د پیدایښت په چاپېریال کښې تصوف او طریقت، پیري او مریدی څومره غښتلې اغېزه او دود درلود؟ ځکه نو که بایزید له آره یو آزادی غوښتونکی جنګیالی مېړه هم و، خو د خپل چاپېریال د غوښتنې له مخې اړ و، چې خپله متاع د بازاریانو له غوښتنې سره سمه عرضه کړي او خپل ځان په هغه وسله سمبال کړي چې د ده د سیاسي مخالفانو په لاس کښې وه او د ده پر ضد یې کاروله ځکه نو بایزید تصوف، ریاضت او طریقت له خپل سیاسي مسلك سره چې په دې سیمو کښې یې تاریخي ویارنې، افغاني پاچاهی منځته راوړل او سیاسي مرکز جوړول و، ګډ او یو داسې عجیب مرکب یې ځنې جوړ کړ چې

هم يې روحي اړخ لاره او هم مادي.

تر دغه ځايه مو د روښاني نهضت د پيدايښت او د دغو خلکو د تفکر بڼه او د دوی د تحريك د فلسفي په شاوخوا کښې لنډ څه وويل.

اوس د دغه ستر مېړه په اړه پاتې ټکي ليکو:

بايزيد په زليمتابه کښې شمسيه نومي لودي پېغله په جالندهر کښې په نکاح کړه، چې د دې افغاني مېرمنې له نسه يې نوميالي اولادونه وزيږېدل، لکه د دبستان مذاهب مؤلف چې ليکي: د ۹۶۹هـ کال تر شاوخوا پورې د بايزيد شهرت هرې خوا ته خپور او ډېر ځواك يې وموند افغانانو د ده بلنه ومنله او د ده مرستې ته يې ملا وتړله.

بايزيد لومړی د دَبار او سياست د واکمنو په لارښوونه لاس پورې کړ او د (صراط التوحيد) د کوچنۍ رسالې له لارې يې خپل نصيحتونه دوی ته ورسول، ده مخلص مريدان هم پيدا کړل چې د مړينې تر وخته پورې يې د ده ملا وتړله، د هغو نوميالیو له ډلې څخه دا درې اديبان او د پښتو ژبې شاعران وروڼه هم وو:

ارزاني (په پښتو شعر کښې د ديوان خاوند) ملا محمد عمر او ملا علي محمد مخلص (په پښتو شعر ديوان څښتن).

همدارنګه ملا پاينده، ملا دولت اکوزی، دولت لوڼ او ميرزا انصاري (دواړه په پښتو کښې د ديوان خاوندان) هم د ده ملګري وو.

بايزيد چې د پرديو پر خلاف د جهاد اعلان وکړ او په کابل او پېښور کښې يې د ډهلي حکمرانان ووېرول، نو ځکه دولتيانو او د دوی طرفدارانو چې د سيد علي (پير بابا) له تابعانو څخه وو، د ننګرهاری آخون درويزه په روحاني او علمي لارښوونه (چې په فارسي کښې د تذکرة الابرار او په پښتو کښې د مخزن الاسلام مؤلف ؤ.) د بايزيد مخې ته ودرېدل. د ده

مرکز دا وخت د پېښور په شمال کښې د اشنغر د (کله دير) د ملا دولت مومند په کاله کښې و او د (۹۷۰هـ) په شاوخوا کښې د کابل صوبدار محسن خان د سيد علي او اخون درويزه په مرسته پرده باندې لښکر را ويوست، دی د هغه د لښکريانو لاس ته ورغی او کابل ته يې بوت، هلته يې په سياه چال کښې بندي کړ چې دغو پېښو د (۹۸۰هـ) تر شاوخوا پورې دوام وموند.

بايزيد په کابل کښې لږ موده بندي و، لکه د مخه چې مو ولوستل د ده استعداد او د استدلال نفوذ او قوت د کابل پر حکمران اغېزه وکړه نو دی يې په ډېر درناوي له بنده خوشې کړ، ننګرهار ته ورسېد، هلته يې بيا د آزادۍ غوښتلو غږ پورته او خپل سياسي مرکز يې د "تيرا" په غرو کښې وټاکه او له همدغه ځايه بايزيد روښان د "افغاني حکومت" بيرغ ورپاوه.

د (۹۸۰ هـ) کال په شاوخوا کښې اپريديو، اورکزيو او اتمانخېلو زړوورو قبيلو د ده اطاعت ومانه، خو څنګه چې د هغه ځای زياترو خلکو د دښمنانو ملا تړلې وه، نو روښان د هغو ملګرتيا و نه منله او ويې ويل: "دا چې ستاسې زړونه له مغول سره تړلي دي نو د پښتنو منځته راتلای نه شي" خو هغو خلکو خپل لاسونه وتړل او د پښېمانۍ او توبې په توګه د ده حضور ته ورغلل، بايزيد د دوی لوی ګناهکاران ووژل او پاتې ديارلس سوه تنه يې له تيرا څخه وشړل، په دې توګه يې هغه سيمه د پرديو له اغېزې او اثارو څخه بيخې پاکه کړه، خو د پرديو لښکر د تيرا پر "چوری" نومي ځای يرغل وکړ، د بايزيد پيروانو چې وسله نه درلوده د هغو تېرونلانو په واسطه يې د يرغلګرو مخه ونيوله چې د تيرا په غرو کښې شنه کېږي، هغوی ته يې سخته ماته ورکړه او د جګړې د روښان د ملګريو په ګټه پای وموند.

درويزه وايي چې: بايزيد له تيرا څخه د پردي پرستو، ريښې بيخي

وایستلې، دوه سوه او شل تنه یې تر تېره تیغ تېر کړل، پاتې کسان د ملي کسات (انتقام) له ډاره ننګرهار ته وتښتېدل، تر هغې وروسته بایزید د ملي قواو په ترتیب او تجهیز لاس پورې کړ او د افغانانو د تېر عظمت درس یې د غرو د ننګیالیو اوسېدونکیو غوږو ته ورساوه.

د غرو زرګونه پلي او سپاره ننګیالي یې خدمت ته راغلل او د ډیلي حکومت د راپرځولو له پاره یې د ملي جهاد غږ پورته کړ، دوی د بایزید په مشرۍ له تېرا څخه د ننګرهار خواته راوخوځېدل او په "بړو" نومي ځای کښې کښته شول، د کابل صوبدار محسن خان چې په دغه غورځنګ خبر و، له خورا لوی لښکر سره یې په جلال اباد کښې انتظار یوست، د دوی مخې ته راووت او د شینوارو په "توره راغه" نومي ځای کښې دواړه قوتونه سره مخامخ شول، سخته جګړه ونښته او د غرو ننګیالي پښتانه چې په تشو لاسو د غرو په لرګیو او نیانو یې جنګ کاوه، د ډهلي د پاچهۍ د وسله والو قواو په مقابل کښې چې د اور او اوسپنې وسلې یې درلودلې په ډېره مېړانه ودرېدل، بایزید هم د خپلو پیروانو په منځ کښې په ډېره مېړانه جنګېده، چې د همدې خونړۍ جګړې په ډګر کښې ووژل شو، ځکه نو د تور راغه جګړه د یرغلګرو لښکرو په ګټه پای ته ورسېده.

په ثقه وینا دی د (۹۸۸هـ) کال په شاوخوا کښې پر ۵۶ کلنۍ شهید شوی، هدیره یې معلومه نه ده خو زیات اټکل دادی چې په وزیرستان کښې به وي.

بایزید پر خپل ژوندانه د پردیو په مقابل کښې د ملي غورځنګ بنسټ کښېښوو او هم یې خلکو ته د افغاني حکومت جوړولو فکر پیدا کړ، دی پر سیاسي او جګړه ییزو اثارو سربېره ادبي او علمي اثار هم لري، ده په څلورو پښتو، عربي فارسي او هندي ژبو خبرې او لیکنې کړای

شوې، خو په پښتو ژبه کښې د فني نثر لیکنې یعنې د مسجع نثر د ادبي مکتب بنسټ اېښوونکی ګڼل کېږي، چې خپل مشهور کتاب "خیرالبیان" یې په همدغه نیم منظوم نثر چې فارسي، عربي او هندي ژباړې هم لري لیکلی دی. د ده نور کتابونه یو "صراط التوحید" نومېږي چې پر (۹۷۸هـ) کال یې په هغه کښې د خپل ژوندانه پېښې، د کامل پیر د لټولو موضوع او نصیحتونه لیکلي دي، بل کتاب یې حالنامه د خپل ژوندانه بیان دی چې د دبستان مولف له هغه څخه روایت کوي او څلورم کتاب یې د مقصود المومنین په نامه په عربي ژبه لیکلی چې د اخلاقو، تصوف او طریقت بحثونه لري. د دغو څلورو کتابو پر لیکلو سربېره یې د پښتو ژبې له پاره یو لیکدود هم جوړ کړی، چې د دې ژبې مخصوص آوازونه یې په خاصو اشکالو کښې ښوولي وو.

بایزید په ناکامۍ له دنیا تېر شو، خو د ازادۍ غوښتلو هغه تخم چې ده په پښتونخوا کښې وکاره تر هغه وروسته شین شو، چې ثمره یې په پښتونخوا کښې د ازادۍ غوښتلو پرله پسې غورځنګونه وو لکه په کندهار کښې د میرویس غورځنګ او په خیبر کښې د خوشال او ایمل هڅې او بالاخره د احمد شاهي لویې شهنشاهۍ جوړېدل، درویزه د پیر روښان مخالف قطب دده او د ده د اولادې دا سیاسي مفکوره داسې بیانوي چې دوی وویل: "لښکرې راغونډوو، هندوستان نیسو، عامه ناره یې وکړه چې افغان سپاره دې پر موږ راټول شي، د اکبر پاچا خزانې زموږ دي."

له بایزید څخه دوې سلسلې ماثر پاتې دي: ادبي ماثر چې **یوې ډلې پښتو** لیکونکیو لکه: درویزه، بابو جان، قاسم او نورو د ده په نیم منظوم مسجع سبک د نثر کتابونه ولیکل.

دویم د ده حربي او سیاسي ماثر دي چې د ده اولادې د پښتونخوا

په غرو کښې تر یوې پېړۍ پورې د خپلواکۍ غوښتلو جګړه پر مخ بوتله.
بایزید حنفي مذهبه مسلمان او فقیه متصوف دی چې په تصوف کښې د اهل شهود مذهب ملاتړی دی، خو کله کله د سکر په حالت کښې د وجودیه په مشرب هم ګروهېږي، په تصوف او طریقت کښې يې خپلو مریدانو ته اته پوړه ټاکلي دي: شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت، او سکونت چې دا هره یوه مرتبه خاص دودونه او آداب لري.

خو د ده سیاسي پروګرام پر څو بنسټو ولاړ ؤ:

لومړی: د **افغانانو** آزادي تر دغه پلان لاندې:

الف: د پردیو د ظلم پر وړاندې د کرکې را ویښول.

ب: له حکومتیانو لرې والی چې په انګریزي يې (نن ګواپریشن) بولي.

ج: د آزادۍ لپاره جګړه اوسربښندنه.

دویم: له اداري او مالي جنګي تشکیلاتو سره افغاني حکومت جوړول.

دریم: په هند کښې دافغاني شهنشاهۍ او د غوریانو، خلجیانو او لودیانو د ویاړونو راژوندي کول.

دا وو د روښاني غورځنګ د بنسټ ایښوونکي د څرنګوالي لنډیځ، اوس به وګورو چې تر ده ورسته څه پېښ شول؟ او دا ملي غورځنګ کوم ځای ته ورسېد؟

د خپلواکۍ او آزادۍ غوښتنې هغه اور چې بایزید د پښتونخوا د غرو د خلکو په سینو کښې بل کړی و، د ده په وژلو مړ نه شو، تره ده وروسته يې زوی جلال الدین پر څلوارلس کلنۍ د پلار د روحاني او سیاسي ریاست په ګدۍ کښېناست، د ډهلي د دربار مورخان ابو الفضل، خافی خان

او بدوانی د ده نوم (جلاله) لیکي او وايي چې: د هند پاچا اکبر دی په دغه نامه باله:

د دبستان لیکونکی وايي چې: جلال الدین په خپلواکۍ حکومت کاوه، عادل او ضابط سړی و.

پر (۹۸۹هـ) کال چې اکبر له کابله هند ته راغی جلال الدین په افغاني قبیلو کښې په مشرتابه او ریاست پېژندل شوی و، اکبر هغه خپل حضور ته ور وغوښت، خو جلال الدین چې د درباریانو په دروه او چل خبر و، نو د خپل پلار مرکز ته چې د تیرا په غرو کښې و- ولاړ او پښتانه قبایل چې د پېښور د تیولدار سید حامد بخاري له خوره ډېر په تنګ شوي وو، پر جلال الدین را غونډ شول، او نوموړی ستمګر حکمران يې وواژه، دا وخت د پښتنو ملي قوت د جلال الدین تر بیرغ لاندې شلو زرو پلیو او پینځوزرو سپرو ته رسېده.

جلال الدین اکبر چې د هند لوی امپراتور ؤ، د روحاني جلال الدین ورکاوي ته يې کلکه ملا وتړله، پر (۹۹۴هـ) کال يې کنورمان سنګ او خواجه شمس الدین خافی له یوه ویروونکي پوځي ځواك سره د جلال الدین د مخنیوي له پاره وګمارل، څنګه چې د پېښور شاوخوا د یوسفزیو، غوریه خېلو او مومندو قبیلې ټولې ورسره وې نو د خیبر په غرو کښې خورا سختې جګړې وشوې، د اکبر لښکرو د جلال الدین په وړاندې څه ونه شو کړی، نو څکه اکبر یو بل لوی لښکر له زین خان کوکه سره د خپل مخکیني لښکر د ملاتړ له پاره را واستاوه او جګړه لا توده شوه.

دا جګړه تر دا بل کاله جاري وه، خو چې د اکبر دویم لښکر هم د افغانانو پر وړاندې څه ونه شو کړی، نو اکبر هغه وترټل او پر (۹۹۵هـ) کال يې بل نوی لښکر راوستاوه، چې د بنګښ له لارې يې د جلال الدین پر

ځواکونو یرغل وکړ، امان سنکهه د بګرام له خوا راووت، خو جلال الدین له خپلو زرو سپرو او پېنځلسو زرو پلیو سره پر هغه برید وکړ په دې جګړه کښې د ده یو نیم زر تنه ووژل شول او اکبري تیري کوونکیو ته هم درانه تلفات ورسېدل.

تر دې جګړې وروسته جلال الدین وکړی شول چې خپل نفوذ له تیرا څخه د پېښور شمال خوا ته په اشنغر کښې خپور او زرور یوسفزیان هم د ځان ملګري کړي، هغه وو چې پر (۹۹۶هـ) کال یې د همدغو قبیلو په ملاتړ د سوات او باجوړ په سیمو کښې د آزادی غوښتنې غږ پورته کړ، د اکبر له لښکرو سره ونښت او بېرته تیرا ته راغی د اکبر دربار چې د دغه سرسخته رقیب د مقاومت له لاسه په تنګ شوی و، یو دروند لښکر یې د صادق خان په مشرتابه د تیرا خوا ته وګماره چې د جلال الدین د لښکر پر زړه حمله وکړي، صادق د اپریدیو او اورکزیو پر قبیلو بریالی شو، او د جلال الدین د لښکریو مشر ملا ابراهیم یې ونیو خو په خپله جلال الدین د (وزیرستان) د کاڼي ګورم له لارې پر شاشو او د اکبر لښکرې تر ډېرې مودې د یوسفزیو له هغو قبیلو سره په جګړه اخته وې چې له جلالي آزادي پالو سره یې لار او اړه درلوده (۹۹۶هـ).

دا وار جلال الدین څلور کاله د جګړې له ډګره مخ واړاوه، وایي چې توران ته لاړ، خو پر (۱۰۰۰هـ) کال یې بیا افغاني ځواکونه را غونډ کړل، د اکبر له درباره هم ازمایلي شوي کسان لکه جعفر بیګ اصف خان او قاسم خان کابلي د ده د له منځه وړلو له پاره غوره شول او تر سختو جګړو وروسته د جلال الدین د کهاله څو تنه چې د ده ورور وحدت علي (واحد علي) هم پکښې و د اصف خان لاس ته ورغلل.

د ډیلي دربار چې د جګړې په ډګر کښې د لښکر په زور جلال الدین

مات نه کړی شو نو دروه او رشوت ورکولو ته یې لاس واچاوه او په خپله په افغانانو کښې یې بېلتون راوست، د دروه او رشوة له لارې یې د قبیلو ځینې مشران د ده پرضد وپارول، چې له هغې جملې څخه ملك حمزه اکوزه په (سرکاوی) کښې لاس ور واچاوه خو جلال الدین هغه مات کړ بیا یې د مینې) په شاو خوا کښې هم حمزه پرشاو شاړه خو ترهغه وروسته اکبر د حمزه د ملاتړ له پاره خورا زیات لښکر را واستاوه او ټول اکبري ځواکونه پر جلال الدین راتوی شول، په دې جګړه کښې د لازاکو په (توره بیله) کښې د جلال الدین دوه نومیالي وروڼه شیخ عمر او خیر الدین ووژل او بل ورور نور الدین یې مومندانو وواژه، خو په خپله جلال الدین چې ډېر تلفات وررسېدلي وو د تیرا غرو ته لاړ.

جلال الدین د غزني اتل په توګه په تیرا کښې په مهمو لښکري سمبالتیاو لاس پورې کړ زیات قبایل یې له ځان سره یو کړل او تر (۱۰۰۱هـ) کال پورې یې د **افغانانو**تازه دمه لښکر پر خپل ملي مرکز را غونډ کې، شهنشاه اکبر هم دا پلا خپل ډېر مهم او لومړی درجه سري د ده د مخنیوي له پاره وګمارل چې مشري یې زین خان کوکه او شیخ فیضي کوله وروسته تر هغه راجه بیربل، سعید خان او نور یې له لسو زرو سپرو سره ملاتړ ته راغلل، خو جلال الدین په کلکه هغه لښکر مات او پر شا یې وشاړه د ډهلي دربار د مورخانو په وینا له اکبري څلویښت یا پنځوس زریز سپاره لښکر څخه د زورورو افغانانو له لاسه یو هم ژوندی پاتې نه شو او ان د اکبر د شهنشاهی د ټولو چارو چلوونکی او د اکبري دربار مهم غړی راجه بیربل هم په دې لاره کښې سر بایلوو، زین خان کوکه له نورو امیرانو سره د اټك خوا ته وتښتید او نور نو له هغې جګړې څخه یو تن هم نجات و نه موند.

د اکبر دربار ته چې ددې تباهی خبر ورغی نور راجه تودرمل یې

د قاسم خان کابلي په مرسته د لار ځارنې له پاره واستاوه او دغو داړو په ډېر چل و ول زین خان کابل ته ورسولای شو.

تر هغه وروسته د ډهلي قواو تر څو کالو پورې د قاسم خان کابلي په مرسته د کابل او پېښور لاره ساتله، پر (۱۰۰۴ هـ) کال بیا جلال الدین پر اکبری لښکر برغل وکړ، اکبر پاچا قلیج خان د ده د مخنیوی له پاره راولېږه، دا سړی هم تر څو جګړو وروسته د کابل خوا ته پر شا شو، جلال الدین د پښتونخوا پر ټولو غرو له خیبره تر تیرا پورې او د کابل پر جنوبي سیمو تر غزني پورې بریالی شو، پر (۱۰۰۷ هـ) کال یې د غزني ښار هم د تورې په زور د پردیو له منګولو څخه ونیو او تر دوو کالو یې پر هغو سیمو حکومت کاوه، پر (۱۰۰۹ هـ) کال د اکبر لښکر د غزني په ښار کښې اووه ورځې له ده سره جګړه وکړه او هم یې د هغه ډېر خلك د ده پر وړاندې وپارول، د جګړې په یوه ډګر کښې شادمان نومي دی ټپي کړ، تر هغه وروسته جلال الدین رباط غره ته ولاړ، شریف خان اتکه چې د ډهلي د دربار حکمران و، مراد بیګ نومي په ده پسې وګماره، نوموړي هغه نومیالی اتل ټپي چې څو کاله یې د آزادۍ له پاره د پردیو پر وړاندې جګړه کړې وه شهید کړ، د ده له شوره ډك سر یې اکبري دربار ته واستاوه، حال دا چې د ده ورور کمال الدین لا د مخه په اکبري زندان کښې مړ شوی و.

هغسې چې د ډهلي دربار ګڼلې وه، د جلال الدین په وژلو هم د افغانانو د آزادۍ غوښتنې تلوسه مړه نه شوه، تر ده وروسته یې وراره احداد د عمر شیخ زوی او د بایزید لمسی چې د ده زوم و د خپلواکۍ غوښتنې بیرغ پر خپلو اوږو پورته کړ، د خپلو غیر تمنو اسلافو په شان یې هنګامه توده وساتله. د دبستان لیکونکي په وینا احداد یو عادل، ضابط او د خپل نیکه پر ایین ثابت ولاړ سړی و، افغاني قبایل وربانديې راغونډ شول او د

(۱۰۲۰ هـ) کال پر صفره یې جهانګیري حکمران چې معزالملك بخشي نومېد مات کړ، د کابل پر ښار یې برید وکړ، په دې جګړه کښې د احداد یو ملګری "بارکی" نومي مړ شو، د ډهلي لښکر د ناد علي میداني او قلیچ خان په ملاتړ له ده سره جګړه کوله چې احداد په دې جګړه کښې پر شا شو.

څلور کاله وروسته احداد د کابل جنوبي خواته په څرخ کښې بیا نوی لښکر راټول کړ او جهانګیر پر (۱۰۲۴ هـ) کال یو درونډ او لوی لښکر د ده د مخنیوي له پاره وګماره، په خپله جهانګیر په دې اړه داسې وایي:

"احداد افغان که از دیر باز در کوهستان کابل در مقام سرکشی وفتنه انگیزیست وبسیاری از افغانان آن سرحد بروجمع شده اند و از زمان والد بزرگوارم (اکبر) تا حال که سال دهم جلوس من است افواج همیشه بر سر او تعیین بوده اند رفته رفته شکستها خوردو پریشانیها کشید" (تزوك جهانګیری).

د څرخ ډاګونه د دواړو خواوو په وینو سره شول، تر سختې جګړې وروسته د جهانګیر لښکرو بری وموند، د احداد ملګري د درو زریو تنو په شاوخوا کښې ووژل شول، خو په خپله احداد د کندهار خواته ولاړ او د لښکر مرکز یې د دښمن د لښکریانو لاس ته ورغی.

پر (۱۰۲۸ هـ) کال احداد د جهانګیري لښکر په مقابل کښې بیا لښکر راغونډ کړ، د ډهلي د نامتو درباري مهابت خان زوی امان الله خان ورسره وجنګېد، په دې جګړه کښې هم د احداد لښکر ته سخت تاوان ورسېد او غرو ته وخوت.

د ډهلي له لښکر سره د احداد وروستنۍ جګړه پر (۱۰۳۵ هـ) کال په تیرا کښې وشوه، د جهانګیر لښکر د افغانانو له ملي قواو سره ونښت، په کابل کښې د جهانګیر حکمران د خواجه ابوالحسن زوی ظفر خان خورا

لوی لښکر را ويوست او په تيرا کښې يې پر نواغر (لواغر) چې د احداد د ملي رياست مرکز و، يرغل وکړ؛ احداد. يې هلته کلا بند کړ، يو شپه چې تيري کوونکي پر کلا وروختل احداد د ژوند تر پايه په مېړانه ورسره وجنګېد او په مېړانه يې خپل سر د ملي خپلواکۍ ساتنې په لار کښې کښېښنوو، شهيد شو - د ډهلي لښکرو د ده سر پرې کړ او د احمد بيګ د زوی افتخار خان په لاس يې د جهانګير دربار ته سوغات واستاوه، هغه ورځ چې د شهنشاه دربار ته د دغه افغان ملي مجاهد سر ورسېد نو جهانګير خدای ته پر سجده شو، شکر يې ويوست او د خوښۍ د ساز او سرود د ږغولو امر يې وکړ - خو:

سر کشته بر نيزه ميز د نفس
که معراج مردان همينست و بس

احداد د روښان په کورنۍ کښې تر جلال الدين وروسته خورا زړور او لوی سړی و، صمصام الدوله د ده په اړه ليکي:

"شجاعت و بهادری او ناسخ داستان رستم و افراسياب است، و در عهد جهانګير آويزش های سخت باعسا کر پادشاهی نمود" (مآثرالامرا).

د دبستان ليکونکی د ده اخلاقي ښېګڼې داسې ښيي:

"احداد مر دی بود عادل و ضابط... و حق مردم رسانيدی و خمس اموال که از جهاد بهم رسيدی، در بيت المال داشتی وآنرا نيز بغا زيان رسانيدی..."دبستان". تر احداد وروسته يې زوی عبدالقادر چې د جلال الدين د لور علايي له نسه و د پلار پر مسند کښېناست او دوه کاله يې په تيرا کښې حکومت وکړ، خو چې شاهجهان پر (١٠٣٧ هـ) کال ظفر خان د کابل په صوبدارۍ وټاکه او د عبدالقادر په مقابل کښې يې راواستاوه خو

عبدالقادر پر ظفر خان بری وموندد هغه ډېر ملګري يې ونيول او سزا يې ورکړه، او يوازې د ظفر خان مېرمن له دې معرکې څخه په ډېر مشکل ووتله. دا خونړۍ جګړه د تيرا په خرمانه درې کښې وشوه.

تر هغه وروسته عبدالقادر له خپلو تره زامنو کريمداد او محمد زمان سره تل د تيرا د ملي لښکر مشرتوب کاوه، پر (١٠٣٩ هـ) کال يې له پېښور څخه اووه ميله ليرې په يولم ګذر کښې د افغان کمال الدين په هغه غورځنګ کښې ګډون وکړ چې د پېښور په شاوخوا کښې د ډهلي د لښکر پر وړاندې منځته راغلی و خو پر (١٠۴۴ هـ) کال عبدالقادر د کابل د صوبدار سعيد خان لاس ته ورغی او هند ته يې وتښتاوه. همدارنګه د جلال الدين زوی الله داد چې په دغو ملي هڅو کښې د عبدالقادر ملګری و او د افغانانو د ملي تولیو مشرتوب يې کاوه د ډهلي د لښکريانو په لاس هند ته واستول شو، همدا راز د جلال الدين بل زوی کريمداد د (١٠۴٧ هـ) کال په روژه کښې د شاهجهان په امر په پېښور کښې ووژل شو.

په دې توګه د بايزيد روښان کهاله وروستۍ ړنا تر يوې پېړۍ مجاهدې وروسته مړه شوه، خو له ظلم او ستم سره ددغه کهاله مبارزې او د دوی آزادې غوښتنه، مېړانه او خپلواکي غوښتنه به زموږ په ملي تاريخ کښې د تلپاتې يادګار په توګه ليکل شوي وي.

نوميالي روښانيان:

١-بايزيد پير روښان د عبدالله اورمړ انصاري زوی د (٩۴٩ هـ - ٩٨٨ هـ) پر شاوخوا.

٢- جلال الدين د بايزيد روښان زوی (٩٨٨ - ١٠٠٩ هـ)

٣- احداد د عمر شيخ زی و اود بايزيد لمسی (١٠٠٩ - ١٠٣۵ هـ)

۴- عبدالقادر د احداد زوی (۱۰۳۵ - ۱۰۴۴ هـ)

(وګورئ ۷۴ نومره نسب پاڼه)

اخځلیك:

د اخوند درویزه تذکرة الابرا روالا شرار - د پښتو د شاعر دولت قلمي دېوان - د بدایونی منتخب التواریخ - د اخون درویزه مخزن اسلام- ماثر الامرا - منتخب اللباب - پادشاه نامه - تزك جهانګیری - عمل صالح - اقبال نامه - دبستان مذاهب - اکبر نامه - طبقات اکبري - ددولا فوز تاریخ هند - فرشته - سروی لسانی هند، لسم ټوك - حیات افغانی - مجلهٔ معارف ۱۹ ټوك - صراط التوحید - تاریخ مرصع - مجلهٔ آثار عتیقهٔ هند د بمبی چاپ دپښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوك - افغانستان در عصر تیموریان هند - د خیر البیان پښتو خطي نسخه.

توخیان

(۱۲۰۰ هـ)

د غلجیو افغانانو یو ټبر چې په زابل، د ترنك او ارغند او پر غاړو، د کلات په غرو کښې د مقر تر بریدونو اوسېږي توخي نومېږي.

د ډهلي د تیموریانو او د ایران د صفویانو په وختو کښې د توخیو یوه کهاله ددغو دوو شهنشاهیو په منځ کښې خپل واك ساته، چې پر (۹٦۲هـ) کال د همدغو خلکو یو نومیالی شاه محمد کلاتي په کندهار کښې حکمران و، چې همایون هغه ولایت ورسپارلی و. تر شاه محمد وروسته د اورنګزیب پر مهال له دغه کهاله څخه "ملخی" نومي د کلات حکمران، چې د اورنګزیب دربار رسماً د سلطان ملخي په لقب وپېژاند په هغه فرمان کښې چې د (۱۰۹۳ - ۱٦۸۱م) کال د دریمې خور (جمادی الاولی) پر (۹) د عالمګیر له درباره دده په نامه صادر شو، دی یې د ټولو غلجیو ملك وګاڼه چې د حکمرانۍ برید یې له یوې خوا د صفوي هېواد تر شاوخوا او بلې خوا د هند د عالمګیر دولت تر پولې رسېده، د ده د زړو کلاو کنډوالې تر اوسه د شاه جوی او کلات تر منځ شته.

د ده په وخت کښې د صفویانو او غلجیو ټبرو تر منځ سختې جګړې وشوې چې جبار خان سلیمانخېل (چې د کابل او جلال آباد پر لار په خاك

جبار کښې ښخ دی) يې په ترخ کښې ووژل شو، ملخي د ابدالي ټبر له مشر سره چې خدا داد سلطان نومېد يو تړون وتاړه تر خپلو منځو يې د کندهار د جلدك د ګرماوناوه ويش او بريد وټاکه، دی د اېنځرګي او سرې ډبرې (سرخ سنګ) تر منځ د دروازګي په جګړه کښې ووژل شو، دا پېښه د (١١٠٠ هـ ١٦٨٨م) په شاوخوا کښې وشوه او پر ځای يې حاجي عادل کښېناست. تر يوه وخته پورې ده په خپله او د ده زوی بابی خان پر کلات او ځېرمه سيمو حکومت کاوه، د ترنك درود پر غاړه د کلات او جختران کلاوې د دوی مرکز و، چې په پای کښې بای خان هم ووژل شو، ښالم (شاه عالم) د علی خان زوی، د ملخي وراره او زوی يې خوشال خان هم څه موده حکمراني وکړه، د دغه کهاله وروستني محلي حکمرانان د خوشال خان زامن اشرف خان او الهيار خان وو چې اشرف د اعليحضرت احمد شاه ابدالي له خوا تر غزني پورې د کلات حکمران شو او پر هند باندې په لومړۍ حمله کښې له احمد شاه سره ملګری و، د تيمور شاه په وختو کښې د اشرف خان زوی امو خان ته د غلجيانو مشرتوب ورسېد، د دغه کهاله پايخوړ د امير عبدالرحمن خان تر وختو واك درلود.

نوميالي توخيان:

١- شاه محمد کلاتی (د ٩٦٠ هـ شاوخوا)
٢- سلطان ملخی (د ١٠٩٠ هـ شاوخوا)
٣- حاجی عادل د ملخي زوی (د ١١٠٠ هـ شاوخوا).
۴- بای خان د عادل زوی (د ١١١۵ هـ شاوخوا)
۵- شاه عالم (مشهور په ښالم خان) د علی خان زوی (د ١١۵٠ شاوخوا)

٦- اشرف او الله يار د شاه عالم زامن (د ١١٦٠ هـ شاوخوا)
٧- اموخان د اشرف خان زوی (د ١٢٠٠ هـ شاوخوا)

مأخذونه:

پټه خزانه - صولت افغانی - حيات افغانی - خورشيد جهان - آريانا ٢ - ټوك، تاريخ سلطانی - د توخيو شفاهي روايتونه.

ابدالیان

(۴۴۰ - ۱۱۴۴هـ)

د افغانستان او هند په تاریخ کښې ابدالیان نامتو تېر دی چې د نامه ریښه یې د (۴۰۰م) شاوخواسپین پوستې آریایي قبیلې ته چې اپتل (Aptal) یا هیتالي نومېده رسېږي. دغې قبیلې په باختر او تخارستان کښې یو غښتلی دولت جوړ کړ، د بریتانیکا دایرة المعارف په وینا مورخانو یې نوم "ابدلوی" هم راوړی دی چې په تاریخونو کښې یې مختلف شکلونه هپتل (اودل) = ابدل، هیطل - یفتل لیکل شوی دی.

اروپایان دا ارایایي هپتالیان سپین هونان (White Huns) بولي. د (هون - هان) د کلمې ریښه په پښتنو کښې تر اوسه د "خان" په شکل پاتې ده، ځکه چې د فیلالوژۍ له مخې پر "خ" د "ه" اوښتل روا وو لکه د "هوارزم" اوښتل پر (خوارزم) او د "هو" اوښتل په "خه" (خوب). دغو خلکو تر اسلام دمخه د اسیا په زړه کښې حکومت کاوه، او د ایران د ساسانیانو له شهنشاهۍ سره وجنګېدل چې د عربو مورخان دوي د "هیاطله" په نامه لیکي. د ددوی پایښور په زابلستان کښې د عربو د راوتو او د اسلام د خپرېدو تر وخته و، چې ډېرلیکونه یې تر اوسه د کندهار شمال خوا ته په روزګان کښې شته د ځینو پاچهانو نومونه یې هم پښتو دي لکه میرکولا

(میر- لمر) او (کولا - کهول).سربېره پردې د دوی ښې، اندامونه او جګې پوزې (چې د دوی پر سکو کښل شوي) هم پښتنو ته ورته دي، داسې څرګندېږي چې دا سپین نژادي ارایي قبایل وروسته تر هغه چې افغانستان ته راغلي د پکهت (پښتون) له پخواني عنصر سره یو ځای شوي او د دغه هېواد له پخوانیو کورنیو عناصرو سره ګډ شوي دي.

د اسلامي دورې په تاریخ کښې لومړی نامتو سړی چې د "ابدال - اودل" په نامه یاد شوی د پښتني قبیلو مشهور نیکه دی چې له خپل نامتو کهاله سره په سلیمان غره کښې اوسېد، دی د ترین زوی، د شرخبون لمسی او د سړه بن کړوسی و، دده نوم په پښتو ادبیاتو او پخوانیو نسخو کښې (اودل - او د جمع منسوب په ډول اودالی -ابدال) راغلی دی چې د (۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ م) په شاوخوا کښې یې پښتنانه قبایل پر ځان راټول کړي وو، د ده له توکمه (نژاده) ملك سلیمان د عیسی زوی چې په زیرك مشهور و، پښتني قبیلې له سلیمان غره څخه د کندهار سیمې ته بوتلې او هلته یې میشتې کړې د خپل ژوندانه په پای کښې یې خپل زوی ملك بارك په یوه لویه جرګه کښې پر خپل ځای کښېناوه، تربارك وروسته د زیرك بل زوی ملك پوپل خپل نفوذ د (اوسني بلوچستان) تر شال او ژوبه ورساوه او تر پینځه شپېته کلن مشرتابه وروسته د ۸۹ کالو پر عمر مړ شو. تر هغه وروسته یې زوی ملك حبیب او بیا د ملك حبیب زوی ملك بامی د کندهار د قبایلو ولسوالان وو، له سلطان سکندر لودي سره یې (۸۵۵ - ۹۰۰ هـ) د ملګرتیا اړیکي لرل نوموړي سلطان د ملك حبیب مشرتوب رسماً پېژندلی و.

تر هغه وروسته بهلول د کاني زوی او د بامي لمسی او ملك صالح د معروف زوی او د بهلول لمسی تکړه ولسوالان وو، صالح د شیر شاه سوري (۹۴۷ - ۹۶۰ هـ) له دربار سره ښه اړیکي درلودل، او خپل نماینده ګان یې

هند ته ولېږل، تر ده وروسته ملك سدو د صالح ورور چې د سدوزيو لومړی نيكه دی په يوه لويه قومي جرګه كښې د كندهار د ولسوالۍ او مشرتابه پر مسند كښېناست (د ۹۶۵ هـ - ۱۵۵۷ م كال د ذيحجې پر ۱۷ زېږيدلی) او د كندهار ارغسان يې خپل مركز وټاكه خپل دښمن حاجي زله خان يې له منځه يوړ. محمد د باركزيو مشر (د محمدزيو لومړی پلار) د سدو همهالی و، د سيد جمالالدين افغان او نورو مورخانو په وينا د صفوی شاه عباس دربار هم په رسميت پېژندلی و (د ۱۰۱۰ هـ - ۱۶۲۱ م شاوخوا) هغه مهال چې سد و د خپل وخت پياوړی سيمه ييز حكمران (۷۵) كلنی ته ورسېد، نو په يوه لويه قومي جرګه كښې يې له خپلو پينځو زامنو (خواجه خضرخان، مودود (مغدود) خان، زعفران خان، كامران خان او بهادرخان) څخه خواجه خضرخان پر خپل ځای ولسوال او قومي مشر وټاكه څلور نوميالي ورونه يې د شاهجهان همهالي وو چې پر (۱۰۴۷هـ - ۱۶۳۷م) كال د شاهجهان لښكر و، د دوی په مرسته كندهار ونيو او د هغه له خوا د كندهار ولسوالان وپېژندل شول، دوی له ډهلي دربار سره ښه اړيكي نه لرل پر (۱۰۵۰ هـ - ۱۶۴۰م) كال ملك مغدود خان او كامران خان ډهلي ته ولاړل او شاهجهان يې په درناوي هركلی وكړ. ملك مغدود پر (۱۰۵۳هـ -۱۶۴۳م) كال له كابل حكمران امير يحيی سره جګړه وكړه او ووژل شو، كامران فاضل سړی و، پر (۱۰۳۸ هـ - ۱۶۲۸ م) كال يې په پښتو ژبه د "كليد كامراني" په نامه يو كتاب هم ليكلی و. د ګريفن په وينا خضر خان پر (۱۰۳۶ هـ - ۱۶۲۶م) كال مړ شو، ترهغه وروسته يې زامن خداداد سلطان مشهور په خودكی) او شيرخان د كندهار مشران او ولسوالان وو.

خداداد خان له خپلو ګاونډيو غلجيو قبيلو سره دوستانه اړيكي وساتل، په قومي جرګو كښې يې له سلطان ملخي سره مفاهمه وكړه او د

دوستی ترون يې وتاړه، د دواړو خواو تر منځ يې د ولسواليو ويش له كندهار څخه پنځوس ميله ختيځې خوا ته د جلدك ګرماو او د برين پل وټاكه، د ړوب او بوري ځمكې يې د سليمان غره تر لمنو ونيولې، د (۱۱۰۵ هـ - ۱۶۹۳م) كال په شاوخوا كښې يې ورور شيرخان د كندهار له صفوي حكمران سره ونښت او د كوړك په بند كښې يې صفوي لښكر پوپنا كړ، ده د مغدود خان پر زوی شاه حسين باندې برې وموند او حسين يې ملتان ته وشاړه، همدغه حسين ته عالمګير په سيالكوټ او رنګپور كښې جاګير وركړی و، د ګريفن په وينا د دكن په جګړه كښې له عالمګير سره پر اووه زريز منصب ملګری و، د ده ورور الله داد خان د دو سوو سپرو د مشرۍ رتبه درلوده، حسين خان پر (۱۰۶۹هـ - ۱۶۵۵ م) كال په رنګپور كښې مړ شو، شجاع خان د احمد شاه ابدالي په وختو كښې، شريف خان د تيمورشاه په دوره كښې او مظفرخان ركن الدوله چې د ملتان د ناظمانو په توګه ټاكل شوي وو، د همدغه حسين اولاده وه.

د سدوزيو ورونو مركز عموماً له كندهار څخه ديرش ميله ختيځې خوا ته د ښار صفا سيمه وه، چې له صفوي درباره هم د "ميرزا" په لقب پېژندل شوي وو، د ډهلي دربار شيرخان ته د "شهزاده" لقب وركړی و، له كندهاره تر فراه پورې د ابدالي قبيلو مشرانو لكه بدال خان باميزي، ميرالكوزی او نورو د ده مشرتوب منلی و، تر شير خان وروسته يې زوی سرمست خان او تر هغه وروسته د سرمست خان زوی دولت خان د كندهار ولسوالان شول او د پلرني مشرتابه پر ځای كښيناستل د سلطان خداداد زوی حيات سلطان هم د كندهار ولسوالي دولت خان ته وسپارله او په خپله له خپل ورور لښكرخان او شپږو زرو ابدالي كورنيو سره ملتان ته ولاړ، دولت خان د كندهار ښار له صفوي حكمران سره سختې جګړې وكړې او د

خپلواکۍ بيرغ يې تر غزني او سليمان غره پورې اوچت کړ، دا هغه وخت و چې د ايران صفوي او د ډهلي تيموري دولتونه په خپلو منځو کښې د کندهار ښار پر سر په نزاع سره اخته وو، لکه مخکښې چې مو وويل شاهجهان او عالمګير څو څو ځله کندهار ته لوی لښکر راواستول.

دولت خان چې ددغه ډګر پهلوان و، خپل اقتدار يې خپراوه، دواړې خواوې د ده مرستې ته اړ وې دويم صفوي شاه عباس په هغو ليکونو کښې چې د (۱۰۵۹ هـ - ۱۶۴۹ م) کال پر سر يې دولت خان ته رالېږلې وې دی يې "ايالت پناه" کوتوال قلعهٔ قندهار بللی دی او د يوې داسې خورا لويې صوبې د حکومت دور سپارلو ژمنه يې ورسره کړې وه چې په ايران او هندوستان کښې يې سارى نه و (عباس نامه)

څنګه چې د دولت خان د واکمنۍ لمنه خپره شوه نو پنځوس کاله يې په برياليتوب حکومت وکړ؛ د صفوي دولت د بېګلربيګي واك او اختيار يې يوازې د کندهار په کلا کښې کلا بند کړی و، ځکه نو تر (۱۱۰۶هـ - ۱۶۹۴ م) کال وروسته شاه حسين صفوي زمان خان د کندهار له حکمرانۍ څخه ور وغوښت او د هغه پر ځای يې نصراني ګرګين خان ګرجي د شاهنوازخان په لقب د کندهار بيګلربيګي وټاکه، دغه ظالم سړی چې د صفوي دولت د ماتې سبب شو، د شپې له خونخوارو سپرو سره په ښارصفا کښې د دولت خان پر کور ورولوېد، دولت خان او د هغه زوی نظر محمد خان يې (د ۱۱۱۵ هـ - ۱۷۰۳م پر شاوخوا) ووژل. ابدالي قبيله د خپل مشر دولت خان په وژنه ډېره خواشينې شوه د هغه زوی رستم خان يې په خپل مشر تابه وټاکه، رستم لايق سړی و، د سرورخان باميزی او کته خان اکوزی په ملاتړ يې د ولسوالۍ چارې پرمخ بيولې، د ده کشر ورور زمان خان په کرمان کښې د يرغمل په توګه د صفوي حکومت په لاس کښې و، ځکه نو رستم

خان له صفويانو سره ځرګند مخالفت نه شو کړای خو د کندهار په جنوب کښې يې د بلوڅانو په لاس صفوي لښکر تباه کړ څلور کاله وروسته چې رستم مړ شو، نو ابدالي قبيلې هم بې مشره پاته او سره تيت شوې. د پښتني قبيلو مشرتوب د هوتکو کهاله نامتو مؤسس حاجي ميرويس لاس ته ورغی، ابدالي مشران هرات ته ولاړل هلته يې خپله حکمراني پر پښو و دروله (د ۱۱۱۹ هـ - ۱۷۰۷ م).

دمخه مو وويل چې: حيات سلطان ابدالی د دولت خان پر مهال په ملتان کښې اوسېده هغه وخت چې پر (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۱م) کال کيخسرو خان په کندهار کښې له پېنځه ويشت زريز صفوي لښکر سره د ميرويس خان له لاسه تباه شو، عبدالله خان د حيات سلطان زوی له خپل زوی اسدالله خان سره له ملتانه راغی او په هرات کښې يې پرصفوي بيګلر بيګي عباس قلي خان شاملو يرغل وکړ د هرات لوېديز خوا ته د غوريان د دوښاخ په غره کښې ابدالي قبيلې او هراتيان ورسره يو ځای شول، اسفزار يې ونيو او صفوي نوی حکمران - جعفر خان يې مات کئ. دغه افغاني لښکر د (۱۱۲۹هـ - ۱۷۱۶ م) کال د روژې پر ۲۶ هرات هم ونيو، غوريان، کوسان، بالامرغاب او بادغيس يې د هرات له ټولو سيمو سره په خپل حکومت پورې ونښلول. هغه وخت چې فتح علي خان ترکمان له اصفهانه له ستر لښکر سره د دوی پر وړاندې راووت د غوريان په کوسويه کښې يې هغه ټول لښکر تر تيغ تېر او په هرات کښې يې ملي حکومت اعلان کړ، اسدالله په هغه جګړه کښې چې پر (۱۱۳۲هـ - ۱۷۱۹م) کال يې د خاش رود پر غاړه په دلارام کښې له شاه محمود هوتك سره وکړه ووژل شو. عبدالله خان چې د خپل زوی په مرينه ډېر ويرجن شوی و، د هرات د مليونو مشرتوب يې د الکوزی مشر عبدالغني خان پر سلا د دولت خان زوی زمان خان ته چې يوتګړه سړی و، وسپاره. ده

ابدالي قبيلې د هرات له ټولو ملي قواو سره يو کړې او د صفويانو جګړن اميران يې له جعفرخان بيګلربيګي سره يوځای د هرات په ښار کښې ووژل، صفوي دربار صفي قلي خان ترکمان له لوی لښکر سره له مشهده د هرات خوا ته راوکوچاوه، خو د هرات ملي لښکر د زمان خان په مشرۍ صفي قلي او د هغه لښکر د کافر کلا په ډګر کښې ووژل، زمان خان تر دوو کالو او پينځو مياشتو پورې په ډېر برياليتوب حکومت وکړ او پر (۱۱۳۵ هـ - ۱۷۲۲م) کال مړشو.

د زمانخان تر مړينې وروسته د عبدالله خان زوی محمد خان د کندهار له ښوراوکه راغی او د هرات د حکمرانۍ واګې يې په لاس کښې ونيولې تر مشهده پر مخ ولاړ هغه ښار يې څلور مياشتې کلابند (د ۱۱۳٦هـ - ۱۷۲۳م په شاوخوا کښې) او خپل واك يې په خراسان کښې خپور کړ، د غوريان لوېديځ خوا ته يې د سنګان کلا ونيوله، خو ابداليانو دی بې واکه کړ، پر ځای يې د زمانخان مشر زوی ذوالفقارخان د کندهار له ښوراوکه راوغوښت او خپل امير يې وټاکه (۱۱۳٦هـ) د زړه بدي د ليرې کولو له پاره ملي جرګه جوړه شوه، دې جرګې د باخرز و بادغيس حکمراني ذوالفقارخان ته ورکړه او د عبدالله خان زوی رحمان خان يې د فراه په حکمرانۍ وګماره او په هرات کښې يې د مليونو د مرکزي حکومت له پاره د عبد الله خان بل زوی الله يارخان له ملتانه راوغوښت (۱۱۳۸ هـ - ۱۷۲۵ م).

الله يارخان او ذوالفقارخان زړور مېړونه وو، د نادرشاه افشار د تيري ګرو لښکرو پر وړاندې يې سخت جنګونه وکړل، پر (۱۱۳۹ هـ) کال چې نادرشاه مشهد ونيو او اته زريز لښکر يې د سنګان کلاته واستاوه نو د هرات حکمرانانو په يوه ملي جرګه کښې د نادر پر وړاندې خپل ملي خواك راټول کړ او پر (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸م) کال الله يارخان په تربت جام کښې د نادري

لښکر مخه ونيوله، نادر د يوه ليك په لېږلو الله يارخان ته د روغې وړانديځ وکړ خو ونه منل شو په کافر کلاکښې جګړه ونښته او د نادر پښه ټپي شوه د هرات لښکر پر شاشو هرات ته راغی خو الله يار خان بيا له خپل لښکر سره له هرات څخه دوه فرسخه ليرې د پريان په رباط کښې د نادر مخې ته ورغی، ذوالفقار هم د جبهې شاته د ده ملاتړ کاوه، نادرشاه اړشو چې له دوی سره روغه وکړي او پر هرات باندې د دوی د حکمراني ومني، هغه و، چې تردوو مياشتو پرله پسې جګړو وروسته د (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸ م) کال د ذوالحجې د مياشتې پر څلورمه بېرته مشهد ته ولاړ.

يو کال وروسته د هرات مليونو د عبدالغني الکوزي په قيادت الله يارخان مروچاق ته واستاوه او د هغه پر ځای يې د هرات حکومت ذوالفقار خان ته وسپاره (۱۱۴۲ هـ - د شوال ۳) ذوالفقار د لښکر په سمبالتيا لاس پورې کئ او په اتوزرو تنو يې د مشهد ښار کلابند کړ د (۱۱۴۳هـ - ۱۷۳۰م) کال د محرم تر ۱۳مې يې جنګ وکړ او بېرته هرات ته لاړ، له هاخوا د نادر شاه له لوري بيا د هرات د نيولو په تکل راغی او پر (۱۱۴۳ هـ ۱۷۳۰م) روژه يې دا ښار کلابند کړ، څنګه چې له کندهاره شاه حسين هوتك هم د هرات له ساتونکيو مليونو سره مرسته وکړه ځکه نو ذوالفقار هم په ډېره مېړانه جګړه کوله او ښار يې دښمن ته نه سپاره، دا مهال بيا الله يار له مروچاق څخه راغی او (د ۱۱۴۴ هـ - ۱۷۳۱ م کال د صفرې پر ۱۸) هرات ته ننوت، ذواالفقار هم د جګړې واګې ده ته وسپارلې او په خپله له خپل کشر ورور احمدخان سره (چې وروسته احمدشاه ابدالي شو) کندهار ته ولاړ همدا بېلتون کټ مټ د مليونو د کار د سستيدو سبب شو. الله يارهم له نادر سره په مېړانه وجنګيد او تريوکال پورې يې هرات وساته خو په پای کښې له هغه ښاره ووت او د ملتان خواته لاړ، نادر پر هرات برې وموند او

پر هرات باندې د ابداليانو د مشر تابه دوره د (۱۱۴۴هـ - ۱۷۳۱م) کال د روژې پر لومړۍ پای ته ورسېده، تر هغه وروسته پر (۱۱٦۰هـ - ۱۷۴۷م) کال په کندهار کښې احمدشاه ابدالي بيا د افغاني سلطنت بنسټ کښېښوو او هرات د پخوا په شان د افغاني هېواد يوه برخه شوه.

د هرات د ابداليانو د حکمرانۍ سيمې:

هرات ښار او شاوخوا يې - اوبه - شافلان - کوسويه - غوريان - پوريان - جام - لنګر - خواف - باخرز - زوزن د مشهد تر بريده - او جنوب خوا د هلمندله غاړو تر ميوند، فراه او سيستان پورې او شمال خوا بادغيس او آب مرغاب.

د کندهار ابداليان:

۱ - ملك اودل = ابدال د ترين زوی (۴۴۰ هـ شاوخوا)

۲ - ملك سليمان زيرك د عيسى زوی (د ۷۵۰ هـ شاوخوا)

۳ - ملك بارك د زيرك زوی (د ۷٦۰ شاوخوا)

۴ - ملك پوپل د زيرك زوی (۷۸۳ هـ شاوخوا)

۵ - ملك حبيب د پوپل زوی (د ۸۰۰ هـ شاوخوا)

٦ - ملك بامي د حبيب زوی (د ۸۵۰ هـ شاوخوا)

۷ - ملك بهلول د كاني زوی او د بامي لمسی (د ۸۹۰ هـ شاوخوا)

۸ - ملك صالح دمعروف زوی اودبهلول لمسی (د ۹۵۰ هـ شاوخوا)

۹ - ملك سدو د معروف زوی د بهلول لمسی (پر ۹٦۵ هـ زېږېدلی او پر ۱۰۳۱ هـ مړدی)

۱۰- خضر خان د سدو زوی (پر ۱۰۳٦ هـ مړ دی)

۱۱ -ملك مغدود دسدو زوی اوكامران دسدو زوی(۱۰۵۰هـشاوخوا)

۱۲ - خداداد سلطان او شېرخان د خضرخان زامن (۱۰۷۰هـشاوخوا)

۱۳ - سرمست خان د شير خان زوی (د ۱۱۱۰ هـ شاوخوا)

۱۴ - دولت خان د سرمست خان زوی (د ۱۱۱۵ هـ شاوخوا)

۱۵ - رستم خان د دولت زوی (د ۱۱۱۹ هـ شاوخوا)

د هرات ابداليان:

۱٦ - حيات سلطان د خداداد سلطان زوی (د ۱۱۲۳ هـ شاوخوا)

۱۷ - عبدالله خان د حيات سلطان زوی (د ۱۱۳۰ هـ شاوخوا)

۱۸ - زمانخان د دولتخان زوی (۱۱۳۲ هـ - ۱۱۳۵)

۱۹ - محمدخان دعبداللهخان زوی (د ۱۱۳٦ هـ شاوخوا)

۲۰-ذوالفقار خان دزمانخان زوی (۱۱۳٦ هـ - ۱۱۴۴ هـ)

۲۱ - الله يارخان د عبدالله خان زوی (۱۱۳۸- ۱۱۴۴هـ)

۲۲ - رحمان خان د عبدالله خان زوی (۱۱۳۸ -۱۱۴۴ هـ)

اخځونه: بريتانيكا دائرة المعارف-آريانا مجله ۳ ټ كابل - پټه خزانه د كابل چاپ - مخزن افغاني قلمي - تاريخ سلطاني د سلطان محمدخالص كندهاري د ۱۲۹۸ د بمبيي چاپ - تذكرة الملوك د راورټي په حواله - لوی احمد شاه بابا د كابل چاپ - آئين اكبري - تاريخ احمد قلمي - خورشيد جهان - تتمة البيان - تاريخ نادرشاه - روضة الصفای ناصري ۸ ټوك - جهانكشای نادري - عمل صالح ۲ ټوك - تاج التواريخ ۲ ټوك - تاريخ ايران د سرپرسی سايكس - خلاصةالانساب خطی - كابل مجله ۲ ټوك - نادرنامه، منظوم خطی - پښتانه شعرا، لومړی ټوك ۱۹۴۵ كال كابل كالني - صولت افغاني - مجمع التواريخ - مشاهيرابداليان - عباسنامه - تاريخ روسای پنجاب- شوكت افغاني - احمد شاه بابا د كابل چاپ د مير غلام محمد غبار تاليف.

(۷۵ نومره نسبليك وګورئ.)

هوتکیان

(۱۱۲۰هـ - ۱۱۵۰ هـ)

د دغه لنډ تاریخ په پیل کښې مو د پښتون کهاله په اړه ولوستل چې د پښتون له درو زامنو څخه یو هم بیټنی یابیټ نیکه نومېد، د دغه شیخ له پښته او د متو له نسه چې د ده لور وه، د (غرزي - غلجي- غلزي) په نامه د پښتنو د مشهورو غلجیو قبیلو ټبرونه مشهور شول.

دا نوم بېشکه "غرزی" د "کوهزاد" په مانا دی، ځکه چې په افغانستان کښې د سړیو او ځایو د زیاتو نومو رېښې د پښتو د "غر" له کلمې څخه راوتلې دي او ان د غور - غرچه - غرج- غلج- خلج ټولو کلمو رېښې له دې کلمې څخه جوړې دي، چې په منځنۍ آسیا کښې د ځایو او قبیلو له پاره کارېږي.

توماسچك وایي چې د گر "GAR" یعنې غر کلمه لرغونې باکتري دري کلمه ده او "غرچه" د آمو لوړې خوا ته د غرني ولایت د آریایي اوسېدونکیو نوم دی، له دې کبله نو غرچه، خلج، غلج او غرج د غره د زوی یا غرزی او (کوهزاد = کهزاد) په مانا دی.

د "غر" کلمه چې اوس په پښتو کښې د غره په مانا ژوندۍ ده د - اوېستا په "هوم یشت" کښې "گیری" راغلې چې په خورده اوېستا کښې هم

لیدل کېږي، په سنسکریت کښې هم "گیر" او "گیری" "GIRI" د غره په مانا و، ان عربانو د پخواني گرشاه لقب (ملك الجبال) په معرب ډول جرشاه کړی دی. (د تاریخ طبرستان ۵٦ - ۱۸۳ مخونه)

په پښتو کښې غرڅه - غرڅنی د (کوهي - غرني) په مانا دی چې د غرچه او غلچه = غلجی نوم له هغه څخه راوتلی دی او غلجیان د پامیر او زرافشان د رود په درو کښې اوسي.

عربي جغرافیا لیکونکیو هم دغه ټکي ته اشاره کړې ده چې "غر" د "جبل" په مانا د غرشستان او غرجستان په تاریخي نومو کښې دخیل و، یاقوت د البشاری په حواله وایې چې: غرج اصلاً د غره په مانا دی خراساني مؤرخانو چې دا کلمې له خپلو هېوادوالو څخه اورېدلې دي د "غرجستان" نوم یې په اصلي شکل "غرستان" لیکلی دی چې له غر+ستان څخه عبارت دی (غر - د کوه، په مانا او "ستان" د ظرفیت پخوانۍ علامه ده).

لکه منهاج سراج جوزجاني چې د دغه هېواد له خلکو څخه و، زیاتره د عربو د غرجستان او غرشستان پر ځای غرستان لیکي، د طبقات ناصري په زړو خطي نسخو کښې څو ځایه غرستان لیدل کېږي.

په هر حال غلجي = غلزي یو پخوانی نوم دی چې مانایې د غره زوی ده. د افغاني غلجیانو لومړی نیکه په همدغه نامه یادېده، ده دري زامن لرل چې نومونه یې هم آریایي زړو نومو ته بیخي ورته دي:

توران - تولر - بولر - موړ پوهېږو چې "تور" له هغو پخوانیو آریایي نومو څخه دی چې په اوېستا کښې راغلی دی دا نوم تر اوسه په پښتنو کښې په بېلا، بېل ډول (تور- توراني- تورك- توري) رواج لري، همداراز "بولر" یا "بلور" یو زوړ نوم دی چې د گلگت تر سیمو د نورستان پر خلکو اطلاقېده، د ((بارتولد)) په وینا تر اوسه هم د هغه ځای ځینې تور پوښه قبایل ځانونه

"بلور" بولي، دا کلمه تر ۱۸ پیړی پورې په چیني کتابو کښې لیدل کېږي .
محمد حیدر دوغلت چې د (۹۳۲هـ) په شاوخوا کښې ژوندی و، پردې سیمو یې حکمراني کوله نو د کشمیر له ناوې څخه د کابل ترناوې پورې او شمال خوا تر یارکند او کاشغر پورې یې داسیمې بلور او بلور ستان وبللې ترده دمخه منهاج سراج او محمد غوفی د غوري دوری مؤرخان د شغنان، تخارستان او درواز د غرو په لړ کښې بلور هم راوړي مستربیلو وايي چې:

بولر یابلور د باختر د کلمې طبیعي تحریف دی. په هر صورت د غلجي، توران، تولر، بولر کلمې او نومونه ټول دا رانښيي چې دوی پخوانی آریایي رېښې لري او هم دا زیاتوي چې افغاني غلجیان هم له ارایایي نژاد سره ټینګه اړه لري.

خو (هوتك) (د کندهار او کلات له غلجیو قبیلو څخه) د هوتکو د قبیلې لومړي نیکه چې د پښتو اشعار یې د پټې خزانې په واسطه موږ ته رارسېدلي، د انساب پېژندونکیو په وینا د بارو زوی او د پورتني نومونې تولر لمسی و، چې ده د ملکیار، یوسف، دولت او عرب په نومونو څلور زامن درلودل، د هوتکو د پاچهی د موسس میرویس خان پلار ښالم خان په اتم پلار په دې توګه ده ته رسېږي:

ښالم د کرم زوي، د مند لمسی، د عمر کړوسی، د جلال الدین کوسی، د قطب کودی چې هغه بیا د اسحاق زوی، د حسین لمسی، د ملکیار کړوسی او د هوتك کوسی دی.

د هوتکو کهاله غرې د ترنك او ارغنداو پرغاړو سیمه ییز ولسوالان و، لکه چې وویل شول له چنګیزیانو سره یې سختې جګړې وکړې، خو د دوی د ژوندانه ښکاره څرنګوالی لاس ته رانه غی، یوازې دا معلومه ده چې تر میرویس خان دمخه د کندهار له جلدکه تر غزني د غلجیو قبیلو مشر تابه

او ولسوالي په سلطان ملخي توخي پورې اړه درلوده چې دمخه یې یادونه وشوه.

د میرویس خان پلار ښالم خان چې د خپل وخت له مشرانو څخه و، د سلطان ملخي لور نازو نومې یې په نکاح کړه، چې د هغې له نسه څلور زامن حاجي میرخان، عبدالعزیز، عبدالقادر، او یحیی خان و زیږېدل.

له دغو زامنو څخه حاجي میرخان یا میرویس خان هغه نومیالی و، چې له غزني څخه ترکندهاره یې خپل نفوذ خپور کئ، د توخي او ابدالي د دوو ټبرو (چې له کندهاره ترغزني یې حکومت کاوه) او د ډهلي او اصفهان د دوو شاهنشاهیو د تاریخي نفوذ تر منځ یې په ولسي چارو کښې لوی لاس درلود، په کندهار کښې یې د خپلواك سلطنت بنسټ کښېښود، د سید جمال الدین افغاني او سلطان محمد خالص په وینا دی د متین فکر او لوړو اخلاقو څښتن او هم ښه ژبور سړی و، دا چې له یوې خواپې مور د توخي حکمرانانو له کهاله وه، او له بلې خواپې د ابدالي کامران خان (چې د مخه یې یادونه وشوه) خانزاده نومې لورکړې وه، ځکه نو ابدالي او توخي قبیلو دواړو د ده ملاتړله. له بل پلوه د ده خپل کهول هم له ډېرو پیړیو راهیسي په هوتکو کښې نفوذ درلود او ولسوالي یې کړې وه.

د همدغو ورتیاو له مخې میرویس د کندهار د ابدالیو او غلجیو د ټبرو له خوا د "بابا" په لقب وپېژندل شو، هغه وخت چې صفوي نصراني حکمران ګرګین خان کندهار ته راغی او پر خلکو یې هغسې ستمونه وکړل چې د زغملو نه وه، نو میرویس څلور واره اصفهان ته ولاړ د شاه حسین صفوی دربار ته یې د خلکو فریاد ورساوه او هم یې د دربار اوضاع له نژدې څخه وکتله، دده یو ملګري "ریدي خان" په خپل منظوم کتاب "محمود نامه" کښې چې د میرویس د زوی په نامه یې نظم کړی دی د میرویس دا د خواهی

او د شاه حسین صفوي ځواب داسې بیانوي:

چې میرخـان تللـی اصفـهـان ته ونه
مخ یې مکې د پاك سبحان ته ونه
پاچا تې عرض کړ تول حال د پښتـون
د ګرګین ظلم بد احوال د پښتـون
پاچا ویل: زه نسوای کولای چاره
د ګرګین خان ظلم و ستم د پاره
که یې معزول کړم کندهار نه پرېږدي
جور وستم او خپل شعار نه پرېږدي
ګرګین خو ګرګ دی ګرګ خو ظلم کوي
وینې توینه هم پسونه څیري
زه هم خایف یم چې به څه کړم ګرګین
نامسلمان دی، ارمني دی، بې دین
نه په اسلام کښې ځان پا بند ګڼینه
نه نصراني نه له عیسی بیرینه
بیرېږم زه چې خدای کړي قهر ښکاره
د سلطنت په رڼا کور سي تیاره
میرخان ویل: ای حسین پاچا وګوره
حال د حاکم او رعایا وګوره!
ګرګ دی ایله کړی پررمه سو شبان
جور و ستم کاندې بیحد ګرګین خان
موږ له طاقت نسته چې کړو به زیاتي
صبر پر ظلم د ظالم ارمني

دا څلورم واردی راځم سلطانه
عرض د ظالم له لاسه کړم سلطانه!
که پاچا نه کړې داد خواهي د مظلوم
ظالم حاکم کا، ظلم ډېر په محکوم
جور چې ډېر شي سلطنت شي برباد
د ظلم قصر پوپنا بې بنیاد

عربیه:

الملك یبقی مع الکفر ولایبقی مع الظلم
کافر کولای سلطنت شي مدام
که وکړې داد، نه وي جابر پرانام
مګر ظالم خو نسي کړای سلطنت
خالق رحیم دی، ورکوی خلافت
چا ته؟ چې زړه یې وي په مهر ودان
د خدای عیال ګڼي پر مځکه انسان
سلطانه! واوره په ښې غوږ دا وینا
مکړه ستم د خلق الله په هر چا
د ستمګارو پای ورانی دی، خراب
د ظلم اور یې کا په خپله تراب
د مظلوم آه داسې کاري وي ګوره
چې اور یې نه ځي د ظالم له کوره
لمبې په بلي کا د ظلم په کور
تولـه بـه کاندې بېنوا په دې اور

ښـايـي ظـالـم چې رحم وکـا پـه ځـان
په ظلم خوار نه کړي خپل ځان او جهان
سلطانه! ګـوره پـر ځـان رحـم وکــړه
خپـل کـلي کـور پـه جـور مـه ورانـوه"

خو دا چې صفوی پاچا د میرویس فریاد وا نه ورید او د اصفهان له درباره نا امیده شو، نو له هغه ځایه بیت الله ته ولاړ، د عربو له عالمانو څخه یې له ګرګین سره د جنګ جواز او د هغه د وژلو فتوا واخیسته، په اصفهان دربار کښې یې هم دومره نفوذ وموند چې درباریان یې پر ګرګین بد ګمانه کړل، تر هغه وروسته حاجي میرویس کندهار ته راغی، هلته یې د ارغنداو پر غاړه (له کندهار د اوسني ښار څخه شپږ میله لیرې) په کوکران کښې یوه لویه ملي جرګه جوړه خلکو ته یې د اصفهان د دربار او ضاع بیان او د حجاز د علماوو فتوا ښکاره کړه او له دوی څخه یې تعهد واخیست.

په دویمه جرګه کښې چې د کندهار ښار ختیځ ته شل میله لیرې په مانجه کښې جوړه شوه او په هغه کښې د کندهار د زیاتو قومو مشرانو لکه سیدال خان ناصر، بابو خان بابی، بهادر خان، پیر محمد میاجي هوتك، یوسف خان هوتك، عزیز خان نورزی، ګلخان بابر، نورخان بړیڅ، نصرو خان الکوزی، یحیی خان د میرویس ورور، محمد خان د هغه وراره او یونس خان کاکړ ګډون کړی و، د خپلواکۍ د اعلان وثیقه لاسلیك شوه او ټولو په قران عظیم الشان لوړه وکړه.

تر هغه وروسته میرویس د کندهار د ټولو قومونو په مرسته د صفویانو بیګلربیګي ګرګین خان او د هغه ټول لښکریان ووژل، کندهار ښار یې ونیو او د ګرګین وراره الکسندل میرزا د هغه ستمګر مړی واخیست او له ښځو او کوچنیانو سره یې هرات ته وتښتید.

وروستني مؤرخان د دغه ملي مشر د آزادۍ غوښتلو د غورځنګ پر نېټه اختلاف لري: مثلاً شېر محمد یې د (۱۱۲۰هـ) کال د صفري میاشت او سلطان محمد یې د (۱۱۲۱هـ) کال صفره لیکي، خو نواب صمصام الدوله د هغې پېښې کال (۱۱۲۰ هـ) ګڼلی او خافی خان مؤرخ وایي چې پر (۱۱۱۹هـ) کال په هند کښې د محمد اعظم شاه دربار ته د ګرګین د وژلو خبر ورسېد کلنل ملیسون د افغانستان په تاریخ کښې (۱۷۰۹م - ۱۱۲۱هـ) کال لیکلی دی، آو میرزا محمد خلیل صفوی (۱۱۲۲هـ) کال ښوولی دی.

خو د پټې خزانې روایت لیکونکی تر ټولو مؤرخانو موثق او د اعتبار څښتن دی. هغه پېښې په خپلو سترګو لیدلي او هم یې مستقیماً له خپل پلار څخه روایت کړي دي چې: "پر ۲۹ د ذیقعدة الحرام سنه (۱۱۱۹) هجري د حاجي میر خان د خپلواکۍ دغه پاخون د ګرګین او صفویانو د لښکر په وژل کېدو پای ته ورسېد.

کندهار د جغرافیي موقعیت له اړخه د ایران او هند د دوو شاهنشاهیو تر منځ ډېر ارزښت لاره، هغه وخت چې ملي مجاهدینو د میرویس په مشرۍ په کندهار کښې د خپلواکۍ بیرغ پورته کړ، د هند تیمور لوی ګواښ وباله، دا ځکه چې د هند تیموري حکمداران د غوریانو، خلجیانو او لودیانو د امپراتورۍ او له بیا راژوندي کېدو څخه وېرېدل، لکه صمصام الدوله او خافي خان چې لیکي:

هغه وخت چې د افغانانو د خپلواکۍ د اعلان خبر د هند تیموري دربار ته ورسېد نو په ښکاره یې د مجبوریت په سبب د افغانانو خپلواکي تر یو ځایه په رسمیت وپېژنده، خو په پټه یې د اصفهان له دربار سره مخابره او مفاهمه وکړه چې د دې پېښې د مخنیوي له پاره چې د خافي خان په

تصریح د دواړو هېوادو او ولسونو له پاره د صایبې رایې مخالفه پېښه وه ډېر ژر زیار وباسي (منتخب اللباب) خو حاجي میرویس چې د دوی قوي شاهنشاهیو تر منځ خپل خطرناك موقعیت ښه پېژانده، په درېمه جرګه کښې یې د اولس مشران راغونډ کړل وروسته تر هغه چې د افغاناولس سیاسي دریځ یې د دوو ختیزو او لوېدیزو دولتو تر منځ وښووه او د هغوی قوتونه یې څرګند کړل نو ویې ویل: "که زما سره یو شئ او زما ملا وتړئ نو د خپلواکۍ بیرغ به هسك وساتو، او پرې به نه ږدو چې بیا د پردیو مریتابه کړی، زموږ په غاړه کښې ولوېږي، هغه کسان چې د پردیو مریتوب مني موږ له هغه سره هېڅ اړه او خپلوي نه لرو او نور دې زموږ په هېواد کښې نه اوسي".

ملي جرګې چې د ملي مشر وینا واورېده نو ده ته یې د موافقت لاس ورکړ او ټینګه ژمنه یې ورسره وکړه چې د ژوند تر وروستۍ سلګۍ پورې به د خپلې ملي خپلواکۍ او آزادۍ ساتنه کوي". (تتمة البیان)

د ګرګین او د هغه د ملګریو د وژلو خبر د ګرجي د لښکر د هغه بقیة السیف په واسطه اصفهان ته ورسېد چې د ګرګین له خوا د پښین سیمې د ترین تېر د مخنیوي له پاره هغې خواته تللی وو، د بېرته راګرځېدو په وخت کښې میرویس شړلی او پارس ته تښتېدلی وو، پخپله میرویس هم صفوي پاچا ته لیك واستاوه، د افغان او فارس جګړې د کتاب لیکوال په وینا په هغه لیك کښې یې لیکلي وو چې: پاچا دی له تدبیره کار واخلي، کندهار ته دې لښکر نه رالېږي، ځکه ټول افغانان د دوی وژلو ته توره په لاس ولاړ دي، او که مجبوره شي ښایي چې کندهار د ډهلي پاچا ته وسپاري، ځکه نو ښایي چې صفوي پاچا ددغه هېواد سیاسي موقع په نظر کښې ونیسي" همداشان یې د ډهلي دربار ته لیك واستاوه او په هغه کښې یې د دواړو خواو، یادونه وکړه او تمه یې ورپیدا کړه چې که د هند دربار دده مرسته وکړي په

راتلونکي وخت کښې به د صفوي توابعو یوه برخه د اصفهان پر خلاف ویاروي.

خو صفوي دربار وغوښتل چې میرویس د ګوابنلو او بیرولو له لارې د ځان تابع کړي، ځکه یې میرویس ته یو استازی راوستاوه، چې د ملیسون په وینا جاني خان او د مرجان ملکم او سید جمال الدین افغاني په وینا محمد جامي خان نومېد، دغه استازي له صفوي درباره یو پیغام راوړی و چې: د ایران پاچا د ګرګین وژل بخښي، خو میرویس باید اطاعت ته غاړه کښېږدي او صفوي لښکر کندهار ته پرېږدي. سربېره پر هغه نوموړي استازي افغاني مشر د مقابل لوري له عظمت او شوکت او د دغه کار له ناوړې پایلې و ډاراوه خو میرویس چې کلك زړهٔ او ټینګ اعصاب لرل په ډېره مېړانه یې داسې ځواب ورکړ:

"ته فکر کوې چې عقل او حکمت یوازې په ناز او نعمت کښې لاس ته راځي او زموږ په غرو کښې کښې یې اثر نه شته - ستا پاچا که څه کولای شوای خپل کار یې په زور پر مخ بېوه، دغو بې ګټو خبرو ته به اړنه و ..." (سرجان ملکم).

میرویس امرو وکړ چې: هغه درې ملي صفوي استازي زندان ته بوځئ، د ملیسون په وینا په دغه کار کښې یې دوه لوی مقصده درلودل، لومړی دا چې د ایران د دربار ځواب ځنډنی شي چې لښکر رالېږل هم وځنډېږي، بل دا چې د اصفهان دربار ته څرګنده شي چې د افغاني خپلواکۍ بیرغ ټیټېدونکی نه دی او د صفوي دربار تهدید او تطمیع د ده او نورو زړورو افغانانو پر روح څه اغېزه نه لري.

څنګه چې د لومړي سفیر را استول د میرویس خان آزادی پال هوډ مات نه کړ نو د اصفهان درباریانو له یوې بلې وسیلې څخه کار واخیست او د هرات حکمران محمد خان بلوڅ یې چې د میرویس پخواني دوست او د حج

په سفر کښې هم ورسره و، د سفارت په توګه کندهار ته واستاوه، چې په دوستانه ډول له افغان ملي مشر سره خبرې وکړي، او د خپلواکۍ تود نغری په دوستانه نصیحتو سوړ کړ، خو افغان مشر نوي استازي ته وویل:

"خدای ته شکر باسه چې ستا د ملګرتیا حق مې سترګو ته دربېږي،
که دا نه وای نو تا به هم د نورو په شان پاداش لیدلی وای - زموږ د غرو آزاد خلك د بیا مریتابه په کړۍ کښې نه شي لوېدلای، زړورو زمریانو زنځیر شلولی دی او له تیکو را ایستلی شوې تورې بېرته په تیکو کښې نه ننوځي.

"میرویس د دوستۍ د درناوي په بنسټ محمد خان په ښه عزت وساته او په دې وسیله یې د اصفهان دربار ته څرګنده کړه چې: دی او د ده قوم به خپله ملي خپلواکۍ بیا له لاسه ور نه کړي، د میرویس د دغه مېړني دریځ نه ماتیدونکی هوډ پر وړاندې د اصفهان دربار د هرات حکمران ته چې د محمد خان پر ځای ټاکل شوی و، پر (۱۱۲۲هـ - ۱۷۱۰م) کال امر وکړ چې پر کندهار یرغل وکړي، خو میرویس له پینځو زرو پښتنو سپرو سره د هغه مخه ونیوه او سخته لویه ماته یې ورکړه.

په راتلونکو (۱۸) میاشتو کښې د اصفهان له خوا څلور ځله پر میرویس او آزادی غوښتونکیو **افغانانو** باندې لښکرکښۍ وشوې، خو ټول بېرته ناکام پرشاولاړل، وروستۍ پلا پینځه زریز لښکر د تبریز د حکمران محمد خان په مشرۍ دې خوا ته وګمارل شو چې یوازې پنځوسوو پښتنو سپرو پر شا وشړل، تر زرو زیات کسان یې په جنګ کښې ووژل او ټپیان پر ډګر پاتې شول، په خپله حکمران هم له درو زامنو سره د پښتنو جنګیالیو په لاس کښېیوت.

دغو پرله پسې ماتو او ناکامیو د اصفهان دربار اړ کړ چې لویه لښکرکښي وکړي، ډېر په قهر شو او خورا لوی خونخوار لښکر یې راوېوست

د دغه لوی لښکر سالارۍ یې د ګرجستان حکمران او د وژل شوي ګرګین وراره خسرو خان یا کیخسرو خان ګرجي ته وسپارله چې د دربار له زبردستو کسانو څخه و، دا ځکه چې ګونډې خسروخان به د خپل تره د غچ اخیستلو له لارې له جوشه ډك کار پر مخ بوځي، هغه و، چې خسرو د کندهار خوا ته پر مخ راغی او په فراه کښې یې واړول، په دې لویه لښکرکښۍ کښې د خراسان ټول امیران، د هرات حاکم او د کرمان حکمران علي قلي هم د خسرو ملګري وو. دا مهال میرویس خان د پټې خزانې د لیکوال پلار داود خان هوتك په فراه کښې د افغاني ځواکونو مشر وټاکه، چې همهلته له خسرو سره ونښت، خو خسرو پر مخ راغی او میرویس له لږ قوت سره ګرشك ته نژدې د هلمند پر غاړه تیار ناست و، د میرزا محمد خلیل په وینا د خسرو لښکر پنځوس زره سپاره او پلي لرل، چې بشپړه توپخانه او خزانه هم ورسره وه او په هغه کښې (۱۲۰۰) نه خالص ګرجیان وو، چې خاص د ګرګین د غچ اخیستلو له پاره راغلي وو، بالمقابل پښتني ملي قواوې لږې وې، ځکه نو را پر شاشوې، او د خسرو لښکرو کندهار کلابند کړ (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۲م).

کندهاریانو د ښار په ساتلو کښې په ډېره مېړانه پښې ټینګې کړې او په هره حمله کښې یې صفوي لښکر پرشا وواهه، په خپله میرویس هم خپل قوتونه له سره نوي راغونډ کړل او د کندهار د جنوب له خوا یې د بلوڅو د پښین د ترینو او نور قومونه د وطن ساتنې له پاره راوپارول او د خسرو پر لښکر یې یرغل وکړ، د ذخیرو د رارسېدلو لاره یې پر وتړله. خسرو چې خپل نیم لښکر په دې اخ وډب کښې بایللی و، ویې غوښتل بېرته پارس ته وتښتي، خو میرویس له خپلو (۱٦) زرو تنو سره پر هغه یرغل وکړ، د جان ملکم په وینا د صفوي تېرکوونکیو له (۲۵) زرو تنو څخه یوازې پینځو سوو تر اووسو تنو پورې له مړینې ځان وژغورلای شو.

خسروخان هم په جګړه کښې د خپل اکا په څیرو وژل شو، د اد (۱۱۲۳هـ) کال د روژې پر ۲۸ مه (او د مجمع التواریخ په وینا پر ۱۱۲۴هـ) پیښه شوه، تر دې خونړۍ جګړې وروسته چې کندهاري ننګیالیو، صفوي تېري کوونکي ټول ووژل، د اصفهان دربار یوبل لوی خونړی لښکر د محمد رستم خان په مشرۍ کندهار ته راواستاوه، خو دا چې د ملي مشر مټ او بازو د ولس په یووالي او مرسته ډېر سخت غښتلی و، نو ځکه دغه لښکر هم هېڅ ونه کړای شول او مات شو، رستم د دې له پاره چې د خپلو اسلافو په برخلیك اخته نه شي بېرته پارس ته پرشاسو (۱۱۲۶هـ - ۱۷۱۴م).

همدارنګه محمد زمان قورچي باشي هم له اصفهانه له لوی لښکر سره کندهار ته راواستول شو، چې د میرزا خلیل په وینا د بسطام په سیمه کښې دی هم ووژل شو. ځنګه چې په دې وخت کښې چې د هرات ملیون هم (لکه چې وویل شول) د ابدالي امیرانو په مشرتابه له متجاوزو صفویانو سره مقامت کاوه، ځکه نو تر هغه وروسته کندهار ته د صفوی لښکر را استول ممکن نه شول او میرویس هم په کندهار کښې د ښه واك خاوند او غښتلي ملي مشر شو، چې خلکو ورته د "بابا" لقب ورکړ.

ده په دې وخت کښې د ډهلي له دربار سره خپل سیاسي اړیکي ډېر ښه ساتل او د کندهار ملي دولت یې هغه دربار ته په رسمیت ور پېژندلی و په پای کښې یې دسیاسي دوستانه اړیکو د لاټینګښت له پاره خپل ورور حاجي امکو د سفیر په توګه د هند تیموری پاچا فرخ سیر ډهلي دربار ته واستاوه او د هغه په لاس یې دوستانه سوغاتونه ورولېږل، د ډهلي دربار هم د کندهار ملي حکمران په رسمیت وپېژاند او د حاجي امیرخاني "خطاب یې د "توري" او "پیل" له سوغاتو سره د میرویس ملي دربار ته راواستاوه (مجمع التواریخ) چې په دې سیاسي وسیله میرویس د خپل هېواد له ختیز اړخه تر

یوه ځایه ډاډه شو. د میرویس د حکمرانۍ بریدونه له فراه، شین ډنډ (سبزوار) او سیستان څخه نیولي تر پښین او د سلیمان غره تر لمنو او شمال خوا تر غزني پورې رسېدل، پر ابدالي او غلجي قبیلو یې په مساوي توګه حکومت کاوه بلو ځانو هم ورسره مرسته او ملګرتیا کوله. ده د شاهۍ لقب ونه مانه، او په هغه جرګه کښې چې د کندهار قومو د ده د سترو خدمتو د ستایلو له پاره دی په خپله پاچهۍ مانه ده خلکو ته ویل چې: "ما د دې له پاره ستاسي خدمت نه دی کړی چې پاچهي وکړم یا د پاچهۍ پر تخت کښېنم او خولۍ کږه کښېږدم، زه په دې ښه نه ایسم چې پر تاسې پاچهي وکړم، بلکې په دې ښه ایسم چې ستاسې خدمتګاري وکړم ما ته همدا بس ده چې ولس راته "بابا" وایي، نور نو نه جواهر غواړم او نه سره زر او سپین زر، زما همدابس دی چې ستاسي خدمت وکړم او تاسې د خپلو زامنو په څېر وروزم. زما پاچهي د لاسه نه کېږي، زه ستاسې کوچنی خادم یم!"

د ده د دغو خبرو مطلب د دري ژبې یو شاعر داسي منظوم کړی دي:

نه خدمت نمودم که شاهی کنم
بتخت شهی کج کلاهی کنم

نزیبد مراشاهی و سروري
سر افرازم از افسر چاکري

مرا بس که گویند قومم " پدر "
ندارم طمع گوهر وسیم وزر

همین افسرم به که خدمت کنم
شما را چوفرزند خود پرورم

نه دیهیم شاهی بود درخورم

شما را همی کمترك چاکرم

میرویس یو ځیرك، پوه او ډیپلومات سړی و، د ګاونډیانو په سیاسي اوضاع ښه پوه او صفوي دربار یې ښه پېژاند، د حکمدارۍ په دود او دستور ښه پوهېده، اته کاله یې د یوه مشربابا په توګه د خپل ولس مشرتوب وکړ، خلك یې خوښ وساتل تل یې د خلکو خواخوږي کوله او د مهربان پلار په څېر یې وروزل. په افغانستان کښې خلك ورته "بابا" وایي او د یوه بزرګ قطب په شان د ده د مزار زیارت کوي د ځینو ناروغیو له پاره د ده د مزار خاوره شفا بولي. وایي چې: دغه نومیالی مشر جګه ونه، قوي اندامونه او سپینه اوږده ږیره درلوده، پر سر یې وېښتان نه وو، سپین پرتوګ اوسپین کمیس یې اغوستل او یو پټو یې درلود چې د کلیو په ملي جرګو کښې به یې پر مځکه د خلکو په منځ کښې غوړاوه او د کلیوالو په څېر به پر هغه کښېناست، نور به یې هم پر خپل پټو کښېنول او ملي پېښې او قضایا به یې د خپل صایب فکر په مرسته حل کول، خلك به یې له یو بل سره دوستۍ، ښېګڼې، همدردۍ او مرستې ته بلل.

میرویس د خپلو هېوادپالو مجاهداتو په پای کښې د افغاني سلطنت او ملي برم مړه ډیوه بیا په کندهار کښې بله کړه، د خپلواکۍ او آزادۍ هېر شوی درس یې د خپلو خلکو غوږو ته ورساوه او د ۱۱۲۷ھ کال د ذیحجةالحرام پر ۲۸ مه نېټه له دې دنیا ولاړ په افغان تاریخ کښې یې د تل له پاره نیك او ښه نوم پرېښوو، دی د کندهار ښار لوېدیځ خواته د کوکران په کلي کښې د لوی سړك پر غاړه ښخ او دا بیت یې پر مزار لیکلی دی:

بر سر مرقد ماچون گذری همت خواه
که زیارتگهٔ مردان جهان خواهد بود

(وګورئ ۷۶ - ۷۷ عکس)

له میرویس څخه دوه زامن پاتې شول یو محمود چې د پلار د مړینې پر وخت ۱۸ کلن و او حسین چې ۱۴ کلن و. د میرویس تر مړینې وروسته یې ورور پرځای کښېناست چې د ملیسون، جان ملکم او سید جمال الدین په وینا "عبدالله" او د ده د همهالیو لکه جهانگشای نادري، مجمع التواریخ، پټه خزانه او همدارنګه د سلطان محمد، شهرمحمد، روضةالصفای ناصری او انسکلوپیډیای اسلامي په موثوق قول "عبدالعزیز" نومېد. دغه سړی د خپل ستر وررو په شان لوړ همت نه درلود، همدا چې واکمن شو ملي جرګه یې راوبلله او خلکو ته یې د صفویانو د اطاعت منلو وړاندیځ وکړ، ملي جرګې دغه جوغ ته غاړه کښې نه ښووه، خو عبدالعزیز د اصفهان دربار ته استازی ولېږه او په درو شرطو یې د اصفهان دربار اطاعت ومانه:

لومړی، د هغه باج او خراج معافول، چې د ګرګین په وختو کښې افغان اخیستل کېده.

دویم، کندهار ته د صفوي لښکر نه راتګ.

درېیم، د عبدالعزیز په اولاده د پاچهۍ دوام.

پښتانه چې د عبدالعزیز په دغه ناوړه وضعیت خبر شول، د دوی ځلوېښتو زرو مشرانو د میرویس له مشر زوی محمود سره لاسونه یوکړل، عبدالعزیز یې وواژه.

خو په پټه خزانه کښې لیکلی شوي دي چې:

"میر عبدالعزیز چې د حاجي میر خان ورور و، په کندهار کښې مشر شو، خو د اولس رعایت یې کم کا. څو چې په (۱۱۲۹) سنه هجري د شپې د نارنج له قصره له بامه خطا شو او راولوېد مړشو." (پټه خزانه - ۱۰۹مخ)

ملیسون د دې پېښې نېټه د (۱۷۱۶م) کال مارچ لیکي چې له

همهغه (۱۱۲۹م) کال سره برابره ده.

د کندهار خلکو دا پردی پال سړی په سزا ورساوه او پرې یې نه ښوو چې خپله ملي خپلواکي چې د زړو افغان زلمیانو په وینو اخیستل شوې وه، له لاسه وباسي، د عبدالعزیز تر مړینې وروروسته یې د میرویس مشر زوی چې محمود نومېد خپل مشر وټاکه، محمود تر (۱۱۳۴هـ - ۱۷۲۱م) کال پورې د کندهار د پاچا په توګه حکمراني وکړه ده چې د پلار په شان یې لوړ همت درلود، د ملي حکومت د پراختیاپه فکر، کښېنې شو، پر همهغه کال یې د فراه او سیستان له لارې پر کرمان یرغل وکړ او د هغه ځای د حاکم "لطف علي" سره تر روغې وروسته بېرته کندهار ته راغی خو آرام نه کښېناست، بیا یې پر همهغه (۱۱۳۴هـ) کال په کندهار کښې ملی تازه دمه قواوي راغونډې کړې او د صفوي دولت پر پایتخت اصفهان یې حمله وکړه ښار یې کلابند کړ، تر اتو میاشتو کلابندۍ وروسته (۱۱- ۱۵ - محرم ۱۱۳۵هـ.ق - ۱۷۲۲م) د صفوي کورنۍ وروستی پاچاشاه حسین د ایران تاج او تخت محمود ته وسپاره او پایتخت یې د افغاني بریالي لښکر ته پرېښوو.

شاه محمود د ایران فاتح د اصفهان تر نیولو وروسته د خپلې شهنشانۍ په وختو کښې د خپلو لویو سپه لارانو لکه سیدال خان ناصر، پیر محمد میاجي، محمدخان او عبدالله خان بلوڅ په واسطه لوی لښکرکښۍ وکړې چې تر دوه نیمو کالو پاچهۍ وروسته د (۱۱۳۷هـ - ۱۷۲۵م) کال د برات پر ۱۲ شپه په اصفهان کښې د دماغي ناروغۍ له امله د (۲۷) کالو پر عمر ووژل شو، دا د سلطان محمد، شېرمحمد ماثرالامراء او روضةالصفای ناصری وېناده، خو سید جمال الدین او ملیسون د ده د وژلو نیټه (۱۷۲۵م ۱۱۳۸هـ) کال لیکلې دي.

د اصفهان د فاتح شاه محمود تر وژلو وروسته د میرویس وراره د

عبدالعزیز زوی شاه اشرف په اصفهان کښې د افغاني سلطنت پرتخت کښېناست او په ځیرکۍ سره یې د سلطنت چارې په ډېره ښه او سمه توګه اداره کړې، سیدال خان ناصر یې بیا د افغاني لښکرو سپه سالار وټاکه او هرې خواته یې لښکرکښۍ او فتوحات وکړل. ددې د وخت له مهمو پېښو څخه یوه هم د بغداد د والي احمد پاشا لښکرکښۍ وه چې د شاه اشرف د پاچهۍ پر دریم کال د (۱۱۳۹هـ کال د برات له ۱۲ څخه د ۱۱۴۰ هـ - ۱۷۲۷م کال ترمنځ) وشوه. شاه اشرف په خپل لښکر تور کان مات کړل، خو نور یې پښتانه نه پرېښوول چې له تورکانو سره ونښلي، دا ځکه چې شاه اشرف نه غوښتل د ترکانواو افغانانو تر منځ زیات مرګ او ژوبله وشي، هغه و، چې د شاه اشرف د ښه سیاست په اثر دا پېښه تر (۹) میاشتو وروسته په روغه او صفا پای ته ورسېده، د ده د پاچهۍ پر پېنځم کال (۱۱۴۲- ۱۷۲۹م) د عثماني خلیفه دریم سلطان احمد خان له خوا راشد پاشا د سفیر په ډول د شاه اشرف دربار اصفهان ته راغی او هم له افغاني درباره محمد علیخان بلوڅ د ایلچي په توګه عثماني دربار ته ولاړ او په دې توګه د افغاني او عثماني دولتو تر منځ ښه اړیکي ټینګ شول.

تر هغه وروسته شاه اشرف د ایران له شمال څخه د روسي قواو د تیري مخه هم ونیوه، خو په داخل کښې له نادرافشار غونډې بډه (حریف) سره مخامخ شو او د افغاني قوت رسۍ سره وشلېده، دا ځکه چې له کندهاره چې د هوتکي پاچهۍ مرکز و، په ایران کښې افغاني لښکرو ته مرسته نه رسېده، له همدې کبله اشرف څو ځایه ماتې وکړه تر پېنځو کالو او (۷) میاشتو پاچهۍ وروسته له ایرانه راپر شا شو، د هلمند پر غاړه د ګرمسیر ملخان کلا ته راغی، له هغه ځایه یې کوز ښوراوك زردکوه ته پناه یووړه او همهلته د عبدالله خان بلوڅ د زوی ابراهیم نومي له لاسه ووژل شو، دا پېښه

د (۱۱۴۲ هـ - ۱۷۲۹ م) په پای کښې و.

خو په کندهار کښې چې د هوتکو د پاچهۍ مرکز و، تر (۱۱۳۵هـ) کال وروسته چې شاه محمود اصفهان ونیو د ده کشر ورور شاه حسین حکومت کاوه دی عالم ادیب او ادب پال پاچاه و، د ده د پاچهۍ وخت په کندهار کښې په آرامۍ او هوسایۍ تېر شو، د پټې خزانې په وینا چې د ده په دربار کښې لیکل شوي، د ده امر له هراته، فراه او شین ډنډ (سبزوار) څخه نیولې تر غزني او ګومل پورې چلېده او هم یې د شال (کوټې) او پښین سیمې د پنجاب د حدودو تر ډېره اسماعیل خان او ډېرهٔ غازي خان پورې ونیولې همدارنګه د کندهار ځواکونو له خوا د ملتان صوبه تر تهدید لاندې ونیول شوه او د افغاني قواو پر مختګ تر ملتانه ورسېد. دا مهال د هوتکو شهنشاهي د اوسني بلوچستانۍ په ګډون د دجلې له غاړو څخه تر ملتان پورې رسېدلې وه، چې لوېدیځ ته شاه محمود او شاه اشرف ختیځ ته شاه حسین حکومت کاوه. د شاه حسین د پاچهۍ آرامې دورې تر (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳۶م) پورې دوام درلود، همدغه کال د رجب پر (۱۷) نادرافشار د افغانستان د سیمو د نیولو په تکل لښکر راویوست، څکه چې ده په پارس او ګرجستان کښې د افغاني قواو پایڅوړ سره تیت او پرک کړي و، دا مهال یې د کندهار د هوتکي دولت له ماتولو پرته بل کارنه لارده، هغه وو چې نادرشاه د کوچنی اختر د میاشتې پر دویمه له سیستانه راتېر او د شوال پر ۱۸ مه د دلخك او دلارام له لارې د هلمند پرغاړه ګرشك کلا ته راورسېد، د هغه ځای تر نیولو وروسته د کوچنی اختر د میاشتې پر (۱۱)مه له هلمنده راپورېووت او د (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳۶م) کال د ذیقعدې د میاشتې په سرکښې یې د کندهار ټینګه کلا چې هوتکي پایتخت و، کلابنده کړه.

د کندهار زلمی مدافع شاه حسین د نامتو سپه سالار سیدال خان

ناصر په ملاتړ تر یوه کال او څو میاشتو پورې د کندهار ښار په ډېره مېړانه وساته او نادرشاه یې پرې نه ښوو، چې له خپل ډېر غښتلي پوځي ځواک سره کندهار ونیسي.

د (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال د ذیحجې د میاشتې په سر کښې د شاه حسین نظامي مقاومت پای ته ورسېد څکه چې تر هغه دمخه لا د ده زړور سپه سالار سیدال خان د ده له زوی محمد سره د کلات په کلا کښې د نادرافشار لاس ته ور غلی و، او سیدال د نادر په امر ړوند کړای شوي و.

څکه نو شاه حسین نادرشاه ته غاړه کښېښووه، د کندهار له ماتې سره د هوتکو د شاهنشاهۍ ستوری هم ولوېد، ټول افغانستان د نادر افشار لاس ته ورغی د سلطان محمد په وینا شاه حسین تر ۱۵ کالو پاچهۍ وروسته د نادر په امر مازندران ته و شړل شو او همهلته د ۱۱۴۹ هـ کال (ښایي ۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸م وي) د برات د میاشتې پر لسمه د نادري قهر په زهرو له دنیا ولاړ. (وګورئ ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ نومره عکسونه).

د افغانستان په تاریخ کښې د هوتکو د حکمرانۍ دېرش کلنه دوره د خپلواکۍ غورځنګ د راپاریدو له پلوه خورا غوره پېر دی، څکه چې په دغه دوره کښې څوواره پرله پسې په کندهار کښې د داخلي او ملي حکومت بنسټ کښېښوول شو، چې وروسته بیا احمد شاه بابا پر هغه بنسټ د افغاني سلطنت مانۍ ودانه کړه. دې دورې افغان ولس دنیا ته په زړورتوب وروپېژاند، په خپله میرویس غښتلی او منلی شخصیت درلود، د پوهې او پښتنې روزنې په غېږ کښې پالل شوی و، مور یې "تازو" د سلطان ملخي لور عالمه او شاعره میرمن وه، چې پټه خزانه ددې او د میرویس خان د لور "زینبې" پښتو شعرونه راوړي.

سرېېره پر دې د هوتکو په دوره کښې ډېر ادیبان او د تورې او قلم

خاوندان وو، لکه سیدال خان ناصر ستر پښتون سپه سالار، بهادرخان، پیر محمد میاجي او داود خان چې د هغې دورې، هم جنګیالی سالاران او هم پوهیالي عالمان او شاعران وو. د هوتکو په وخت کښې د پټې خزانې کتاب د پښتو د لرغونیو او معاصرو شاعرانو د ژوندانه د پېښنو په اړه د شاه حسین د دربار د منشي محمد هوتك په قلم و لیکل شو، همدارنګه ملابازمحمد توخي، ملايارمحمد هوتك (د ارکان خمسه مولف)، ملايونس توخي، ملا اکبر (په پښتو کښې د جامع الفرایض مولف)، ملازعفران توخی (د سلطان محمد په وینا تره کی او د امیر عبدالرحمن په وینا توخي) د شاه حسین وزیر او د "ګلدستهٔ زعفراني" مولف، الله یار اپریدي د پښتو شاعر او د دیوان خاوند، ریدي خان (د شاه محمود هوتك د فتوحاتو په باب کښې په پښتو ژبه د محمود نامې ناظم)، ملاعادل (په پښتو د محاسن الصلوة مولف) او ملانورمحمد (په پښتو د نافع المسلمین مولف) د هوتکي عصر شاعران او مولفان وو.

شاه حسین د کندهار ښار په نارنج شاهي مانۍ کښې چې کندوالې يې تراوسه شته ادبي جرګې درلودې عالمان او ژبور ادیبان یې پالل، میان عبدالحکیم کاکړ (مشهور په کاکاصاحب چې د اوسني بلوچستان په چتیالی کښې ښخ دی) د همدغه عصر له نومیالو روحانیونو او صوفیانو څخه و چې په نقشبندیه طریقه کښې د خپل وخت له اقطابو څخه ګڼل کېږي.

هوتکیان:

۱ - میرویس خان د ښالم خان زوی (۱۱۱۹ - ۱۱۲۷ هـ)

۲ - عبدالعزیز د ښالم خان زوی (۱۱۲۷ - ۱۱۲۹ هـ)

* ۳ - شاه محمود د میرویس زوی (۱۱۲۹ - ۱۱۳۷ هـ)

* ۴ - شاه اشرف د عبدالعزیز زوی (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ هـ)

* ۵ - شاه حسین د میرویس زوی (۱۱۳۵ - ۱۱۵۰ هـ)

اخخونه:

مخزن افغانی - تذکرة الابرار - جغرافیاي تاریخي ایران - معجم البلدان - طبقات ناصری - حیات افغانی - ماثرالامراء - منتخب اللباب ۲ ټوکه - تاریخ افغانستان د ملیسون تالیف - تتمة البیان - سرجان ملکم - پټه خزانه - روضةالصفای ناصری - تاریخ افغانستان د علی قلی میرزا - تاریخ نظامي ایران لومړی ټوك - تاریخ ایران د سرپرسي سایکس - نادرنامه (قلمي) - سیرالمتأخرین - مجمع التواریخ - میرویس بابا د کابل چاپ - تاریخ کرمان خورشید جهان - تاریخ سلطانی - صولت افغانی - د صفویانو سقوط او پرپارس باندې د افغانانو سلطه د لوکهارت انګلیس تالیف ۱۹۵۸ م - د محمد علی حزین د احوال تذکره - بدایع الوقایع.

سدوزیان

(۱۱۶۰ - ۱۲۵۸هـ)

دمخه مو ولوستل چې نادرشاه د امام قلي افشار زوی (۱۱۴۸هـ - ۱۷۳۵م) له ایرانه راغی د هوتکو پاچهي او په هرات کښې یې د ابدالیانو حکمراني ړنګه کړه او په تېره بیا د کندهار په نیولو یې د هوتکو پاچاهي بیخي ختمه کړه.

نادرشاه د کندهار د زاړه ښار د کلابندۍ په وخت کښې د کندهار د اوسني ښار لوېدیځ خوا ته پر نمناکو ځمکو د "نادرآباد" په نامه یو ښار ودان کئ او په هغه کښې یې پر (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال په خپل نامه سکه ووهله زوړ ښار یې تر نیولو وروسته ونړاوه چې تر اوسه هماغسې ویجاړ پاتې دی. نادر پر همهغه کال د افغانستان شمالي ولایتونه له بدخشانه تر بلخ، میمنې او آمو سینده د خپل زوی رضا قلي په واسطه ونیول. د کندهار تر نیولو وروسته یې د سلطان محمود او بابر سیاست و چلاوه، له افغاني مشرانو سره یې نرمه لار غوره کړه عبدالغني خان الکوزی یې د هرات د ابدالیو قبیلو د مشر په توګه و پېژاند او پیر محمد خان هروي ته یې د بلوڅو او خاران حکومت ورکئ حاجي اسماعیل الکوزی یې د هرات د اسفزار حاکم وټاکه او اشرف خان غلجي ته یې د کلات حکومت وسپاره ده نېژدې

ځلوښنت زره افغان زړور سپاهیان د نور محمد خان غلجي په مشرۍ چې لقب یې "میرافغان" و، په خپل لښکر کښې واخیستل او د سیاسي ځیرکۍ له امله یې پر خپلو افغاني عسکرو بشپړ باور وکئ، نادرشاه د زمان خان ابدالي زوی احمدخان او ذوالفقار خان چې په کندهار کښې د شاه حسین هوتك په امر بندیان وو، ونازول او په مازندران کښې یې جاګیر او تنخا ورته وټاکله (۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸ م).

نادرشاه بې له ځنډه د کابل خواته لاړ، د غلجیو کلات یې ونیو او خپل لښکر یې غزني او کابل ته واستاوه، دا مهال د کابل حکمران د ډهلي د دربار له خوا ناصرخان یو غښتلی، زړور او د خلکو خوښ سړی و، خو دا چې ډهلي دربار یې ملاتړ نه کاوه او تنخا یې هم نه ورکوله ځکه یې ځان ټینګ هم نه کړای شو، خو سره له هغه ناصرخان د شرزه خان او نورو افغاني قبیلو په مرسته کابل ساته، رحیمداد خان کوټوال په ښار کښې کلابند و، چې په پای کښې نادرشاه د کابل ښار کلاوې وړانې او ویې نیولې (۱۱۵۱هـ) د نادر زوی د بامیان، ضحاك او د هندوکش د لمنو د نورو کلاو نیولو ته مخه وکړه د کابل او پېښور د لاړې خانان عباس خان او سعدالله خان هم نادر ونیول، خو ناصرخان د کابل او پېښور تر منځ افغاني قبایل د نادر پر وړاندې جنګ ته چمتو کړل او د نادر دزوی شهزاده نصرالله له لښکر سره ونښت ناصر خان په یوه جګړه کښې تپې او ونیول شو، خو نادرشاه هغه بیا د کابل او پېښور په حکمرانۍ وګماره او په خپله ده د ایران او افغان په تازه دمه لښکر پېښور ونیو، لاهور او ډهلي پورې پر مخ ولاړ (۱۱۵۲هـ - ۱۷۳۹م).

نادرشاه د ډهلي ترېولوژنې، چور او چپاو وروسته د انګریزي، اووه اتیانیم ملیونو پونډو په اندازه شتمني او جواهرو له شاه جهاني تخت طاوس سره پېښور ته راوړل (۱۱۵۲ هـ) خو چې تراټك راپورې ووت له یوسفزیو سره

ونښت او په ډېره بېړه د خيبر تر درې راتېر شو چې تر کابل پورې سيمې يې خپلې کړې. تر هغه وروسته د کابل له جنوبي لارې د کورم، بنگښ، ډېره جاتو او سند خوا ته ولاړ د سند د سيند ټولې لوېديزې ځمکې يې ونيولې او د بولان د درې له لارې کندهار او هرات ته ولاړ، پر (۱۱۵۳هـ) کال يې د خپلو فتوحاتو جشن چې له ماوراءالنهر او خوارزم څخه نيولې د سند تر سيند، دجله، فرات او سيحون پورې رسېدل، په مشهد کښې جوړ کئ د (۱۱۵۴هـ - ۱۷۴۱م) کال په شاوخوا کښې يې احمد خان ابدالي له مازندران څخه را وغوښت او د ابدالي لښکر په مشر يې خپل همرکاب وټاکه. احمد خان شپږ کاله له نادر شاه سره په حضر او سفر کښې د جهاندارۍ په چارو کښې تجربه وکړه او داغستان او ايروان ته يې د نادرشاه په جنگي سفرو کښې خپل جنگي رشادتونه وښوول، تر دې حده يې د نادر ځانگړې پاملرنه ځان ته واړوله چې نادر به تر ځان وروسته پر ده باندې د پاچاهۍ مقام د نيولو زيرى کاوه.

نادر شاه تر زياتو فتوحاتو وروسته د مزاج اوښتلو له امله له خپل طبيعي حالته ووت، د خپلو شاوخوا خلکو په وينو تويولو او وژلو يې لاس پورې کئ چې د ده خپل نژدې درباري خلك ځيني وبېرېدل او د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د دريېمې خور (جمادى الاخرى) پر ۱۱ مه د يکشنبې پر شپه د خبوشان په فتح آباد کښې د محمد خان قجر، موسى افشار، خوجه بيگ افشار او صالح قرتلوي له خوا د نورو اويا تنو دربار په خوښه ووژل شو.

نادرافشار يو زړور، هوښيار او خونکار سړی و، د ده سياست په افغانستان کښې له قهر او ناز سره گډ و، ده د هرات د ابداليانو ملي مشرتوب له بېخه ويوست او بيا يې په کندهار کښې د هوتکو پاچاهي هم له منځه يووړه، د دغو دواړو ټبرو مشران چې په افغانستان کښې يې د

خپلواکۍ بېرغ جگ ساته، د ده له لاسه ژوبل مړه او برباد شول، خو له دغه قهر او ناز سره سره يې په ټول افغانستان کښې د نوموړيو قبيلو له پاتې مشرانو سره جوړ شو، ويې نازول او ډېر افغاني زړور زلميان يې په خپل لښکر کښې د افغاني سالارانو په قيادت واخيستل او ويې پالل.

که له يوې خوا نادرشاه د افغاني ملي حکومت په هرات او کندهار کښې رنگ کړ (چې د کندهار د زاړه ښار کنډوالې تر اوسه د ده د ورانکاريو نښې دي) نو له بلې خوا به د احمدخان ابدالي غونډې ميړه پالنه چې تر ده وروسته يې په کندهار کښې بيا د افغاني لويې پاچهۍ خښته کښېښووه هم د ده له ښو يادگارو څخه وگڼل شي.

د نادرشاه تر وژلو وروسته احمدخان ابدالي او نورمحمدخان ميرافغان د افغان او ازبکو سپايانو په مرسته د نادرشاه حرم د ياغي لښکريانو له چور او چپاو څخه وژغوره، چې د دغه خدمت په بدل کښې د نادر د حرم له خوا د "کوه نور" مشهور الماس چې په هند کښې له افغاني لوديانو څخه بابر او د هغه کورنۍ ته پاتې شوی او د ډهلي تر نيولو وروسته د نادرشاه لاس ته ورغلي وو، ورکړل شو او ټولو افغاني قواو هرات ته مخه کړه، د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د درجب پر مياشت کندهار ته ورسېدل، افغاني مشرانو ژر تر ژره د نادرآباد نوې کلا ته نژدې د شيرسرخ پر هديره ملي جرگه جوړه کړه چې په هغې کښې د افغاني مشهورو قبيلو مشرانو لکه نورمحمدخان مير افغان د غلجيو مشر، محبت خان د پوپلزيو مشر، موسى خان د ساکزيو مشر، نصرالله خان د نورزيو مشر، او حاجي جمال خان د بارکزيو مشر گډون کړی و.

دې ملي جرگې له شوره ډکې اته غونډې وکړې، خو د قبيلو مشرانو ونه شو کړای چې يو د بل حکمراني پر ځان ومني، نورمحمدخان ميرافغان

د مشرتابه، تجربې او نفوذ له پلوه د دغه کار وړ ښکارېده، خو ځنګه چې د تند مزاج خاوند و، ونه ټاکل شو، دويم سړی چې حاجي جمال ؤ، هم دومره پوخ، متين او د نفوذ څښتن ؤ، چې نور مشران دده له راتلونکي استبداد، قدرت او استيلا څخه ډارېدل. ټولو د پاچاهی له پاره داسې سړی لټاوه چې د افغاني آزاد مزاج، ملي ديموکراسۍ و قوي جرګې له اصولو سره يې سمون له لاری په راتلونکي کښې يې پر دوی په استبداد او زور حکومت نه کولای او په عين وخت کښې د غښتلي او قوي قبيلې خاوند هم نه وای.

د دې لويې تاريخي جرګې په نهمه غونډه کښې د ټولو خلکو سترګې احمدخان ابدالي ته واوښتلې چې " ۲۵ " کلن نوښتګر، زغمونکي پوه او ازميلی زلمی و، چې هم يې قبيله کوچنۍ وه "سدوزي ډېر لږ وو" او پښتنو مشرانو دا باور درلود چې دا کشر زلمی پر دوی په استبداد او شدت حکومت نه شي کولای ځکه يې نو دی په پاچاهۍ ومانه، او د دې ښه انتخاب په سبب يې د افغانانو له لاسه وتلی لرغونی برم و پرتم بيا را ژوندی کړ.

په دې وخت کښې صابرشاه نومي يو ملنګ د استاد لايخوار کابلي زوی چې د شيرسرخ په هديره کښې اوسيد، له خپلې کوډلې راووت، او هديرې ته نژدې له کروندې يې څو غنم وړی پرې او د دغه نوي انتخاب شوي زلمي پاچا په پګړۍ کښې يې د "خول " په توګه وتومبل، دا د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د رجب (جولای) پر مياشت پېښه شوه).

احمد شاه بابا

احمدشاه ابدالي د هرات د حکمران زمان خان (چې دمخه يې يادونه وشوه) زوی، په خټه ابدالي سدوزی په (۱۱۳۵هـ ۱۷۲۲م) کال د زرغونې نومې مېرمنې له نسه چې په خټه الکوزۍ وه، په ملتان يا هرات کښې وزيږېد، سره له دې چې د سن له مخې کشر ؤ، خو د خپل سلطنت په وختو کښې يې افغانستان ته لوی خدمت وکړ، چې په همدې سبب د افغانستان خلکو ورته د "بابا" لقب ورکړ. ده پر خپل مهر چې طاوسي شکل ئې درلود دا جمله ليکلې وه:

"الحکم لله يافتاح - احمد شاه در دران" د "دراني" کلمه که څه هم پخوا په تاريخو کښې ځرګنده استعمالېده، خو تر هغه وروسته يې بېخي د "ابدالي" کلمې ځای ونيو چې تر اوسه ټول ابداليان ځانونه "دراني" بولي.

احمدشاه په افغانستان کښې اداري، لښکري، مالي او مدني تشکيلات تاسيس او وزيران يې وټاکل، چې اشرف الوزراء بګی خان باميزی مشهور په شاه وليخان د ده سر وزير ؤ او په (۱۱۷۴هـ ۱۷۶۰م)کال يې د "احمد شاهي ښار" په نامه د کندهار د اوسني ښار بنسټ کښېښوو، پر (۱۱۶۶هـ) کال يې د کابل جنګي حصار ودان او هم يې د هندوکش په شمال کښې د تاشقرغان ښار جوړ کړ او په سند کښې يې د حيدرآباد ښار د بنسټ

ډېره کېښوده (۱۱۸۲هـ). په کندهار، مشهد، اټک، ډهلي، روهيلکنډ، پېښور، ټټه، ډېره غازيخان، کشمير، کابل، ملتان او هرات کښې يې په خپل نامه سکه ووهله، د ده سرو زرو، سپينو زرو او مسو د احمدشاهي دولت رسمي نښان (دوه څوکې توره، د غنمو وږی او ستوري) کېندل شوی. او پر ځينو سکو دا بيت هم ؤ:

حکم شد از قادر بيچون باحمد پادشاه
سکه زن برسيم و زر از پشت ماهی تا بماه

احمد شاه په منځني توګه يو لك عسکر ساتل او له پنجاب، کشمير او سنده نيولې د آمو تر سيند، مشهد او بحيرۀ عرب پورې د ده د هېواد ټول عايدات (۳۱) مليونو روپيو ته رسيدل، خو جنګي ولجې، خزانې او نور زيات ثروتونه چې د هند په جګړو کښې لاس ته ورتله له دغه شمېره بېل دي.

ده د خپلوپاچاهۍ پر مهال دغه جګړه ييز سفرونه بشپړ کړي دي.

د احمدشاه بابا جګړه ييز سفرونه

۱- د (۱۱٦۰هـ -۱۷۴۷م) کال په پای کښې يې غزني، کابل او پېښور ونيو او په کابل او پېښور کښې يې (تيموري او نادري پخوانی حاکم) ناصرخان مات کئ، عبدالصمد خان مومندزی د اشنغر يو مشر له احمد شاهي لښکر سره يو ځای شو. احمد شاهي سپه سالار سردار جهانخان، ناصر خان د اټك هاخوا ته وخغلاوه او په خپله احمدشاه کندهار ته ولاړ.

۲- پر (۱۱٦۱هـ - ۱۷۴۸م) کال له دېرشو زرو پليو او سپرو سره له کندهاره راووت او د کابل او پېښور له لارې د اټك او جيلم غاړو ته ورسيد. د لاهور حمکران شهنوازخان د وزيرالممالك قمرالدينخان په واسطه له ډهلي څخه مرسته وغوښتله، او د چناب د سيند پر غاړه له احمد شاهي لښکر سره مخامخ شو، خو د جنګ له ميدانه وتښتېد او احمدشاه لاهور ونيو، تر هغه وروسته يې ډهلي ونيو، د محمد شاه لښکر يې مات او د ربيع الاول پر ۱۳مه ۱۱٦۱ د سرهند ښار ته ننوت.

د ۱۱٦۱هـ کال د لومړي خور پر ۲۲ مه د جمعې پر ورځ تر مالوپور په جګړه کښې وزيرالممالك قمرالدين خان ووژل شو، څکه نو د ډهلي ګورګاني پاچا محمدشاه د لاهور ولايت د هغه خلف مېرمنو معين الملك ته وسپاره، احمد شاه له ډهلي دولت سره روغه وکړه، د سند سيند يې د دوو هېوادو تر منځ بريد وټاکه او د پېښور - کابل له لارې ببرته کندهار ته راغی.

۳- پر ۱۱٦۲هـ د کابل او پېښور له لارې لاهور ته لاړ، د لاهور له حکمران مېرمنو معين الملك سره يې هم روغه وکړه، د سيالکوټ، ګجرات، پنجاب د اورنګ آباد او امرتسر ماليات يې د مېرمنو پر غاړه کښېښووه چې

هر کال به یې احمد شاهي اعلی دیوان ته رسوي، کندهار ته بېرته د رسېدو پر وخت یې د قبیلو ځینې مشران لکه: نورمحمد خان میرافغان غلجي، ګدوخان او محبت خان پوپلزی چې د ده پر خلاف یې دسیسه جوړه کړې وه ووژل.

۴ - پر ۱۱۶۳ هـ ۱۷۴۹م کال هرات ته ولاړ هغه ښار یې تر څلورو میاشتو کلابندۍ وروسته له امیر عالم خان څخه ونیو او د سردار جهان خان پوپلزي په مشرۍ یې پېنځه زره سپاره تر بت جام ته ولېږل، هرات یې درویش علي خان هزاره ته وسپاره او په خپله مشهد ته لاړ، هغه ښار یې تر څلورو میاشتو کلابندۍ وروسته د نادرشاه لمسی شهرخ میرزا ته ورکړ او په خپله د نیشاپور خوا ته ولاړ، خو چې د نیشاپور حاکم عباس قلي خان بیات مقاومت وکړ او له بلې خوا د ژمي سخت موسم راغی، نو احمدشاه د هرات له لارې کندهار ته راوګرځېد.

۵- د بلوچستان سفر: د احمد شاه "بابا" په وخت کښې د کلات حکمران او د براهوی خان د نادرشاه له خوا د میرعبدالله زوی میرمحبت خان ؤ، خو بلوڅان چې د هغه د کشر ورور امیر نصیر خان پر خوا وو او د احمد شاه حضور ته یې عرض کړی ؤ، نو ځکه پر ۱۱۶۳ هـ کال چې احمدشاه د خراسان له سفره راوګرځېد، سمدستي یې له کندهاره د بلوڅو کلا ته مخه وکړه، په دغه وخت کښې میرنصیرخان د سند په خدا آباد کښې میا نورمحمد کلهوره ته ناست ؤ، مور یې بي بي مریمه په کندهار کښې وه او دواړو شاهي مرسته غوښتله.

احمد شاه مستنګ ته تر رسېدو وروسته کلات ته رهي شو، میر محبت خان حاجي رحیم خان بابي له قرآنکریم سره د احمدشاه حضور ته شفیع واستاوه، احمدشاه هم د سمدستي له پاره د کلات خاني میرمحبت خان

ته پرېښووه بېرته کندهار ته راغی. نوموړي خان خپله یوه خور چې بي بي میرګوهر نومیده د آخون محمد حیات په وسیله په غزني کښې د احمدشاه حضور ته واستوله او هغه هم واده کړه. څو میاشتې وروسته د بلوڅو د خانۍ د ستونزې د هوارۍ له پاره د هغې سیمې ټول نومیالي سرداران کندهار ته د احمدشاه حضور ته راوغوښتل شول، میر نصیر خان هم له خپلې مور سره هلته و چې په پای کښې احمدشاه، میر محبت خان د طهماسپ خان په لاس بندي او میر نصیرخان یې د کلات په خانۍ وګماره (۱۱۶۴).

خو میر نصیر خان په کلات کښې د خپلسرۍ بیرغ اوچت کړ. هغه ؤ، چې د بلوڅو د قبیلو یوې برخې په کندهار کښې د احمد شاه حضور ته استغاثې وکړې، احمدشاه چې دا خبر واورېد ژر وخوځېد او کلات یې دوولس ورځې کلابند کړ، خو د جنګ او وینو تویولو امر یې و، نه کړ، په پای کښې نصیر خان د آخون محمد حیات او وزیر شاه ولي خان په واسطه د احمدشاه حضور ته ورسېد او وبخښل شو چې تر دې وروسته یې په احمد شاهي لښکر کښېو کښې ګډون کاوه.

٦ - په ۱۱۶۴هـ کال بیا احمدشاه له خپل لښکر سره د هرات له لارې پر نیشاپور حمله وکړه، د نیشاپور کلا یې په لویو توپو وویشته او ویې نیوله، د هغه ځای حکومت یې بېرته عباس قلي خان بیات ته چې تسلیم شوی و، وسپاره. احمدشاه د خراسان شاوخوا ونیول. د مشهد له حمکران شاهرخ میرزا سره یې په دې شرط روغه وکړه چې سکه او خطبه به د ده په نامه وي او د جام، باخرز، تربت، خواف او تر شیرازه ولایتونو احمدشاه ته وسپاري، تر هغه وروسته شاهرخ خپله سکه په دې بیت کښلې کړه:

یافت از الطاف احمد پادشاه   شاهرخ بر تخت شاهی تکیه گاه

احمد شاه له مشهده هرات ته راغی او وزیر شاه ولي خان یې مرو،

میمنه، اندخوی، بلخ، بامیان او بدخشان ته واستاوه، نوموړي وزیر د افغانستان ټول شمالي ولایتونه د هېواد په مرکز پورې وتړل.

۷ - پر ۱۱۶۵هـ ۱۷۵۱م کال د پنجاب د نیولو له پاره لاهور ته ولاړ. مېرمنو معین الملك تر ځلور میاشتو پورې مقابله وکړه، خو تر هغه وروسته تسلیم شو او احمد شاه دی د هغه ځای حاکم په توګه ویېژاند.

په دغه سفر کې د احمد شاه له حضوره (ایشیك آقاسی) شاغاسي عبدالله خان د کشمیر نیولو ته وګمارل شو او هغه هم ونیو، خواجه عبدالله کوچك يې د کشمیر حاکم او سکجیون هندو يې د هغه ځای مستوفي وټاکه، قلندر خان پښتون يې د ډهلي دربار ته سفیر واستاوه او ګورګاني احمد شاه ومنله چې پنجاب، سند او کشمیر دې د احمد شاهي هېواد برخه وي.

احمد شاه د پنجاب، ملتان او کشمیر د چارو تر سمون وروسته د سند د سیند ښۍ غاړې ته راپورې ووت، بنو او کابل ته راغی او له دې ځایه بېرته کندهار ته ولاړ.

۸ - د ۱۱۶۷هـ کال په سر کښې احمدشاه سند ته یو سفر وکئ، چې شرح به يې وروسته راشي، خو د همدغه کال په منځ کښې له کندهاره هرات ته ولاړ او د خراسان تر نیولو وروسته يې مشهد کلابند کئ، د نادرشاه لمسي شاهرخ میرزا د ده اطاعت ته غاړه کښېښووه، احمدشاه د ړانده شاهرخ نیابت نورمحمد خان افغان ته وسپاره، جام، باخرز، خاف، تربت او تر شېرازه يې په هرات پورې وتړل او شاه پسند خان يې د شاهرود بسطام او سبز وار د نیولو له پاره واستاوه.

تر هغه وروسته، عباس قلي خان بیات په نیشاپور کښې کلابند او غاړې ایښودو ته اړکړ او بیا يې هم دی د نېشاپور په حکومت وګماره، د هغې طایفې ځو کورنۍ يې غزني او کابل ته ولېږلې او په ۱۱۶۸هـ کال بېرته

کندهار ته وګرځېد.

۹- پر ۱۱۶۷هـ چې مېرمنو معین الملك مړ شو، احمد شاه د هغه زوی میر مومن د لاهور حکمران وټاکه. خو دی چې کوچنی ؤ، نو د خپلې مور مغلانې بیګم په لاربښوونه يې حکومت کاوه. په دې وخت د مغلانې بیګم او امیرانو تر منځ اختلاف پېښ شو، د نواب عبدالصمد خان زوی خواجه عبدالله خان نوموړې میرمن بندي کړه او له احمد شاهي حضوره يې د لاهور د حکمران مقام وغوښت. احمدشاه د جهان خان سپه سالار ورور امان خان پوپلزی د لاهور د چارو د سمون له پاره ور واستاوه، خو هغه څه و نه شو کړای او پر (۱۱۷۰هـ) کال آدینه بیګ د ډهلي له لښکر سره لاهور ونیو او پر کال يې دېرش لکه روپۍ ډهلي ته ورکولې.

دا وخت په کشمیر کښې سکجیون هندو هم د احمدشاه له اطاعته سر وغړاوه او افغاني حکمران خواجه کوچك يې وواژه، د ډهلي په لمسانه يې د کشمیر حکمراني ونیوله، همهغه وو چې احمدشاه له کندهاره لاهور ته ولاړ او د هغه سیمو تر نیوو وروسته يې نورالدین خان بامیزی کشمیر ته واستاوه هغه سکجیون ونیو او کشمیر يې بېرته په افغاني هېواد پورې وتاړه.

احمد شاه له لاهوره ډهلي ته مخه وکړه او په کرنال کښې يې د اصالت خان یوسفزي زوی نواب نجیب الدوله مخې ته راغی، د (۱۱۷۰هـ) کال د درېیمې خور (جمادي الاولی) پر ۷ مه د جمعې په ورځ ډهلي ته ننوت، دویم عالمګیر يې د ډهلي پر تخت کښېناوه او د هغه د ورور شهزاده عزیزالدین لور يې شهزاده تیمور ته وکړه د ډهلي د وزارت چارې يې د قمرالدین خان زوی نظام الدوله ته وسپارلې او نواب نجیب الدوله يې د هند سپه سالار وټاکه. احمدشاه د ډهلي د شاوخوا تر نیولو او د هغه ځای د یاغیانو تر وهلو وروسته عبدالصمد خان اشنغری مهمندزي د سر هند حاکم،

سرفراز خان يې د دوآبه ستلج او بياه حاکم، شجاع خان ابدالي يې د ملتان حاکم او شهزاده تيمور يې تر سند او تته پورې د لاهور حاکم وټاکه. سپه سالار جهان خان يې د سکانو مخنيوي ته وګماره، بلند خان سدوزی ته يې د کشمير حکومت وسپاره او د (۱۱۷۰هـ - ۱۷۵٦م) کال په پای کښې کندهار ته را وګرځېد.

۱۰ - د پاني پت غزا:

احمد شاه چې پر (۱۱۷۰هـ) کال له هنده را وګرځېد په پنجاب کښې نوې فتنې پيدا شوې او د فيروز جنګ زوی غازي الدين خان او آدينه بيګ پورته شول.

سيکانو هم په پنجاب کښې قوت وموند او د لوېديځ له خوا هم د مرهټه لويو قوتو د ډهلي پاچاهي ګواښله او پنجاب يې هم ونيو، چې شهزاده تيمور او سپه سالار جهان خان د دغو ټولو ځواکو د ګواښ له مخنيوي څخه عاجز شول، دا مهال د هند اسلامي مشرانو او د ډهلي اميرانو احمدشاه راوباله چې د هند د اسلامي پاچاهۍ د ساتلو او ژغورلو له پاره هند ته راشي. امام الهند شاه ولي الله دهلوي هم د احمدشاه حضور ته ليکونه واستول او دی يې هند ته وباله، ځکه نو احمدشاه له کندهاره پر (۱۱۷۱هـ) کال د بلوڅو کلات ته خوځېد او هلته يې نصير خان چې خپل سری شوی و د روغې جوړې له لارې تسليمېدو ته اړويست. بيا نو د کندهار له ډېرشو زرو او د بلوڅو له لسو زرو عسکرو سره د نصير خان او سراوان جاله وان د سردار مير عبدالنبي د ورور مير عبد الکريم او نورو په مشرۍ د بولان له درې څخه تير (۱۱۷۲هـ) او د سند د سيند غاړو ته ورسېد، له هغه ځايه د لاهور خوا ته وخوځيد او سارنپور ته ولاړ.

هلته د هند د پښتنو ستر مشران لکه سپه سالار نجيب الدوله، سعدالله خان روهيله، حافظ الملك رحمت خان او د هغه زوی عنايت خان، دوندي خان او قطب خان له لسو زرو تنو لښکر سره د احمدشاه حضور ته راغلل. دا وخت د احمدشاه ټول لښکر چې په هغه کښې د کندهار، پېښور، بلوڅو او د هند د افغان غازيان راغونډ شوي وو، شپېتو زرو پليو او سپرو ته رسېده چې توپخانه هم ور سره وه.

احمد شاهي لښکرو له هندوانو او سيکانو سره تر ډېرو جګړو وروسته "چې دښمنانو ته يې ډېرې ماتې ورکړې" وروستنۍ ټاکونکې جګړه د پاني پت پر ډګر له لسو لکو مرهټانو او هندوانو سره وکړه او په دې جګړه کښې يې د دښمن په زرو زرو جګړن (دوه لکه) کسان تر تېغ تېر کړل، د (۱۱۷۴هـ ۱۷٦۰م) کال د څلورمې خور (جمادی الاخری) په شپږمه نېټه يې لويه سوبه (فتح) په برخه شوه، چې د دې سترې غزا جنګي ولجې او غنايم (۵۰) زره آسان، دوه لکه غوايي، پنځه سوه پيلان، څو زره اوښان او ۲۲ زره بنديان لاس ته ورغلل، چې له يوه ابراهيم نومي پرته يې نور ټول وبخښل شول.

احمدشاه د پاني پت تر ټولو لويې سوبې او له مرهټانو څخه د هند د مسلمانانو تر ژغورلو وروسته د دويم عالمګير زوی شاه عالم په ډهلي کښې پاچا او ميرزا جوان بخت زوی يې ور نايب السلطنه کی، نواب شجاع الدوله يې د فرزندخان او رستم هند په لقب وزير اعظم او پښتون نواب نجيب الدوله يې سپه سالار وټاکه د پنجاب حکومت يې زين خان مومند ته ورکړ، په خپله کندهار ته راغی او شهزاده تيمور يې د هرات په حکمرانۍ ولېږه.

۱۱ - د سیکانو ترټل:

هغه وخت چې احمدشاه د پاني پت تر سوبې وروسته کندهار ته راوګرځېد په پنجاب کښې جیسا سنګهه د بغاوت بیرغ پورته کړ، چې د رنجیت نیکه چهرت سنګهه او الاجت هم په دې بغاوت کښې لاس درلود د پنجاب نایب الحکومه زین خان یې کلابند کړ.

احمدشاه د دې شخړې د مخنیوي له پاره د (۱۱۷۵هـ۱۷۶۳م) کال په لومړۍ نیمایي کښې لاهور ته ولاړ، په ۴۸ ساعته جګړه کښې یې د امرتسر خوا ته ۱۳۵ میله واټن وواهه او په "روهي" کښې د سیکانو له دوه سوه زریز لښکر سره مخامخ شو، د ۱۱۷۵هـ کال د رجب د ۱۱ مې نېټې په جګړه کښې یې د شلو زرو سکانو په شاوخوا کښې ووژل او مات یې کړل. د پتیالي او سرهند حکومت یې امېر سنګهه ته ورکړ او د ۱۱۷۵هـ کال د برات تر ۷ مې پورې لاهور ته بریالی را وګرځېد، نورالدین خان بامیزی یې کشمیر ته واستاوه، هغه یاغي مستوفي سکجیون بندي کړ او کشمیر یې بیا ونیو.

احمدشاه تر ۱۱۷۷ هـ کال پورې د پنجاب د چارو په سمون اخته و او د ملتان ډېره اسمعیل خان له لارې ګومل او غزني ته راغی، خو په دغه سفر کښې سختې ګرمۍ ناروغ کړ.

۱۲- بخاراته تلګ:

پر ۱۱۸۱هـ کال وزیر شاه ولي خان له شپږو زرو سپرو سره له کندهاره بلخ او بدخشان ته واستول شو.

د بخارا حکمران شاه مراد بې چې د افغانستان په شمالي سیمو کښې یې یاغیان پارول، ځکه نو پر همدغه کال په خپله احمدشاه د هرات له

لارې میمنه، اندخود، بلخ او شبرغان تصفیه کړل، د بخارا پاچا د آمو په شمال قرشي کښې لښکر راغونډ کړی و، خو احمدشاه د بخارا له مسلمان لښکر سره جګړه له خپل شان سره وړ ونه بلله؛ د بخارا له پاچا سره یې روغه وکړه، او آمو سیند یې د دواړو هېوادو برید وټاکه.

په دغه سفر کښې وزیر شاه ولي خان د جوزجان له فیض آباد څخه خرقه شریفه کندهار ته راوړه چې تر اوسه په دغه ښار کښې ده.

۱۳ - خراسان ته تلګ:

څه مهال وړاندې د احمدشاه له خوا د نادرشاه ړوند لمسي شاهرخ میرزا د خراسان پاچا ټاکلی شوی او د احمدشاه تر شاهنشاهۍ لاندې و، خو دا چې د ۱۱۸۳هـ په شاوخوا کښې د شاهرخ زلمی زوی نصرالله میرزا او د تون او طبس حاکم علي مردان خان خپل سري شوي وو او د فارس پاچا کریم خان زند دربار ته یې رجوع هم کړې وه ځکه نو د ۱۱۸۴هـ کال په پای کښې احمدشاه له کندهاره هرات او مشهد ته ولاړ په دغه سفر کښې د بلوڅو پاچا نصیرخان چې د احمدشاهي دربار تابع و له شلو زرو تنو سره د خراسان په جګړو کښې ښې کارنامې وکړې او د ترشیز په کلا کښې یې علي مردان مات کړ، چې د دې خدمتو په مقابل کښې د احمدشاه له حضوره د ډېرهٔ غازیخان د داجل او هرند سیمې او د بلوڅو ولجې هم ده ته وبخښلې شوې.

خو احمدشاه د مشهد تر لنډې کلا بندۍ وروسته د نصرالله میرزا عذر ومانه او د شاهرخ لور ګوهر شاده یې شهزاده تیمور ته وکړه او نصر الله میرزا ته یې د "فرزندخاني" لقب ورکړ د خراسان پاچاهي یې شاهرخ ته وبخښله او ۱۱۸۴هـ کال د صفرې پر ۸ مه د هرات له لارې کندهار ته راغی.

احمد شاه او سندهـ

پر (١١٦٠هـ) کال چې نادر شاه افشار ووژل شو، احمد شاه ابدالي په کندهار کښې د افغانستان په پاچاهۍ وټاکل شو، په سندهـ کښې میان نور محمد کلهوره د نادري تر امر لاندې اسیر ؤ، پر (١١٦١هـ) - (١٧٤٨م) کال احمد شاه هند ته سفر وکئ. ده په سندهـ کښې د میان نور محمد کلهوره امارت په رسمیت وپېژاند او هغه ته يې د "شاهنواز خان" لقب ورکئ. هغه هم د کندهار دربار ته د کالنیو مالیو دور کړې ژمنه وکړه.

خو چې وروسته میا نور محمد د خراج په ورکړه کښې سستي وکړه احمد شاه یو فرمان ور واستاوه او په هغه کښې يې د مالیو ورکړه وغوښته چې "خایف" سندهي د هغه فرمان مضمون د احمد شاه له خولې د "نامهٔ نغز" په دې بیت کښې داسې ځای کړی دی:

رساندی تو گر گنج درباج ما   شدي ایمن از تاب تا راج ما

دا فرمان چې د سندهـ دربار ته ورسېد، میان نور محمد د اطلس، کمخاب، دیبا او وریښمو د کالیو او قرنفل، مشك، عود او عنبر قیمتداره سوغاتونه د یوې درې کسیزې جرګې په لاس د بهای خان کلهوره په مشرۍ د کندهار دربار ته واستول او وې ویل:

سلامی رسانش بعجز ونیاز   که ای شاه افغان گردن فراز
منم بندهٔ تاجدار تو ام   به فرمانبرداري نامراد تو ام
من ازلطف تو چشم دارم بهي   بر شاه من میکنم آگهی

دا سفارتي جرګه چې احمد شاهي دربار ته ورسېده د دواړه دربارو دوستانه اړیکې؛ تر پخوا لا ښه شول او د شیخ محمد مرید قانوګو زوی شیخ محمد محفوظ سر خوش د سندهـ دربار له خوا کندهار او کابل ته د وکیل په توګه وټاکل شو، چې تر ١١٦٨هـ کال پورې په کابل کښې و. خو سره له دې هم هغه مالیې چې د ورکړې وعده يې شوې وه له سنده کندهار دربار ته راونه رسېدې، ځکه نو احمدشاه د سردار جهان خان سپه سالار په مشرۍ د هند د سفر له پاره یو لښکر چمتو کئ، چې پر (١١٦٦هـ ١٧٥٣م) کال په سندهـ کې سپه سالار د ورتلو اوازه ګډه شوه، خو د همغه کال په پای څرګنده شوه چې په خپله پاچا هم د سندهـ خوا ته رهي شوي دی.

د (١١٦٧هـ کال د محرمې پر څلورمه - ١٧٥٣م د نومبر پر لومړۍ نېټه) احمد شاه د محمد آبادْ شګې (ریګستان) ته رسېدلی و، د سندهـ دربار په ډېره بېړه دیوان ګدومل د سفیر په توګه دده حضور ته واستاوه، چې د میان نور محمد د اطاعت او انقیاد خبر وروړي او په وروستۍ هڅې د احمد شاه د پرمختګ مخه ونیسي.

ګد ومل سکهرپل ته نژدې شاهي لښکرګاه ته ورسېد، خو تر دوو ورځو پورې يې پاچا و نه لیدلای شو، څو چې شاهي موکب نوښار ته راغی هلته ګدومل د پاچا حضور ته ورغی او د پاچا راضي کولو کښې يې ډېر زیات زیار ویوست. وایي چې احمد شاه ډېر غضبناك و، خو ګدومل هم هوښیار، ژبور او کارپوه سفیر و، چې په لطایف الحیل يې د شاهي غضب په آرامولو کښې زیار ویوست. دی په دې پوه و چې احمد شاه اولیاء الله ته عقیده لري، نو څو جواله يې له خاورو ډك کړل او له نورو سوغاتو سره يې وړاندې کړل، احمد شاه پوښتنه وکړه: په دې جوالو کښې څه شی دی؟ ګدومل ورته وویل: د سند ډېر ښه سوغات، یعنې د سندهـ د اولیاوو د قبرو

پاکې خاورې.

احمد شاه هغه سوغات ته په درنه سترګه وکتل، قهر یې کېنېناست، او د سندهـ له خلکو سره یې نرمه رویه را واخیسته، خو میان نور محمد خان په دې وخت کښې سندهـ پرېښوو او ختیځ خوا ته جیسلمیر ته ولاړ. هلته د (۱۱۶۷هـ کال د صفر پر ۱۲ - ۱۷۵۳م ددسمبر پر ۹مه) د کورهره په سرکهات کښې د ستغې (خناق) په ناروغۍ مړ شو.

په تذکرۀ مخادیم کهرا کښې د احمد شاه یو فرمان دی چې د ۱۱۶۷هـ کال د محرم پر ۲۱ مه لیکلی شوي، له هغه څخه ثرګندېږي چې احمد شاه د همغه کال په سر کښې سندهـ ته تللی و، د زیاتو مؤرخانو څېړنې هم دې لیکنې سره سمون خوري، لکه چې وویل شول احمد شاه د همدغه کال په منځ کښې له سندهـ نه خراسان ته ولاړ، یعنې د بېرته راګرځېدو پر مهال یې مخ خرسان ته شو.

د میان نور محمد تر مړینې وروسته یې زوی محمد مراد یاب خان د ده پر ځای کېنیناست، د احمد شاه حضور ته یې یو وکیل واستاوه او د مالیاتو ورکړه یې ومنله. احمد شاه هم دی د سندهـ د حکمران په توګه ومانه او د "سربلند خان" لقب یې ورکړ.

ښکار پورښار چې تل د کلهوره حکمرانانو او بلوڅو د داود پوه تره قبیلو تر منځ د شخړې ځای ؤ. څکه نو احمد شاه هغه ښار د سبي په ولایت پورې وتاړه اداره یې افغان حاکم ته وسپارله، په دې ډول د افغانستان تجارت د ښکارپور له لارې تر ماوراء النهر او خراسان پورې جاري شو، دغه ښار د سوداګرۍ یوه غوره ځای شو سربېره پر دې احمد شاه په سند کښې اسماعیل خان پني د شهنشاهي دربار استازی وټاکه او اسماعیل، محمد آباد ته ورغی څو تنه عاملان یې د سید شاه مخمد تر ادارې لاندې تته او نورو

ښارو ته واستول، چې له هغې جملې څخه صالح خان تته ته ولاړ او د پخواني حاکم ګل محمد خان خراساني ځاي یې ونیو او د مالیو په ټولولو یې لاس پورې کړ.

په دې وخت کښې احمد شاهي سفیر محمد بیګ شاملو هم تته ته راغی، او آقا محمد صالح یې د تته حکمران وټاکه د ښار سپین ږیري او مخ روبي یې شهریاريَ حضور ته وروستل، خو چې د اسماعیل او شاملو د ګمارل شوبو تر منځ اختلاف راټوکېد، نو څکه قاضي محمد محفوظ د تته حکمران وټاکل شو.

دا مهال محمد مراد یاب خان د احمد شاه له خوا دسند د امیر په توګه وپېژاند شو، د "سر بلند خان" لقب ورکړه شو، په دې ټوله موده کښې یې د میان نور محمد مرحوم سفیر دیوان ګدومل شاهي دربار ته فعالیت کاوه، چې د کلهوراد امارت د کاله مشران یې دربار ته نژدې کړه او احمدشاه دوی په رسمیت وپېژندل، د محمد مراد یاب خان کوچنی ورور محمد عطر خان یې په شاهي دربار کښې د یرغمل په توګه مېلمه وساته، په دې روغه جوړه کښې محمد مراد یاب خان احمد شاهي دربار ته د سندهـ تر ټاکلې مالیې څه ډېره منلې وه.

تر هغه وروسته د سندهـ مشران او مخ روبي په امر کوټ کښې د خپل نوی امیر محمد مراد یاب خان حضور ته ورغلل او هغه یې د امیر مرکز ته بوت (د ۱۱۶۷هـ کال د صفر ۱۶مه) او شیخ ظفر الله د تته په حاکمی وګمارل شو.

دغه مهال دیوان ګدومل له احمد شاهي فرمان او فخر وړ سوغاتو سره د احمد شاه له حضوره امرکوټ ته ورسېد، هغه فرمان او سوغاتونه یې نوي امیر ته وړاندې کړل، نصر پورته نژدې په یوه میدان کښې د محمد

مراد یاب خان د تخت ناستې جشن جوړ شو، چې همدلته د نوي ښار (مراد آباد) بنسټ کېښښوو شو، (د ۱۱۷۰هـ محرمه- ۱۷۵۷م ستمبر).

محمد مراد یاب خان درې کاله په کامرانۍ حکومت وکړ، خو ځینې منبران ورسره مخالف شول او د ۱۱۷۱هـ د ذیحجې په ۵،۱۷۵۷م) یې دی په خپل ټاټوبي کښې بندي کړ، بله ورځ یې دده ورور میان غلامشاه پر تخت کښیناوه، ده د سند د خلکو او مشرانو په تسلۍ کښې زیار یوست. د فتح نومي په وینا مراد یاب خان عیاش او لاابالي سړی و ژوند یې په چټیاتو تېراوه او خلك ځنې زړه بدي وو، ځکه نو میر بهرام خان له نورو مشرانو سره لاس یو او د امیري له تخته یې وغورځاوه، خو د مراد یاب خان سکنی ورور یار محمد خان چې په خدا آباد کښې او د بهار شاه زوی مقصوره فقیر چې له مخ روبیو ځخه و، مخالفان پاته شول.

دا وخت د سنده کورنۍ اوضاع ګډه وډه وه، عطر خان د امیرانو بل ورور چې د کندهار په شاهي اردو کښې یې د یرغمل په توګه ژوند کاوه د خپلو حقوقو په اړه یې د دربار د مشرانو په واسطه د احمد شاه حضور ته عرض وکړ او له شاهي حضوره هم یو فرمان صادر او عطرخان د سنده امیر وټاکل شو.

احمد یار خان د دغې پېښې په اورېدو سره یو لښکر غونډ کړ، خو سرایي مشرانو چې د عطرخان په نامه د احمد شاه فرمان صادرېدل واورېدل په احتیاط یې ګام اخیسته، میان غلام شاه چې په دې منځ کښې ځه چانس نه درلود، د (۱۱۷۱هـ کال د صفر پر ۲۵مه - ۱۷۵۷م د نومبر پر ۸ مه) له خپلو قواو سره د سند د ریګستان خوا ته وخوځېد، په همدې وخت کښې مقصوده فقیر ته د عطر خان لیکونه ورسېدل، چې د هغو په اغېز محمد مراد یاب خان له بنده خوشې شو، د سرایي له یوې ډلې مشرانو سره د نوي

ټاکل شوي امیر عطر خان لیدو ته ورغئ، او میان غلام شاه د راجه لیکهي او خپلو نورو طرفدارو مشرانو سره لیرې پاتې شو.

عطر خان چې سند تش ولید بې له کومه خنډه ور ننوت، احمد یار خان چې دا خبر واورېد نوښار خوا ته پر شا شو او د ۱۱۷۱هـ پر دویمه خور د ۱۷۵۷م پر دسمبر) محمد مراد یاب خان هم ور سره یو ځای شو.

د سرایي مشرانو او دغو دواړو ورونو داسې ګڼله چې عطر خان به د دوی د مشر تابۀ حقوق وپېژني او دوی به د سنده په امارت ومني، خو عطر خان تر دوی زیات چلباز او ځان پالی و، د ورونو تر لیدو دمخه یې پر دوی د بندیګرت او خدا آباد ته د بیولو حکم وکړ. له همدغه وخته د عطر خان په اړه د خلکو او مشرانو بدګمانۍ پیل شوه. احمد شاهي دربار ته یې د مالیو په ټولولو او ورکړه کښې زیار ویوست، خلك یې تنګ کړل، خو دا کار یې تر سره نه کړای شو، نو په لږه موده کښې خلکو وغوښتل چې دی د امارت له تخته را وغورځوي.

دا مهال میا غلام شاه چې ادي پور ته شړل شوی و، بهاولپور ته ورسېد، خپل زوی میان سر فراز خان یې هلته پرېښوو، په خپله سنده ته ولاړ او د (۱۱۷۱هـ) کال د روژې په پای کښې په روهړی کښې له عطرخان سره مخامخ شو.

تر څو جګړو وروسته د شوال پر لومړۍ عطرخان او ورور یې احمد یار خان له مقصوده سره مات او وتښتېدل، میان غلام شاه بریالی شو او د سرایي له مشرانو سره سیوستان ته راغی (د ۱۱۷۱هـ د شوال لومړۍ ۱۷۵۸م).

لږ وروسته محمد مرادیاب خان مړ شو او میا غلام شاه د خلکو او مشرانو رضا وګټله چې په کامرانۍ سره یې امارت کاوه، خو عطر خان او

احمدیار له سنده د کلات نصیر خان ته پناه یووړه او د سندهـ د وکیل ګدومل په لاس یې خپل عرایض د احمد شاه حضور ته ولیکل. احمد شاه له کندهاره د دوی د ملاتړ له پاره یو لښکر ور واستاوه احمد یار خان په شاهي دربار کښې پاتې شو او عطر خان د شاهي لښکر له افسرا عطایی خان سره بیا پر سندهـ یرغل وکړ، د فتحنامې د لیکوال په وینا د احمد شاه له حضوره یو فرمان د داؤد پوتره د قبیلو په نامه ولیږل شو چې له عطر خان سره مرسته وکړي، څکه نو داؤد د پوتره یو لوی لښکر دبهادر خان یو غوږي په مشری، د عطرخان خدمت ته چمتو شو.

میا غلام شاه د (۱۱۷۲هـ- ۱۷۵۹م کال تر دوهمې خور "ربیع الثاني" وروسته) په لښکر سمبالونه پیل وکړ، د دواړو خواو لښکرې په چاکچیکان کښې سره مخامخ او سختې جګړې ونښتې، نو میر بهادر خان تالپور چې د غلام شاه له خوا جنګېده د جګړې په ډګر کښې ووژل شو، عطر خان روغه ومنله او د روغلیك (صلح نامې) له مخې یې سندهـ پر درو برخو وویشه، یوه برخه میان غلام شاه ته ورکړ شوه او دوې برخې یې عطر خان او ورور ته ورکړې شوې.

خو د دغو دوو ورونو تر منځ هم شخړه پیدا شوه او میا غلام شاه د ۱۱۷۲هـ ۱۷۵۹م کال په روژه کښې پر عطر خان یرغل وکړ، له نوښاره یې وځغلاوه او ټول سندهـ یې ونیو، پر (۱۱۷۵هـ ۱۷۶۲م) کال په کندهار کښې د سندهـ د سفیر ګدومل په زیار له احمد شاهي درباره یو فرمان د امارت له سوغاتو سره غلام شاه ته ورسېد او دی یې د "شاه وردی خان" په لقب د سندهـ د امیر په توګه وپېژاند، تر هغه وروسته پر (۱۱۷۷هـ- ۱۷۶۴م) د کچه تر سوبو وروسته له احمد شاهي حضوره د "صمصام الدوله" لقب هم ورکړه شو، احمد شاهي فرمانونه یو د ۱۱۷۷هـ کال د دویمې خور پر ۲۰مه

او بل د ۱۱۷۷هـ کال د درېیمې خور پر لومړۍ د ده په نامه صادر شول، پر (۱۱۸۱هـ ۱۷٦۷م) کال دېره غازي خان او ډېره اسماعیل خان د احمد شاه بابا له خوا میا غلام شاه ته وسپارل شوې ده پر ۱۱۸۲هـ کال په پخواني نیرون کوټ کښې د حیدر آباد کلا ودانه کړه او هلته استوګن شو، خو د (۱۱۸٦هـ) کال د درېیمې خور پر ۳ مه (۱۷۷۲م د اګست پر ۲مه)د ګوزن (فلج) په ناروغۍ مړ شو.

د عبدالمجید جوکیه په وینا "غلام شاه یو ځل د خپل حماسي جوش په ترڅ کښې وویل: "زما لښکر ټول باید چمتو اوسي چې احمد شاهي ښار (کندهار) نیسم". د همدې وینا په وخت کښې د فالج ناروغی ور باندې راغله خبرې یې ودریدې او ژر مړ شو."

د میا غلام شاه تر مړینې وروسته د سندهـ مخ روبو او مشرانو د ده زوی محمد سرفراز خان پر تخت کښیناوه دوې میاشتې وروسته چې احمد شاه ابدالي په کندهار کښې له دنیا ولاړ، میان سرفراز خان، میر بهرام خان تالپور د درناوي او اطاعت له پار د افغانستان نوي پاچا تیمور شاه د احمد شاه زوی ته را وستاوه د کندهار دربار د سندهـ د حکمرانۍ فرمان له سوغات سره د ده په نامه ور ولېږه او د خدایار خان لقب هم ورته ورکړ شو.

د احـمد شاه مړینه او د هغه خویونه:

احمد شاه د خپل ژوند په پای کښې د پر له پسې جګړه ییزو سفرو د کړاوو له امله کمزوری شو او دی یې د کندهار له ښاره د کوړك، توبې غره ته چې لوړ او ښه هوا یې درلوده بوت، تر څو میاشتو وروسته د (۱۱۸٦هـ) کال د رجب پر شلمه د جمعې پر شپه همهلته د خوراړه (آکله) په ناروغۍ وفات شو، وزیر شاه ولي خان او یاقوت خان خواجه سرا دده مړی کندهار ته راوړ او په هغه ځای کښې یې ښخ کړ چې ده د مخه ټاکلی و، د مړینې پر وخت ۵۱ کلن و او ۲٦ کاله یې پاچاهي وکړه.(وګوري ۸۱ نومره عکس)

هغه ګنبده چې اوس په کندهار کښې د دغه نومیالي پاچا پر مزار ولاړه ده، د دوو تاریخي قطعو په استناد چې میرزا هادي خان د دربار منشي باشي ویلي دي په (۱۱۹۰هـ) کال د تیمور شاه په امر ودانه شوې ده او له دې دوو مصرعو څخه:

بګو "فیض آباد عالی مقام"

او

"مـزار شـاه فـردوس برین ګو"

د دې ګنبدې د ودانۍ نېټه څرګندېږي.

(وګورئ ۸۲ نومره عکس)

احمد شاه متشرع، حنفي مذهبه، عالم او په دیني احکامو پابند باسواد سړی ؤ، د ده د پښتو اشعارو دیوان پر ۱۳۱۹هـ ش کال د عبدالحی حبیبي په زیار په کابل کښې چاپ شوی چې په هغه کښې د ده عشقي،

تصوفي، حماسي او اخلاقي کلام په دوه نیم زره بیتو کښې راغلي او د شعر مشهور اقسام: غزل، رباعي، قطعه، مخمس او مربع لري.

د ده په کلام کښې د تصوف ښه ښه ښکاره ده او ځینې اخلاقي او وطني اشعار هم پکښې شته دي، د خپل عصر د دوو تنو عارفانو د جلال آباد د حصارك شاه فقیر الله ته چې په ښکار پور کښې ښخ دی او د پېښور میا محمد عمر ته (چې پر ۱۱۹۰هـ مړ دی) ارادت درلوده، له ده څخه په تصوف او عرفان کښې هم ځینې منثور کلمات او ملفوظات پاتې دي چې د پېښور قاضي ملا محمد غوث پر هغو باندې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه شرح لیکلې وه.

خو په سیاست کښې احمد شاه تل د اسلامي ورورګلوۍ، نرمۍ او دوستۍ پر خوا و. په ډهلي، بخارا، خراسان، بلوچستان او سندهـ کښې یې له خپلو همهالیو امیرانو سره د روغې له لارې سوله ییز چلند لاره، پر شهنشاهۍ، برم او پوځي ځواك سر بیره یې هغه ټول امیران چې سرکښي به یې کوله څو واره عفو کړه او تاج بخښنې یې وکړې چې حتې د هغه وخت سترګور او د نظر خاوندان د ده دې تاج بخښۍ او د نظر وسعت ته هیښ حیران پاتې شوي دي. د شاه ولي الله دهلوي رهـ وینا، د ابدالي دارویه "د دې مادي دنیا په چارو کښې حساب نه وه".

احمد شاه له جهانګیرۍ سره سره د مسلمان له وینو تویولو څخه خان ژغوره، د جهاندارۍ په چارو کښې یې له عدالت او انصاف څخه کار اخیست او خلك یې د خپلو زامنو په شان پالل، نو ځکه افغانان ده ته "بابا" وایي او دا هغه لقب دی چې بې له میرویس او رحمانه د بل چا په برخه شوی نه دی.

احمد شاه جنګیالی او فاتح و، خو د ده له ټولو فتوحاتو او عسکري

اعمالو څخه څرګنده ده چې يو غارتګرو خرابکاره ستم پيشه او مظلوم وژونکی نه ؤ او که يو کار د روغې او مسالمت له لارې پر مخ تلای له مسلمانانو سره يې په جګړه لاس نه پورې کاوه، د ورور پر مخ يې توره نه ايستله. احمد شاه زموږ په ملي تاريخ کښې د اوسني افغانستان د بنسټ ايښوونکي او د افغانستان د خلکو د عظمت مجدد او د يو متحد هېواد او يو اولس جوړوونکي په حيث لوړ مقام لري، علامه اقبال وايي:

از دل و دست گهر ريزى که داشت
سلطنت هابردو بي پـروا گـذاشت

له همدغه امله ځينې ليکونکي دا ته ګوته نيسي چې ده ولې د ډهلي پاچاهي ناپوهو واکمنو ته پرېښووه؟ خو که د شاه ولي الله دهلوي او د نورو هندي مسلمانانو نوميالو او اميرانو ليکونه وکتل شي، را څرګندېږي چې هغه وخت احمد شاه هند ته د چور او چپاو د پاره نه ؤ تللی، دده يوازنی هدف دا و، چې د هغه ځای مسلمانان چې له ده څخه يې غوښتنه کړې وه - نجات ومومي بل دا چې ده نه غوښتل د خپل ملي قوت مرکز يعنې افغانستان پرېږدي، د پښتنو د نورو پاچاهانو لکه خلجيان، سوريان، لوديان او نورو کورنيو په شان په هند کښې ورك او مستهلك شي او يا دا چې د جهاد فی سبيل الله خالص خدمت به يې په دنيوي ککړتياوو ولړي، د ډهلي د پاچاهۍ د نيولو او د جهانګيري په حرص بې ککړ کړي، له همدې امله کټ مټ همدغه رويه يې څو واره د افغانستان له نورو ګاونډيو اميرانو سره په بخارا، خراسان، سند او بلوچستان کښې هم و کړه.

د افغانستان طبيعي بريدونه تل د احمد شاه په نظر کښې وو، که يې د ختيز خوا ته د پنجاب او کشمير ځمکې تر خپلې اداري لاندې ساتلې دا کار يې د خپل هېواد د ساتنې له پاره ؤ، دی پوهېده چې د ده د پاچاهۍ،

واك او قدرت چينه په خپله د افغانستان خاوره او د افغانستان خلك دي، ځکه نو که د پاني پت د فتح او د ډهلي له نيولو سره يې د خپلې پاچاهۍ او قدرت مرکز پرېښی وای، د خپلې انساني، فکري او اداري قواوې يې د هند په ارت هېواد کښې مستهلکې کړې وای ممکنه وه چې د ده هېواد افغانستان د پاچاهۍ د مرکزيت له نعمته بې برخې پاتې شوی وای او د ده کهول به هم د هغو نورو هندي شويو افغاني کهولو په سرنوشت اخته شوی وای چې بيخي له منځه تللي دي.

احمد شاه د ده د اشعارو د ديوان په شهادت د خپل وطن او خپلو خلکو سره توده مينه درلوده، په عين حال کښې صوفي مشر به ديندار سړی و، نه يې غوښتل چې د هند پاتې مسلمان اميران او خپل ګاوندی مسلمان اميران د خپلې جهانګيرۍ او د خپل دولت او جاه د حرص له پاره له منځه يوسي او د خپل ملي مرکزيت په محوه کولو خپلې مراندې په خپله پرې کړي. ځکه نو د ده سياست تل دا و او چې خپل ګاونډي، اميران يې د شهنشاهي تر بيرغ لاندې د دوستۍ او پلار ګلوۍ په توګه ساتل او خپل ځان يې د کوم هېواد نيوونکی قهار او سرابڼ جهانګير نه ښوو.

تر احمد شاه وروسته

د احمدشاه بابا تر مړينې وروسته يې له اتو زامنو څخه کشري زوی، شهزاده سليمان د وزيراعظم شاه وليخان په زيار په کندهار کښې پاچا شو، د ده مشر زوي تيمور چې د پلار پر ژوندانه د لاهور او ملتان حکمران و او هلته يې سکه هم وهله په دغه وخت کښې هرات کښې حکمراني کوله دستي کندهار خوا ته راغی (وګورئ ۸۳ نومره عکس) سليمان يې له تخته واچاوه او شاه ولي خان يې وواژه، لږه موده وروسته يې پايتخت له کندهار کابل ته يو وړ، قاضي فيض الله دولت شاهي يې وزير او د حاجي جمال الدين خان محمدزي زوی سرادر پاينده خان يې د سرفرازخان په لقب د کندهار د درانيو قبيلو مشر وټاکه او د خپلې پاچاهۍ دوره يې په کامرانۍ او د دښمنانو پر ټکولو تېروله د خراسان خلك درې واره نادري شهزاده شاهرخ ميرزا ته پورته شول تيمورشاه هم درې واره د هغه ملاتړ وکړ، دريمه پلا، احمد خان نورزي پورته شوي کسان خورا سخت پر سر وټکول، پر (۱۱۸۸ھ ۱۷۷۴م) کال عبدالخالق خان سدوزی تيمورشاه ته ياغي شو، خو تيمور هغه مات او ړوند کړ او بيا پر (۱۱۹۳ھ ۱۷۷۹م) کال د پېښور او خيبر مشران لکه فيض الله خان خليل او ارسلان خان مومند د پېښور په بالاحصار کښې تيمورشاه کلابند کړ، خو تيمور پر دوی بريالی شو او ټول يې ووژل، څنګه چې د سيکانو لښکر پر ملتان حمله کړې وه، نو څکه تيمورشاه پر(۱۱۹۶ھ ۱۷۸۱م) کال هغه ښار بېرته ونيو په سندهـ کښې هم ميرفتح علي خان تالپوری ياغي شو، خو د تيمورشاه د لښکر پوځي مشر مدد خان د تالپور

قبيلې پر سر وټکولې او بېرته يې ميرفتح علي خان د هغه ځای حکمران کړ (د ۱۲۰۱ھ ۱۷۸۶م په شاوخوا کښې). دوه کاله وروسته په کشمير کښې آزادخان سر واخيست، خو تيمور هغه بېرته آرام کړ (۱۲۰۳ھ ۱۷۸۸م). څنګه چې د بخارا پاچاهان د سدوزيو د دولت مطيع او دوستان وو، څکه نو احمدشاه هم تل د دوی دوستۍ ته درناوی کاوه، خو د تيمورشاه په وخت کښې شاه مراد معصوم منغيتي مرو ونيوله، څکه نو تيمورشاه له سلزريز لښکر سره د کندوز او آقچې له لارې ورغی، او له شاه مراد سره يې روغه وکړه او آمو سيند يې بريد وټاکه (۱۲۰۴ھ ۱۷۷۹م). هېواد يې پر خپلو زامنو داسې وويشه چې کندهار يې همايون، هرات يې محمود، پېښور يې عباس، کابل يې زمان، غزنه يې شجاع او کشمير يې کوندل ته وسپاره او خپله دی تر دوويشتو کالو پاچاهۍ وروسته په داسې حال کښې چې پلرنی هېواد يې له کشمير، پنجاب او سنده تر آمو او د خراسان تر مشهده ساتلي وو، د (۱۲۰۷ھ ۱۷۹۳م) کال د شوال پر اوومه په کابل کې مړ شو. څلورويشت زامن يې پاتې شول، چې د هغو له جملې څخه زمانشاه چې مور يې يوسفزۍ وه د سردار پاينده محمد خان محمدزي په مرسته د کابل پرتخت کښېناست او خپل ورونه يې د کابل په بالاحصار کښې بنديان کړل، خو همايون ورور يې له کندهاره د ده مقابلې ته راووت، د غلجيو په کلات کښې يې ماته وکړه او بلوچستان ته وتښتېد.

زمانشاه دننه په هېواد کښې په سختو کورنيو جګړو اخته شو د افغانستان بهرنيو دښمنانو د ورونو له دغه نفاقه ګټه واخيسته د شمال له خوا د بخارا منغيتی پاچاهانو، د لوېديځ له پلوه د سندهـ ميرانو د لويديځ له خوا آقا محمد قاجار او له ختيځ پلوه سيکانو د هېواد سرحدونه وګواښل څکه نو زمانشاه پر (۱۲۰۸ھ ۱۷۹۳م) کال د سيکانو د خطر د مخنيوي له

پاره د پنجاب خواته متوجه شو، خو چې پېښور ته ورسید همایون ورور یې د سندهـ امیرانو په مرسته د بولان له خوا راغی او کندهار یې و نیو، شاه زمان ونه کړای شو د پنجاب سیمه تصفیه کړي، دستي یې په کندهار یرغل او همایون یې ونیو ړوند یې کړ او له هغه ځایه سندهـ د تالپور د امیرانو د سرکوټلو له پاره د بولان تر درې تېر شو او له فتح عالي تالپور سره یې د درې لکو طلاوو په اخیستلو روغه وکړه بېرته د خپل ورور محمود مقابل ته چې له هراته یې لښکر را ایستی و، ورغی هغه یې په فراه کښې مات کړ، او د محمود د مور په سپارښتنه یې هغه بېرته د هرات حکمران وټاکه تر هغه وروسته یې بلخ هم د بخارا له اوزبکو پاچهانو څخه ونیو او پر (۱۲۱۰هـ - ۱۷۹۵م) کال له خپل لښکر سره تراټك پورېوت او په حسن ابدال کښې یې د سیکانو لښکر سره ومروړل او له دېرش زریز لښکر سره یې لاهور بیاونیو څنګه چې محمود ورور یې په هرات کښې بیا سر اخیستی او یاغي شوی و بېرته کابل او کندهار ته وګرځېد محمود له هراته ایران ته وتښتېد او زمانشاه، هرات خپل زوی شهزاده قیصر ته وسپاره (۱۲۱۲ هـ - ۱۷۹۷م).

زمانشاه یو لوړ همته او ادعا طلبه سړی و او په کابل کښې یې د یوه لوی لښکر په جوړولو لاس پورې کړ چې پر هند یرغل وکړ د احمدشاه شهنشاهي بیا نوې کړي او هم د انګریزانو د متجاوزو قواو په مقابل کښې د هند له مسلمانانو سره مرسته وکړي په دغه وخت کښې ناپلیون هم مصر ته رسېدلی و او د زمانشاه دربار ته یې یو پیغام راواستاوه چې په هند کښې د انګریز د متجاوزو او بریالیو قواو مخه ونیسي او فرانسه امپراتور ته د دوستی او همکاری له لارې ور وړاندې شي څکه نو زمانشاه هم په هند کښې د انګریز د استعماری قواو د مخنیوی لپاره ملا وتړله او د هند د نیولو په غرض له خورا درانه قوت سره پېښور ته لاړ (د ۱۷۹۸ م د اکتوبر

۲۵مه - ۱۲۱۳هـ) ده په لاهور کښې له رنجیت سنګهـ سره سیاسي خبرې اترې وکړې او هغه یې خپل اطاعت ته اړکړ او پر ډهلي باندې یې د یرغل له پاره خپل لښکر سمبالاوه.

انګریزي سیاست پوهانو چې په هند کښې یې تر اوسه خپل مخ ته داسي څېر خند نه و لیدلی او له بلې خوا یې د زمانشاه په مقابل کښې لښکري قوت هم نه شو رایستلای، نو په سیاسي فعالیت یې لاس پورې کړ، لارډ ولزلي د هند ګورنر جنرال د برتانیا د دولت یو سفیر کپتان جان ملکم د ایران دربار ته واستاوه د (۱۸۰۱م کال د جنوری د لسمې نېټې) تړون یې له ایران سره لاسلیك کړ چې د هغه له امله د ایران پاچا ژمن شو چې که افغان پاچا پر برتانوي هند حمله وکړي، د قاجار لښکر به پر افغانستان وردانګي او که افغان پاچا یا فرانسه پر ایران یرغل وکړي، د ایران پر سمندریزو کڅو تېری وکړي، انګریز دولت به خپل پوځونه د ایران مرستې ته واستوی، پر دغه تدافعي او حربي تړون سربېره د برتانیا سفیر جان ملکم لا پخوا د آقامحمد قاجار پر ځای ناست فتح علیشاه پر خراسان او هرات یرغل ته پارولی و، چې په دې توګه د جبهې تر شاه زمانشاه ته ګواښ پېښ او هغه پر هند باندې له یرغل څخه منصرف کړ (۱۲۱۴ هـ ۱۷۹۹م) څکه چې د زمانشاه دغو لښکرکښیو په هند کښې لوی بدلون پېښ کړی و او نژدې و چې د احمدشاه د فتوحاتو تاریخ بیا له سره شي.

د "ولزلي" د اسیاسي فعالیت چې د ایران په دربار کښې یې د ملکم په واسطه کړي و، بریالی شو، د قاجار لښکر چې د انګریز په پارونه، پر خراسان یرغل وکړ، زمان شاه مجبور شو چې د پېښور او کندهار له لارې خپل ځان هرات ته ورسوي، فتح علیشاه په خپل مقصد کښې چې د هند له نیولو څخه د شاه زمان راګرځول و، بریالی شو، نو خپل لښکر یې له خراسانه

بېرته وغوښت.

خو زمانشاه د هند نيولو تکل پرې نه ښوو، بيا يې له افغاني ځواکونو څخه يو لوی لښکر جوړ کړ او په پېښور کښې يې په هر اړخيزه سمبالونه لاس پورې کړ، انګريزي ښکېلاکګرو چې دی په هند کښې د ځان خورا غښتلی رقيب باله، نو د ده له پاره يې اساسي چاره وسنجوله او و يې غوښتل چې د ده د ورونو له رقابت او له افغاني کورني نفاق (زموږ د ملي تباه کوونکي ناروغۍ) څخه کار واخلي او خپل دا خطرناك رقيب بيخي له منځه يوسي. دا ځل د انګريز سياست پوهانو پام د زمانشاه شړل شوي ورور شهزاده محمود ته وراوښت، چې هغه وخت يې له سردارفتح خان بارکزي سره په ايران کښې يوځای و، سردار پاينده خان د فتح خان پلار چې د شاه زمان په امر وژل شوی و ځکه نو فتح خان هم د شاه زمان له مخالفانو څخه ګڼل کېده.

د ويلو وړده چې: هاغه مهال فتح خان يو غښتلی، هوښيار او متنفذ شخصيت و، چې په درانيو قبيلو کښې له فراه تر کندهاره يوازينی مرد ميدان او د ملي قوت خاوند ګڼل کېده. ده ډېر غښتلي ورونه درلودل او د ده کهول تر شاهي کهاله وروسته د افغاني قوت يوازينۍ بېلګه وه.

د قاجار په دربار کښې انګريزکار کوونکيو شاه محمود د شاه زمان د رقيب په حيث وپېژاند چې په ترټلي او پرېشانه حالت له هېواده وتلی او د ايران خاورې ته يې پناه وړې وه، ځکه يې نو دا وار محمود د قاجار د پاچا په وسيله وپاراوه او د سردار فتح خان په ملګرتيا د سيستان او فراه له لارې د افغانستان خاورې ته راننه ووت، دوی د درانيو او بارکزيو قبيلو په مرسته چې د ايران له بريده تر کندهاره پرتې وې سيستان، فراه او کندهار ونيول او بيا چې يې يو لوی او غښتلی لښکر تيار کړ نو د سردار فتح خان په مشرۍ

يې د کابل خوا ته مخه وکړه، شاه زمان چې په پېښور کښې د هند نيولو په تکل لښکر جوړاوه د دغه خبر په اورېدو کابل ته راغی، د خپل ورور او سردار فتح خان د مخنيوي له پاره تر غزني تېر شو، د دواړو ورونو لښکر د غزني او مقر تر منځ په تازي کښې سره وجنګېدل، په دې جګړه کښې زمانشاه مات شو، د خپل ورور په لاس کښېووت او ژر تر ژره يې ړوند کړ، انګريزانو په دې لويه پېښه خپل خطرناك رقيب له منځه يووړ او هم يې په افغانستان کښې د کور پر کور جګړو اور بل کړ، چې تر هغې وروسته هېڅچا د هند نيولو فکر ونه کړ" داوه د کور پر کور جنګېدو او داخلي نفاق بده نتيجه چې تل يې د افغان کور وران کړی دی."

محمود چې د کابل پر تخت کښېناست (۱۲۱۵هـ - ۱۸۰۰م) سردار فتح خان محمدزی يې خپل وزير وټاکه (چې تفصيل به يې د محمدزيانو په برخه کې راشي)، افغانستان د وزير فتح خان د ورونو په لاس ورغی او محمود تش په نامه پاچاو.

شجاع الملك د زمانشاه سکنی ورور چې له ليرې دا ويرجنې پېښې ليدې، په پېښور کښې يې لښکر جوړ او د محمود مقابلې ته راووت، د شاه محمود د رېزريز لښکر چې له کابله راغلي وو، په اشپان نومي ځای کښې يې د شجاع الملك له لښکر سره جنګ وکړ او شجاع الملك يې د خيبر غرو ته پر شا کړ (۱۲۱۶هـ - ۱۸۰۱م).خو کورنيو جګړو شامحمود هم غلی پرې نه ښوو، پر (۱۲۱۷هـ - ۱۸۰۲م) کال له غلجيانو او هم په پېښور کښې له شجاع او اپريديو سره او د هېواد په شمالي سيمو کښې د اوزبکو له حکمرانانو سره چې له جيحونه يې تيری کړی و، لوی جنګونه پېښ شول د ايران قاجاري دولت هم د نادري کهاله پايڅوړ چې په خراسان او مشهد کښې يې د افغاني پاچهانو تر لاس لاندې حکومت کاوه له بيخه ويوست او مشهد

يې ونيو، له بلې خوا د بلوڅو اميرانو ته هم د خپلواکۍ فکر پيدا شو پردغو ټولو فتنو سربېره شاه محمود چې عياش او خپټور سړی و، په خپله يې کارنه کاوه او د هېواد چارې يې ټولې وزير فتح خان او د هغه ورونو ته سپارلې وې، څو چې خلکو بلوا وکړه او د شاه ولي خان باميزي زوی مختارالدوله شېرمحمد خان چې د ده پيشکارو شجاع الملك ته د کابل د پاچهۍ له پاره بلنه ورکړه، شجاع هم پر (۱۲۱۸هـ - ۱۸۰۳م) کال له پېښوره کابل ته راغی او د پاچهي پرتخت کښيناست شاه محمود يې لرې کړ او ويې باخښه، د محمود زوی شهزاده کامران او وزيرفتح خان چې په کندهار کښې وو څکه نو شاه شجاع د زمان شاه زوی شهزاده قيصر د هغو د مخنيوي له پاره واستاوه، هغه کندهار بې جنګه ونيو او کامران يې فراه ته پرشا وشاړه؛ وزير فتح خان خپل ځان شاه شجاع ته تسليم کړ او دګرشك جنوبي خواته د بارکزيو د ناوې د "ادې" په کلا کښې ظاهراً منزوی شو، خو په باطن کښې يې د سياست په چارو کښې له مداخلې څخه لاس نه و راټول کړی، پر (۱۲۱۹هـ - ۱۸۰۴م) کال چې شاه شجاع په پېښور کښې د پرش زريز لښکر غونډ کړ او د کشمير، پنجاب او سند د تصفيې له پاره رهي کېده په کندهار کښې شهزاده قيصر د خپل اکا پر خلاف راپورته شو، شاه شجاع د خپل وراره غوږونه تاو کړل او بېرته يې د کندهار حکمران کړ په خپله يې د سند د تالپور پر شورشي اميرانو يرغل وکړ او تر ۳۲۰ زره روپيو اخيستلو وروسته يې روغه ورسره وکړه، خو داخلي اوضاع نا آرامه او ښوريدلې وه او د پاچا ناپوهو وريرونو کامران او قيصر تل د مخالفت هڅې کولې شاه شجاع چې د کشمير او پېښور په جګړه اخته و، د داخلي مخالفانو د مقابلې له پاره يې فرصت نه درلود، نو څکه د افغانستان او ضاع بحراني، تيت پرکه او پرېشانه وه. دا مهال انګريز ښکېلاکګرو ځواکونو هندوستان تر لودهياني

پورې ونيو، خو دا چې د ايران په دربار کښې د فرانسې، له ورځ پر ورځ زياتېدونکې اغېزې څخه بېربدل او غوښته يې چې د هند په فتوحاتو کښې خپل اروپايي رقيبان بيخي له منځه يوسي او د هند پرلويه مځکه يوازې خپټه واچوي، څکه نو د برتانوي هند د حکومت له خوا يو ايلچي "الفنستون" له مستر استر چې سره د (۱۸۰۹ م کال د مارچ پر ۵ مه) په پېښور کښې شاه شجاع ته راغله، دی يې پر افغانستان باندې د ايران له احتمالي حملې څخه و بېراوه، له دې کبله د شاه شجاع او برتانوي هند تر منځ د دوستۍ لومړی تړون وتړل شو، چې هغه بيا د (۱۸۰۹م کال د جون پر ۱۷ مه، ۱۲۲۴هـ) د هند ګورنر جنرال لاردمنتو تصديق کړ، دغه تړون دفاعي بڼه درلوده، څکه چې په لومړۍ او دويمه ماده کښې يې ويلي شوي چې: که فرانسه او ايران د افغان پاچا پر متصرفاتو تېری وکړ، د برتانوي هند دولت به د کابل له پاچا سره مرسته کوي او پر افغانستان به د تېري مخه نيسي. دريېمه ماده يې د دواړو خواو دوستانه روابطو او يووالي ته اشاره کوي چې افغان پاچابه خپل هېواد ته هېڅ يو فرانسوی نه پرېږدي او دواړې خواوې به يو د بل په هېواد کښې مداخله نه کوي او تل به دوستۍ ته په درنه سترګه ګوري.

دغه تړون شاه شجاع ته ګټورنه و، دی يې خلکو ته سپك کړ او شاه محمود بياد فتح خان په مرسته دی دوه کاله په هېواد کښې دننه په جګړو او فتنو اخته وساته - چې په پای کښې يې ماته وکړه او په هندوستان کښې يې برتانوي دولت ته پناه يوړه (۱۲۲۶ هـ - ۱۸۱۴م) خو دويمه پلا بيا د انګريزانو په ملاتړ پر تخت کښيناست دی په هند کښې برتانوي هند دولت د دې له پاره ساتلی و چې په راتلونکی کښې يې په افغانستان کښې و کاروي.

خو شاه محمود چې دویمه پلا پرتخت کېښناست د هېواد د چارو واګې اصلاً د وزیر فتح خان په لاس کښې وې دغه زړور وزیر بلوچستان، سند او کشمیر د ځان تابع کړل او د شاه محمود په نامه یې پر هېواد حکم کاوه. افغانستان یې خپلو وروڼو ته سپارلی و. چې دا مهال رنجیت سنګه اټك کلا ونیوه، نو فتح خان په ضلع هزاره کښې تر یوې سختې جګړې وروسته هغه مات کئ او کشمیر یې هم خپل ورور سردار محمدعظیم خان ته ورکئ (۱۲۳۰ هـ - ۱۸۱۴م).

دا وخت هرات د محمود د ورور حاجي فیروزالدین په لاس کښې و، پر (۱۲۳۲ هـ - ۱۸۱٦ م) کال فتح علي شاه قاجار د هرات نیولو اراده وکړه ځکه نوفتح خان د کابل له لښکر سره هرات ته ولاړ، لومړی یې حاجي فیروزالدین ونیو کابل ته یې واستاوه او بیا یې د هرات لوېدیځ ته د کهسان په جګړه کښې د قاجاریانو د لښکر لس زره تنه ووژل او له هراته یې وشړل، په خپله د هرات د چارو په سمون بوخت شو، خو په دې وخت کښې یوه بدمرغه پېښه وشوه او هغه دا چې "سردار دوست محمدخان" د وزیر ورور په هرات کښې د حاجي فیروزالدین کاله ته ورننوت، د ښځو ګېڼې، پسول جواهر او دانه نښانه قیمتي ملابند چې د (تاریخ احمدشاه دراني د مولف) شیرازي په وینا پنځوس زره تومانه قیمت یې درلود له نورو نفایسو سره واخیستل او کشمیر ته ولاړ، دې پېښې پرشاه محمود او کامران ډېره ناوړه اغېزه وکړه او د دوی او وزیر فتح خان د کهاله تر منځ بد وردي او کینه پیدا شوه، همدا د کرکې او بدبینۍ احساس و، چې په زړبوګنوونکې توګه د وزیرفتح خان د وژلو او د سدوزیو او بارکزیو د کهاله تر منځ د دښمنۍ سبب شو.

شاه محمود خپل ناپوه او کینه ناك زوی کامران هرات ته واستاوه،

کامران د وزیر فتح خان د ورور د اعمالو د کسات اخیستلو په غرض وزیرفتح خان ونیو او د هغه پوه وزیر په سترګو یې سیخ ومانده او ړوند یې کئ (۱۲۳۳ هـ - ۱۸۱۷م) د شهزاده کامران دا کار په ظاهره د فتنې آرامولو سبب وګڼل شو، ځکه سدوزي کورنۍ دا کارونه د وزیر په اشاره ګڼل، خو رانده وزیر ډېر غښتلي وروڼه لرل، هغو چې د خپل مشر ورور د ړندېدو خبر واورېد، په ټول هېواد کښې له کشمیره تر هراته فتنې وخوټېدلې او د قهر او غضب اور لمبې پورته شوې، سردار دوست محمد خان له کشمیره راوګرځېد کابل یې ونیو او شاه محمود یې غزني ته وشاړه.

له هاخوا کامران له ۱۲ زرو لښکریانو سره په غزني کښې د خپل پلار مرستې ته راورسېد له بلې خوا سردارمحمدعظیم خان له کشمیره د سردار دوست محمدخان مرستې ته راغی او د کابل او غزني په منځ کښې سره وجنګېدل، خو محمود او کامران مات شول په همدغه وخت کښې یې ړوند وزیرفتح خان هم د وردګو په سیدآباد کښې د کسات له مخې په ډېر بد عذاب ووژاه او بند پر بند یې پرې کئ (۱۲۳۴ هـ - ۱۸۱۸ م) دوی په خپله هرات ته ولاړل او هلته د حکومت پر سر د محمود او حاجي فیروزالدین تر منځ شخړه پیدا شوه کامران پر دواړو بریالی شو او دوی یې ووژل (۱۲۴۵هـ - ۱۸۲۹م) په خپله کامران تر (۱۲۵۸ هـ - ۱۸۴۲م) کال پورې پر هرات حکومت وکئ.

دا مهال چې پر ټول هېواد د نفاق اور بل و، د ایران قاجاري دولت بیا پر (۱۸۳۲ م) کال د تزاري روسیې په پارونه او د عباس میرزا په قوماندانۍ دېرش زریز لښکر د هرات نیولو له پاره را واستاوه خو د انګریز له خوا له دغه کار ځخه د قاجاریانو مخنیوی او خپل هېواد "افغانستان" ته د هراتیانو وفاداري د دې لامل شول چې هرات د پخوا په څېر د افغاني

سلطنت په پلازمینې پورې نښتی پاتې شي.

سدوزي پاچاهان:

* ۱- احمدشاه "باباابدالي" د زمانخان زوی (۱۱۶۰هـ ۱۱۸۶م)
۲- سلیمان د احمدشاه زوی (۱۱۸۶هـ)
۳- تیمورشاه د احمدشاه زوی (۱۱۸۶هـ ۱۲۰۷هـ)
۴- زمان شاه د تیمورشاه زوی (۱۲۰۷هـ - ۱۲۱۵هـ)
۵- شاه محمود د تیمورشاه زوی (۱۲۱۵هـ ۱۲۴۵هـ)
۶- شاه شجاع د تیمورشاه زوی (۱۲۱۸هـ ۱۲۵۸هـ)
۷- فیروز الدین د تیمورشاه زوی (په هرات کښې د ۱۲۳۰هـ شاو خوا).
۸- کامران د شاه محمود زوی (په هرات کښې ۱۲۳۴هـ - ۱۲۴۵هـ)

اخځلیك:

حیات افغاني، سراج التواریخ، تحفة الحبیب- تاریخ سلطاني- خورشید جهان- سیر المتاخرین، د سرجان مالکم تاریخ - تاج التواریخ - احمدشاه بابا، لوی احمدشاه بابا، مجمل التواریخ بعد نادریه، د فروغي تاریخ ایران، د عباس اقبال تاریخ عمومي - جهانکشاء نادري، دایرة المعارف اسلامي، صولت افغاني، تاریخ احمدي (قلمي)- تتمة البیان - نادر نامه (قلمي) - خلاصة الانساب (قلمي)، رهنمای افغانستان، مجمع التواریخ، ریاض المحبة - خصایل السعادة، مکتوبات سیاسي شاه ولي الله، مکتوبات شاه فقیر الله، رنجیت ظافر نامه، حیات حافظ رحمت خان، تاریخ نظامي ایران، تاریخ پښتون شوکت افغاني، تاریخ پشاور، شمس النهار کابل(جریده)، سراج الاخبار (جریده)، تاریخ افغانستان دملیسون، احمدشاه دراني د ګنډاسنګ په انګریزي، تاریخ احمدشاه دراني د سید حسین شیرازي، عماد

السعاده د سید غلام علي خان، راجګان پنجاب د ګریفن په انګریزي، تاریخ بلوچستان خزانهٔ عامره، تاریخ سندهـ د مولانا مهر، تاریخ سند په انګریزي، ګزیتیر سندهـ، تاریخ کلهوره په انګریزي، تحفة الکرام.

✿✿✿✿✿

اوومه برخه

محمدزایان

له (۱۲۱٦ هـ) تر (۱۳۳۸ هـ)

محمدزي د کندهار د بارکزیو درانیو یوه پښنه ده. د دوی پخوانی نیکه "محمد" د کندهار د ابدالیو د قبیلو د حکمران ملك سدو همهالی ؤ چې د (۱۰۰۰ هـ -۱۵۹۱م) پرشاوخوا یې د کنډهار جنوب ختیز خوا ته په ارغستان کښې له خپلې کوچنی قبیلې سره ژوند کاوه.

محمد د عمر زوی د دارو او بارك په تبر پورې چې د سړبن ابدالي پښتنو یوه څانګه ده اړه لرله. د محمد نېکه مزار اوس هم د کندهار په ارغستان کښې دی. د محمد اولادې د بارکزیو قبیلو په منځ کښې د ریاست مقام لاره، مرکز یې د بارکزیو ناوه ګرشك و چې د هلمند پر غاړه پروت دی. تر اوسه هلته د ادې کلا شته دا د دغه کهاله پخوانی ځای دی.

لکه مخکې چې مو ولوستل د شهر سرخ په جرګه کښې چې د پادشاه د ټاکلو له پاره جوړه شوې وه د دغې قبیلې مشر حاجي جمال خان د حاجي یوسف زوی د یارو لمسي او د محمد کړوسي هم ګډون کړی و، هغه وروسته د احمدشاه په دربار کښې مشاور ګڼل کېده چې پر (۱۱۸۴هـ) مړ او

د کندهار په جنوب سیمه "ذاکر کلي" کښې ښخ شو. تر ده وروسته یې زوی سردار پاینده خان د کندهار په جنوب کښې له ارغستانه د هلمند د بارکزیو تر ناوه پورې د بارکزیو قبیلو د مشر په توګه وپېژندل شو. تیمور شاه ده ته مهم منصوبونه ورکړل. ده د کشمیر د آزادخان او د عبد الخالق سدوزي د پاڅون په ټکولو او د مومندو لالپورې ته د تیمور د زوی شهزاده عباس په شړلو کښې، تیمورشاه ته غوره خدمتونه وکړل چې له همدغه امله د سرفرازخان په لقب و ویاړل شو.

خو د تیمورشاه تر مړینې وروسته زمانشاه د ده پر ځای رحمت الله خان سدوزي ته د وفادارخان په لقب وزارت ورکړ او سردار پاینده خان د هلمند غاړې ادې کلا ته وشړل شو. خو دا چې نوموړی ځای د خلکو د ورتګ ځای و، نو زمان شاه دی له ځینو همکارنو سره په کندهار کښې وواژه (د روژې (۱۳مه ۱۲۱۴هـ - ۱۷۹۹م). سردار پاینده خان شل تکړه او مېړني زامن لرل چې د پلار تر وژل کېدو وروسته په افغانستان کښې خواره شول، د سردار پاینده خان مشر زوی، سردار فتح خان له کندهاره د زمانشاه ورور شاه محمود ته چې په ایران کښې اوسېده پنا ورورړه، هماغسې چې د سدوزیو په اړه مو وویل: دا مهال زمانشاه پر هند د یرغل له پاره سل زریز لښکر جوړ کړی و، انګریز سیاسي استازیو د دغه لښکر د ناکامېدو له پاره هرې خوا لاس او پښې وهلې، ډېر ډارېدل چې ناپلیون د زمانشاه له دربار سره له سیاسي خبرو او اړیکو څخه ګټه وانه خلي، څکه یې د ایران د قاجاریه حکومت په مرسته شاه محمود ولمساوه او افغنستان ته یې د زمانشاه پر خلاف راواستاوه. سردار فتح خان هم د سیستان او فراه له لارې هېواد ته راستون شو. د محمود د خواکونو په مشرۍ یې پر کندهار یرغل وکړ، د "تازي" په جګړه کښې یې شاه زمان مات او د محمود په حکم یې هغه ړوند

کړ. دوی کابل هم ونیو او د شازمان وزیر رحمت الله خان سدوزی یې وواژه.

همدا چې شاه محمود د کابل پر تخت کښېناست، سردار فتح خان یې د" شاه دوست" په لقب خپل وزیر وټاکه، ټول هېواد یې هغه او د هغه ورونو ته پرېښوو (۱۲۱۶ هـ ۱۸۰۱م). د سردار پاینده خان محمدزي زامن له همدغه مهاله د افغانستان حکمرانان شول، فتح خان چې هراړخیز واك یې لاره خپل ټول ورونه یې د افغانستان پر ولایتونو حکمرانان کړل. یوازې یو ورور سرداردوست محمد خان یې له ځان سره په مرکز کښې وساته، محمد عظیم خان او بیا وروسته عبداالجبار خان ته یې کشمیر ورکړ، پېښور یې تر اټکه یار محمدخان او سلطان محمدخان ته وسپاره، سند او ښکارپور یې رحمدل خان، غزني یې شېردل خان، بامیان یې کهندل خان، کندهار او د هغه خواوشا له کلاته تر بولان درې او فراه پورې مهردل خان او پردل خان ته او ډېره جات تر پنجاب او د پېښور تر غرنیو سیمو پورې نواب عبدالصمد خان او د هغه زوی نواب زمان خان ته ورکړ شو. په دغه کشمکش کښې هېواد د جګړو او وینو بهولو ډگر شو خو په هرات کښې وزیر فتح خان د شهزاده کامران د وزیر عطامحمد خان په لاس ړوند کړای شو (۱۲۳۴هـ ۱۸۱۸م). دغې پېښې بارکزي ورونه غچ اخیستو ته اړ کړل او سخت اړدوړ پیل شو. وروسته تر هغې چې د سدوزیو د کهاله وروستی تغر یې ټول کړ، د وزیر فتح خان د ورونو تر منځ هم د پادشاهۍ پر سر شخړې را وزیږېدې. تر هغې چې سردار دوست محمد خان په کابل عیدگاه جومات کښې خپل امارت اعلان کړ او د کابل امیر په توګه یې په نامه خطبه ولوستل شوه، (۱۲۵۴هـ - ۱۸۳۸م).

امیر بې له ځنډه په افغانستان کښې خپل ټول زامن پر خپلو سیمو وټاکل خو رنجیت سنگهـ د افغانستان له کورنیو شخړو څخه گټه واخیسته

او گرد پنجاب یې تر پېښوره ونیو، سردار سلطان محمد خان هم د بالا کوټ په جگړه کښې د میراحمدخان بریلوي او مولوي اسماعیل په مشرۍ د مجاهدینو په شهادت او د پېښور په صوبه کښې د یار محمد خان او د هغه د ورور په مړینه، کمزوری شوی و، دا وېره هم وه چې رنجیت سنگهـ به پر خیبر یرغل وکړي، ځکه نو امیردوست محمد خان د یوه لیك له لارې د هند له گورنر جنرال لاردبنتك څخه د پېښور د بېرته نیولو په چار کښې مرسته وغوښته او د باسول له لارې یې له شپېته زریز لښکر سره د پېښور پر لوري حرکت وکړ. خو سردار سلطان محمد خان د امیر لښکر تار پر تار او امیر بېرته ناکام له پېښوره خیبر او جلال آباد ته راستون شو. په دې توگه اشنغر تر کوهاټ او ټله د امیر ورور سلطان محمد خان ته پاتې شو (۱۲۴۵هـ ۱۸۳۸م).

امیر دوست محمد خان د رنجیت سنگهـ د ماتولو په تکل د لیکونو له لارې له انگلیس، ایران او زاري روس دولتو څخه مرسته وغوښته. د هند وایسرای لاردآکلیند پر (۱۸۳۶ - ۳۷م) د بریتانوي هند له خوا سر الکساندر برنس، میجر لیچ، لفټننت او دومسترلارډ د لومړني سیاسي او اقتصادي هیئت په توگه کابل ته ولېږل.

په عین وخت کښې د روسیې یو نفر نماینده ویتکویچ (۱) هم کابل ته رسېدلی و، چې د کابل دربار او د کندهار حکمرانان یې په سند او پنجاب کښې د انگلیس د پرمختګ پر خلاف هڅـول، امیر دوست محمد خان له الکساندر برنس سره په دې شرط مفاهمه وکړه، چې که د انگلیس دولت دوه

۱- Vitkievitck په ۱۳۳۸ کښې کابل ته راغی، خو دا سفیر په غیر رسمي ډول د روسیې د وزیر مختار له خوا په تهران کښې کابل ته رالېږل شوی ؤ. (اریانا- ټ ۲- لږ ۱).

زره تړېك وركړي او د سند درياب د لوېديځ څمكې هم ده ته پرېږدي نو دى به تل د انګليسانو دوست او همكار وي.

مګر د هند برتانوي دولت د روس له احتمالي حملو څخه د هند د ساتلو له پاره پر شاه شجاع سدوزى چې له سلطنت څخه خلع او په لودهيانه كښې فراري و نظر درلود. پر دې اساس لارډآكليند د اكتوبر پر لومړۍ (۱۸۳۸ م) د افغان او انګليس لومړى جنګ پيل او د امير دوست محمد خان د خلع او ربنې كښلو له پاره يې ملا وتړله.

شاه شجاع چې په دغه وخت كښې د خپل تخت و تاج د لاس ته راوړلو له پاره هر ډول پستې ته حاضر و، د مارچ پر ۱۲ (۱۸۳۴م) يې خپله لومړى تړون چې ۱۴ مادې يې لرلې له مهاراجه رنجيت سره وتاړه كه څه هم مخلوع پاچا په دغه وخت كښې هېڅ ډول حقوقي او رسمي حيثيت نه لاره، خو په معاهده كښې يې ټول كشمير، پنجاب او د اټك، پېښور څمكې تر خيبر او سند پورې، رنجيت ته پرې ښووې، دواړو خواو د (۱۱ - ۱۳ - ۱۴) مادو پر بنسټ د خطر په وخت كښې د يوه بل لښكري مرسته قبوله كړه؛ د تجارت د جريان په هكله يې هم ځينې مواد په دغه تړون كښې ځاى كړل، خو ځرنګه چې دغه تړون يوازې د شاه شجاع او رنجيت تر منځ و او انګليسانو په هغې كښې ګډه نه درلوده د هند بريتانوي دولت هغه ونه منله پر هغې پسې د لاهور تړون د (جون ۲٦ - ۱۸۳۸م) د بريتانوي ګورنر جنرال، مهاراجه رنجيت سنګهـ او شاه شجاع الملك تر منځ په شمله كښې د جولاى پر ۲۵مه ۱۸۳۸م وتړل شوه {دا هغه كال دى چې روسي نماينده ويتكويچ كابل ته راغلى و} په دغه معاهده كښې چې ګورنر او رنجيت سنګهـ حقوقي شخصيتونه وو او اختيارات يې درلودل دريم شخص شجاع الملك په هېڅ ډول د خپل هېواد د استازي صلاحيت نه لاره؛ په دغه وخت كښې دى يو

فراري او له ملي حقوقو فاقد سړى و.

په هر حال د لاهور تړون د مسټر ډبليوايچ مكناټن په ذريعه چې د لارډآكليند د هند د نائب السلطنه له لوري يې استازي توب لاره، په "۱۸" مادو كښې لاسليك شو، شاه شجاع د افغانستان د تاج و تخت د بيا نيولو د وعدې په مقابل كښې د افغانستان له ټولو ځمكو چې په ماوراء بولان او خيبر كښې وې لاس واخيست او پر كال يې دوه لكه روپۍ باج له پېنځه زريز لښكر سره ومانه چې د تاج و تخت تر لاس ته راوړو وروسته يې رنجيت ته وركي او له بل هېڅ دولت سره چې د انګليس او مهاراجه د دولت مخالف وي د دوستۍ او سياسي اړيكو تړون و نه كړي. په هرات كښې به هم خپل وراره حكمران وپېژني او د هرات په امورو كښې به مداخله نه كوي.

اتلسمه ماده د پوځي يووالي د تضمينولو تړون و چې كه له تړون كوونكيو څخه يو (انګليس، رنجيت او شاه شجاع) د كوم طرف تر خطر لاندې راشي نور به له ده سره د خطر په دفع كولو كښې لښكري مرسته كوي، په دغه عجيبه تړون كښې چې د دوو حكومتو او يوه فراري له خوا لاسليك شو، انګليس لښكريانو د سرجان كين په قوماندانۍ. شاه شجاع د (۱۸۳۹م فبروري ۱۲۵۴هـ). د سند او بولان له لارو راوست او پر كندهار يې حمله وكړه د اپريل پر ۲۰ - ۱۸۳۹م = ۱۲۵۵ هجري يې د كندهار ښار ونيو او د امير ورونه ايران ته وتښتېدل شاه شجاع د كندهار پر پاچهي تخت باندې كښيناست د (صفر ۲۳ - ۱۲۵۵ هجري). په كندهار كښې مكناټن‌له شاه شجاع څخه ژمنه واخيسته چې د انګليس عسكر به له يوه نفر سياسي نماينده سره د تل له پاره په افغانستان كښې پرېږدي او په دغه ډول د بريتانيې عسكر د شاه شجاع په ملګرتيا د غزني له لارې او همدا رنګه "كپتان ويډ" له شهزاده تيمور د شاه شجاع له زوى سره د خيبر او جلال آباد

له لارې پر کابل باندې حمله وکړه د (اگست پر ۱۷ - ۱۸۳۹م - غره جمادی الاخر ۱۲۵۵هجري) شاه شجاع يې په کابل کښې پر پاچهۍ کښېناوه. امير دوست محمد خان له خپلو زامنو سره بخارا ته ولاړ خو په هغه ځای کښې د بخارا پاچا دی بندی کئ. د هند گورنر جنرال لارډآکليند د کابل د فتح او د امير دوست محمد خان د ويستلو له کبله د لندن دربار له خوا د ارل Earl په لقب وياړل شو.(۱۸۳۹م).

دغه مهال چې د حکومت مشران او امير له هېواد څخه ولاړل او وطن يې دښمن ته پرېښووئ، افغان ملت د انگليس متجاوز لښکر ته د غزا اعلان وکئ او له هر لوري پر انگليسي لښکرو د افغاني ډلگيو له خوا حملې پيل شوې، يو کال وروسته امير دوست محمد خان له خپل زوی محمد افضل خان سره له بخارا څخه راغی، له آمو څخه را تېر شو مگر په ايبك کښې يې د انگليس له لښکر څخه ماته وخوړه او تاشقرغان ته ولاړل (۲۸ ستمبر ۱۸۴۰م ۱۲۵٦ هجري). تر دې وروسته امير خپل ځان انگليس ته تسليم او کلکتې ته ولېږل شو (نوامبر ۱۸۴۰). خو ملي مجاهدينو د کابل په شمال کښې د مسجدي خان سلطان محمد نجرابي او نورو په مشرۍ د فرنگي متجاوزانو په مقابل کښې په غزا لاس پورې کئ عبدالله خان اڅکزی، امين الله خان لوگری او نورو هم د ۱۲۵۸هجري د مني په سر کښې د کابل په شاوخوا کښې د خلکو په اتفاق پر شاه شجاع او فرنگيانو را پورته شول، سردار محمداکبرخان د اميردوست محمد خان زوی هم د شمال له لورې له دوی سره يو ځای شو او پر انگليسانو باندې يې کار تنگ کئ په دغه کش و گير کښې مکناټن Sir.w Macnaghten د ستمبر په ۲۳ مه نېټه ۱۸۴۱م د سردار محمد اکبر خان په لاس په کابل کښې ووژل شو او الکساندبرنس هم د نومبر په ۲ مه نېټه ۱۸۴۱ م

د غازيانو له خوا وژل شوی و. وروسته په خپله شاه شجاع هم په کابل کښې د غازيانو په لاس ووژل شو (د صفر ۲-۱۲۵۸ هجري د آپريل ۳-۱۸۴۲م) (وگورئ ۸۴ نومره عکس). څرنگه چې د انگليس عسکر د دغه کال په ژمي له کابل څخه د جلال آباد په لوري ولاړل؛ په لار کښې د افغاني غازيانو په لاس ټول ووژل شول.

انگليسانو په دغه جنگ کښې ډېر زيانونه وليدل يعني (۳۰) زره تنه يې ووژل شول او (۲۱) کروړه هندي روپۍ يې مصرف شوې، په پای کښې د خپل ځان له ساتلو څخه هم عاجز شول او د افغاني غازيانو له لاسه، له يو تن پرته چې ډاکټر (۲) برايډون نومېد، يو هم ژوندی پاتې نه شو؛ بېرته يې امير دوست محمد خان له هند څخه راووست، امير د خپل مجاهد زوی وزير اکبرخان په همت د کابل پر تخت بيا کښېناست، وروڼه يې له ايران څه راغلل پر کندهار باندې حکمرانان شول او هرات د يارمحمدخان الکوزي د شهزاده کامران د وزير په لاس کښې پاتې شو.

اميردوست محمد خان د خپل امارت په دويمه دوره کښې د لومړي جنگ مشهور مشران چې د هېواد د ساتلو په لاره کښې يې قربانۍ ورکړې وې لکه نايب امين الله خان لوگری، سردارسلطان احمد خان سرکار، محمد شاه خان بابکر خيل، نواب محمد زمان خان او زوی يې شجاع الدوله خان، محمد عثمان خان او نواب جبارخان، مسجدي خان او نور تر باور لاندې رانه وستل، او د هېواد په چارو کښې يې شامل نه کړل پر عکس ټول هېواد يې د خپلو زامنو تر واك لاندې وساتئ، پر دې اساس سردارسلطان احمد خان د

۲ - William Brydon وليم برايډون (۱۸۱۱ - ۱۸۷۸م) د انگليسي لښکرو ډاکټر چې له ديارلس زريز لښکر څخه يوازې دی ژوندی پاتې شو او جلال آباد ته ورسېد.د جنورۍ ۱۳مه - ۱۸۴۲م (انډين بيوگرافي ۵۸).

امیر ورارد او زوم چې له ده څخه مایوس شوی و کندهار ته لاړ او له هغه ځایه یې له پېنځه زرو کندهاري لښکرو سره پر کابل حمله وکړه، خو امیر ده ته په مقر کښې ماته ورکړه تر هغه وروسته سلطان احمد خان ایران ته فرار شو او د امیر نامتو مجاهد زوی وزیر اکبرخان هم په مزار شریف کښې له دې دنیا څخه لاړ (۱۲۶۳ هجري = ۱۸۴۶م). (وګورئ ۸۵ نومره عکس).

سردار محمد اکرم خان د امیر زوی په شمالي ولایاتو کښې ایشان اوراق د میر بلخ، ایشان صدور د اقچې، میر حکیم خان د شبرغان والي، میر بابا بیګ د ایبک رئیس، غضنفرخان د اندخوی سالار، ګنج علي د خلم مهتر، محمودخان د سرپل د اور او شاه مراد د قطغن برید ساتي مطیع کړل، تر آمو پر مخ ولاړ، او د هېواد شمالي برید یې وساته (۱۲۶۵ هجری ۱۸۴۸م) په دې ډول یوازې کندهار او هرات د امیر له امارت څخه د باندې پاتې شول. څو کاله وروسته کندهاري سرداران د امیر وروڼه (کهندل، پردل، مهردل) مړه شول او رحمدل پاتې شو، ده له خپلو وریرونو سره جنګ وکړ. پر (۱۲۷۱ هجری = ۱۸۵۵م) د رجب ۱۱ مه امیر دوست محمد خان خپل ولیعهد سردار غلام حیدرخان جمرود ته ولېږه چې د سرجان لارنس د پنجاب چیف کمشنر د اندریومارکویس د هند له ګورنر جنرال استازي سره یې وکتل وکړ او د پېښور تړون چې د مارچ پر ۳۰ مه - ۱۸۵۵م شوی و او درې مادې یې لرلې، د هند له بریتانوي دولت سره یې وکړه.

دغه تړون د دوستۍ د مراسمو او د یو او بل د هېواد په چارو کښې د طرفینو د نه ګوتوهنې متضمن وه، دریېمې مادې ویل چې تړون کوونکي به یو د بل دوست - دوست او دښمن به دښمن بولي.

په دغه تړون سره امیر له ختیځ لوري مطمئن شو، ضمناً یې د کندهار په نیولو کښې بریتانوي هند دولت پلوي هم تر لاسه کړه، تر هغه

وروسته یې له کابل څخه لښکر ویوست کندهار یې ونیو او خپل زوی غلام حیدر خان ته یې وسپاره په دې ډول کندهار مستقیماً د کابل په امارت پورې اړه پیدا کړه.

خو په هرات کښې د سدوزیو د کورنۍ پایڅوړ د یارمحمد خان الکوزي د کامران د وزیر په لاس له منځه لاړ، یارمحمد خان الکوزی هم په (۱۲۶۷هـ = ۱۸۵۰م) کال وفات شو او نالایق زوی یې چې سید محمد خان نومېده د ده پر ځای کښېناست، خپل مسکوکات یې د ناصرالدین شاه قاجار په نامه ووهل، خو د هرات خلکو دغه وضع خوښه نه کړه هغه یې وواژه او شهزاده یوسف د حاجي فیروزالدّین لمسی چې د سدوزیو له پاتې شونیو څخه و، د هرات په پاچهۍ وټاکه (محرم ۱۲۷۲هـ = ۱۸۵۵م) تر هغې چې ناصر الدین شاه هرات ته لښکرې راولېږلې او هاغه ښار یې ونیو (۱۲۷۳هـ).

افغاني مشرانو هرات د افغانستان پخوانی نه بېلېدونکې برخه ګڼله او نه یې غوښتل چې پردي هېوادونه دې په هغه کښې لاس ولري، پر دې اساس امیر دوست محمد خان له مرکز سره د هرات راساً یو ځای کېدل غوښتل. په دغه وخت کښې امیر دوست محمد خان انګلیسانو جمرود ته دعوت کړ او د سرجان لارنس په ذریعه یې د پېښور تړون پر (جنوري ۲۶-۱۸۵۷م = ۲۹ د جمادی الاول ۱۲۷۳هـ) کال له ده سره وتاړه، دغه تړون چې د (۱۲) مادو درلودونکی و د هند د ګورنر جنرال جان وایکونت کیننګ له لوري د جان لارنس چیف د پنجاب کمشنر او لفټننټ کرنل ایچ، لی ایدواردس، د پېښور کمشنر په وسیله له امیر سره وتړل شوه.

تړون وایي: دا چې د ایران پاچا تړون مات او پر هرات یې قبضه وکړه او په افغانستان کښې مداخله کوي، نو د هند انګلیسي حکومت به امیر دوست محمد خان ته مرسته ورکړي او د ده د ځمکو په ساتلو کښې به د

قاجاریانو پر خلاف زیار وباسي؛ تر هغه وخته پورې چې له قاجاري دولت سره جنګ جاري وي د میاشتې یو لك روپۍ به امیر ته ورکوي په دې شرط: چې امیر خپل سواره او توپخانه لښکر له (۱۸) زره پلیو سره ډېر ښه وساتي او تل (۱۳) زره روزل شوی لښکر ولري. په کابل کندهار بلخ او یا په هر ځای کښې چې له قاجاریانو سره جنګ ونښلي، د انګلیس نمایندګان به له هندي عملې سره مقرر وي څو د مرستې پیسې د دوی تر نظارت لاندې په لښکري چارو کښې ولګول شي، خو په کورنیو چارو کښې به ګوتې نه وهي او یوازې به له جنګي پېښو څخه خبر اخلي.

امیر دې خپل یو نماینده په پېښور کښې مقرر کړي او سربېره به پر میاشتنۍ مرستې پینځه لکه روپۍ نقدې ده ته ورکوي. په مقابل کښې امیر نه شي کولای په پټه یا ښکاره له بل دولت سره په سیاسي مفاهماتو لاس پورې کړي څلور زره ټوپك یې هم د دغه تړون پر اساس امیر ته په تل کښې وسپارل.

سربېره پر دې انګلیس دولت پر قاجاري دولت هم سیاسي فشار راووست چې هرات چې د افغانستان د مځکې پخوانۍ برخه ده ژر خوشې کړي همدارنګه یې پر نومبر ۱۸۵۷ م = ۱۲۷۳ هجري یو لښکر له جنګي کښتیو سره د عرب د بحیرې له لارې پر بوشهر باندې وروهخاوه، هغه ښار یې ونیو او د هغه پرېښوول یې د هرات په پرېښوولو پورې اړ کړه.

دا چې د پردې ترشا یا د سیاست په فضا کښې د هرات په باره کښې په هند، لندن، تهران او کابل کښې فعالیت کېده د تړون د نص او د انګلیس له بحري لښکرکښیو څخه ښکاره ده، خو د افغانستان او هرات خلك هم د قاجاریانو تر بار لاندې رانه غلل، هر طرف ته ملي حرکتونه ولیدل شول، سربېندویه خلك د آزادۍ په لار کښې پر خوځښت راغلل او له هرات

څخه یې د متجاوزو لښکرو ایستل وغوښتل. پردې اساس قاجاریه لښکر د جولای پر ۲۷مه-۱۸۵۷ = ۱۲۷۳ هجري هرات تخلیه او مشهد ته ولاړل، خو په دغه وخت هماغه کښې سردار سلطان احمد خان سرکار د امیر وارره هرات ته راغی او دی یې د هغه ځای حکمران وپېژاند، په دغه ډول زړورو هراتیانو خپل ښار د پردیو له واکمنۍ خلاص کړ.

دغه سرادر د انګلیس له مخالفو عناصرو څخه ؤ، چې په لومړي جنګ کښې د ملي مجاهدینو له مشرانو څخه ګڼل کېده، پر دې اساس په هرات کښې د ده شتوالی د هند دولت له پاره خاطر جمعي نه وه.

هرات ته د سردار له راتلو سره خلك پرده باندې راټول شول او سیاسي فعالیت هم شروع شو، د بریتانیا حکومت یو سیاسي هیئت د میجرتیلر په مشرتابه له بغداد څخه هرات ته ولېږه په دې توګه د روس دولت یو هیئت د خانیکوف په ریاست د سردار دربار ته راولېږه، سلطان احمد خان د انګلیس لېږلي په ناکامۍ له هراته وویستل (۱۲۷۴ هجري) او په آزادۍ سره حکم چلاوه.

د هغه بل لوري امیر دوست محمد خان چې له مرکز سره د هرات په یو ځایوالي د خلکو هیله ولیده په خپل لښکر باندې ګوتې ووهلې او پر هرات یې حمله وروړه، د صفر پر لسم ۱۲۷۸هـ ۱۸۶۱م خپل وراره او زوم سلطان احمدخان یې په هرات کښې کلابند کړل.

کلابندي ۱۸ میاشتې اوږده شوه، سلطان احمدخان له نړۍ سترګې پټې کړې، زوی یې شهنواز خان هم تر دوو میاشتو پورې مقاومت ته دوام ورکړ، خو تر دوو میاشتو وروسته د امیر په لاس ورغی (د ذیحجې اتمه ۱۲۷۸هـ ۱۸۶۱م)، خو امیر په خپله څو ورځې وروسته د سالنډۍ په مرض د ۷۷ کالو په عمر له دې دنیا څخه لاړ او په هرات کښې د خواجه عبدالله

انصاري د مزار تر څنګک په ګازرګاه کښې ښخ شو، د ذیحجې (۲۱ - ۱۲۷۸هـ =۱۸٦۱م). هغه ګټور کار چې امیر د خپل عمر په پای کښې د هېواد د یووالي په خاطر وکړ، په افغاني مرکزي دولت پورې د هرات ترل و چې سیاسي وحدت او د هېواد پخواني حدود یې تامین کړل. (وګورئ ۸٦ نومره عکس)

امیر دوست محمد خان د محمدزیو کورنۍ، امیر او په (امیر کبیر) مشهور دی چې د سپینو زرو د روپیو پر سکه باندې یې دغه بیت لیکل شوی و:

سیم و طلا شمس و قمر میدهد نوید
وقت رواج سکهٔ پاینده خان رسید

دی یو جاه طلب، نرم خویه او عشرت دوست سړی، خو زړور او مدبر و چې ۱۴ منکوحه ښځې او په سل هاو سراری او (۵۲) اولاده یې درلودل (۲۹) تنه اولاد یې د ده تر مرګ وروسته په افغانستان کښې د ویروونکیو کورنیو جنګو لامل وګرځېدل.

په لومړي امارت کښې چې امیر دوست محمد خان کابل ونیو د خپلو ورونو جرګه یې جوړه کړه او د ۱۲۴۲ هجري کال د ربیع الثاني د میاشتې د ترون له مخې چې اصل یې د کابل په موزیم کښې موجود دی، هېواد یې په خپل منځ کښې وویشه د دغې جرګې ریاست نواب عبدالصمد خان کاوه چې تر ټولو مشر و او دغه لاندینی ترون یې دده په ضمانت سره وکئ:

۱ - کوهاټ وهنګو او د هغه توابع چې پخوا بنګښ ورته ویل کېدل: نواب عبدالصمد خان ته.

۲ - پېښور سردار یار محمدخان، سلطان محمدخان، پیر محمدخان

او سید محمدخان ته: اشنغر او د هغه توابع، له یو لکو روپیو سره د کابل له عایداتو چې امیر دوست محمد خان ورکولې.

۳ - د حصارک غلجایي سیمه د کابل ختیز خوا نواب عبدالجبار خان ته.

۴ - کابل، کوهدامن، لوګر او د هغه توابع تر بامیان پورې امیر دوست محمد خان او سردار امیر محمد خان د ده سکه ورور ته.

۵ - نواب محمد زمان خان او د ده سکه وروڼوته (د نواب اسد خان زامن د پاینده خان لمسي) د کابل د ختیزه خوا، لغمان، جلال آباد تر خیبر او د هغه تر توابعو پورې.

٦ - سردار حبیب الله خان او سردار محمد اکرم خان (د سردار محمد عظیم خان دامیر د مړه ورور زامن) ته لوګر، بتخاک، خرخ، میدان او غوربند.

۷ - کندهاریو سردارانو پېنځو وروڼو (پردل، کهندل، شیردل، رحمدل، مهردل) ته کندهار له شاه جوی څخه تر فراه پورې.

د هېواد په دغه اوو برخو کښې پورتنیو اشخاصو حکم چلاوه، نواب اسد خان ډېره جات په خپل واک کښې لاره او رحمدل خان د بولان پر درې تر ښکارپور پورې حکمراني کوله.

د بارګزیي وروڼو د هڅو دغه نتیجه وه چې سدوزیو د سلطنت له ضعف څخه وروسته هېواد په خپل منځ کښې وویشي. د احمد شاه بابا د شاهنشاهۍ قوي مرکزیت له منځه ولاړ پردې اساس قوی او نیرومند هېواد موقتاً په ناتوانۍ او تجزیې محکوم شو.

د موهن لال په په قول چې د سید حسین د کابل مستوفي او د مستوفیت د غړو دیوان میتها او دیوان بیربا او له "یارام" څخه یې اورېدلي دي د ده د امارت په لومړۍ دوره کښې د امیر د قلمرو ټول عواید

(۲،۵۰۹،۲۳۸) کابلي روپۍ وې، چې د کابل او د هغه له شمالي سمت څخه له غوربند میدان وردګ، غزني، بهسود، بامیان، زرمت ګردیز هزاره کورم، خوست، جلال آباد او لغمان څخه لاس ته راتلې.

د کندهار تر یووالي او د کندهاري سردارانو د خپلواکۍ تر پای ته رسېدو وروسته، د امارت عایداتو د فراه له شاوخوا څخه تر کندهار او شاه جوی د کابل په مرکز پورې اړه پیدا کړه، د فیض محمد هزاره په وینا امیر له دغو عوایدو څخه (۱۵) لکه روپۍ تنخواه د کندهار پاتې سردارانو ته چې د ده ورېرونه وو مقرر کړې.

خو د پېښور، اشنغر او د هغهٔ تړابع حکمرانانو سردارانو عایدات د کال (۶۹۲) زره روپیو په شاوخوا کښې وو، چې هره روپۍ "لس شاهي" له لسو آنو سره برابره وه او پردې سربېره د خواراکه بابو د مالیې، د هندوانو د جزیې او له نورو متفرقاتو څخه هم د (۶۲) زره روپیو په شاوخوا کښې عاید و چې ټول (۷۵۴) زره روپۍ شي. (د پېښور تاریخ).

په دغه ډول که موږ د کابل، کندهار او پېښور پر عایداتو او مالیاتو سربېره د شمالي ولایاتو عایدات یعنې قطغن، بنګښ او ختیزه خوا، لغمان او ډېره جات ټول په جلا ډول سره د (۵۰) لکو روپیو په شاوخوا کښې اټکل کړو نو د بارکزیو وروڼو (امیر دوست محمد خان او ورونه یې) ټول د لس (۱۰) ملیونو روپیو په شاوخوا کښې کېدې.

په دغه وخت کښې د افغانستان له لارې د هند او بخارا تجارت روان و، له امرتسر او ښکار پور څخه تجارتي قافلې کابل، کندهار، بخارا او مشهد ته تللې، په ځانګړي ډول د کشمیر د شالو او نفیسه پارچو تجارت کېده. ځرنګه چې د ۱۸۶۲ په تجارتي راپور کښې راغلي دي چې د افغانستان او هند ټول تجارت ۱۱۸، ۹۳۹ پونډه و او ګمرکي محصول هم

په سلو کښې دوه نیمې روپۍ اخیستل کېده. د کوچیانو په وسیله هم د یو مېلیون او درې لکو روپیو مالونه له افغانستان څخه هند ته وړل کېده او د یو مېلیون او شپږ لکو روپیو مالونه واردېدل په کابل کښې ملا رحیم شاه، غلام قادر او ښکار پورې ګوپالداس او په کندهار کښې ملا جلال اڅکزی او ملانسو لوی تاجران وو، د کابل ګمرک د څلورو لکو روپیو په شاوخوا کښې تجارتي محصول درلوده. په کابل کښې سید حسین خان او وروسته عبدالرزاق خان او میرزا عبدالسمیع خان مستوفي الممالك (د مالیې وزیر) و، میرزا محمدحسن خان د سلطنت دبیر (سرمنشي) شاغاسي شیر دل خان بارکزی د کورنیو چارو او دربار وزیر، غلام محمدخان پوپلزی لښکري مشاور، قاضي عبدالرحمن خانعلوم بارکزی د عدلیې وزیر او قاضي القضاة میر حاجي د میر واعظ زوی د دیني امور مشاور او فراموز خان نورستاني سر لښکر او د امیر د دربار سپه سالار و.

خو د امیر لښکر د مستر کیمپل انګلیسي (چې په لومړي جنګ کښې مسلمان شوی او نوم یې شېر محمد اېښودل شوی و) او امریکایي ډاکټر هارلان چې د رنجیت سنګهـ له دربار څخه کابل ته راغلی و، تر اداره او تعلیم لاندې و او نایب عبدالصمد هندي و، چې د هغو شمېر د سلطنت په لومړۍ دوره کښې (۱۲) زره سوعاره، درې نیم زره پیاده ټوپك لرونکي، (۵۰) لوی توپونه او (۲۰۰) کچرو په منځ کښې توپونه وو، سوارانو یو تن (۱۲۰) روپۍ او پلي یو تن (۸۴) روپۍ د کال تنخواه درلوده خو د امیر دوست محمد خان د امارت په پای کښې د ده عسکري تشکیلات داسې وو:

۱ - په کابل کښې دوه پیلي غنډونه له(۱۸) صحرایي توپو سره دوه درانه توپونه یو مورټر او یو زنبورك.

۲ - په بلخ کښې درې پیلي غنډونه او دوه سواره غنډونه له ۱۶

صحرايي توپو سره.

۳ - په باميان کښې يو پلی غنډ له دوو جبل توپو سره.

۴ - په کوهستان کښې يو پلی غنډ له دوو صحرايي توپو او دوو جبل توپو سره.

۵ - په فرا کښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

٦ - په ګرشك کښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

۷ - په غزني کښې يو پلی غنډ او څلور صحرايي توپونه.

۸ - په آقچه کښې يو پلی غنډ او دوه صحرايي توپونه.

۹ - په غلز يي کلات کښې يو پلی غنډ د درو جبل توپو او يو صحرايي توپ سره.

۱۰ - په کندهار کښې درې پلي غنډونه او يو سپور غنډ، له دوو ثقيلو، دوو جبل او دوولس صحرايي توپو سره.

۱۱ - په ز ميناور کښې يو پلی غنډ له څلورو صحرايي توپو سره.

په دغه ډول د امير تر اداري لاندې ځمکو کښې يوولس عسکري مرکزونه وو او هر غنډ ۸۰۰ تنه چې په ورځنيو تمريناتو کښې ٦۰۰ نفر حاضريدای شول، خو هر غنډ سواره عبارت و له (۳۰۰) تنو څخه چې ټول منظم عسکر يې عبارت وو له:

۱٦ پلي غنډونه، هر غنډ ۸۰۰ تنه - ټول ۱۲،۸۰۰ تنه.

۳ سواره غونډونه ۳۰۰ تنه ټول ۹۰۰ تنه.

٦۷ صحرايي توپونه - ٦ جبل توپونه - ۴ ثقيل توپونه، يو مورتر- چې ټول منظم عسکر - ۱۳، ۷۰۰ تنه له ۸۱ توپو سره وو، پر دې سربېره د ايلجاري لښکرو شمېر د ضرورت په وخت کښې په کابل کښې ۳۱ زره - په کندهار کښې ۱۸ زره - په هرات کښې ۲۲ زره - په بلخ کښې ۲۹ زره وو

(افغانستان، د لندن طبع ۱۹۰٦م) مګر کورنی امنيت د کوتوال او د کوتوالی د پوليس په ذريعه اداره کېده، شرعي محاکمو، عدليه امور، اداره کول، چې قاضي د خانعلوم په ذريعه د امير له حضور تاکل کېده. د امير د حکمدارۍ او له دوره يو ډول مشترك امارت و چې افغانستان د ده د ورونو تر منځ د پخواني - ترون له مخې وېشل شوی و، هر ورور په خپله حکمدارۍ سيمه کښې خپلواکي درلوده، په دويمه دوره کښې د هېواد مرکزيت قوي شو او د امير د ورونو نفوذ له منځه ولاړ د ده د امارت توابع د امير د زامنو تر منځ ووېشل شول، مګر دوی د پلار په اجازه سره حکم چلاوه او د خپلو سيمو له عوايدو څخه يې يوه برخه د خپلو مصارفو له پاره ګرځوله او پاتې يې د کابل په خزانه کښې تحويلوله د پلار له اجازې څخه پرته يې ټول کارونه سرته نه شول رسولای، په دويمه دوره کښې د امير زامنو په دغو سيمو کښې حکم چلاوه:

سردار شېرعلي خان د بنګښ په کورم کښې (د پېښور جنوبي خوا).

سردار محمد افضل خان پر زرمت د کابل په جنوب کښې چې وروسته د بلخ په نيولو او حکمرانۍ باندې مامور شو.

وليعهد سردار غلام حيدر خان په غزني او کندهار کښې چې وروسته په جلال آباد کښې حکمران او د ده پر ځای سردار شمس الدين د امير سکه وراره چې په کوهستان کښې حاکم و په غزني کښې وټاکل شو.

سردار محمد اعظم خان پر لوګر د کابل په جنوب کښې، سردار محمد شريف خان پر باميان د کابل شمال لوېديځ او وروسته په کلات او فراه کښې.

سردار محمد امين خان په کوهستان د کابل په شمال کښې. سردار محمد اکرم خان پر هزاره جات د کابل په لوېديځ کښې چې وروسته شمالي

ولایتو او قطغن ته وګمارل شو.

سردارمحمداکبرخان په لغمان او جلال آباد کښې د کابل ختیزه خوا.

د امیر تر مړینې وروسته په هرات کښې، دده ولیعهد سردارشېرعلي خان د امارت اعلان وکړ (د ذیحجی ۱۲ مه - ۱۲۷۸ هجری ۱۸٦۱ م) او په دغه سجع یې سکه ووهله:

جمال دولت پاینده قسمت ازلیست

وصی دوست محمد، امیر شیرعلیست

یو له هغو مهمو سړیو څخه چې له امیرشیرعلي خان سره د تخت ناستي پر مهال په هرات کښې و، سید جمال الدین "افغان" دی چې ده ته یې د کورني سمون پروګرام او د نوي مدنیت د اصولو طرح ورکړه، خو امیر د خپل لومړي امارت په دوره کښې چې تر (۱۲۸۳ هـ - ۱۸٦٦ م) پورې پېنځه کاله وه، له خپلو ورونو سره په کورنیو جګړو بوخت و؛ د هېواد د سمون له پاره یې فرصت ونه موند؛ سید جمال الدین هم له هېواده ووت، د اسیا او اروپا هېوادو د ځوانانو اروا یې راویښه کړه، د اسلامي یو والي غږ یې اوچت او د اروپایي ښکېلاك پر وړاندې یې ستره مبارزه پیل کړه.

مومندو قبیلو پر (۱۲۸۰هـ - ۱۸٦۳م) کال د سعادت خان د زوی سلطان محمد خان په مشرتابه د انګریز پر وړاندې پاځون وکړ.

امیر شیرعلي خان خپل زوی محمدعلي خان او وزیرمحمدرفیق خان لودین، مومندو ته ورولېږل چې له قبایلو سره خپل اړیکي وساتي، خو انګریز د ده امارت په رسمیت ونه پېژاند، د امیر ورور محمد اعظم خان یې د ده پر خلاف په پېښور کښې وساته، تر ده وروسته د امیر بل ورور محمدافضل خان هم سر غړاو شو او د هندوکوش په "باجګا" دره کښې یې د ده له لښکر سره جګړه وکړه، خو په پای کښې یې غاړه کښېښووه او بندي شو، زوی یې

سردار عبدالرحمن خان بخارا ته لاړ.

تر دې وروسته یې له خپل بل ورور محمد امین خان سره چې د کندهار حکمران و د کلات د ترنك په کجباز کښې جګړه وکړه، په نوموړې جګړه کښې یې ورور محمدامین او زوی محمدعلي دواړه ووژل شول (۱۲۸۲هـ - ۱۸٦۵ م). یو کال وروسته عبدالرحمن خان له بخارا راوګرځېد او د محمداعظم خان په مرسته یې پر کابل یرغل وکړ او ویې نیو. د امیر شیرعلي خان مشر ورور محمدافضل خان یې پر پلاز (تخت) کښېناوه (۱۲۸۳ هـ - ۱۸٦٦م) او امیر شیر علي خان کندهار ته لاړ.

امیر محمدافضل خان د کورنیو جګړو پر مهال تر یوه کال امارت وروسته مړشو (۱۲۸۴ هـ) او دده بل ورور، امیر محمداعظم خان پر کابل تخت کښېناست، وراره یې عبدالرحمن خان د هېواد شمالي ولایتونه ونیول او بیا یې له کابل سره وتړل.

خو کندهار او هرات له امیر شیرعلي خان سره پاتې شول ده هلته نوی پوځ چمتو او د کندهار له لارې یې پر کابل ورودانګل، هغه یې ونیو او امیر محمداعظم خان او عبدالرحمن خان ایران ته لاړل، محمداعظم خان همهغلته مړ شو او روسي حکمران "جنرال کوفمن" په ترکستان کښې د عبدالرحمن خان هرکلی وکړ او په سمرقند و تاشکند کښې یې مېشت کړ.

امیر شیرعلي خان دویم ځل د ټول افغانستان امیر وګڼل شو (۱۲۸۵ هـ - ۱۸٦۸ م).

امیر داځل په کابل کښې په نویو اصولو لښکر جوړکړ؛ نوي ښوونځي یې پرانیستل؛ د "شمس النهار" په نامه یې د افغانستان لومړنی اخبار چاپ او خپور کړ؛ په کابل کښې یې نوې چاپخونه جوړه کړه او په هغې کښې یې ځینې کتابونه "له هغې ډلې": پوځي ګواعد له انګریزی نه په پښتو

او دري وژباړل او چاپ يې کړل.

امير شيرعلي خان، سيد نورمحمد شاه کندهاری د سر وزير (صدراعظم) په توګه وټاکه او د وزيرانو لومړنۍ کابينه يې منځته راوسته چې عصمت الله خان د کورنيو چارو، ارسلاخان د بهرنيو چارو، حبيب الله خان وردګ د ماليې، حسين علي خان د دفاع او احمدعلي خان د زېرمو (خزانو) وزيران او محمدحسن خان د دربار سرمنشي و. نوموړې کابينه د افغانستان له استوګنو قامونو څخه، پرته له ژبنيو او قامي توپيرونو جوړه شوې وه چې د شاهي کورنۍ او د امير له خپلوانو څخه هيڅوك هم په کښې نه و، دغه کار دا ښيي چې امير په سياسي چارو کښې په پراخه سينه او اسانۍ چلند کاوه او هېواد والو ترمنځ يې عدل په پام کښې ساته .

د امير له يادونې وړ کارو څخه يو هم د نوي، چمتو او سمبال پوځ جوړول دي، سره له دې چې دغه پوځ هېواد او امير ته د اړتيا او ګواښ پر مهال مرستندوی نه شو، خو بيا د دغې دورې په تاريخ کښې د يادونې وړښکاري.

دغه پوځ په اتو پوځي هډو: کابل، جلال آباد، شيرآباد، کندهار، کورم، هرات، ميمنه او بلخ کښې په لانديني شمير، درې ټولګيه و:

١ - ٦٢ پلي غنډونه، هر غنډ ٦٠٠ جنګيالي - ټول ٢٠٠، ٣٧ جنګيالي.
٢ - ١٦ سپاره رر رر رر رر رر ٩،٦٠٠ رر.
٣ - د پيلانو، آسونو، غويانو او کچرو د توپخانو ټول ٥،١٩٠ جنګيالي.

په دې ګڼه د ټولو وسلوالو چمتو پوځيانو شمېر پر (١٨٧٢ م) کال (٥١،٩٩٠) و، سر بېره پردې (٨٠٠٠) پلي او (١٦٠٠٠) سواره ايلجاري (پوځي ډولي) هم وو.

د وسلو ډولونه يې (٤٠،٨٢٥) انګريزي او افغاني ټوپك او (٣٦٩)

انګريزي توپونه وو. بريتانوي هند دولت د (١٨٧٧) تر مارچه پورې امير شيرعلي خان ته نه ويشت زره ټوپك بخښلي وو. (افغانستان هملتون).

امير د توپونو د جوړولو له پاره په کابل او هرات کښې کارخانې جوړې کړې چې په هغو کښې يې ارابه لرونکي دراندده توپونه جوړول، همداراز يې د ټوپك جوړولو کارخانې هم لرلې چې تر اوسه هم په هماغو کارخانو کښې جوړ شوي توپونه شته.

د بريتانوي هند دولت چې د افغانستان اوضاع ډاډمنه او سمه وليده، د نوامبر د (٢مې) نېټې (١٨٦٨م). (١٢٨٥هـ، شوال) ليك له لارې يې د امير شيرعلي خان سلطنت په رسميت وپېژاند، دولس زره ټوپك او شپږ سوه زره روپۍ يې ورته راولېږلې.

امير د اريکو د لا ټينګښت له پاره، د هند د وايسرای په بلنه پر (١٢٨٦هـ، ١٨٦٩م) امبالې ته لاړ. د هند ګورنر جنرال د سياسي کنفرانسونو په ترڅ کښې د امير ټولې غوښتنې ونه منلې، د افغانستان په چارو کښې يې د امير په ښېګڼه د نه لاسوهنې ځرګندونه وکړه او (١٢٠٠٠) ټوپك يې له درې سوو زرو روپيو سره امير ته ډالۍ کړې.

امير چې کابل ته راستون شو، خپل کشر زوی "عبدالله" يې خپل ځای ناستی وټاکه او مشر زوی يې "محمد يعقوب" له کابله وتښتېد او په هرات کښې يې اړ دوړ پيل کړ، خو امير دی د هرات حکمران وټاکه او د ناخوالو مخه يې ونيوه.

امير ځينو سياسي پوښتنو ته پام واړاوه، له تزاري روسيې سره يې د افغانستان د شمالي بريدونو په ټاکلو لاس پورې کړ، له ايران سره يې د انګريز په منځګړتابه د هلمند د اوبو وېش پيل کړ او صدر اعظم سيد نور محمد شاه يې تهران ته واستاوه، ورسته بيا نوموړې صدر أعظم د بريتانوي

هند له دولت سره د شملې (۱۸۷۳م) او پېښور (د جنورې ۳۰مه، ۱۸۷۷م) په کنفرانسونو کښې ورگډ شو، خو څه هوکړه ونه شوه. دغه د ډيپلوماتيکې ويناوې کېدې چې د روسيې دولت پر "خيوا" يرغل راوړ، هغه يې ونيوه او هند ته گواښ لا پسې کلك شو (ربيع الاول، ۱۲۹۰هـ).

څرنگه چې دپېښورپه کنفرانس کښې دصدراعظم سيد نورمحمد شاه دريغ کوم ځاى و نه نيو او دى هماغه ناروغ او مړ شو، دا مهال د بريتانوي هند دولت د افغانستان پر بريدونو خپل څرگند سياست "فاورډ پاليسي" ترکار لاندې ونيو او دهند دساتنې له پاره يې تيرى يوازينۍ لار وگڼله.

د روسيې دولت چې خپل استازى "جنرال ستوليتوف"(۱) کابل ته رالېږلى و، دده راتگ دهندسياست چارې اندېښمن کړل، ترهغې چې دافغان-انگريز دويمه جگړه يې پيل کړه او د افغانستان پر خاوره يې تېرى وکړ.

د انگريز سمبال جگړه مار د (۱۸۷۸م د نومبر پر (۲۰)مه د خيبر، کورمې او بولان له لارې پر مخ تلل، امير شيرعلي خان د روس د مرستې په هيله په خورا گډوډۍ کښې کابل پرېښوو او مزار شريف ته لاړ او هلته د ماتې په درشل کښې د ۱۲۹٦هـ ۱۸۷۹م کال د صفرې پر ۲۹ مه د "نقرس" په ناروغۍ مړ شو. (وگورئ ۸۷ نومره عکس)

د امير تر تگ وروسته په کابل کښې ناورې پېښې منځته راغلې

۱- د دغه سياسي پلاوي د هر کلي څرنگوالى چې د روسيې مختار وزير "Stoletoff" په مشرتابه راغلى و د گولوس "Golos" جريدې د (۱۸۷۸م) کال د نومبر مياشتې په گڼه کښې چې په سنټپترزبورگ کښې خپربده راغلى او ژباړه يې د اريانا مجلې د دويم کال په لومړۍ گڼه کښې چاپ شوې‌ده.

له جنرال ستوليتوف سره ۲۲ قزاقان، (۱۵) قرغيزان او (۴) چوپړي ملگري وو، دى د جنون پر ۱۴ مه له سمرقند راوخوځېد او د ۱۸۷۸م کال د اگست پر ۱۱مه د کابل بالاحصار په شاهي ودانۍ کښې امير ته را ورسېد.

وگړي بې مشرتابه پاتې وو او دښمنان پر مخ راتلل.

دا مهال ځينو مشرانو شهزاده يعقوب خان تر (۸) کالو بند وروسته له زندانه را ووېست او د ۱۲۹٦هـ کال پر ربيع الثاني يې په پاچهۍ وټاکه.

انگريز جگړه مارو په خونړې ځواك، افغانستان ونيو او د امير ناپوه زوى يې خپلې پوځې هډې (گندمك) ته بوت. گندمك د کابل - جلال آباد تر منځ يو ځاى دى چې د افغان غازيانو د لومړۍ جگړې پر مهال، انگريز لښکر تر پايه هلته سټ شوى و، خو اوس د امير دغه ناپو زوى دغلته راکښل شو او د گندمك کرغېړن تړون يې‌چې د افغانستان په تاريخ کښې يو تور ټکې دى او د دغه هېواد ځمکنۍ بشپړ تيا يې درې ورې کړه-لاسليك کړ. د ۱۲۹٦هـ د جمادى الثاني ۴ = ۱۸۷۹م د مى ۲٦مه).

د گندمك تړون چې لاسليك شو، په ټول هېواد کښې کلك اړ و دوړ پېښ و. يعقوب خان هم په کابل کښې د پرديو تر سيورې لاندې اوسېده، دى هېڅکله هم د ټول افغانستان د پاچا په توگه ونه پېژندل شو او تر څو مياشتو وروسته له افغانستانه هند ته وتښتېد او د بريتانوي هند په غېږ کښې ولوېد، ځکه نو دغه تړون حقوقي ارزښت نه لري. د نوموړي تړون له مخې خيبر، پښين او کورمه له افغانستانه بېل او بريتانوي هند په خاوره پورې وگڼل شول. سرلويس کيوناري "Sir Piere louis Napoleon Cava Gnari"(۱) چې د گندمك په تړون کښې د انگريزانو استازى و، د انگريزي استازي په توگه

۱- د جنرال ادولف زوى پر ۱۸۵۷م کال د ايست انډيا کمپنۍ په لښکر کښې شامل شو، وروسته يې په هند او نورو سرحدي سيمو کښې لوړې دندې ومونډې او تر ۱۸۷۷ کال پورې د کوهاټ او پېښور واکمن و. پر ۱۸۸۷م کال د سرچمبرلين د کابل پلاوي غړى و، چې افغاني مامورينو د دغه پلاوي د راتلك مخه ونيوله. (انډين بيوگرافي ۷٦) .

د (۱۹۷۹م کال د جولای پر میاشت) په کابل بالاحصار کښې استوګن شو، خو څو میاشتې وروسته په افغانستان کښې ملي غورځنګ پیل شو او افغان غازیانو د پرنګیانو په وژلو لاس پورې کړ. د کابل بالاحصار پوځیانو هم پاڅون وکړ او د مجاهدینو ملګري شول، تر ټولو لومړی یې په بالاحصار کښې انګریز استازی د هغه له همکارانو سره ووژه (د ۱۲۹٦هـ د روژې ۱٦مه - ۱۹۷۹ د ستمبر ۳مه).

د افغان، انګریز دویمه جګړه ډېره توده پر مخ تله، ستر ملي مجاهدین د جنرال چمبرلین(۱) Sir N. Chamberlain چې د خیبر درې له لارې یې پیاوړي انګریزي ځواک سره یرغل کړی و، جنرال رابرټس(۳) Sir E. Roberts چې د کورمې لـه لارې پـر مـخ راتـلو او جنرال ستیوارټ(۴) J. Stewart چې د بولان درې له لارې یې یرغل کړې و، پر وړاندې په مېړانه ودرېدل.

د انګریز دغه بشپړ سمبال پوځونه تر پنځوسو زرو لږ نه وو، خو غازیانو ستره مېړانه وښوده، د مجاهدینو مشران لکه: محمد جان خان وردګ، ملا مشك عالم اندړ، صاحبجان تره کی سرادر ایوب خان او محمد عثمان خان ساپي او نورو په بېلابېلو ځایو کښې له یرغلګرو سره جګړې وکړې. له دغو ټاکونکیو جګړو څخه یوه هم چې انګریزان یې وځپل د مېوند ډګر جګړه وه. په نوموړې جګړه کښې له هرات او کندهاره د امیر شیر علي خان د زوي سرادر محمد ایوب خان جرنیل تاج محمد خان سلیمانخېل په

۱- پر ۱۸٦۵ کال زوکړی (چارلس چمبرلین زوی چې پر ۱۸۷۳ کال د هند حکومت په لښکري خدمت کښې شامل شو، پر (۱۸۷۸ - ۸۰م) له رابرټس سره په افغان جګړه کښې و. تر دې وروسته په مدراس او کشمیر کښې لښکري منصبدار و، پر ۱۸۹۰ کال د خیبر د قواوو قوماندان او تر دې وروسته په جنوبي افریقا د لارد رابرټس ځانګړی سکرتر و. پر ۱۹۰۰م کال د ایرلنډ د قواوو انسپکټر جنرال و. (انډین بیوګرافي ۷۷).

مشرۍ او د مولوي عبدالرحیم کندهاري او د کندهار د نورو پوهانو په فتوا، ملي ځواکونه راغونډ شول.

سردار ایوب خان له هرات او فراه څخه ګرشك ته راغلی و او انګریز پوځ د جنرال بروس Burrows په مشرتابه د مېوند پر ډګر د هغه مخ ته ورغی، توده جګړه ونښته او د (۱۸۸۰م) د جولای د (۲۷مې) تر مازیګري پورې د غازیانو په بري او د پرنګیانو په ماتې پای ته ورسېده، د انګریز ژوندی پاتې لښکر کندهار ته وتښتېد او په حصار کښې دننه پټ شو. جنرال رابرټس تر دوه ویشتو ورځو وروسته خان له کابله کندهار ته ورساوه (د ۱۸۸۰) د اګست له ۹مې تر ۳۱مې) او د سپتمبر پر لومړۍ یې د سردار ایوب خان پوځونه ژوبل کړل، سرادار له خپلو ملګریو سره هرات او له هغه ځایه ایران ته لاړ. په ایران کښې د بریتانوي هند د دولت لاس ته ورغی او د ژوند تر پایه په راولپنډۍ او لاهور کښې استوګن شو. (۱۹۱۴ د اپریل ۱۷مه)

د دغه غازي مزار د پېښور سهیل ته په سید حبیب هډیره کښې دی.

د امیر زوی یعقوب خان هم د ۱۲۹٦ هـ پر ذیحجه -۱۸۷۹) کال له خپل کهاله او خپلوانو سره له کابله وتی و. انګریزانو چې نبغ پر نیغه و نه شو کړای چې په افغانستان کښې پښې ټینګې کړي. ځکه یې د محمد افضل خان له زوي سردار عبدالرحمن خان سره چې تاشکند ته تښتېدلی و، اړیکې وموندل. سردار په چټکۍ تر امو راواوښت او چاریکار ته راغی، د بریتانوي هند له سیاسي استازي سرلیپل ګریفین (۴) Lepel Henry Griffin سره خبرو

* پر (۱۸۴۰م) زوکړی چې پر (۱۸٦۰م) د پنجاب ایالت لوی سکرتر، پر (۱۸۷۰م) په افغانستان کښي سیاسي استازی او تر (۱۸۸۰م) وروسته یې هم په هند کښې لویې چارې لرلې، د ده له لیکنو څخه د پنجاپ مشران (۱۸٦۳م) د پنجاب راجګان او نور پېژندل شوي کتابونه دي (انډین بیوګرافي ۱۸۰).

اترو ته کېناست، چاریکار ته له راتلو سره سم یې خپل امارت اعلان کړ (د ۱۸۸۰ د جولای ۲۷مه).

د انګریز سیاست چارو، عبدالرحمن خان چې وسپنیز سړی و، ومانه او په بهرني سیاست کښې د اطاعت منني په شرط د مرستې ژمنه ورکړه. سردار د اړتیا له مخې و منله او د ۱۲۹٦هـ د روژې پر (۵مه) کابل ته راغی او پر تخت کښېناست.

امیر عبد الرحمن خان چې د ده د کتاب له مخې له کوچنیوالي د اداري په چارو پوه او د ژوندانه ډېرې سړې تودې یې لیدلې وې، ده د افغانستان د خلکو اروا ښه پېژنده او په دې پوهېده چې د خپلې پاچهۍ د ساتلو له پاره د هېواد د قبیلو له مشرانو سره څه ډول کلك چلند وکړي او له بریتانوي هند سره په بهرني سیاست کښې څومره پوست وي چې له هغوی نه هم په خپله کار واخلي.

په دغه ډول نوی امیر پر کابل برلاسی شو او ژر یې په دغه ښار کښې امنیت ټینګ کړ او بیا کندهار ته لاړ.

خو مخکښې تر ده، جنرال رابرټس له لسو زرو جګړنو سره محمد ایوب خان له کندهاره وېستلی او ایران ته یې شړلی و.

همدا چې امیر کندهار ته ورسېد، انګریزانو هغه ده ته وسپاره، جنرال رابرټس د کندهار او بولان درې له لارې او جنرال ستیوراټ د جلال آباد او خیبر له لارې له افغانستانه ووتل او افغان - انګریز دویمه جګړه پای شوه.

امیر عبد الرحمن خان په کندهار کښې خپل مخالفین ووژل، هغه سیمې یې ګرد سره اپل کړې، د افغانستان د نورو سیمو اپلولو ته یې هم پام واړاوه، ډېر ژر یې خپل مخالفان مړه، بندیان او یا بهر ته وشړل.

د بریتانوي هند دولت هم امیر غښتلی کړ، پر (۱۸۸۰م) کال یې پینځه سوه زره روپۍ، څو سوه توپونه او څو زره ټوپك ورکړل، هر کال یې (۱۸) زره پونډه مرسته ورسره کوله، په دې توګه امیر ژر پیاوړی او پر ټول هېواد واکمن شو. پر ۱۸۸۱ع کال یې هرات او کندهار ونیول او پر (۱۸۸۴م) یې بدخشان او شغنان لاس ته راوړل. په واخان کښې یې علیمردان وپرځاوه او پر ځای یې غفار خان تاتار د حاکم په توګه وټاکه.

تر هغې وروسته یې د افغانستان شمالي ولایتونه تر میمنې او اندخوي پورې پر (۱۸۸۵م) کال ونیول او خپل تره زوی محمد اسحاق خان ته یې وسپارل، خو نوموړي سردار پر ۱۸۸۸ع هلته سرغړاو شو.

امیر عبدالر حمن خان سمدلاسه مزار شریف ته لاړ، اسحاق خان یې تر امو ها خوا وشاړه او ګرد سره شمالي ولایتونه یې لاس ته راوړل.

د ده پر مهال غلجیو له غزني تر کلاته پاځون وکړ، خو امیر هغوی پر سر وټکول او تر دې وروسته یې د منځني افغانستان هزاره ګان هم اپل کړل (۱۳۱۱هـ ۱۸۹۳ع).

د کونړ شمال ته کوهسار او بلورستان چې سپین کالي او تور کالي کافران په کښې اوسېدل او تل به د افغاني حکومت له واکمنۍ نه بهر وو هم پر (۱۳۱۳=۱۸۹۵) د امیر له حکم سره سم د جنرال غلام حیدر خان څرخي تر برید لاندې راغی، ټول وګړي یې اپل او مسلمان کړل او په "نورستان" یې ونوماوه.

امیر په کورنیو چارو کښې زړور، جنګیالي او پیاوړي واکمن و، چې د مخالفانو په وژلو کښې یې ساري نه لاره، دی نوښتګر او په نړیوالو پېښو پوه سړی و، څه نا څه لیك لوست یې هم زده و. په دري ژبه یې (پندنامه) نومې کتاب هم لیکلی او "تاج التواریخ" یې هم د ده په لارښوونه لیکلي او

په دې پورې اړه لري.

د ده د ډاډمنو سپه سالارانو په مشرۍ لکه: غلام حیدر خان "څرخي" فرامرزخان، غلام حید خان "لنډی" پیاوړی پوځ جوړ کړ، په ځانګړې توګه يې د جاسوسۍ اغېزمنه کړۍ منځته راوسته، کارپوه حاکمان يې هر خوا ولېږل؛ په افغاني ولايتو او ښارو کښې يې د پوستې ځانګې پرانيستې؛ شرعي محکمې يې بیا روغې کړې؛ دين پوهان يې د کابل په شاهي مدرسه کښې په ښوونه او روزنه بوخت کړل، چاپخونه يې جوړه او د ټوپك جوړولو يوه کارخانه يې هم ودانه کړه.

د پلازمېنې د مستوفي الممالك او د ولايتونو د مستوفيانو تر څارنې لاندې يې د ماليې ځانګې سمې کړې؛ د کورني تګ له پاره يې دارهدارۍ پاڼې (لارپاڼې) دود کړې او غله، لارشکوونکي او نارامي يې تر کلك څار او ګواښ لاندې ونيول، ځکه نو امنيت ټينګ شو او سوداګري او صنعت وده وموندله او ټول هېواد د يوازينۍ اداري خاوند شو.

خو په بهرني سياست کښې:

امير پوست سړی او ښه ډيپلومات و، له انګليس دولت سره يې په سړه سينه چلند کاوه، تل به يې د دوستۍ لار هواروله، مادي او معنوي مرستې يې منلې. وروسته تر هغې چې د امارت په پيل کښې يې هېواد ابل کړ او پر ۱۸۹۶ع يې د "ضياء الملة والدين" بلنوم واخيست او په نوموړي بلنامه خطبه وويل شوه، سکه ووهل شوه، نارامي او سرغړاوي ټول ووژل او پاتې يې وشړل؛ ببغمه د هند د ګورنر جنرال لارد دفرين د ليدو له پاره راولپنډۍ ته لاړ او د دوستۍ مزي يې لا پسې ټينګ کړل. (۱۸۸۵م) څو کاله وروسته يې خپل کشر زوی سردار نصر الله خان لندن او د انګريز ملکي دربار ته هم واستاو. (۱۹۸۵- اپريل، ۱۳۱۲هـ).

له ګاونډيو هېوادونو سره د امير د مهال غوره سياسي پېښې:

۱- د تزاري روسيې دولت د هرات پر شمالي سيمه (پنجده) يرغل وکړ (۱۳۰۳هـ، ۱۸۸۵ع) سره له دې چې د افغاني پوځونو قوماندان، جنرال غوث الدين په مېړانه ساتنه کوله، خو پنجده د روسانو لاس ته ورغله.

امير عبد الرحمن خان په تاج التواريخ کښې په دې اړه داسې ليکي:

د ۱۸۸۴ع کال د جولای پر مياشت د بريدونو د ټاکلو له پاره د انګريزي کميسيون مشر جنرال سرلمسدون او د روسي کميسيون مشر جنرل يلتاي غوره شوي وو، خو د کار تر پيل وړاندې روسانو پنجده ونيوه.

تر دې پېښې وروسته يو بل کميسيون چې مشري يې سرجوزف ويست رجوي Sir west Ridgeway د هند د بهرنۍ ځانګې دويم منشي کوله او غړي يې کرل هيولډيچ، کرنيل ايت او قاضي اسلم خان وو، د هند حکومت له خوا د افغانستان او روس د بريد ټاکنې له پاره وټاکل شو. نوموړي کميسيون د ۱۸۸۶م کال د اکتوبر پر مياشت خپل کار پای کړ.

امير د هغوی د خدمت او هڅو ستاينه وکړه او د سرو زرو نښانونه يې ورکړل، په پای کښې د ۱۸۸۷م پر جولای د بريد ټاکنې وروستۍ هوکړه په سنټپترزبورګ کښې لاسليك او پنجده په رسمي توګه له افغانستانه بېله شوه.

د رجوي په ترون کښې د ذوالفقار له خولې تر خواجه سالاره پورې سيمې راغلې. امير له هند دولت څخه غوښتل چې هغه د پامير تر کوهسار پورې په نخښه کړي، خو داسې ونه شول تر دې وروسته پر ۱۸۹۳ع کرنيل ايت د پخواني ترون پاتې ټکې هم حل کړل، په دې توګه امير وکړای شول چې د دوو سترو امپراتوريو تر منځ حکمراني وکړي.

۲- بل هغه سیاسي کار چې امیر د افغانستان د خلکو د جرګې له خوښې پرته وکړ او د هغه له کبله د افغانستان په تاریخ کښې ستره ګرمه د ده پر غاړه ده، هغه د ډیورند تړون دی چې د بریتانوي هند له دولت سره یې د افغانستان ختیز او جنوبي بریدونه وټاکل.

امیر وایي: ما له هندي وایسرایانو لاردرپن او لارد سالیسبري څخه هیله وکړه چې د هند د بهرنیو چارو وزیر د برید ټاکنې د کمیسیون د مشر په توګه راولېږي خو زما ناخوښۍ او د سردار اسحاق خان نارامۍ هغه وځنداوه.

لاردلنسډون د سلطنت نایب لارډ رابرټس دغه کار ته غوره کړ، خو رابرټس چې په افغانستان کښې ناوړه سابقه لرله او کېدای شوه چې خلک ورته راپورته شي، ما د هغه راتګ وځنداوه چې په پای کښې د ۱۸۹۳م د سپتمبر پر وروستیو د هند د بهرنیو چارو وزیر "سرهنري مارتیمر ډیورنډ Sir Morteimer Durand(۱) د برید ټاکنې د کمیسیون په مشرتابه کابل ته راغی.

د دغه کمیسیون غړي کلنل الیس، کپتان مانریس اسمت، مستر کلارك، مستر وانلد او څو نور هندیان وو.

په کابل کښې له امیر سره سیاسي مرکه پیل شوه او په پای کښې یې د ډیورند کرغېړن تړون لاسلیك شو.

نوموړي تړون اووه مادې لرلې چې د هغه له مخې د ډیورنډ برید له بلوچستانه تر چترال او واخان پورې وټاکل شو.

۱- د (۱۸۵۰م) د فبروری پر (۱۴مه) زوکړی، د میجر جنرال سرایج زوي دی. ایم ډیورنډ پر ۱۸۷۳ د بنګال هېوادني خدمت ته ونیول شو، پر (۱۸۷۹م) په کابل کښې د رابرټس سیاسي سکرتر و، له (۱۸۸۴ - ۹۴م) کالو پورې د هند حکومت د بهرنیو چارو سکرتر او وروسته په تهران کښې د انګریز سفیر و. (مادرید، واشنګټن هند بیوګرافي، ۱۲۸).

د چمن، پښین، چغنی، وزیرستان، بلند خېل، کورمه، پاړه څنار، اپریدي، باجوړ، سوات، بنیر، دیر، چیلاس او چترال چې د افغانستان ځمکه وه، له افغانستانه بېله او په هند پورې وتړل شوه او د انګریز له لوري امیر ته د یو مېلیون و دوو سوو روپیو پر ځای د کال یو مېلیون و اته سوه زره روپۍ وټاکل شوې همدا راز یې د وسلو د مرستې ژمنه هم ورکړه.

په دغه ډول ډیورند تړون د ګندمك کرغېړن تړون رښتیني کړ، خو امیر زوی یعقوب خان په بېړنې، ګډوډ حالت او د پردیو لښکرو د یرغل په ترڅ کښې په زور د ګندمك تړون لاسلیك کړی و، همداراز دی چې د خلکو استازي او د هېواد پاچاه نه و، ځکه نو هاغه تړون هم حقوقي ارزښت نه لاره.

امیر عبد الرحمن خان د ملت د استازیو او ولسي جرګې له منلو یا نه منلو پرته په ځانګړې توګه ډیورنډ تړون منلی و.

په هرډول د ډیورنډ کمیسیون د (۱۸۹۳م) د نوامبر پر۱۴له کابله درووت.

امیر عبد الرحمن خان د خپل امارت په پیل کښې د ۱۳۰۰هـ شاوخوا ۵۸,۷۴۰ پوځیان لرل، خو په کابل، هرات، کندهار، بلخ، جلال آباد، اسمار، امو غاړه او د ایران او هند په بریدونو کښې یې د امارت تر ټینګښت وروسته دغه چمتو او یلجاري پوځیان لرل:

- (۸۰) پلي غنډونه هر غنډ (۷۰۰) سري ټول (۵۶۰۰۰) سري.
- (۴۰) سواره غنډونه هر غنډ (۴۰۰) سري ټول (۱۶۰۰۰) سري.
- (۱۰۰) د توپخاني بتریي هره یوه (۱۰۰) سري له (٦) توپو سره ټول (۱۰،۰۰۰) سري.
- شاهي ځانګړي پلي (۴) غنډه (۱۰۰۰) سري ټول ۲,۴۰۰ سري.
- پولیس ځواك ټول (۲۰،۰۰۰) سري.

- سواره ایلجاري ټول (۱۰،۰۰۰) سرې

په دې توګه د ټول وسله وال پوځ شمیر ۱۴۸،۴۰۰ ته رسېده چې امیر د هغوی په مرسته وکړای شو چې په هېواد کښې بېساری امنیت ټینګ او سرغړاوي وټکوي.

امیر عبدالرحمن په کابل کښې د سکې وهلو، د کارتوسو، توپکو، وسپنګرۍ، توپ جوړولو، عرق وېستلو، ځرمنې، بوټ جوړولو، سابون، د ګنډنې کارخانې، چاپخونه او صحافي جوړې کړې.

پوځي، کورنۍ، عدلیه، د ودانولو، روغتیا، کانو، سوداګرۍ، د پوستې څانګې او دینې مدرسې یې پرانیستې، ځو مانۍ او کابل شاهي ارګ یې ودان کړ او ټول هېواد یې تر یوازینۍ اداري لاندې راوست چې دغه هڅې یې د منني وړ دي.

امیر عبد الرحمن خان تر (۲۱) کالو امارت وروسته په کابل کښې د "تقرس" په ناروغۍ مړ شو (۱۹ جمادی الثاني ۱۳۱۹ = ۱۹۰۱م) (وګورئ ۸۸ نومره عکس).

ده خپل زوي ته داسې ابل او له سرکښو تش هېواد پرېښو و چې خلك یې د نامه په اورېدو لړزېدل او تر مرګ وروسته یې هم د ده مړینه نه باوروله.

تر ده وروسته یې مشر زوي حبیب الله خان د "سراج الملة و الدین" په بلنامه د کابل پر تخت کښېناست د اکتوبر ٦مه ۱۹۰۱م) او پر (۱۹۰۴م) یې خپل مشر زوی عنایت الله د هند وایسرای لاردکرزن لیدو ته واستاوه، وروسته د هند د بهرنیو چارو سکرتر لویس ولیم کابل ته راغی او له امیر سره یې د (مارچ پر ۲۱ - ۱۹۰۵م= ۱۴ محرم۱۳۲۳هـ) تړون لاسلیك کړ.

د امیر حبیب الله خان د (۱۸) کلن سلطنت پر مهال، پرته له یوه

پاڅونه چې په جنوبي کښې د جانداد احمدزي په مشر تابه شوی و، بله پېښه نه ده لیدل شوې ځکه چې پلار یې وړاندې هېواد، د کار له سرېو تش کړی و، په دې توګه امیر په ورو چاپیریال کښې په سړه سینه ژوند کاوه.

پر ۱۳۲۵ کال یې کندهار، هرات، میمنه او بلخ وکتل، او د ۱۹۰۷م پر جنورۍ د سلطنت د مرستیال لاردمنتو په بلنه هند ته لاړ او د همدغه کال د مارچ پر (۷) د پېښور او خیبر له لارې بېرته راستون شو.

امیر له وزګارتیا او کورني امنیت سره سره هم په هېواد کښې کوم غوره کار و نه کړ، ده د نوي مدنیت ځو کوچنۍ نخښې راوړې، له هغو ځو ورو کارو څخه چې ده وکړل، د حبیبیې په نامه د یوه ملکي ښوونځي پرانیستل، یو پوځي ښوونځی او په کابل کښې ځو نور لومړني ښوونځي دي.

همدا راز یې (سراج الاخبار افغانیه) خپور کړ او په کابل کښې یې دوې چاپخونې، ځو مانۍ، باغونه، سړك او دمه ځایونه ودان کړل.

د لویې جګړې (۱۹۱۶م) پر مهال یې ځان ناپیلی وباله.

د امیر کورنی سیاست، د پلار په توپیر پوست و او خلك یې نه ازارول، په خپله یې دیني حکمونه (روژه لمونځ) پر ځای کول، خو د اداري په ډول، تشکیل، مالیې غونډولو او نورو هېوادنیو چارو کښې یې د وخت له غوښتنو سره سم بدلون رانه وست او هماغه له پلاره پاتې زوړسیستم یې پر ځای پاتې شو.

امیر حبیب الله خان د ۱۳۳۷هـ د جمادی الاولی (۱۸) د پنجشنبې پر شپه (۱۹۱۹م) د لغمان د کله ګوش په ښکارځي کښې د تومانچې په ګولۍ وویشتل شو او له نړۍ یې سترګې پټې کړې. (وګورئ ۸۹ نومره عکس)

په جلال آباد کښې یې ورور د پاچهۍ غږ پورته کړ خو د افغانستان

خلکو د خپلواکۍ او ځمکنۍ بشپړتیا د ګټلو له پاره د اتلولۍ غورځنګ پیل کړ، افغان خپلواك غوښتونکیو د (۱۲۹۷ل = ۱۳۳۷ق = ۱۹۱۹م) د مارچ پر لومړۍ د امیر حبیب الله خان دویم زوی سردار امان الله خان د پاچهۍ پر تخت کښېناوه او د خپلواکۍ جګړه پیل شوه.(۶)

۶ - د نوې خپلواکۍ او نوي افغانستان تر جوړېدو را وروسته پېښې ببل تاریخ نیکلو ته اړتیا لري، ځکه نو دغه کتاب دلته پای شو.

ټولنیزه او فکري اوضاع

د کندهار هوتکي دولت تر ړنګېدو او د نادر افشار تر لنډې **واکمنۍ** وروسته چې لس کاله کېږي، پر (۱٦۰۱ هـ ق) کال د احمد شاه **غورځنګ** او د آزاد افغانستان نوی جوړښت د هغو پر له پسې پېښنو نتیجه ده چې د افغانستان په تاریخ کښې پخوا منځته راغلې وې، د افغانستان خاورې او اقتصادي اوضاع دا غوښتل چې د روښان، خوشال او میرویس د هڅو او غورځنګو له امله دې یو افغاني آزاد او غښتلی دولت منځته راشي.

د افغانستان خلکو د هرات د تیموریانو دولت تر ړنګېدو وروسته څو پېړۍ د صفویانو او بابریانو د یرغلو په پېښنو کښې د سختۍ، تریخوالي او کور پر کور جګړو په درشل کښې تېرې کړې او د خپل ملي مرکزیت له نه درلودلو څخه متحسس وو، څو چې د کندهار هوتکیانو او د هرات ابدالیانو د ایران د صفویانو پردۍ واکمني پر شا وشړله او له منځه یې یوړه.

روښانیانو، خوشال خان خټك، ایمل خان مومند، شېرخان ترین او نورو د هند د بابري پاچهانو د پایڅوړ - مقابلې وکړې او خپل ولس یې له ښکېلاکه وژغوره.

په دغو ترخو جګړو کښې خلك په کلکه مبارزه اخته وو، د علومو، ادبیاتو او فرهنګ پالنې ته یې فرصت نه درلود، خو بیا هم لیدل کېږي چې

په کندهار کښې د شاه حسین هوتك دربار د ادب او ادبیانو او پوهانو ځای و او د دغه دربار سرمنشي محمد هوتك د پټې خزانې کتاب ولیکه چې د (۱۱۴۰هـ ق) شاوخوا د فکري او ادبي حرکت یوازنی ښکارندوی دی.

د احمد شاه دربار هم له فکري نظره روښانه ښکاري، ځکه چې په خپله احمد شاه د ښې قریحې خاوند شاعر او تصوف خوښوونکی سړی و، چې د پښتو شعر دیوان لري، د ده په کورنۍ کښې تیمور شاه د دري او پښتو دیوان څښتن او شاه شجاع د دري شعر د دیوان لرونکی و. د شاه زمان زوی شهزاده عبدالرزاق چې دري یې تخلص کاوه او د شاه شجاع زوی شهزاده نادر او نور څو تنه شهزادګان باذوقه شاعران وو.

احمد شاه د خپل هېواد په ښارو کښې علمي کورنۍ وروزلې چې د هغو پایښت په وروستیو دورو کښې د خورا لویو فکري، ادبي او سیاسي کارنامو مصدر وګرځېد، لکه د کندهار د بارکزیانو د خانعلوم کورنۍ چې د خپلواکۍ تر جګړې پورې د قاضي القضات منصب په همدې کورنۍ پورې اړه لرله چې دا منصب اوس د عدلیه وزیر له منصب سره سم و په دې کورنۍ کښې د علمي تالیفاتو خاوندان هم تېر شوي دي او یا د دوی په تشویق نورو مولفانو د کتابو په تالیف لاس پورې کړی دی لکه ملا محمد سعید بارکزی چې د سدوزي شاه محمود په وخت کښې قاضي القضات و او د هغه زوی قاضي عبدالرحمن خان د نصیحة المومنین رسالې لیکوال دی، د عبدالقادر سلیمان خېل زوی اختر محمد د امیر شیرعلي خان په وختو کښې یې د الدفعه رساله د خانملاعبدالسلام د محمد سعید د زوی په هڅون لیکلې وه.

د الکوزي ملا اسماعیل کورنۍ هم د احمد شاه ابدالي پر مهال په کندهار کښې وه چې زوی یې ملا احمد د معقول او منقول استاد د احمد شاهي ښار قاضي او بیان الوافیه لطوایف الصوفیه و تعلیم السلوك او د

کاشفه او فارقه رسالو مولف و، چې د ۱۲۳۳ هـ کال د دویمې خور (ربیع الثاني) پر ٦ مړ دی. د ملا احمد ورور پیر محمد هم په کندهار کښې د هغه مهال نامتو عالم و، چې پر ۱۲۳۳ هـ کال یې د عقیدة المشایخ والعلما کتاب په عربي ژبه لیکلی دی.

قاضي غلام محمد هوتك هم د کندهار نامتو عالم او د ښار قاضي و، چې پر ۱۲٦۴ هـ کال یې د ارشاد الحق کتاب په عربي ژبه ولیکه، د هغه زوی عبدالاحد په کندهار کښې له سید جمال الدین سره آشنایي درلوده، د توخي محمد حسن زوی محمد نور هم د جامع السلوك په نامه په عربي ژبه د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې کتاب لیکلی دی چې د میا فقیر الله جلال آبادي شاګرد و.

د ملا بابړ موسی خېل علمي کورنۍ د هوتکیانو له وختو په کندهار کښې وه چې زوی یې مولوي فیض الله په احمد شاهي عصر کښې د اشرف الوزرا شاه ولي خان د کورنۍ استاد او په منطق کښې د تدریسي رسالې مولف و، تر هغه وروسته د سدوزیو د وختو په پای کښې د فیض الله زوی مولوي حبیب الله مشهور په محقق قندهاري په کندهار کښې ژوند کاوه (۱۲۱۳-۱۲٦۳ هـ) چې په عربي، دري او پښتو ژبو یې په معقولو او منقولو علومو کښې ۳۳ ټوکه کتابونه لیکلي دي، په ریاضي منطق اصول فقه او نورو اسلامي مروجو علومو کښې یې تازه او بکر انتقادي آثار لیکلي دي، تر ده وروسته یې زوی مولوي عبدالرحیم او لمسی یې مولوي عبدالروف او د هغه زامن مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب د راوروستیو دورو نامتو عالمان وو چې په صحافت، معارف او د عدلي قوانینو په ترتیب کښې یې د ستاینې وړ خدمتونه کړي دي.

د هرات د سلجوقیانو علمي کورنۍ د ملا محمد له اولادې څخه

وه چې په روزآباد کښې ښخ دی، احمد شاه بابا د هغه زوی علامه ملا میرزا هرات ته راوست، د پای حصار مدرسه یې وروسپارله، له دې کورنۍ څخه ډېر عالمان او مدرسان پیدا شول چې د هغو له جملې څخه عبدالاحد خلیفه، ملا محمد عمر د محمد ایوب زوی، د نورالدین لمسی او د ملا میرزا کړوسی و، څو کتابه یې لیکلي دي چې یو له هغو څخه په اصول فقه کښې الملهم نومي کتاب دی (د ۱۲۶۰ هـ شاوخوا) همدا راز د محمد صدیق زوی ملا محمد رفیق سلجوقي د رسالهٔ نحو مولف، محمود مشرف او خلیفه محمد حسین خوش نویس د هغې کورنۍ پوهان او هنرمندان غړي و.

یوه بله علمي او سیاسي کورنۍ په پېښور کښې ډېره مشهوره وه، چې ستر نیکه یې د تاج خان زوی اخون ترکمان، د کندهار له غورې مرغۍ څخه تللې او د پېښور د شمالي سیمې په امازی کښې اوسېد، زوی یې ملا محمد غوث د حاجي محمد سعید واعظ شاګرد په علم او عرفان مشهور او پېښور کښې د احمد شاه له خوا قاضي و، چې په منطق کښې یې پر میرزا کلان حاشیه لیکلې وه، د احمد شاه په نامه یې د ده د عرفاني وینا په شرح کښې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه یو کتاب لیکلی دی، د ده لمسی د داد الله زوی قاضي عبدالکریم د نصاب التوحید په نامه یو کتاب ولیکه، خو د محمد غوث لمسی د قاضي اکبر شاه زوی قاضي محمد حسن چې په خان علما ملقب و، د سردار پاینده خان د کورنۍ استاد او د شاه شجاع وزیر و، چې د ده له خوا پر ۱۸۳۸م کال د لاهور درېې خواییز (مثلث) تړون لاسلیکوونکی و. همدا راز قاضي طلا محمد د قاضي حسن زوی د علم او ادب خاوند د شعر دوه دیوانونه په دري او عربي ژبو درلودل او د جواهر نغز، سلوة التقریر فی ترجمه التحریر، نفحة المسك او تسلیه العقول او سلوة الکئیب مؤلف او د قصیدهٔ بائیه وویونکی و. قاضي عبدالقادر د فضل قادر

زوی د قاضي حسن لمسی د امیر شیر علي خان د دربار عسکری سر منشي او له انګریزي څخه په پښتو او دري د عسکري قواعدو د کتاب ژباړن و، چې دا کتاب د کابل د شمس النهار په مطبعه کښې چاپ شوی دی.

د هرات د برنا باد د میرزایانو کورنۍ هم د فرهنګ او ادب پوهان لرل چې د هغو له جملې څخه میرزا ارشد د خواجه محمد صلاح منشي او متخلص په فایض د هرات د ابدالیانو او درانیانو منشي او خطاط و، دا شعارو د یوان او ډېره خوږه مثنوي یې درلوده (د یوولسمې پېړۍ منځ) بل میرزا ابو طالب د ده مشر وراره چې مایل یې تخلص و، هم د دري اشعارو دیوان درلود، د محمد کاظم زوی میرزا رضا د اشعارو مجموعه درلوده او داربعین او د برناباد منثوری تذکرې خاوند په هرات کښې د هادي متخلص په عشرت هروی په هرات کښې د شهزاده تیمور منشي و، چې د ملا عبدالله روزی ملك سنجر د غور د ملکانو اولاد او یا سهل وملا مسکین (دهزاره لهجی شاعران) په هرات کښې د ده معاصرین وو.

د سدوزیو په دوره کښې او تر هغو وروسته د مجددیانو کورنۍ هم زیات روحاني شهرت درلود، عالمان او ډېر قریحې شاعران په کښې پیدا شوي دي، چې په ټوله منځنۍ آسیا کښې له خراسانه نیولې تر سر هند ماوراء النهر او د چین د خاورې تر څنډو پورې د نقشبندي طریقت د تلقین مرجع و او یو ډول خراساني اسلامي ثقافت یې روزلی دی چې مدار یې شریعت او تصوف و، خو په نقشبندي طریقت کښې یې تصوف تل د خلکو په ګټه او د اخلاقو د سمون له پاره بې له انزوا او رهبانیته کاراوه، نقشبندي مجددیانو چې د افغاني پاچهانو له دربارو سره رابطه درلوده ځکه یې نو په سیاست، فرهنګ او ټولنه کښې هم لوی لاس درلود.

دا فاروقي کورنۍ د شهاب الدین فرخشاء اولاده ده، چې د کابل

شمال ته د پنجشیر. فرخشاد په دره کښې ښخ دی. امام رفع الدین له همدې کورنۍ څخه له کابله سر هند ته ولاړ. دده له اولادې څخه شیخ احمد مجدد الف ثاني د مولانا عبدالاحد زوی چې د نسب سلسله یې په ۲۸ واسطه حضرت عمر فاروق ته رسېدله، د ۹۷۱ هـ کال د شوال پر ۱۴ په سر هند کښې وزیږېد او په طریقت کښې یې د خواجه محمد باقي کابلي (چې پر ۱۰۱۲ هـ مړ دی) لاس ونیو. او استفاضه یې وکړه په هند او افغانستان کښې یې ستر علمي او روحاني شهرت درلود (د ۱۰۳۴ هـ کال د صفری پر ۲۸ د سه شنبې پر ورځ د ٦۳ کالو په عمر په سرهند کښې مړ شو.

د سدوزیو د شهنشاهۍ په وختو کښې له دې کورنۍ څخه شاه غلام محی الدین مجددي د غلام صادق زوی د حضرت مجدد شپږم لمسی او د هغه زوی شاه نظام الدین متخلص په نظام د دری دیوان خاوند په ښکار پور کښې روحاني شهرت او د کرهنې ډېرې ځمکې درلودې د غلام صادق بل ورور چې شاه غلام محمد نومېد (پر ۱۱۷۸ هـ کال په پېښور کښې مړ دی) د کندهار د مجددینو نیکه دی. د دوی د بل ورور شاه عزت الله اولاده په یار کند کښې او سید له اوشاه صفی الله متخلص په صفی د دری د دیوان خاوند و او ځلور نور کتابونه یې هم تالیف کړی وو (۱۱۵٦ - ۱۲۱۲هـ) د یمن په حدیده کښې ښخ دی اولاده یې په کابل او ننګرهار کښې وه چې د هغو له جملې څخه شاه عبدالبقي متخلص په باقي (چې پر ۱۲۸۷ هـ کال په کابل کښې مړ دی) د دري اشعارو دیوان درلود، چې د کابل د شوربارزار د حضرتانو نیکه دی، زوی یې غلام عمر مخلص په عمر (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) او د هغه زوی ناصرالدین متخلص په جانان او شمس المشایخ فضل محمد متخلص په فضلي د دیوان خاوندان شاعران وو، شاه فضل الله د شاه غلام نبي زوی او د شاه غلام محمد لمسی (۱۱۸۴- ۱۲۳۸هـ) د

عمدة المقامات لیکوال او په دري شعر د دیوان خاوند د تیمور شاه او شاه زمان د دربار له لویو روحاني کسانو څخه و، محمد حسن د عبدالرحمن زوی او د شاه فضل الله دریم لمسی د انساب الانجاب او انیس المریدین او نورو لیکوال دي. میر احمد متخلص په اظهر (۱۲۰٦ - ۱۲٦۹هـ) د پېښور او بدخشان له حضرتانو څخه د هفت مجلس، اربعین، سبیل الرشاد او مناقب الطاهرین مؤلف د غزلیاتو دیوان او شپږ مثنوي او څو نور کتابه لري.

د علي خان پوپلزی کندهاری د زوی وکیل الدوله عبدالله خان کورنۍ هم اداري لښکري خلك او د فرهنګي او د ادبی ذوق خاوندان درلودل، د هغو له جملې څخه په خپله عبدالله خان (چې پلار یې پر ۱۲۰۱هـ مړ دی) دري شعر وایه د هغه زوی محمد علم خان وکیل الدوله متخلص په "علم" هم په دری ژبه شعر جوړاوه (دی پر ۱۲۹۳ هـ مړدی) میر هوتك خان متخلص په افغان د زمان خان پوپلزی زوی (د ۱۲۱۸ هـ په شاوخوا کښې) له هنرمندو شاعرانو څخه و، په دری ژبه یې دیوان درلود، بل ورور یې الله یارخان راسخ هم شعر وایه او مولوي محمد ابراهیم بل ورور یې د خپل وخت له عالمانو څخه و، دې کورنۍ د هنر، ادب او فرهنګ په خپرونه کښې لوی لاس درلود.

بله ادبي او روحاني کورنۍ د شیخ سعدالدین احمدانصاري د عبدالغفار د زوی ده، چې صوفي او ادیب سړی و، د ده آثار د معدن وحدت او دیوان شور عشق او نور تر ۴۳ ټوکو پورې رسېږي، دی د کابل په ده یحیی کښې پر ۱۲۲۵ هـ کال وفات شوی او زوی یې میرظهورالدین ظهور د شعردیوان لرې او دطب د کتابو مؤلف و، د ده بل زوی میرامام الدین متخلص په درویش د پښتو او دري ژبو شاعر او د احوال و اثار حاجي صاحب پای منار مؤلف دی، میرقطب الدین متخلص په فارغ د دري ژبې

شاعر د مثنوی سمرقند مؤلف و، میر حسام الدین احمد، میرنجم الدین احمد، میر نظام الدین او هم میرسیف الدین عزیزی د میرمقام الدین زوی (د ۱۲۸۲ هـ په شاوخوا کښې) د دری شعر د قریحی خاوندو.

د دې دورې نور شاعران او لیکونکی دادي:

سیدابوالحسن عنوان چې پر ۱۱۲۳ هـ کال د بدخشان په جرم کښې زیږېدلی او پر ۱۳۰٦هـ کال وژل شوی دی، عبدالرحمن عارض بدخشي چې پر ۱۲۲۳ هـ مړدی، میرزامحمد واصل فروغی د شاه زمان معاصر، امیرسبحان قلي خان دروازی (د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې) لعل محمد عاجز د پیرمحمد زوی ملقب په عبدالشافي په دري ژبه د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۳۸ هـ کال مړ او د تیمور شاه د دربار طبیب و، میرعصمت الله متخلص په کشوری د عبدالله زوی د بلخ د دهدادي دی د اشعارو د دیوان خاوند و، چې پر ۱۲۵۷ هـ مړدی، جنیدالله حاذق د صوفي اسلام هروی زوی چې پر ۱۲۵۹ هـ کال په کندهار کښې مړ دی د اشعارو دیوان او د یوسف و زلیخای حاذق په نامه یې مثنوی درلوده، شهاب ترشیزی هروی د تیمور شاه د وختو شاعر او د دیوان خاوند، میر محمد نبي احقر بدخشي چې پر ۱۲٦۹ هـ کال په رستاق کښې مړ دی په عروضو کښې د حدایق الحقایق د کتاب د قوافی رسالی، په فلسفه حکمت او دینیاتو کښې د هشت بهشت مؤلف د لیلی او مجنون، د حضرت امام حسین د شهادتنامې د مثنویاتو ناظم، میرزا احمد خان مستوفي کابلی (په ۱۲۸۰هـ مړ) د دیوان خاوند شاعر، د میرزاعلي خان زوی میرزا محمد محسن دبیر (۱۲۲۷ - ۱۲۸۲ هـ) د محمدزیو پاچهانو د دربار منشي، د لعل محمد خان عاجز کابلی زوی میرزا عبدالواسع "۱۲۰۸ - ۱۲۸۳ هـ" د اشعارو دیوان درلود او د دربار طبیب و د سیدانو د تنګي د سعدالله زوی میر سعدالدین "۱۱۹۸هـ -

۱۲۸۴" د اشعارو د دیوان خاوند، علي نقي متخلص په وصفی "د ۱۲۰۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان څښتن، فرحت هروي د اشعارو د دیوان لرونکی، ولی طواف کابلی د محمدعلی زوی "د ۱۲۸۸ هـ په شاوخوا کښې" د دري ژبې ناخوانه شاعر، د محمد نبي خلمی زوی دا ملا عبدالقیوم صوفي مشر به شاعر چې "پر ۱۲٦۵ هـ زیږېدلی د اشعارو د دیوان او د تنبیه المرایې او قیامت نامې د مثنوی او د دری او تورکي د مجمع الاشعار، د درةالشهزاد د مثنوي خاوند، محمد غلام غلامی د ملا تیمور زوی د انګریز او افغان د لومړی جګړې د پیښو په اړه د جنګ نامې په نامه د منظومې ویونکی، د میرواعظ د کورنۍ "د ۱۲۵٦ هـ شاوخوا" میر محترم حافظ جي د دری اشعار د دیوان خاوند، د مرتضی کابلی زوی میرمجتبی متخلص په الفت "چې پر ۱۲۲۴هـ زیږېدلی" د اشعارو د دیوان څښتن، د مراد محمد بدخشي زوی دا ملاعبدالله چې د خپلو اشعارو دیوان یې پر ۱۲۹۸هـ کال ترتیب کړی دی، میرزامحمود سالك بالاحصاری "د ۱۲٦۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان خاوند، د وزیرفتح خان منشي شرر کابلي د اشعارو د دیوان خاوند، په بخارا کښې ګل محمد افغان د اشعارو د دیوان څښتن، د محمد علي پادخابي لوګري زوی مولانامحمد عثمان د عجایب الاخبار، ګلشن اسرار، بزم طرب، نزهةالمشتاق، ګلچین بساتین، مشرق انوار او نورو کتابو مؤلف "د ۱۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې" د نذرعلی زوی قربان په کاتب د ناظم الوقایه او مفاتیح الاعجاز ناظم او د اشعارو د یوان لرونکی.

میرعنایت الله بدخشی د اصول المعیشت ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند "چې پر ۱۲۹۰ هـ مړ دی" د میریوسف علي بدخشی زوی برهان الدین لاغردجام جم او روضهٔ نور ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند د ۱۲۹۱هـ په شاوخوا کښې) د میراحمدشاه بدخشي زوی میرمحمود شاه د اشعارو د دیوان

خاوند (چې پر ۱۲۹۵ هـ مړ دی) د عبدالصمد رستاقی زوی سید جعفر د ګلشن عشق او چمن عشق ناظم او د اشعارو د دیوان لرونکی (چې پر ۱۲۸۴هـ مړ دی) نعمت الله محوی میمنوی د اشعارو د دیوان خاوند، د سکندر هروی زوی احمد قلي د اتش فشان په نامه د شاعرانو د تذکرې لیکونکی (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) محمد رسول شهید مارملی بلخي شاعر د دیوان خاوند (د ۱۲۷۰هـ په شاوخوا کښې) د یعقوب علي بارکزي لور عایشه د دري ژبې شاعره او د تیمورشاه په وختو کښې د دیوان خاونده، د سکندرخان لور محجوبهٔ هروی د دري ژبې شاعره (د ۱۲٦۴ هـ په شاوخوا کښې) د سیدمحمد عظیم لور مستورهٔ غوري د غور د پرچمن اوسیدونکی (د ۱۲۴۵ هـ په شاوخوا کښې) د اشعارو د دیوان خاونده، د سید عبدالله کرخی هروی لور مریم د دري ژبې شاعره او د دیوان خاونده (۱۲۵۷ - ۱۳۰۸هـ) د میرحسین زوی سید محسن بالاحصاری کابلی شامل (۱۲۳۸ ۱۳۰۵ هـ) په دري ژبه د دوو دیوانو خاوند، د محمد هاشم ملقب په دبیرالملك زوی میرزا محمد نبي واصل "۱۲۴۴ - ۱۳۰۹هـ" د امیر شیرعلي خان او امیر عبدالرحمن خان د دربار سرمنشي په دري ژبه د دیوان خاوند، د محمد امان دروازی زوی شمس الدین شاهین د بدایع الصنایع مولف د لیلی مجنون او تحفهٔ دوستان ناظم، احمد علی شاه کندهاري په دري ژبه د دیوان خاوند (چې پر ۱۳۱۱ هـ مړ دی) سید میرمشوانی هروی (۱۲۸۰ - ۱۳۳۳هـ) په دري ژبه د دیوان خاوند او رسام، خطاط چې ډېر متین اشعار یې درلودل، سید فخرالدین مجنون شاه کابلی (۱۲۴۲- ۱۳۰۵) د بستان خیال مولف، رحمت بدخشي د میرزا اسمعیل زوی (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې)، په دري ژبه د پینځو دیوانو څښتن، صاحبزاده عشرت کندهاری (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې) عبدالغفور ندیم کابلی (۱۲۹٦ - ۱۳۳۴ هـ) په

دري ژبه د دیوان خاوند د رحمت الله زوی ندیم بلخي (۱۲۵۴ - ۱۳۳٦ هـ) د شعر د دیوان خاوند، محمد ابراهیم حریت کابلی (۱۲۵۰ - ۱۳۲۸هـ) د دیوان شاعر او د مخمس د پینځو کتابو او د تحفهٔ شهنشاهی ناظم، او د شهاب الدین زوی سیداحمد مشهور په ادیب پشاوری (۱۲٦۰ - ۱۳۴۹هـ) د پخو او متینو اشعارو د دیوان خاوند و او د عربی قصیدو او قیصر نامې ویونکی.

پښتانه شاعران:

عبدالرحیم هوتك د دیوان خاوند، عبدالحمید مومند (۱۱۰۰ - ۱۱۵۰هـ) د درومرجان په نامه د دیوان او د شاد و ګدای په نامه د مثنوی خاوند، همدا شان نیرنګ عشق او شرعةالاسلام په پینځلسو زروبیتو کښې د ده آثار دی (۱۱۴۸هـ). پیرمحمد کاکړ چې د اشعارو دیوان یې پر ۱۱۹٦هـ کال بشپړ شوی او هم یې د پښتو ګرامر کوچنی کتاب د معرفة الافغاني په نامه پر ۱۲۳۸هـ کال لیکلی دی، شمس الدین کاکړ کندهاری چې پر ۱۲۳۸هـ د شعر دیوان او د سراج الموتی په نامه کتاب او نور منظوم کتابونه یې درلودل، شاه حسین هوتك، د عبدالله زوی مسعود د آدم خان او درخانۍ د نکل ناظم (د ۱۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې) ملاپیرمحمد هوتك د سرور زوی د ۱۱۴۰هـ شاوخوا کښې د افضل الطرایق ناظم، د داودخان کندهاري زوی محمد هوتك د پټې خزانې او خلاصةالفصاحة مولف (د ۱۱۴۲هـ په شاوخواکښې) د حسین زوی عبدالرشید (پر ۱۱٦۹ هـ کال) په فقه کښې د رشیدالبیان مولف، مریدي خان مومند د شاه محمود هوتك د حالاتو په اړه د محمودنامې ناظم (د ۱۴۰۰ هـ په شاوخواکښې) شېر محمد هوتك (۱۰۹۲ ۱۱۷۵هـ) د اسرارالعارفین او تجوید افغاني مولف، اخوند ګدا د نافع

المسلمین مولف او د اشعارو د دیوان خاوند (د ۱۱٦۰ هـ په شاوخواکښې) محمدی صاحبزاده (۱۱۸۰هـ کال) په پېښور کښې د اشعارو د دیوان لرونکی، حافظ مرغزی پر (۱۱۷٦هـ کال د احمدشاهي شهنامې ناظم، محمد مظفر د اسماعیل زوی د ۱۱۲٦ هـ په شاوخوا کښې) د اعثم کوفي د تاریخ مترجم، د حافظ رحمت بړېځ زوی نواب الله یارخان د ۱۲۲۸هـ په شاوخوا کښې د عجایب اللغات پښتو مولف، عبدالکریم کاکړ کندهاری پر ۱۲۳۴هـ کال د زین العلم ناظم چې له عربي عین العلم څخه یې ژباړلی و، حافظ الپوری (پر ۱۲۰۰ هـ کال) د دیوان خاوند، قاسم علي اپریدي د څو کتابو مولف، عبدالعظیم سواتی د اشعارو د دیوان لرونکی (۱۱٦۷-۱۲۵۳هـ ملاحسن تلوکانی کندهاری د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۴۵ هـ کال مړ دی ، رحمت داوی کندهاری د اشعارو د دیوان او د لیلی و مجنون د مثنوی خاوند د (۱۲۱۰هـ په شاوخوا کښې)، میانعیم متي زی پر ۱۲۳۰ هـ کال د شعر د دیوان خاوند، معین الدین پېښوری پر ۱۲۵٦ هـ کال دوامق او عذراناظم، عبدالرسول کندهاری د اشعارو د دیوان، د سفرنامې او آزادنامې څښتن (۱۲۹۰هـ) ملاجمعه بارك زی کندهاری شاعر چې پر ۱۲۵۹هـ مړ دی، عزیز خان رناخیل د ۱۲۵۰هـ په شاوخوا کښې د هرات د جنګنامې ناظم، د عبدالرحمن زوی مراد علي کاموی پر۱۲۸۲ هـ کال د تفسیر یسیر مولف، دوست محمد ختك کندهاری پر ۱۲۹۰ هـ د بدرمنیر، بحرالعلوم او اخلاق احمد مولف، معزالله مومند پر ۱۲۰۰هـ د شعر د دیوان خاوند، میرزاحنان کندهاری، صدیق اخوند زاده او ګل محمد هلمندی د اشعارو د دیوانو خاوندان.

د پښتو شاعرانې:

نازو توخی د سلطان ملخي لور او د حاجي میرویس خان هوتك مور پر ۱۰٦۱هـ زیږېدلې ده، د میرویس خان لور زینبه هوتکي (پر ۱۱۲۷هـ مړه ده) او سپینه هروي (د ۱۲۵۵ هـ په شاوخوا کښې).

له عالمانو څخه مولوي محمداعظم اندړ د غزني د شلګر اوسېدونکی، مولوی عبدالله غزنوي او ملاعبدالحق د کندهار د خرقې شریف متولي، صوفي محمد رسول ساکزی (پر ۱۲۸۷ هـ په کندهار کښې مړ دی)، ملامشك عالم اندړ غزنوی او ملاسکندر (چې د امیرشیرعلي خان د لښکر قاضي و) ملامحمود او ملا عبدالله د انار درې قاضي، ملا عبدالفتاح او ملا ابوالحسن (د ۱۲۷۰ هـ په شاوخوا کښې د هرات عالمان)، محمد حسین د مداح الکوزي کندهاري زوی چې د میرزاهد هروي د تصور او تصدیق پر حاشیې باندې د شرح انکشافیه مولف دی، مسعود ګل د قاضي عبدالرحمن پېښوری زوی پر ۱۲۲٦هـ د عجایب الاخبار مولف، عبدالحلیم کاکړ کندهاری پر ۱۲۳۴ هـ درد حلیمیه علی مطاعن احمدیه مولف، ملاعبدالحق د عبدالغفور خروټی زوی د پښتو د یاقوت السیر ناظم او د شرح اربعین مولف، ملاقطب توخي چې په کندهار کښې یې پر ډېرو ادبي کتابو شرح لیکلې دي، مولاناعبداللطیف د تیمورشاه د دربار صدرالعلما (چې پر ۱۱۹۵هـ مړ دی) مولوی محمد عمر ساکزی چې د تجوید په علم کښې یې په پښتو یو کتاب تالیف کړی او پر ۱۲۰۵ هـ مړدی، سعدالله خروټی چې پر جلالین او پر مولوي عبدالغفور یې شرح لیکلې او پر ۱۲۰۹ هـ مړ دی.

• سره له دې چې په دې عصر علمي او ادبي هڅه بیخي پر ځای ولاړه نه وه او لکه چې و مو لیدل د هېواد په هر ګوټ کښې پوهان وو، خو که په انتقادي او پرتلیز نظر یې وګورو دا دوره نسبت پخوا ته د علم او ادب د

زلمیتوب او فعالیت دوره ګڼلای نه شو، بلکې دا د تقلید او انتحال دوره ده، ځکه نو په دې دوره کښې، علمي او فکري بکر آثار لږ لیدل کېږي.

د دري ژبې ادبیاتو هم د دغه عصر په نثر او نظم کښې د انحطاط دوره وهلې او کوم نوښت په کښې نه لیدل کېږي ښایي وویل شي چې حضرت نورالدین عبدالرحمن جامي د دري ژبې خاتم شعراء وو، خو پر عکس د پښتو ژبې ادب ښه وده وکړه، د پیر محمد کاکړ کندهاري، حمید مومند او نورو غونډې د ابتکار او ښې قریحې خاوندان شاعران په کښې پیدا شول، په تېره بیا حمید او کاظم خان ختك متخلص په شیدا د هندي سبك چاشني پر پښتو ګډه کړه.

د سدوزیو دوختو په دري ادبیاتو کښې داسې شاعران لرو چې د حافظ، جامي، د خراسان او عراق د سبك پیروان دي، خو تر ۱۲۵۰ هـ وروسته په دري ادب کښې یوه څه او خوځښت وینو چې زموږ شاعران د هند د سبك پېښې (تقلید) کوي دا هغه اغېزه ده چې د میرزا عبدالقادر بېدل د اشعارو او هغه د اشعارو د کلیات پشپړ مقبولیت په نتیجه کښې منځته راغلې ده، په غزل کښې :: دغه سبك لومړی پیرو سردار مهردل خان د سردار پاینده خان زوی دی چې مشرقي یې تخلص و. تر هغه وروسته سردار غلام محمد خان طرزي او زوی یې محمد امین عندلیب هم ددغه سبك ډېره پیروي کوي، خو په ـــي کورنۍ کښې د سردار پاینده خان وروڼه سردار هارون خان، سردار غلام حیدرخان او سردار احمدخان د امیر دوست محمد خان زامن دري واړه شاعران او په دري ژبه دیوانونه لري، سردار شهنواز خان د سردار سلطان احمد سرکار زوی، خوشدل خان د مشرقي زوی، سردار محمد حسن خان سیاه د تیمور قلي خان زوی او د وزیر فتح خان ورور (د ۱۳۰۰ شاوخوا)، سردار محمد عزیز د سردار شمس الدین خان زوی د (۱۳۱۰هـ پر

شاو خوا) او سردار عباس خان د سردار سلطان محمد خان زوی شاعر او د ګل عباسي، جواهر خمسه، عناصر اربعه مولف او د تفسیر کلام الله مفسر (۱۲۵۲ـ۱۳۴۳ هـ) هم په دري ژبه شعر ویلی دی، خو د دوی په کلام کښې د هند د سبك پیروي اغېزه او د هغه سبك شاعرانه تلازمات او د تخیل طرز لږ لیدل کېږي.

د احمد شاه بابا له وختو بیا د امیر عبدالرحمن خان د دورې تر پایه (د ۱۳۲۰ هـ شاوخوا پورې) دري شعر د پخوانیو شاعرانو په تېره بیا د هند د سبك د فکري او عروضي تقلید په قالب کښې پاتې شو، هغه شاعران چې په دې دوو پېړیو کښې منځته راغلل ټول د تېرو دورو د شاعرانو مقلدان و، خو د افغان او انګریز تر لومړۍ او دویمې جګړې وروسته چې د هند د شمال له خوا د اروپایي نوي مدنیت اغېزې افغانستان ته راورسېدلې، د دغه ځای پر ادب یې هم اغېزه وکړه او همدا د (۱۳۲۰ هـق شاوخوا) د افغانستان په نویو ادبیاتو کښې د نوي فکر څرك ښکارېږي.

هغه بدلون چې د اروپا د صنعت او مدنیت اغېز د دغه وخت په ادب کښې راووست هغه فکري بدلون دی چې د شعر پر ظاهري سبك او قالب یې اثر ونه کړ. زموږ شاعرانو همهغه پخواني عروضي قالبونه ښه وبلل، خو لږ تر لږ زموږ پر ملي ادب د نوي فکر اغېزه ولوېده او وینو چې مولوي محمد سرور او اصف کندهاري د جهان اوضاع ته د ځیر کېدلو او نوی مدنیت ته د ترغیب او تشویق په اړه یوه قصیده ویلې ده او د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې د امیر شیرعلي خان پر مهال لومړي ځل د "شمس النهار" په نامه یوه جریده د کابل له بالاحصاره خپره شو، تر هغې وروسته پر ۱۳۲۳هـ کال د سراج الاخبار افغانستان لومړۍ ګڼه د مولوي عبدالروف خان کندهاري په مدیریت د پوهانو د یوې ټولنې له خوا چاپ شوه، د معارف د خپرېدو،

د ښوونځیو او مطبوعاتو د تأسیس او د ادبي نویو عصري اثارو د لیکنې، ژبارنې هڅه هم پیل شوه. د دغې نوې فکري او ادبي هڅې مخکښ د سردار غلام محمد خان طرزي کندهاري زوی محمود طرزي چې پر ۱۳۸۴هـ کال په غزني کښې زیږېدلی او د ۱۹۳۳م کال د نومبر پر ۲۲ مه په استانبول کښې مړ شوی دی، پر ۱۳۲۹هـ ق کال سراج الاخبار افغانیه چې پر ۱۳۲۳هـ ق کال یې یوازې یوه ګڼه خپره شوې وه بیا راژوندی کړ او هغه یې تر اتو کالو پورې د یوې پېنځلس ورځنۍ موقوتې جریدې په توګه خپره کړه، چې د افغانستان د خلکو د ویښتابه او خپلواکۍ غوښتنې هڅوونکې شوه، د دري ژبې په نثر او نظم کښې یې نوی فکر او نوې انشاء وروزله؛ شل کتابه یې له ترکي څخه په دري ژبه ترجمه او یا تألیف کړل، دی لومړی سړی دی چې د افغانستان د صحافت او لیکنې په ډګر کښې یې د فکرې او ادبي نوي مکتب بنسټ کښېښوو.

دا مهال د پښتو او دري ژبو نورو لیکوالو او شاعرانو هم افغاني ادب ته نوی فکر ننه یوست د عبدالعلي مستغني (۱۲۹۳ ـ ۱۳۵۲ هـ ق) قاري عبدالله (۱۲۸۸ هـ ق ـ ۱۳۲۲ هـ ش)، عبدالغفور ندیم، عبدالهادي داوي، مولوي صالح محمد هوتك، مولوي غلام محی الدین افغان، مولوي عبدالرب کندهاري او نورو لیکوالو او شاعرانو په شان منځته راغلل، سره له دې چې د دوی لیکنې په زړو کلاسیکي قالبو کښې وې، خو څه نا څه یې نوي افکار او مفاهیم چې شلمې پېړۍ زېږولي وو هم وروزل.

د ۱۹ پېړۍ پر لومړۍ نیمایي د انګریز ښکیلاك چې د نوي تمدن او صنعتي بدلون نښې ورسره وې پر ټول هندوستان د سند د سیند تر غاړو خپور شو او زموږ د هېواد له ختیزو طبعي سرحد و سره ونښت، د افغان او انګریز لومړۍ جګړه چې پر ۱۸۳۹م کال د سند د لښکر (اندس ارمی) له خوا پیل شوې وه تر پېنځو کالو وروسته د افغان ملي ځواك په بري او د یرغلګرو په غوځه ماتې پای ته ورسېده، تر هغې وروسته د هند د ریل پټلۍ دې لورته راوغځېده، د بمبیي او کراچۍ بحري بندرو هم افغاني سرحدو ته د سمندریزو لېږدونو لار پرانیسته، د هېواد لوېدیز خوا ته په قاجاري ایران او د شمال پلو ته په تزاري روسیې کښې هم د نوي مدنیت بنسټونو او نوي فکر وده موندله؛ دغو ټولو اغېزناکو عواملو د افغانستان د خلکو پر ژوندانه، فکر، سیاست او اداره هم اغېزه کوله.

د دې فکري هڅې او حرکت له ممثلانو څخه یو هم سید جمال الدین د کونړ د سید صفدر زوی و (۱۲۵۴ ـ ۱۳۱۵ هـ ق) چې خپل جهاد یې له افغانستانه د ختیځ د بدمرغۍ د دریو عاملو (استعمار، استبداد او خرافاتو) پر ضد پیل، په هند، ایران، عثماني ترکیه او مصر کښې یې فکري او اصلاحي نوی نهضت راووست، نړیوال شهرت یې وموند، ده ته د افغانستان او ختیزو هېوادو د ویښتابه او نوی فکر لومړی روزنکی ویل کېدای شي. خو د ښکیلاك دسیسو، په افغانستان کښې د شهزادګانو کورنیو جنګو او په هېواد کښې د مرکز نشتوالي پرې نه ښوو چې دا فکری هڅه او حرکت خپل طبعي تګ ته دوام ورکړي، څو چې امیر شیرعلي خان پر خپله دویم ځل پاچهۍ وکړای شول لومړی افغاني کابینه د سید نور محمد شاه کندهاري صدراعظم په مشرۍ تاسیس او شمس النهار جریده، منظم لښکر او یوه برخه عصري تشکیلات منځته راولي، په سیاست کښې یې هم آزاد خپلواك تګلوری پر مخ بوت. خو د افغان او انګریز د دویمې جګړې پیل (۱۲۹۵ ـ ۱۲۹۷ هـ ق) دا لړۍ پریکړه او د امیر عبدالرحمن خان دوره (۱۲۹۷ ـ ۱۳۱۹ هـ ق) د استبداد تر فشار لاندې په یو ډول فکري جمود کښې تېره شوه، تر هغې چې پر ۱۳۲۳ هـ ق کال په کابل کښې سراج الاخبار

ټولنه تاسیس او په نوی فکرې هڅه یې بیا لاس پورې کړ، مولوي عبدالرؤف کندهاری سراج الاخبار خپور کړ او په کابل کښې دارالعلوم حبیبیه هم تاسیس شو چې دا نو د ساینس او نویو مضمونو د تدریس پیل و.

دغې فکري هڅې سره له دې چې کورني او بهرني خنډونه یې درلودل پر ۱۳۲۹ق کال د سراج لاخبار افغانیه د بیا راژوندي کولو په واسطه د محمود طرزي له خوا ادامه وموندہ، د "اخوان افغان" په نامه په کابل کښې لومړی افغاني سیاسي ګونډ تاسیس شو، چې مرام یې "مشروطیت، خپلواکي او داخلي اصلاحات" وو، خو د دغه ګونډ غړي پر ۱۳۲۵ هـ ق کال یا ووژل شول او یا بندیان شول تر ۱۳۲۹ ق چې سراج الاخبار د محمود طرزی په واسطه بیا خپور شو همدا دا خوان افغان ګونډ هم بیا راژوندی شو، تر ۱۳۳۷هـ ق پورې د افغاني روشن فکرانو په تنظیم او د معارف په خپرونه کښې یې زیار ویوست، د هېواد د بشپړې سیاسي آزادۍ ګټلو او د خپلواکۍ د جهاد له پاره د ولس په عمومي پاڅون او د افکارو په تنویر کښې ددې ټولنې زیار ګټورو او چې پر ۱۹۱۹م افغان ولس خپله خپلواکي بېرته وګټله ټولو روشن فکرانو دنیا ته د نوي آزاد افغانستان د ورپېژندلو، د ادارې د نوي تشکیل، د مدني چارو په ترتیب د ښوونځیو د تاسیس او مطبوعاتو د پراختیا په لاره کښې زیار ویوست چې دا ګټور زیار تر اوسه پر مخ ځي.

پای

اخځلیکونه:

هغه کتابونه چې د دغه کتاب په لیکلو کښې ګټه ترې اخیستل شوې:

۱- د سید جمال الدین افغان "تتمة البیان" د قاهرې چاپ-۱۹۰۱م.
۲- د افغان او فارس جګړه. له لاتیني څخه په انګریزي د جارج نیون هامفورد ایزك ژباړه - د لندن چاپ.
۳- زندګانی نادرشاه - د نور الله لارودي لیکنه، تهران. ۱۹۳۹ م.
۴- روضة الصفای ناصري. ۸ ټوك د رضا قلي هدایت لیکنه - تهران ۱۳۰۲هـ ق.
۵- پټه خزانه او پایخوړ یې د حبیبي په قلم، کابل ۱۹۴۴ م.
۶- ایین اکبري - د ابو الفضل لیکنه - لکنهو ۱۳۱۰ هـ ق.
۷- تاریخ افاغنه (اردو) د سید ظهور الحسن موسوي لیکنه. د هند چاپ. ۱۳۳۰ هـ ق.
۸- تاریخ نظامي ایران. لومړی ټوك. تهران ۱۳۱۵ هـ ش.
۹- نادرنامه (خطي) د حبیبي د کتابتون نسخه-مولف یې څرګند نه دی.
۱۰- سیرالمتاخرین - د غلام حسین لیکنه، د لکنهو د نولکشور چاپ.
۱۱- درۀ نادره. د میرزا مهدی استر آبادي لیکنه. بمبیي ۱۳۰۹ هـ ق.
۱۲- مجمع التواریخ د میرزامحمد خلیل مرعشي صفوي لیکنه.

تهران ۱۳۲۹هـ ل کال.

۱۳ - کاوه مجله - ۲ کال - د برلین چاپ ۱۳۰۳ هـ ل.

۱۴- تاریخ ایران د سرجان ملکم - بمبیي - ۱۸۶۷م

۱۵- تاریخ افغانستان - د ملیسون تالیف د لندن دویم چاپ - ۱۸۷۸م.

۱۶- تاریخ سلطاني - د سلطان محمد خالص کندهاري تالیف - بمبیي ۱۲۹۸هـ.

۱۷ - خورشید جهان - د شېرمحمد لیکنه - گنداپور - لاهور ۱۸۹۴ م

۱۸ - منتخب اللباب - د خافي خان - ایشیاتك سوسایتی - کلکته ۱۸۹۶م.

۱۹ - حیات افغاني - د محمد حیات خان - لاهور ۱۸۶۷م.

۲۰ - میرویس نیکه - د بېنوا لیکنه، کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۱ - آریانا مجله د تاریخ ټولنې له خپرونو څخه.

۲۲ - عباسنامه - د محمد طاهر وحید قزوینی، تهران - ۱۳۲۹هـ ل.

۲۳ - خلاصة الانساب ابدالي (قلمی).

۲۴ - مشاهیر ابدالیان - د حبیبي - کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۵ - رهنمای افغانستان - کابل - ۱۳۲۸ هـ ل.

۲۶ - لوی احمد شاه بابا - د حبیبي - کابل - ۱۳۱۹ هـ ل.

۲۷ - دول اسلامیه - د خلیل ادهم - استانبول ۱۹۲۷م.

۲۸ - مخزن افغاني - د نعمت الله هروي - (قلمي).

۲۹ - تذکرة الابرار والاشرار - د اخون دریزه - پېښور هندو پریس چاپ، ۱۳۰۸هـ ق.

۳۰ - صولت افغاني - د محمد زردار خان افغان - د لکنهو د نولکشور چاپ - ۱۸۷۶ م.

۳۱ - تاریخ افغانستان - لومړی او دویم ټوك د کهزاد - کابل ۱۹۴۶ م.

۳۲ - افغانستان درقرن نزدهم - دسیدقاسم رشتیا. کابل چاپ ۱۳۲۹هـ ل.

۳۳ - اکبرنامه - منظومه - د حمید کشمیری - کابل ۱۳۳۰ هـ ل.

۳۴ - در زوایای تاریخ معاصر افغانستان، د احمدعلي کهزاد-کابل ۱۹۵۲م.

۳۵ - مشاهیرالشرق - د جرجی زیدان - لومړی ټوك - قاهره - ۱۹۱۰ م.

۳۶ - المسالك و الممالك - د ابن خرداذبه، لیدن - ۱۳۰۶ هـ ق.

۳۷ - دائرة المعارف اسلامی - لیدن - ۱۹۲۷ م.

۳۸ - ایرانشهر - د مارکوارت - برلین چاپ ۱۹۰۱ م.

۳۹ - د کرستن سین د"ساسانیانو په وخت کښې ایران" ژباړه - د ډهلي چاپ ۱۹۴۱ م.

۴۰ - فتوح البلدان - د بلاذری - قاهره ۱۹۰۱ م.

۴۱ - مجمل التواریخ والقصص - د بهار چاپ - تهران ۱۹۳۸ م.

۴۲ - تاریخ سیستان - دبهار چاپ - د تهران ۱۹۳۴ م.

۴۳ - تاریخ طبری - د بلعمی ژباړه - لکنهو ۱۹۱۶ م.

۴۴ - چچنامه- د علي حامد کوفي سندي - داود پوته چاپ ډهلي - ۱۹۳۹م.

۴۵ - د امان افغان جریده - د کابل چاپ ۱۹۱۹ م.

۴۶ - د پښتنو تاریخ - د قاضی عطاء الله، د پېښور چاپ - ۱۹۴۷ م.

۴۷ - د ابن الندیم الفهرست - قاهره - ۱۳۴۸ هـ ق.

۴۸ - د پېښور د موزیم کتیبې - د عبدالشکور - پېښور ۱۹۴۸ م.

۴۹ - تاریخ التمدن الاسلامی - د جرجي زیدان، قاهره - ۱۹۰۲ م.

۵۰ - تاریخ ادبیات فارسي - د براون - لندن ۱۹۰۲ - ۱۹۲۴م.

۵۱ - کتاب الخراج - د قدامه بن جعفر - لیدن ۱۸۹۲ م.

۵۲ - تاریخ روابط سیاسي ایران - د نجف قلي معزی - تهران - ۱۹۴۷ م.

۵۳ - تاریخ هند - د دولافوز - تهران - ۱۹۳۶ م.

۵۴ - اقبال نامهٔ جهانگیری - د معتمد خان بخشی - کلکته ۱۸۸۵ م.

۵۵ - تزك جهانګیر - د فیروز هادی چاپ - لکنهو - ۱۳۲۷ هـ.ق

۵۶ - مآثر رحیمی - د عبدالباقی - کلکته ۱۹۲۵ م.

۵۷ - تزك بابر - د عبدالرحیم خان خانان ژباړه، بمبیي ۱۳۰۸ هـ ق.

۵۸ - رقعات عالمګیر - د دارالمصنفین اعظم ګډه چاپ - ۱۹۴۵ م.

۵۹ - منتخب التواریخ - د عبداقادر بدایونی - د کلکتې چاپ.

۶۰ - اکبر نامه - دابو الفضل - کلکته ۱۸۸۶ م.

۶۱ - عالمګیر نامه - د محمد کاظم ۱۸۶۸ م.

۶۲ - طبقات اکبری - د نظام الدین هروی - کلکته ۱۹۳۱ م.

۶۳ - مآثر الامراء - د صمصام الدوله - کلکته ۱۳۰۹ق.

۶۴ - بابر - د فرانسوی فرنارد ګروناد - د پاریس چاپ - ۱۹۲۶ م.

۶۵ - فارس نامه - د ابن البلخی - د کمبرج چاپ ۱۹۲۱ م.

۶۶ - افغانستان در عصر تیموریان هند - د حبیبي، د کابل چاپ ۱۳۴۱هـ.ل

۶۷ - تاریخ فرشته - د محمد قاسم - د لکنهو چاپ ۱۳۲۱ هـ ق.

۶۸ - زینت الزمان فی تاریخ هندوستان - د ملك الکتاب شیرازی - بمبیي ۱۳۱۰ هـ ق.

۶۹ - تاریخ مختصر هند-د ابو ظفر ندوی- د اعظم ګډه چاپ ۱۳۵۵هـ ق.

۷۰ - مجمع السلاطین - د نواب محمد غوث خان بمبیي ۱۲۷۹هـ ق.

۷۱ - تاریخ ایران - د عبدالله رازی - تهران ۱۹۳۶م.

۷۲ - کیمبرج هستری آف انډیا - ۴ ټوك، لندن.

۷۳ - مطلع سعدین - د عبدالرزاق سمرقندی (خطي - کابل).

۷۴ - روضة الصفا - د میر خواند - لکنهو.

۷۵ - تاریخ سند - د سید معصوم - بمبیي ۱۹۳۸ م.

۷۶ - مفتاح التواریخ - د جان ولیم بیل - لکنهو.

۷۷ - لب التواریخ - دیحیی قزوینی - تهران ۱۹۳۵ م.

۷۸ - پر بابر نامه باندې د بیورج تعلیقات، لندن ۱۹۲۲ م.

۷۹ - تاریخ هند - د ارسکن - لندن ۱۸۵۴ م.

۸۰ - تاریخ ګزیده - د حمدالله مستوفی - لندن ۱۹۱۰ م.

۸۱ - مخزن اسلام - پښتو - داخون درویزه (خطی).

۸۲ - سلوك الغزات - پښتو - د ملامست زمند (خطی).

۸۳ - تارخ مرصع دافضل خان خټك، هر تفورد ۱۸۶۰

۸۴ - دخوشحال خان د کلیاتو مقدمه - د حبیبی - کندهار - ۱۹۴۰ م.

۸۵ - پښتانه شعرا - ۱، ۲ ټوك - د حبیبی - کابل ۱۹۴۰ م.

۸۶ - تاریخ افغاني - د شیخ امام الدین خلیل (خطی - کابل)

۸۷ - الکامل - د ابن الاثیر - د مصر د بولاق چاپ ۱۲۹۰ هـ ق.

۸۸ - زین الاخبار - د عبد الحی ګردیزی - تهران د ۱۹۳۵.

۸۹ - طبقات ناصري - د منهاج السراج - د ع، حبیبي په زیار، کابل - دوه ټوکه ۱۳۴۲هـ ل.

۹۰ - تذکرة الاولیاء پښتو - د سلیمان ماکو - د پښتانه شعراء په لومړی ټوك کښې - کابل ۱۹۴۰ هـ ل.

۹۱ - تاریخ بیهقی - دابو الفضل بیهقی - ۳ ټوك، تهران ۱۹۴۷ م.

۹۲ - تاریخ یمینی - د ابو نصر العتبی - قاهره ۱۲۹۰ هـ ق.

۹۳ - تاریخ بخارا - د محمد نرشخی تهران ۱۹۳۷ م.

۹۴ - حدود العالم ـ مؤلف يې معلوم نه دی. تهران ۱۹۳۲م.

۹۵ - پادشاهان متأخر افغانستان، د یعقوب علي خوافی، کابل ۱۹۵۳م.

۹۶ - قابوس نامه ـ د تهران چاپ، ۱۹۴۰ م.

۹۷ - جغرافیای تاریخی ایران، د بارتولد، تهران ۱۹۲۸.

۹۸ - مسالك الممالك ـ د اصطخري ـ ليدن ۱۹۲۷م.

۹۹ - احسن التقاسیم ـ د المقدسي ـ ليدن ۱۸۷۷ م.

۱۰۰ - چهار مقالهٔ عروضي او د محمد قزويني تعليقات، ليدن ۱۹۰۹م.

۱۰۱ - جوامع الحکایات ـ د عوفی (خطي) ـ کابل.

۱۰۲ - لباب الالباب ـ د عوفی ـ لندن ۱۳۲۱ ـ ۱۳۲۴هـ ق.

۱۰۳ - منتخبات آداب الحرب والشجاعة د فخر مدبر ـ لاهور.

۱۰۴ - طبقات سلاطین اسلام ـ د لن پول ـ تهران ۱۳۱۹ هـ ل.

۱۰۵ - تاریخ مختصر ایران د پاول هورن ـ تهران ۱۹۳۴م.

۱۰۶ - تاریخ ادبیات ایران ـ ددکتور شفق ـ تهران ۱۹۴۲ م.

۱۰۷ - اخبار الدولة السلوقية د صدر الدين علی ـ لاهور ۱۹۳۳ م.

۱۰۸ - ذیل جامع التواریخ ـ د حافظ ابرو ـ تهران ۱۹۳۷ م.

۱۰۹ - جهانکشای جویني ـ تهران ۱۳۱۵ هـ ل.

۱۱۰ - تاریخ مفصل ایران ـ د عباس اقبال ـ تهران ۱۹۳۲ م.

۱۱۱ - حبیب السیر ـ د خوان میر ـ بمبيي ۱۲۷۳ هـ ق.

۱۱۲ - سیرة جلال الدين ـ د محمد نسوي ـ تهران ۱۳۴۴ هـ ل.

۱۱۳ - تاریخ هرات ـ د سیفی هروی ـ کلکته ۱۹۴۳ م.

۱۱۴ - ظفر نامه دشرف الدين علی يزدی، د کلکتې چاپ.

۱۱۵ - د تعدیل نسب نامه آل کرت مقاله ـ د حبیبی په قلم ـ آريانا مجله ۶۸مه ګڼه کابل ۱۹۴۸ م.

۱۱۶ - ریاض الانشاء ـ د محمودگاوان ـ حیدر آباد دکن

۱۱۷ - نسب نامهٔ افاغنه ـ د محمد عبدالسلام خان عمر خيل، هند ـ ۱۹۱۴م.

۱۱۸ - ظفرنامه رنجیت د امرنات لاهور، ۱۹۲۸م.

۱۱۹ - عمل صالح ـ د محمد صالح لاهوری ـ کلکته ۱۹۳۹ م.

۱۲۰ - تزك افغاني ـ دمحمد عباس خان رفعت ـ دهندچاپ ۱۲۹۹هـ ق.

۱۲۱ - فرهنگ او ستا دبمبيي چاپ.

۱۲۲ - خوشال خان ختك ـ د دوست محمد کامل پيښور ۱۹۵۱ م.

۱۲۳ - تاریخ افغانستان ـ دعلی قلی میرزا ـ تهران.

۱۲۴ - تاریخ ایران ـ د فروغی ـ تهران ۱۳۱۸ هـ ق.

۱۲۵ - تحفة الحبیب د فیض محمد هزاره (خطی).

۱۲۶ - تاج التواريخ، د امیر عبدالرحمن ـ بمبيي ۱۳۳۲ هـ ق.

۱۲۷ - مجمل التواریخ بعد نادریه ـ د ابن محمد امین ـ تهران ۱۹۴۰م.

۱۲۸ - احمد شاه بابا ـ د میر غلام محمد غبار ـ کابل ۱۹۴۴ م.

۱۲۹ - رياض المحبة ـ د نواب محبت خان (قلمی).

۱۳۰ - د شاه ولي الله دهلوی سیاسی مکتوبات، د خليق احمد نظامی چاپ ـ علی ګډهٔ ۱۹۵۰م.

۱۳۱ - د شاه فقیر الله علوی مکتوبات ـ لاهور.

۱۳۲ - حیات حافظ رحمت خان ـ د سید الطاف علي بدايون ۱۹۳۳م.

۱۳۳ - سراج التواریخ ـ ۲ ټوك، د فیض محمد هزاره، د کابل چاپ ـ ۱۳۳۱ هـ ق.

۱۳۴ - دامیر دوست محمد خان ژوند ـ د موهن لال ـ کلکته ـ ۱۸۳۲م.

۱۳۵ - د بارکزيو عروج ـ د الايسيس ـ لندن.

١٣٦ - د کابل پاچهي - د الفنستن - لندن ١٨٥١ م.

١٣٧ - د هند د غرب شمال سرحد - د سرولیم بارتن - لندن.

١٣٨ - د افغان دويمه جګړه - د ډيورند - لندن.

١٣٩ - د غزني او کابل سياحت - دواين اثر - لندن.

١٤٠ - دسنداردو - د هوك اثر - لندن.

١٤١ - د هند شمال ته سفر - د کونولی - لندن.

١٤٢ - افغانستان - د سر مکموهن - لندن ١٩٢٩م.

١٤٣ - د افغانستان بربادی - د جنرال سیل - لندن.

١٤٤ - د هند سرحدونه - د هولديچ - لندن.

١٤٥ - افغانستان - د کپتان ګری - لندن.

١٤٦ - بلوچستان - د پوتنچر - لندن.

١٤٧ - تاريخ افغانستان، دسر پرسی سایکس - لندن.

١٤٨ - د پښتو ادبياتو تاريخ- ١، ٢ ټوك د حبيبی، کابل ١٩٥٠م.

١٤٩ - مورخان ګمنام افغان، د حبيبی، کابل ١٩٤٦ م.

١٥٠ - محاربهٔ کابل - د قاسم علی - اګره ١٢٧٢ هـ ق.

١٥١ - فتوح السلاطين - منظوم - د حسامی - اګره ١٩٣٨ م.

١٥٢ - تاريخ احمدی - د منشي عبدالکريم - نولکشور ١٢٦٦ هـ ق.

١٥٣ - نوای معارك - د عطا محمد - د حبيبی په زيار او سريزه- کراچی- ١٩٥٩ م.

١٥٤ - د پښتو ګرامر - سريزه راورتی - کلکته ١٨٥٦ م.

١٥٥ - الاصابه فی تميز الصحابه - دابن حجر عسقلانی-مصر - ١٣٢٣هـ ق.

١٥٦ - کتاب البلدان - د يعقوبی - ليدن ١٨٩٢ م.

١٥٧ - سياست نامه - د خواجه نظام الملك - د تهران چاپ.

١٥٨ - ريسز آف افغانستان - د دبليو بليو - کلکته.

١٥٩ - فتوحات عرب در آسيای ميانه - د ګب - لندن- ١٩٢٣ م.

١٦٠ - خلافت - دوليم تمبل ميور - لندن ١٩٢٤ م.

١٦١ - تاريخ الاسلام السياسی والدينی و الثقافی والاجتماعی - د حسن ابراهيم - دري ټوکه - دقاهري چاپ ١٩٤٨م.

١٦٢ - تاريخ مبارکشاهی - ديحيی بن احمد سهرندی - کلکته - ١٩٣١م.

١٦٣ - قانون همايوني- د خوند مير - کلکته ١٩٤٠ م.

١٦٤ - تذکرهٔ همايون و اکبر - د بايزيد بيات - کلکته ١٩٤١ م.

١٦٥ - خصايل السعاده-د محمد سعادت خان ترين لکنهو ١٨٥٥م.

١٦٦ - تاريخ عمومی-د عباس اقبال-دويم چاپ - تهران ١٣٠٥ هـ ل.

١٦٧ - مرآة الاشباه - دمحمد حسن - داوده چاپ.

١٦٨ - کابل کالنی - له ١٩٣٠ څخه تر١٩٥٣ پوري د کابل چاپ.

١٦٩ - کابل مجله - ١، ٢ ټوك د مير غلام محمد غبار د "افغانستان ونګاهی بتاريخ آن" مضمون ١٩٣١ - ١٩٣٢ م.

١٧٠ - حديقة الاقاليم - د مرتضی حسين بلګرامي لکهنو ١٢٩٦هـ.

١٧١ - مسکوکات افغانستان در عصر اسلام - د احمد علی کهزاد - کابل ١٩٣٩ م.

١٧٢ - منجم العمران - د سيد محمد امين خانجی - مصر ١٣٢٥ هـ ق.

١٧٣ - فصلی از خلاصة الاخبار - د خواند مير، د ګويا اعتمادی -کابل - ١٩٤٦ م.

١٧٤ - اثار هرات - ٣ ټوکه - د خليل الله افغان - هرات ١٩٢٩ م.

١٧٥ - خراسان - دمير غلام محمد غبار - کابل ١٩٤٧ م.

١٧٦ - واقعات شاه شجاع-د شاه شجاع سدوزی - کابل - ١٩٥٣ م.

۱۷۷ - وفیات الاعیان ـ دابن خلکان ـ د مصر بولاق ۱۲۹۹ هـ ق.
۱۷۸ - مروج الذهب ـ د مسعودی ـ پاریس ۱۸۶۱ م.
۱۷۹ - تاریخ عرب ـ د فلیپ هتی ـ لندن ۱۹۳۴ م.
۱۸۰ - تجارب الامم ـ د ابن مسکویه ـ لیدن ۱۹۰۹ م.
۱۸۱ - شوکت افغانی دمحمد عبدالحکیم خان لودی- اګره ـ۱۳۲۵هـ.ق.
۱۸۲ - دول الاسلام ـ دشمس الدین ذهبی حیدر آباد دکن ۱۳۳۳ هـ.ق.
۱۸۳ - تاریخ محمود شاهی ـ د فیض الله بنیانی (خطی ـ پېښور).
۱۸۴ - تزك تیموري ـ بمبیي ـ ۱۳۲۶ هـ ق.
۱۸۵ - سبحة المرجان فی آثار هندوستان ـ د سید غلام علي بلګرامی ـ د بمبی چاپ ۱۳۰۳هـ.ق.
۱۸۶ - تذکرۀ نصر آبادی ـ تهران ۱۳۱۵ هـ ق.
۱۸۷ - مجالس النفایس ـ د امیر علی شیر نوایی ـ تهران ۱۹۴۴ م.
۱۸۸ - تذکرۀ علمای هند ـ درحمان علی ـ لکهنو ۱۲۹۲ هـ ق.
۱۸۹ - د پښتونخوا د شعر هارو بهار ـ د فرانسوي جم دارمستتر ـ پاریس ۱۸۸۸م.
۱۹۰ - د افغان د ۱۷ پیړی اشعار ـ د بیدولف ـ د هرتفورد چاپ ـ ۱۸۹۰م.
۱۹۱ - هفت اقلیم ـ د امین احمد رازی ـ کلکته ۱۹۱۸ م.
۱۹۲ - شمع انجمن ـ د سید صدیق حسن بهوپال ۱۲۹۲ هـ ق.
۱۹۳ - شکرستان افغانی ـ دمیر احمد شاه رضواني ـ لاهور د ۱۳۰۵ هـ.ق.
۱۹۴ - بهارستان افغانی ـ د میر احمد شاه رضواني ـ لاهور ـ ۱۳۰۵ هـ.ق.
۱۹۵ - سکینة الفضلا ـ د عبدالحکیم رستاقی ـ ډهلي ۱۳۵۰ هـ ق.
۱۹۶ - قاموس الاعلام ـ د شمس الدین سامي ـ استانبول ۱۳۰۸ هـ ق.
۱۹۷ - مذکراحباب ـ د حسن خواجه بخاری (خطی ـ برلین)

۱۹۸ - حجة الاورنګ شاهیه ـ د تاش محمد القندوزی (خطی ـ کابل).
۱۹۹ - آتشکدۀ آذر ـ د لطف علی آذر- د بمبیي چاپ ـ ۱۳۰۹ هـ ق.
۲۰۰ - ګلشن روه ـ دراورټي ـ هر تفورد ۱۸۶۰ م.
۲۰۱ - چراغ انجمن ـ د عبدالحکیم رستاقی ـ ډهلي ۱۵۲۹ م.
۲۰۲ - تذکرۀ حسیني-د محمد حسین سنبهلی لکنهو ۱۲۹۲ هـ ق.
۲۰۳ - کلید افغانی ـ د هیوز- لاهور ۱۸۹۳ م.
۲۰۴ - جامي ـ د علی اصغر حکمت ـ تهران ۱۹۴۰ م.
۲۰۵ - خزانۀ عامره ـ د غلام علی آزاد ـ د هند چاپ.
۲۰۶ - تاریخچۀ شعر پښتو د عبدالحی حبیبی ـ دکندهار چاپ ـ ۱۹۳۵م.
۲۰۷ - ریاض الشعراء ـ دواله داغستانی (خطی ـ کابل)
۲۰۸ - مرآة الخیال ـ د امیر شیر علی لودی - د هند چاپ.
۲۰۹ - تذکرة الخواتین ـ دعبدالباری آسی ـ د لکنهو چاپ.
۲۱۰ - خزینة الاصفیاء-د مفتی غلام سرور لاهوری، لکنهو ۱۹۱۴م
۲۱۱ - د عبد القادر خان خټك د دیوان مقدمه ـ د عبد الحی حبیبی ـ د کندهار چاپ ۱۹۳۷ م.
۲۱۲ - فوایدالشریعة ـ پښتو ـ داخون قاسم پاپن خیل ـ د لاهور چاپ.
۲۱۳ - تاریخ روسای پنجاب ـ د سرلیپل ګریفن لاهور.
۲۱۴ - د پېښور تاریخ ـ درای ګوپال داس ـ لاهور ۱۸۷۰م.
۲۱۵ - البرامکه ـ د محمد عبدالرزاق ـ د هند چاپ.
۲۱۶ - د ګنداهارا پخوانی جغرافیا ـ د موسیوفوشه ـ کلکته ۱۹۱۵ م.
۲۱۷ - اخباربر امکه د عبداعظیم ګرګانی ـ تهران - ۱۲۱۲ هـ ل.
۲۱۸ - تاریخ تمدن ایران ساسانی - د سعید نفیسی - د تهران چاپ- ۱۳۳۱هـ ل.

۲۱۹ - تهذیب و تمدن اسلامی . لومړی او دوهم ټوک . دزشید اختر ندوی . د لاهور چاپ ۱۹۵۲ م.

۲۲۰ - نقود الاسلامیه . د مقریزی . (خطی نسخه . د مشق . د تهذیب او تمدن اسلامي په ذریعه).

۲۲۱ - تاریخ طبرستان . د بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار . په ۶۱۳ هـ ق- د تهران چاپ ۱۳۲۰ هـ ل.

۲۲۲ - افغانستان به یك نظر . د میر غلام محمد غبار د کابل چاپ.

۲۲۳ - روضة السلاطین-د فخري هروی . د تبریز چاپ ۱۳۴۵ هـ ل.

۲۲۴ - تاریخ ادبیات فارسی - د ډاکټر بروان د لندن چاپ

۲۲۵ - تاریخ ادبیات در ایران . د ډاکتر صفا. دتهران چاپ ۱۳۳۸ هـ.ل.

۲۲۶ - تاریخ الادب العربی - د برو کلمان - (۱۹۶۲ م)

۲۲۷ - د بهارسبك شناسی دري ټوکه - د تهران چاپ ۱۳۳۷ هـ ل

۲۲۸ - آریانا انتیکوا - د ویلسن - د لندن چاپ ۱۳۳۷ هـ ل

۲۲۹ - طبایع الحیوان مروزی - د مینارسکی چاپ په لندن کښې ۱۹۴۲م

۲۳۰ - مجمل فصیحی- ۳ ټوکه په مشهد کښې د محمود فرخ چاپ ۱۳۳۹ هـ ل.

۲۳۱ - کتاب الهند - د البیروني - د حیدر آباد د کن چاپ ۱۹۵۸م

۲۳۲ - آثار الباقیه، د البیروني- د لیبسیك چاپ، ۱۸۷۶م.

۲۳۳ - معجم الانسباب - زامباور - د قاهرې چاپ ۱۹۵۱ م

۲۳۴ - جغرافیای خلافت شرقي - د چی، لی سترینج اردو ترجمه - د حیدر آباد دکن چاپ ۱۹۳۰ م

۲۳۵ - الاعلام - د خیر الدین زر کلی - د قاهرې چاپ ۱۹۵۹م

۲۳۶ - راحة الصدور راوندی - د تهران چاپ ۱۳۳۳ هـ ل

۲۳۷ - الفهرست- د ابن ندیم - د قاهرې چاپ، ۱۳۴۸ق

۲۳۸ - احیاء الملوك در تاریخ سیستان - د ملك شاه حسین سیستاني - د تهران چاپ ۱۳۴۴-هـ ل.

۲۳۹ - مقالات الشعرا - د میر علی شیر قانع تتوي، د کراچۍ چاپ ۱۹۵۷م

۲۴۰- تکلمهٔ مقالات الشعرا - د محمد ابراهیم خلیل تتوي - د کراچۍ چاپ ۱۹۵۸ م